В.М. Усманов

Олуг Олыс ташъязмалары

اوُلوُغ اوُلوُصْ كِتَابَه لَرِى

Эпиграфика Золотой Орды

Унҗиденче китап

Казан – 2023

ББК 63.4 (2Рос = Тат)
УДК 902
У 74

Научный редактор
кандидат филологических наук А. М. Гайнутдинов

Рецензенты:
кандидат искусствоведения Л.М. Шкляева, кандидат филологических наук Н.Ш.Насибуллина

Китап авторның үз хисабына нәшер ителә.

Я, Венер Мударисович Усманов, являющися автором этого издания даю полное согласие на использование моих личных фотоснимков и прорисовок размещенных в этой книге в учебных, научных и коммерческих целях без моего письменного разрешения со сылкой на первоисточник.

Усманов В.М. Олуг Олыс ташъязмалары = Эпиграфика Золотой Орды. –.

1280-1445 еллар арасы**.** Унҗиденче китап. – Казан, 2023. – 536 б.: рәс. белән.

Бу (унҗиденче) җыентыкта 1280-1445 елларда иҗат ителгән ташъязма ядкәрләрнең рәсем-күчермәләре кыскача мәгълүмат белән каталог рәвешендә бирелде. Китап сәнгать белгечләре һәм тарих белән кызыксынучы киң катлау укучыларга тәкъдим ителә.

Предлагаемое издание является сводом татарских эпиграфических памятников Золотой Орды в виде каталога, составленного из прорисовок и фотографий с сопровождающими краткими текстами.

Книги адресована специалистам в области эпиграфики, искусствоведам и всем интересующимся историей и культурой татарского народа.

ISBN 978-5-907039-65-6

© Усманов В.М., 2023

Олуг Олус ташъязмалары

Рәсем сәнгате серләренә өйрәтүче беренче укытучым
Фәхриев Әхмәт Шакир улының
якты истәлегенә
багышлана

Кереш сүз

بسم الله الرحمن الرحيم

"Гәүһәр – таш ул, ләкин һәр таш гәүһәр булмас,
Тикмә кеше гәүһәр кадерен аңлый алмас,
Бу нәзымның кадерен һич ахмак белмәс, –
Гакыллылар тыңлар аңлар, белер имди".
Кол Гали

Кадерле укучым! Сине (сезне) бу бибәһа китап иясе булу вакыйгасы яисә бу каталог-мәҗмуганы кызыксынып кулыгызга алу бәхетенә ирешү белән ихлас күңелдән тәбрик итәмен. Бу күркәм хәл-күренеш, чынлыкта, халкыбыз тарихы белән кызыксынып яшәвегезне, бик мәгълүматлы һәм гыйлемле шәхес булуыгызны дәлилләп тора.

Мәгълүм булганча, Русия дәүләтендә сакланып калган татар (болгар-татар) ташъязмаларын өйрәнүнең өч йөз елга якын бай тарихы бар. Бу юнәлештә күп кенә галимнәребезнең[1] бик әһәмиятле фәнни хезмәтләре бар. Бүгенге көндә, Җүчи Олысы (Алтын Урда) чорындагы эпиграфик һәйкәлләрнең саны рәсми рәвештә дүрт йөз чамасы (ә, галим Фәрит ага Хәкимҗанов фикеренчә, фрагментлары белән бергә, алты йөзгә кадәр икән). Болгар вилаятендә иҗат ителгән ташъязма мирасның

[1] Мәсәлән, ахун Кадыйр-Мөхәммәд Сөнчәләйдән башлап бүгенге тикшеренүче галим Айдар Гайнетдиновка кадәр.

бер өлеше борынгы төрки шивәсе – «протоболгар» телендә башкарылган булса да, без аларны болгар ташъязмалары дип аерып, басым ясап, атап йөртү ягында түгелбез, чөнки Алтын Урда чорына кадәр Болгар иленә нисбәтле бер ташъязманың да сакланып калуы мәгълүм түгел. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: Алтын Урда дип аталган төрки-татар дәүләтендә иҗат ителгән эпиграфик һәйкәлләр – мөселман мәдәниятенең аерылгысыз бер өлеше. Ни өчен? Җавабы бик гади: чөнки болгар-татар кабер ташлары гарәп хәрефләре белән, фәкать ислам традиция кысаларында башкарылган.

Атаклы археолог А.П. Смирновның «Ташъязмалар Алтын Урданың барлык өлкәләреннән бары тик Болгар җирендә генә таралган»[2] дип язган сүзләре дөреслеккә туры киләме икән? Белүебезчә, Казаннан алып Әстерханга кадәр сузылган Идел елгасының ике як ярларында да бик күп татар шәһәрләре һәм торак пунктлары булган һәм, әлбәттә, шул ташъязма ядкәрләрнең иң күп өлеше Сарай Бәркәдә иҗат ителгән. Эпиграфика һәйкәлләрен ясау өчен материал башка төбәкләрдән китерелгәндер, мәсәлән, Кавказ, Кырым тарафларыннан яисә Урта Идел һәм Чулман елгасы ярларыннан.

Ташъязма мирас турында сүз алып барганда, Алтын Урданың Кырым вилаяте һәм Хәрәзем җирләре яисә мәмлүкләргә бәйле Мисыр дәүләтенең булуын да онытмаска кирәк бит әле.

Татар ташъязмаларын өйрәнүнең актуаль бурычлары турында

Сакланып калган ташъязма мирас әсәрләрен кичекмәстән барларга һәм каталоглар рәвешендә бер урынга туплау кирәклеге көн кебек ачык. Беләбез, безгә кадәр дә элекке ташъязмаларны эзләп табу,

[2] *Гариф Н.Г.* Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. Б.3.

фотога төшерү, рәсем-эстампажларын ясау, оттиск-күчермәләрен алу, текстларын кәгазьгә беркетү һәм башка шуның кебек бик тә кирәкле эшләр шактый гына башкарылган, дип беләбез. Әмма бу очракта зур сорау туа: кайда соң алар? Нәтиҗәдә һәм чынбарлыкта, яхшы һәм сыйфатлы рәвештә ясалган фоторәсемнәр дә, эстампаж һәм оттиск кебек басма күчермәләр дә архивларда юк, дип әйтергә була, кайберләрен исәпкә алмаганда. (Аларның да күп өлеше, ташъязмалар кебек сакланып кала алмаган микән ни?) Дөрес, Милли музейда боларга бәйле ике-өч зур папка материаллар бар икәнлеген беләбез.

Халкыбызның олуг шәхесләренең берсе – Гали Рәхимнең татар эпиграфикасына бәйләнешле искиткеч шәп мәкаләсе бар. Вәләкин ни гаҗәп, аның бу хезмәте үзенең әһәмиятлелеген күп мәртәбәләр киметә. Сорау: ни өчен? Җавап: без аның мәкаләсендә ташъязмалар турында төп мәгълүмат – фоторәсемнәрне күрмибез (берничәсен исәпкә алмаганда). Белүебезчә, аның белән бергә профессиональ фотограф Б.Н. Засыпкин да фәнни экспедициядә катнашкан, ә кайда соң аның ясаган фоторәсемнәре? Бу төп кимчелек башкаларга да кагыла. Дөрес, моңа бәйле хаталар, иң беренче чиратта, кирәк күләмдә акча юклыгы мәсьәләсенә барып тоташадыр. Китабәләрне (ягъни, эпитафияләрне) өйрәнү эшендә иң төп фәнни эш – сыйфатлы «укымышлы» фоторәсемнәрне алу һәм аларны, мөмкин булганча, бөтен китап битенә (зур рәвештә) тәкъдим итеп матбугатта бастыру. (Хәзерге заман мөмкинлекләре чиксез, мәсәлән, электрон варианттагы эш алымнары һ.б.).

Каберташларны өйрәнгәндә фоторәсемнәрне яисә рәсем-күчермәләрне (эстампаж-оттискларны) санга сукмау, яисә, текстологларның факсимиле кебек нәрсәләрне инкяр итүләре, аларга төп игътибарны юнәлдҗтмәү фәнни эш түгел дигәнне аңлата. Татар ташъязмаларын өйрәнү өлкәсендә бик күркәм үрнәкләр

бар бит. Искә төшерәбез: мәсәлән, В.Вельяминов-Зернов (татарлардан – Х. Фәезханов), Н.А. Толмачев, А. Доброхотов, яисә С.Е. Малов хезмәтләрендә тәкъдим ителгән үрнәк эш алымнарын, яңа ысуллар белән бергә, яңа заман мөмкинлекләрен кулланып ник дәвам итмәскә? Ә бит бу рәвештә фәнни эшне алып бару, беренчедән, реконструкция ясау өчен уңайлы; икенчедән, зур чыгымнар таләп итми; өченчедән, (сыйфатсыз) фоторәсемгә караганда, «прорисовка»лы текстлар аңлаешлырак күренә; дүртенчедән, элекке типографик ысул белән гади кәгазьгә басылып нәшер ителгән аклы-каралы күчермәләр, затлы һәм купшы китаплар белән чагыштырганда, яхшырак саклана ала (шуңа күрә дә инде ул элек-электән «ташбасма» дип аталган, ягъни ташка баскан кебек нык була). «Прорисовка»лар ясау гарәп язуына палеографик яктан да якын килеп, ниндидер кимәлдә, җентекле анализ ясауны күрсәтә. Аңлашыла ки, дөрес укылган ташъязманың гына реконструкциясен ясап була. Кыскасы, югарыда әйтеп үтелгән татар һәм урыс галимнәренең китапларында һәм мәкаләләрендә китерелгән эстампаж мәгълүматлары һәм аңлатмалары безне тулысынча канәгатьләндерә һәм өлге була ала. Чөнки анда барлык кирәкле төп чыганаклар һәм белешмәләр күрсәтелгән: ташъязма истәлекнең төс кыяфәте (бизәк-язулары, алды-арты, кырлары), үлчәмнәре, укылышлары һ.б.

Монда Казан галимнәреннән Н.Ф. Калинин хезмәтләрен дә аерым билгеләп үтәргә кирәк. Бу олуг шәхес, тарихчы, сәнгатьче, телче һәм башка белгечләр күзлегеннән чыгып, татар ташъязмаларын өйрәнүгә, зур эш башкаруга ирешкән. Биредә, шулай ук, Һ. Йосыпов, Ф. Вәлиев, Ф. Хәкимҗанов, М. Әхмәтҗанов, Җ. Мөхәммәтшин, Р. Мәрданов, И. Һадиев, Н. Гариф һәм югарыда искә алынган А. Гайнетдинов кебек зур галимнәребезнең дә хезмәтләрен уңай яктан гына искә алып китәбез.

Татар эпиграфикасын тирәнтен өйрәнгәндә[3], әлбәттә, түбәндәге тәртипләрнең кулланылуы мотлак:

1) **хронологик принцип;**
2) **географик принцип;**
3) **типологик принцип;**
4) **палеографик принцип[4];**
5) **лингвистик принцип.**

Шулай итеп, татар ташъязмаларын өйрәнү эшендә, беренчедән, (сыйфатлы, ягъни яхшы «укымышлы» фоторәсемнәрдән башка) төгәл үлчәмнәрне һәм координатларны алу кирәк; икенчедән, ташъязмадагы төп мәгълүмат – эпитафиядән эпитафиягә кабатланып күчә барган «шаблон» җөмләләр түгел (аңлыйбыз, анысы да бик кирәк), ә безгә әһәмиятлерәк булган, турыдан-туры татар халкының тарихына, теленә, аның күренекле шәхесләренә кагылышлы уникаль язмалар (мәсәлән, мәрхүм-мәрхүмәләрнең исемнәре, аларның дөрес укылышлары, кем улы (яисә кем кызы) икәнлекләре, биләгән вазыйфалары, кайдан һәм кайчан яисә ничә яшьтә вафат, һәлак булулары, ташны кем язган я яздырткан һәм башка шуның кебек белешмәләр).

Игътибарны читкә тайпылдыртмыйча һәм вакытны бик кирәкле булмаган «вак мәсьәләләргә» сарыф итмичә, дөрес юнәлештә эш алып барырга кирәк. Мәсәлән, Олуг Олыс чорындагы ташъязмалардагы төп мәгълүматларны нәрсә тәшкил итә соң? Җавап: сыйфатлы фоторәсем.

Кабер ташларының алгы ягындагы мәгълүмат безнең өчен бик мөһим. Ни өчен? Чөнки бу урында (кабатлап әйтеп үтәбез) җирләнгән

---

[3] Бу принцип-тәртипләр турында кара: *Мухаметшин Д.Г. Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Серия «Археология евразийских степей». - Выпуск 6. - Казань: Институт истории АН РТ, 2008. 132 с. илл.).*

[4] Игътибар итсәгез, ни сәбәпледер, сәнгать белгече Ф. Вәлиевнең хезмәтләрендә бу принципка игътибар бирелмәгән, күрәсең, бу аның гарәп язуын белмәве белән аңлатыладыр.

тарихи шәхеснең исем-шәрифләре, кем һәм кайдан икәнлеге, кайчан вафат яисә ни сәбәпле һәлак булуы күрсәтелгән. Бу – безнең өчен иң кирәкле «бердәнбер» мәгълүмат, ягъни эпитафия текстының «йөзек кашы». Сакланып калган бу өлешен укый алмау яисә төгәл укымау безнең иң зур кимчелегебез буладыр. Мәсәлән: борынгы яисә элекке ташъязмалардагы тәкъдим ителгән мәрхүмнәрнең исем-шәрифләренең – *Хаккау хафиз, Абыз Риким, Бужҗуныл, Аккужҗад, Шусак, Башрана, Лямгалияд, Шиш, Пулу, Лахти ходжа* кебек укылыш вариантлары безне канәгатьләндерми, киресенчә, шик тудыра. Чөнки, ул сүзләр я гарәпчә, я фарсыча, я төрки-татарча, я төрки-болгарча яңгырарга тиеш. Кыскартылган вариантлар булырга мөмкин – *Җәләй (Җәляледдин), Мәмәткол (Мөхәммәдкол)* һ.б. Дөрес, бозып үзгәртелгәннәре дә очрый (*Зөбәйдә* урынына – *Сөбәйтә* سُبَيت), вәләкин алар бик сирәк. Гомумән, без, татар эпиграфикасын өйрәнүчеләр, беренче нәүбәттә, фәнни эшебезне бергәләшеп-бердәмләшеп, камиллеккә омтылып башкарырга тиешбез[5].

Игътибар итсәгез, китапта урнаштырылган ташъязмаларның кайбер рәсемнәре, оптик прибор күрсәтүенчә, үзгәртелгән («бозылган») килеш ясалган[6].

Бу урында төсләр-төсмерләр турында да әйтеп үтәргә кирәктер. Чөнки, сәнгати әсәр буларак, төрле төсләрдәге ташлардан ясалган эпиграфик һәйкәлләр ачык һавадагы шундый ук табигый төсләр-төсмерләр арасында мигъмари корылма рәвешендә урнаштырыла.

Белүебезчә, дөнья йөзендә төп асыл төсләр бар, алар өчәү (сары, кызыл, зәңгәр), ә инде ак белән караны да исәпләсәк, бишәү булып

---

[5] Искәртеп үтәргә кирәктер: төзәтмәләр яисә өстәмәләр кертү өчен, кайбер ядкяәрләргә күп мәртәбәләр, кабаттан кире әйләнеп кайтулар еш булыр әле, дип көтелә, انشاالله

[6] Аңлашыла ки, монда, үлчәмнәргә бәйле нисбәт-чагыштырулар (ягни, пропорция – тәнасеб) кебек төшенчәләр турында сүз бара.

чыга. Болардан гайре, калган барлык төсләр һәм төсмерләрнең һәммәсе дә, шушы, югарыда әйтеп үтелгән биш төстән (мәсәлән, буяудан) барлыкка килә (ясала). Ясалу алымы ике төрле: беренчесе – төсләрне үзара күз нурлары ярдәмендә «кушып», ә икенчесе – гади буягыч белән буталап барлыкка китерү. Төсләр һәм төсмерләрнең үзара урнашуы, бәйләнеше, бер-берсенә тәэсир итү серләре сәнгать дөньясында «төсләр белеме»нә (урысча, «цветоведение») барып тоташа. Һәрбер төс һәм төсмерләрнең «үз холкы», «үз яшәү рәвеше» бар. Җәмгыятьтәге кебек, төсләр дөньясында да бер-берсенә якын, һәм киресенчә, бер-берсенә капма-каршы төсләр бар. Аларны үзара яраклаштырып яисә сайлап урнаштыра белергә генә кирәк. Гомумән, төсләрнең ямьсезләре я начарлары юк! «Көчсез – көрәк, ә сәләтсез сәнәк сындыра» дигәндәй, булдыксыз кулында хәтта асыл төсләрнең дә «ямьсез-килбәтсез»гә, яисә «тискәре-холыксыз"га әйләнүе ихтимал. Хикмәт шунда ки, иҗади эш серләренә югары уку йортларында өйрәтеп бетермиләр шул… Гомер буе тупланган байлык-тәҗрибәләр белән дә остазларыбыз уртаклашып бармый, дәреслек-кулланмалар да күп нәрсәләрне аңлатмый… Шуңа күрә һәрбер шәкерт сакланып калган мирасны үз көче белән өйрәнеп, шул байлык-тәҗрибәгә таянып, абынып-адашып булса да, алга барырга омтыла. Әйткән бит классик язучы Н.В. Гоголь: «Собственное чувство, возвысившись внутри вас, станет вашим учителем и поведет вас к совершенству в искусстве».

Аңлашыла ки, безнең төбәктәге кырыс һава торышы шартларында эпиграфик һәйкәлләрнең күбесе көннән көн җимерелә бара. Сорау: Бу җимерелеп юкка чыгуларга каршы нинди чаралар күрергә мөмкин соң? Әлбәттә, әһәмиятле эшләрнең берсе: ташъязма мирасның рәсем-күчермәләрен, кулдан килгәнчә, бер урынга

(җыентык-каталогларга) туплап, матбугатта бастырып, шул рәвешле булса да, киләчәк буыннарга тапшыра бару.[7]

Мәгълүм ки, иң зәвыклы үрнәкләре – һичшиксез, татарның башкаласы Казанда һәм шушы мәдәни үзәккә бәйле хәзерге Татарстан җөмһүрияте биләмәләрендәдер! [8]

«Примите от меня благосклонно не то,
что я хотел и должен был бы сделать,
но лишь то, что я могу»
(Джорджо Вазари)

Булгаро-татарские эпиграфические памятники

Дорогой читатель! Автор и составитель этой книги поздравляет Вас с приобретением этого редкого альбома-каталога. Сам факт проявления интереса Вами к указанному изданию говорит о Вашем высоком уровне образованности. Только тот, кто имеет представление о Всемирной истории культуры (прежде всего, архитектуры, изобразительного и декоративно-прикладного искусства) может по достоинству оценить роль и значение произведений (в данном случае, эпиграфики) золотоордынских мастеров, чьи работы рассматриваются в данной книге. В связи с вышеизложенным, вспоминается высказывание И.Е. Репина: «Чтобы понимать плоды науки и наслаждаться ими,

[7] Искәртеп үтәбез, бу җыентыкта, ташъязмаларга тулы тасвирлама-аңлатмалар бирү бурычы куелмады.

[8] Шунысына да игътибар итәбез, халык арасында таралган «мишәрләр – татарның каймагы» дигән гыйбарә – ул, чынбарлыкта, алардагы сакланып калган эпиграфик һәйкәлләрнең ни саны, ни сыйфаты белән берничектә дәлилләнми. Бу күренеш, язу өчен уңайлы булган йомшак ташларның «Мишәрстанда» булмавы белән аңлатыладыр.

необходима специальная подготовка»[9]. Мой труд, изданный не большим тиражом, предназначен для узкого круга специалистов. Кратко сообщая о себе, как об авторе-составителе данного альбома-каталога, хочу отметить, что я получил профессиональное художественное образование (Республиканская средняя художественная школа-интернат в Уфе (1975–1981), художественно-графический факультет Чувашского государственного педагогического института им. И.Я. Яковлева (1981–1986)). Занимаясь татарским декоративно-прикладным искусством, я более 40 лет изучал его взаимосвязи с культурой Востока, включающей мусульманские эпиграфические памятники. К ним относятся надмогильные камни (кабрташи), представляющие собой образцы синтеза различных искусств: архитектуры, резьбы по камню и каллиграфии и др. и являющиеся документами, имеющими тексты написанные на древнетюркском (булгарском, старотатарском) и арабском языках.

Автор этих строк, один из немногих специалистов, обладающих возможностью не только описать и зафиксировать в фотографиях указанные артефакты, но и графически запечатлеть их в целостном сочетании художественной формы и письменного содержания, без чего невозможно передать достоверность их внешнего облика. Важно отметить, что в типах надмогильных камней отражаются эстетические каноны определенного пласта культуры, сформированные под воздействием представлений народа о мироустройстве.

Исследование проведено мной с опорой на труды предшественников-специалистов в этой области. Она не что иное как, очередная попытка автора в проведении сравнительного-сопоставительного искусствоведческого анализа каллиграфических композиций, включающих тексты и орнаментальные мотивы, что

[9] Репин И. Далекое близкое. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2019. – С. 374.

является вкладом в усовершенствование изучения эпитафий. В дальнейшей работе, планируется многократно возвращаться к этим артефактам, исправляя и дорабатывая ранее допущенные ошибки. Эпиграфические памятники, являющиеся произведениями искусства, были созданы мастерами, умело применявшими, понятный мне язык художественной выразительности. Данная работа воспринимается мной, как личный долг перед этими создателями, жившими в те далекие времена. Кто уверен в себе и обладает достаточным багажом знаний, всегда может приложить усилия для исправления допущенных мною конкретных неточностей (заметьте, сюда не входят мелкие граматические ошибки переводов и транслитерации эпиграфических текстов), если есть таковые – специалисты по древнетюркскому и арабскому языкам, автор всегда готов с благодарностью принять их помощь (т.к. без правильного прочтения сложных текстов нет возможности выполнять качественную реконструкцию или прорисовку).

Я считаю, что критика обязательно должна быть, но конкретной и значимой, с точным указанием определенных недоработок и «показом мастер-класса» в деле восстановления лапидарных текстов (например, эпитафии предполагаемого [Хасанбека бин Мир-Махмуда] с полным восспроизведением каллиграфической композиции (Памятник №18). Если внимательно просмотреть этот мемориальный памятник, то мы увидим по сути, очень простой текст на арабском языке с повторяющимися эпитетами, который очень легко должен прочитываться специалистами арабского языка при внимательном анализе надписей, если конечно они имеют высокий уровень подготовки и достаточный опыт палеографии. Или другая сложная задача: на лицевых частях двух типологически тождественных эпитафий выполненных мастером из Болгара тексты написаны на

арабском, а на боковых – часто используемые двустишия на тюрко-«чагатайском» языке (Памятник № 31 или № 32, 33):

[نلار كچتى ابَلاى تقى نا كچار☼ قموع بو اولوم سَغر

ايچار]

Выше приведенные слова пока остаются не прочитанным до конца. Видимо, эти стихотворные строки являются одним из свободных переводов нам неизвестного, но часто встречающегося в кабрташах, произведения незнакомого нам классика арабской литературы, который, со временем превратился в широко используемый образцовый вид. Кроме этого, как правило, могут быть и варианты этого двустишия на персидском языке. Еще один пример (в этом случае, решенный с помощью специалиста по арабскому языку):

ما للعباد سو[ى] الفردوس منزلة وان هفو[ا] هفوة فالرب غفار

Колларга Фирдәвес җәннәтеннән башка бүтән дәрәҗә юк һәм әгәр алар хата эшләсәләр, Раббы – Кичерүче.

«Рабы не имеют никакого другого статуса, кроме Рая, и если они совершат ошибку, то Господь Прощающий» (Перевод смысла В. Усманова).

فالرب – бу сүзгә فاالرب дип артык “әлиф” хәрефе язганнар.

الساعةَ آتية لا ريب فيها وأَن الله [يبعث من فى القبور]

Кыямәт көне, һичшиксез, киләчәк, анда бернинди шик юк. Һәм Аллаһ каберләрдә ятучыларны терелтәчәк. («Хаҗ» сүрәсе, 7 нче аять). Ә аскы юлы күренми.

«Потому что Час, в котором нет сомнения, непременно наступит и потому что Аллах воскресит тех, кто в могилах» (Перевод смысла Эльмира Кулиева).

Реконструкцию и перевод текстов выполнил по моей просьбе филолог и эпиграфист А. Гайнутдинов (Памятник № 65).

Понимаем, что по ходу чтения ошибки могут быть, от этого никто не застрахован. Взаимные корректирования – это нормальный процесс работы. Если даже, при чтении текста эпитафии допускаются погрешности, не следует делать из этого поспешные выводы о некомпетентности предыдущего исследователя. Ведь, для исправления неточностей транслитерации всегда есть возможность воспользоваться качественной фотографией. Откорректировать ошибки никогда не поздно, ничего страшного и предосудительного здесь нет. А, исправлять и редактировать неточности “первопроходца” (например, наших глубокоуважаемых предшественников) это во много раз проще. В любом случае, данный каталог поможет найти изъяны в нашей исследовательской работе.

Булгаро-татарские эпиграфические памятники изготавливались из известняка и песчаника. Одним из главных факторов появления традиции установления надмогильных памятников является наличие легкообрабатываемого камня на территории Среднего Поволжья, как правило, они изготавливались из местного материала. Кабрташи создавались (как было сказано выше) на основе синтеза различных искусств. Однако в первую очередь, они являются произведениями архитектуры малых форм, результатом одного из видов художественного творчества – резьбы по камню, в котором проявляются стилевые особенности декоративно-прикладного мусульманского искусства (элементы орнаментальной отделки, композиции и других приемов мастерства). Так, во многом совпадает

оформление лицевой стороны надмогильного камня и титульной страницы рукописной книги. И в первом, и во втором случае в качестве средства художественной выразительности используется каллиграфия. И поэтому, изучением эпиграфических памятников обязательно должны заниматься художники-искусствоведы, также здесь следует отдельно отметить особую роль археологов в деле фиксации артефактов, именно они знали и продолжают владеть многими необходимыми для этого умениями. Среди них можно назвать имя Н.Ф. Калинина (1888-1959), универсального специалиста, которому очень помогали в его работе навыки рисования, полученные еще в дореволюционной гимназии. Благодаря исследованиям предшественников были установлены временные рамки распространения булгарских эпитафий в Среднем Поволжье; с середины XIII- по XV вв. с очевидным преобладанием кабрташей в 1320-1340 гг.

В изучении татарской эпиграфики большую динамику развития в 1950-е – 1970-е гг. мог бы получить тандем таких личностей как эпиграфист Г.В. Юсупов (1914-1968) и искусствовед Ф.Х. Валеев (1921-1984), однако, этого не случилось. Они смогли бы на много больше сделать вместе в этой области, профессионально дополняя друг друга, чем по одиночке. На наш взгляд следует стремиться к продуктивному взаимодействию искусствоведов с эпиграфистами. На современном этапе, исследования в области эпиграфики успешно могли бы продвигать такие деятели искусства как: Н. Ф. Исмагилов (Наккаш), Р.Н. Саляхутдинов или Р. И. Шамсутов и им равные. И наконец, изучение эпиграфических текстов ожидает подготовленных специалистов по арабской палеографии. Принимая во внимание особенности проблем графологического анализа кабрташей, следует сказать, что для полного и правильного прочтения «запутанных»

текстов и плохо сохранившихся надписей, не поддающихся осмысленному чтению, необходимо задействовать специалистов в области филологии, текстологии, археографии, кодикологии, ведь такая работа требует коллективных усилий. По сути, без правильного чтения любого эпиграфического памятника нет возможности выполнения ясной и четкой прорисовки, благодаря которой, производится палеографический анализ, в результате чего, достигается точное или более правдоподобное чтение (расшифровка) текста и таким образом осуществляется реконструкция плохо сохранившихся букв или изображений.

Ошибочно думать, что татарские кабрташи, якобы, уже все зафиксированы. До сих пор обнаруживаются коллегами «новые» неизвестные науке эпитафии.

В данной работе, в основном, рассматриваются эпиграфические памятники (кабрташи)[10] Волжской Булгарии эпохи Золотой Орды. Они являются ценными первоисточниками-документами, избежавшими добавлений и исправлений, достоверно свидетельствующими об этногенезе шимали-тюркских народов. Указанные камни-памятники, с каждым годом, разрушаются и исчезают безвозвратно под влиянием отрицательных природных воздействий. Поэтому, сохранение, фиксация, документирование (т.е. полная паспортизация) этих артефактов до сих пор остается для нас насущной потребностью.[11] Моя работа, связанная с составлением данного каталога, основана на типологизации камней по признаку стилевых особенностей их оформления. Издание результатов этого труда в виде печатной книги – вполне осуществимая задача и она, шаг за шагом продвигается. Каталог содержит материалы моих предшественников о памятниках XIII–XVII

[10] Этот термин впервые ввел в научный оборот С.М.Червонная.
[11] *Ашмарин Н.И.* Болгары и чуваши: очерк. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 2017. – С. 143.

вв., хорошо изученных на уровне возможностей времени, в котором жили и работали эти специалисты. Современное ученое сообщество продолжает начатые ими исследования, включая в сферу своих научных интересов артефакты XVIII–XX вв,. акцентируясь на наиболее значимых с художественной точки зрения эпитафиях. Еще раз подчеркиваю, что важность каталогов, созданных специалистами, заключается в сохранении информации о визуальном облике и смысловом содержании надмогильных камней, исчезающих с каждым годом.

Таким образом, публикация подобных каталогов поможет сохранить базу данных о них для потомков. Эти труды, популяризирующие наше наследие можно и нужно представить в электронных носителях.

Изучение мусульманских (в данном случае) татарских эпиграфических памятников в России имеет трехсотлетнюю историю.

Как известно, в 1722 году по указанию Петра I были переписаны 50 текстов эпитафийных текстов с Булгарского городища ахуном Кадыр-Мухаммедом Сюнчалеевым и толмачем Юсупом Ижбулатовым. В процессе работы были частично задокументированы не только легкочитаемые эпитафии на арабском и татарском, но и на булгарском языке. При этом арабские и татарские имена или слова не вызывали каких-либо затруднений, а в случае с булгарскими текстами дело обстояло иначе. Так, даты, собственные имена, термины родства и т.п. непонятные изречения не были прочитаны, вместо هِير – ошибочно «Хаиръ», вместо بلوى كُ (надмогильный знак) – (прозвище) Билюкъ и т.д. Следует обратить внимание еще на один факт: при документировании переписчики фиксировали не весь текст полностью с повторяющимися трафаретными эпитетами, а лишь самую важную информацию – имена, отчества, родословные записи, занимаемые

должности, происхождения, даты, а иногда и причины смерти погребенных.

Эта важная работа связана с именами многих ученых: религиозных деятелей, историков, лингвистов, востоковедов, искусствоведов, краеведов. К ним относятся ахун ахун Кадыр-Мухаммед Сунчалеев, слободской переводчик – Юсуф Ижбулатов, И.И. Лепехин (1740-1802), Н.Я. Озерецковский (1750-1827), Юлиус Генрих Клапрот (1783-1835), Ф.И. Эрдман (1793-1862), И. Ф. Готвальд (1813-1897), К.И. Невоструев (1815-1872), С.М. Шпилевский (1833-1907), И.Н. Березин (1818-1896), Ш. Марджани (1818-1889), Г.Г. Насыйров (Каюм Насыри, 1825-1902), И.А. Износков (1835-1917), Е.А. Малов (1835-1918), И.Т. Савенков (1846-1914), Н.И. Ашмарин (1870-1933), Н. Ф. Катанов (1862-1922), Н.А. Толмачев (1823-1901), С.Е. Малов (1880—1957), Г.Н. Ахмаров (1864-1911), С. Г. Вахиди (1887-1838), Н.И. Воробьев (1894-1967), А.П. Смирнов (1899-1974), А.Б. Булатов, О. И Прицак 1919-2006), Ф.Х. Валеев (1921-1984), А.Х. Халиков (1929-1994), М.И Ахметзянов, С. М. Червонная 1936-2020), Р. Ф. Марданов, И.Г. Хадиев, Н. Г. Гариф, В.М. Усманов, И.А. Мустакимов, Н.Ф. Исмагилов, А.М. Гайнетдинов, И.Г. Гумеров, А.И. Ахметова, А.М. Ахунов, и дугие. Среди них необходимо особо отметить огромную работу О. А. Акчокраклы (1879-1938), Н.Ф. Калинина (1888-1959), Г.В. Юсупова (1914-1968), Д.Г. Мухаметшина, Ф.С. Хакимзянова и конечно же Х.Ф. Фаизханова (1823-1866), который подобрал ключ для расшифровки булгарских эпитафий. Разумеется, в результате многолетних исследований по этой теме, о булгаро-татарских эпитафиях написано много книг и сотни статей. Пользуясь случаем, хочется сказать слова огромной благодарности всем нашим эпиграфистам-предшественникам. К сожалению, основная часть тех, особо ценных собранных ими полевых

материалов, находящихся в архивах, до сих пор не опубликована и ждет своих исследователей. Следует отметить, что не все экспедиционные материалы советского времени выполнены на должном уровне, т.е. не доведены до завершения, поэтому, многие из них не дают полную информацию о лапидарном наследии. Но, благодаря таким источникам, мы получаем необходимую нам информацию о месте нахождения артефактов. По их следам, мы отправляемся либо в экспедицию, либо в музей, где они хранятся и проводим недостающие исследования. Время летит неумолимо быстро, поэтому профессиональную обработку указанных материалов необходимо делать оперативно и качественно, в соответствии со всеми современными специфическими критериями научной практики. При этом, основными должны быть принципы археологической работы, в т.ч. проведение точной фотофиксации эпиграфических памятников, которая позволит реализовать дальнейшее аналитическое исследование: в частности и письменных текстов, и целостного визуального образа.

Обратим внимание на соблюдение каждым ученым принципов научной этики и самоконтроля, связанных с уровнем качества выполняемых работ, что является важным условием для совершенствования общего дела. Объективный критический подход помогает обнаружению недочетов и недостатков, требующих своевременного исправления. Так, при работе над каталогом «Татарская эпиграфическая традиция» (Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1 и 2 / Авт.-сост.: И.Г. Гумеров, А.М. Ахунов, В.М. Усманов. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2021. – 160 с.) мною на страницах 30 и 40 были допущены ошибки, т.е. эстампаж XIX в. и прорисовка С.Е. Малова, являющиеся

одним и тем же артефактом, представлены как два разных эпитафии с несоответствующими датами и т.п.

До сегодняшнего времени, насчитывается более 400 взятых на учет кабрташей, включая фрагментарные эпитафийные обломки (по данным выдающегося ученого-языковеда и эпиграфиста Фарит-ага Хакимзянова – около 600) периода конца XIII – начала XV в. Следует заметить, в этот список не входят золотоордынские мемориальные памятники Хорезма, Нижнего Поволжья, Крыма и других бывших «татарских территорий». Проблема инвентаризации до сих пор окончательно не решена.

На территории Улуса Джучи самое большое количество кабрташей, было создано либо в Ургенче, либо в столичном городе Сарай Бэркэ, чаще всего из привозных материалов: мрамора, известняка, песчаника и керамики. К сожалению, многие из них не сохранились до наших времен, т.к. были использованы как строительный материал.[12] По причине исчезновения большей части этих объектов, некоторыми специалистами (например, археологами – в частности, А.П. Смирновым) ошибочно отрицался сам факт существования тюрко-татарской эпиграфики за пределами Волжской Булгарии.[13]

По настоящее время открытым остается вопрос возникновения традиции установливать надмогильные камни. Известно, что у всех тюркских народов с языческих времен существует обычай ставить памятные знаки на могилах, воздвигая различные сооружения с руническими надписями (*тораташ*) или каменные изваяния (*балбал, сынташ*), олицетворяющие культ предков. Таким является всемирно

---

[12] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. С. 20.

[13] *(Гариф Н.Г.* Болгар татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни – Казан: «Иман» нәшрияты, 2012. – Б.3).

известный надмогильный мемориальный комплекс VIII в. кагана Бильге и его брата Кюль-Тегина.

Установка каменных балбалов (*сынташ*) получила распространение в степных просторах Дешт-и-Кипчака до принятия ислама, а после включения в сферу влияния мусульманской культуры, мастера большинства тюркских народов начинают воздвигать надмогильные[14] памятники в виде ворот в рай, украшенных арабографическими текстами со строгим соблюдением исламских правил.[15] Особенно эти каноны четко соблюдались среди городского населения Улуса Джучи, в отличие от степняков. Очевидно, изначально эта традиция пришла в Поволжье с Аравийского полуострова через (Багдад, Тебриз, Шираз) Аббасидский халифат, через территорию Караханидского и Саманидского государств, далее через Ургенч. Кроме вышеуказанного, были и другие исходные направления маршрутов. Например, через «Дербендский коридор», обеспечивающий беспрепятственное культурное влияние на периферийные регионы, расположенные к северу от исламского мира, в частности, на Среднее Поволжье.

Воздействие эстетических норм Средней Азии очень сильно проявилось с приходом войск Батухана.[16] Влияние мировоззренческих основ среднеазиатских (в частности хорезмийских) мастеров особенно ощутимо находит выражение при возведении многих эпитафийных памятников времен хана Узбека в городах Поволжья.

---

[14] Мы так рассуждаем: касательно мусульманских стел словосочетание «надгробные памятники» считаем не совсем правильным и вместо этого более соответствующеие слова – «надмогильные» или «намогильные».

[15] Некоторые балбалообразные надмогильные памятники (*сын ташы, кабер ташы, мазар ташы, гүр ташы*) времен тенгрианства, уже в дальнейшем, приобретают скрытый антропоморфный внешний вид.

[16] *Ахметзянов М.* О судьбе булгарского языка (по материалам эпиграфики / Источник: журнал Татарская археология. 1998, №1 (2). С.99 – 119. - http://tataroved.ru).

В рассматриваемый нами период существования Улуса Джучи, первой столицей которого (в XIII в.), политическим и торгово-ремесленным центром был город Болгар. Золотоордынские правители с помощью булгарских князей расширяли свое влияние главным образом в сторону рек Вятка и Кама. Внутри Волжской Булгарии выделились Казанское, Булгарское, Жукотинское и другие княжества. Как известно, на территории Золотой Орды существовало более сотни городов. Это государство представляло из себя симбиоз оседлых городских и кочевых культур, где мирно уживались многие племена и народы, исповедавшие различные религии. Наличие сохранившихся эпиграфических памятников подтверждает факт того, что этот регион, по существу, был самым северным высокоразвитым государственным образованием во всей мусульманской цивилизации. Значителную роль в этом сыграли торговые пути, по которым между Югом и Севером, Востоком и Западом осуществлялись не только экономические, но и культурные связи. Несомненно, это способствовало цивилизационному развитию как Европы, так и Азии, которое в итоге привело к периоду треченто в Италии и вслед за ним к Высокому Возрождению не только в Европе, но и в странах мусульманского Востока. Данный этап принято называть Восточным Ренессансом по европейской (французской) терминологии, в исламских странах – (تَرَقيات *тәрәкъкыят*). Естественно, в благотворный процесс Раннего Возрождения были вовлечены и культурные центры Улуса Джучи, но к сожалению, в Поволжье это плавное развитие было нарушено смутой в Орде, военными разрушениями Тамерлана, и далее набегами ушкуйников. В дальнейшем активное развитие тюрко-мусульманской культуры продолжилось в таких центрах Средней Азии, как Самарканд (при Тимуридах), Бухара (при Шайбанидах), далее оно переместилось в

Герат и спустя десятилетия – в Тебриз (при Сефевидах). На протяжении XVI-XVII вв. не прерывались тесные культурные и экономические связи (даже при существующих противостояниях между суннитами и шиитами) между Казанью и Ширазом, между Исфаханом и Бахчисараем, и т.д. Благодоря чему, деятельные представители из образованных татар были осведомлены об арабо-персидских достижениях культуры и искусства. Им были хорошо знакомы имена выдающихся людей мусульманского Востока: каллиграфов (Мирали Табризи (1330-1404), Султанали Машхади (1432-1520), миниатюристов (Камалетдин Бехзад) и т.п.

В связи с развитием строительного дела (кирпичного – среднеазиатского, каменного – крымско-закавказского и деревянного – поволжского) среди высшего сословия и зажиточного населения широко распространилась традиция изготовления и установки массивных надмогильных памятников. Эпитафии являлись показателем привилегированности знати, демонстрацией своей значимости».[17] Следует отметить, что принципы оформления булгаро-татарских эпиграфических памятников создавались в рамках общепринятых мусульманских правил. Их носителями являлись мастера, связанные с книжным искусством, архитектурой, ювелирным делом и т.д. При искусствоведческом сравнении стилевых особенностей внешнего облика надмогильных памятников с рельефной декорировкой фрагментов строений Крыма, Закавказья или убранства Среднеазиатских культовых сооружений наблюдается сходство архитектурных форм. При этом, обнаруживается следующее различие: в татарских мемориальных комплексах отсутствуют орнитоморфные и зооморфные изображения (лошадей, баранов и пр.).

[17] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. – С. 20.

Содержание эпитафий включает сведения, что в изготовлении кабрташей участвовали не только местные мастера резчики по камню из Булгарского вилаята, но и приезжие каллиграфы-катибы из Мавераннахра (Ургенча, Бухары, Самарканда), Нижнего Поволжья[18] (Сарай Бэркэ), Крыма (Солхата), Закавказья и т.д. Следует особо отметить влияние ширванских классических традиций, что требует дальнейшего глубокого изучения. Существует ряд эпиграфических документов, свидетельствующих о той важнейшей роли, какую играло мусульманское Закавказье в распространении ислама на территории Золотой Орды. «Золотоордынский хан Узбек, побывавший в ханака Пир Хусайна, возвратил имущество ханака, которое было разграблено во время нашествия Золотой Орды на Ширван».[19] «Ширван в исламизации кочевых тюрков, живших вдоль берегов Волги, а также исламизация булгар подтверждается находящимися там надгробными памятниками на могилах ширванских шейхов. На месте, где когда то существовал город Болгар, сохраняются надгробия мусульманских богословов Садр ад-Дина аш-Ширвани, Махмуда ибн Исмаила аш-Шемахии, шейх Имад ад-Дина аш-Ширвани».[20]

«Памятники эти, с их непонятными для широких масс народа арабизмами, - пишет известный эпиграфист Г.В. Юсупов, – были для них своего рода символами, обожествлявшими личность представителей правящей феодальной верхушки».[21] В отличие от представителей власти того периода, трудовое население было в

---

[18] Очевидно, эпиграфические памятники Нижнего Поволжья более всего напоминали Ургенчские или Хорезмские. Эту версию могут доказать лишь чудом сохранившиеся археологические материалы в виде мелких фрагментарных остатков.

[19] *Неймат М.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. 1: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона 11- начала 20 века. – Баку: Элм, 1991. – С.8.

[20] *Неймат М.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. 1: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона 11- начала 20 века. – Баку: Элм, 1991. – С.8.

[21] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. – С. 20.

состоянии ставить лишь деревянный кол (*башказык, башбата*) или простой дикий камень с родовой тамгой «*ташбилге*».

В то время в Золотоордынском государстве, в частности, в Булгарском вилаяте продолжало существовать два самостоятельных тюркских языка: международный огузо-кипчакский (старо-татарский) и булгарский. В связи с подьемом экономики развивались письменно-деловые и литературные функции этих языков. В пределах указанного вилаята для распространения огузо-кипчакского языка (по понятным причинам) было больше возможностей, а булгарский продолжал существовать, параллельно, лишь в пределах Среднего Поволжья, т.е. эти тюркские языки существовали одновременно. В течение более 100 лет пребывания Булгарской территории в составе Джучиева Улуса и вызванные этно-лингвистические изменения произошли в пользу татарского (т.е. литературно-золотоордынского) языка общетюркского типа, продолжая традиции Ахмеда Ясеви и Сулеймана Бакыргани.

Обычно, исследователями в процессе создания свода эпиграфических памятников выделяется два стиля (булгарский и татарский) по языковому принципу. Эпитафии, написанные полностью на арабском языке, не обособляются в отдельные группы [2.с. 11]. Первый стиль включает надписи, исполненные рельефным шрифтом «сульс» или врезанным почерком «насх» на арабском и общетюркском языках. Второй стиль характеризуется исполнением текста на булгарском языке буквами «куфи». Заметим, что на «р-языке» эпитафии написанные почерком «сульс» отсутствуют. Видимо, с принятием ислама для тюрко-булгарского языка и в последующие столетия традиционно использовался почерк «куфи» («*бозык куфи*»), хотя арабы с IX века перешли от употребления этого вида каллиграфии к «насх»у.

Предположение некоторых ученых-филологов, данное в виде утверждения: «Язык же волжско-булгарских памятников лишь в Среднем Поволжье стал функционировать в качестве особого языка надмогильных плит»[22] считаю ошибочным. Поскольку булгарские слова текстов эпитафий «р-языка»[23] являлись широко употребляемыми на данной территории, то следовательно использовались в эпиграфике. Таким образом, в золотоордынский период булгарский «р-язык» с разными диалектическими особенностями не был мертвым или архаичным функциональным «протоболгарским» языком,[24] а продолжал существовать параллельно с «огузо-кипчакским» (старо-татарским) литературным языком. «О. Прицак считает его языком общения собственно булгарского племени в XI-XIV вв.».[25] На булгарском языке создавались литературные и художественные произведения, составлялись документы, переписывались сотни книг в рамках Булгарского вилаята, несмотря на скромные и не совсем до конца сложившиеся местные письменные традиции.[26] Это положение подтверждается фактом существования многочисленных исторических документов «каменных архивов» в виде эпитафий, созданных с конца XIII до второй половины XIV века. Более 70% этого письменного наследия выполнялись на булгарском языке. Зафиксированный последний кабрташ на «протоболгарском» (с указанием даты относится к 1360 году. Если бы, у булгарских катибов живших в XIII-XIV вв. отсутствовала практика переписывания книг с особенностями

---

[22] *Мухаметшин Д.Г.* Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Серия «Археология евразийских степей». - Выпуск 6. - Казань: Институт истории АН РТ, 2008. 132 с. илл.

[23] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. – С. 20.

[24] *Ахметзянов М.* О судьбе булгарского языка (по материалам эпиграфики / Источник: журнал Татарская археология. 1998, №1 (2). С.99 – 119. http://tataroved.ru.

[25] Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий Волжских булгар. М.1978. – С.12.

[26] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. – С. 20.

орфографии на местном языке, то не было бы и булгарских эпитафий. **В золотоордынский период в Среднем Поволжье рождается и получает развитие булгаро-татарская эпиграфика на разных языках на основе арабской письменности**. Известны сообщения П.И. Рычкова (1712-1777) , о существовании памятника 1173 года из Биляра (т.е., датированного еще до образования Улуса Джучи), а также, по сведениям Г.Н. Ахмарова (1864 – 1911) «в с. Ямбухтино Тетюшского района на пороге сельской церкви вырезанная «красивая надпись сульсом» на поверхности камня: [27]

☼ الدندا ٨٤ یاشندا عدد ☼ تاریخ التی یوز قرق ایکی ده ☼ ٦٤٢

До нашего времени эти камни не сохранились, но мы не сомневаемся в достоверности вышеуказанных слов, т.к. разборчивые надписи на татарском языке не вызывают никаких затруднений или сомнений.

Очевидно, что эпитафии на «р-языке»[28], которые создавались в булгарских городских центрах, выполнялись на «наддиалектном койне», а в населенных пунктах, отдаленных от культурных столиц, тексты выполнялись на разных диалектах местного тюрко-булгарского языка, отражавших живой разговорный язык. При приспособлении арабского алфавита для передачи булгарской графо-фонемы учитывались установившиеся общетюркские (в том числе,

---

[27] *Юсупов Г.В.* Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М. – Л., 1960. – С.46.

[28] «Во́лжско-булга́рский **р-язы́к** (в лингвистике используется также термин среднебулгарский язык) был распространён **в Волжской Булгарии** и в Булгарском улусе Золотой Орды. Его прямым потомком является чувашский язык. Известен по написанным арабской графикой эпитафиям XIII—XIV вв». https://ru.wikipedia.org/wiki/Булгарский_язык#:~:text=Во́лжско-булга́рский%20р-язы́к%20(в%20лингвистике%20используется,языках%20народов%20Поволжья%20и%20Предуралья

древнеуйгурские), персидские и арабские многовековые традиции письменной культуры.

Необходимо отметить интересные заключения некоторых современных среднеазиатских, крымских и закавказских специалистов (Бабура Аминова, Мемедуллы Усеинова, Мешадиханум Неймат): Для сравнения мы приводим данные о процентном соотношении от общего количества эпитафий, созданных во времена существования Джучиева Улуса. На нынешней территории Узбекистана, Азербайджана и Крыма на общетюркском языке написаны 1 – 5 %. По Среднему Поволжью использование булгарских и «чагатайских» (наряду с арабскими) текстов цифра составляет значительное количество – до 85 %. Однако указанные факты ни коим образом не уменьшают и не отрицают роли огромного и основного общетюркского влияния городской (оседлой) культуры вышеназванных регионов на возникновение и становление булгаро-татарской эпиграфики. Как видим, оказывается в истории могут быть и такие несоответствия.

Открытым остается вопрос о дозолотоордынских эпитафиях بَلوُي كُ *бэлэвике*, написанных на «протоболгарском» языке до 1236 года. По нашему мнению, практикующие местные переписчики книг (катибы, хаттаты), а также многие владеющие грамотой мастера (архитекторы, ювелиры и представители других ремесел) занимались каллиграфической резьбой по камню и отражали в своих работах живой разговорный и литературный булгарский язык. Написанные пером на бумаге формы и линии арабских букв, практически без изменений, переходили на поверхность камня с помощью резца. Мягкий местный известняк являлся одним из самых приемлемых материалов для передачи красоты каллиграфического декора. По утверждению М. Ахметзянова, анализ так называемых «булгарских»

текстов показывает ход интенсивного исчезновения булгарского языка, начиная с конца XIII в.[29] Однако, по нашему мнению, сохранившиеся эпитафии свидетельствуют, что **ход интенсивного исчезновения булгарского языка, начинается не с конца XIII в., а (ориентировочно) с середины XIV в., т.е. булгарский народ со своим провинциальным тюрко-булгарским языком в составе Золотой Орды, (а потом, Казанского ханства) плавно переходил на тюрко-татарский язык. Таким образом, булгары в течение трехсот лет полностью подверглись ассимиляции, т.е. отатарились**[30], кроме потомков современных чуваш.

Исчезновение изготовления эпиграфических памятников на булгарском языке в XV в. нельзя ошибочно объяснять вымиранием специалистов-оформителей каменных плит.[31]

Здесь необходимо добавить информацию о некоторых сомнительных версиях трактовки наличия элементов языка «чувашского» типа в эпитафиях
(2-го стиля). «Такое влияние стало возможным, по видимому, только из-за того, что мастерами-изготовителями надгробных камней служили чуваши (суасламари), которые, будучи мусульманами, затем ассимилировались среди обычнотюркоязычных булгар».[32] А также, надобно подчеркнуть еще одну мысль, связанная с фактом наличия «чувашизмов»[33] в булгаро-татарской эпиграфике: современные чуваши к данным **мусульманским** артефактам имеют определенное отношение, т. к. общеизвестно, что оба этих родственных народа имеют

---

[29] *Ахметзянов М.* О судьбе булгарского языка (по материалам эпиграфики / Источник: журнал Татарская археология. 1998, №1 (2). С.99 – 119. http://tataroved.ru.

[30] Однако, и в середине XVI века некоторые отатарившиеся деятели культуры Казанского ханства (в частности, поэт Мухамедьяр) писали свои художественные произведения на тюрко-татарском языке, но в то же время, не признавали себя татарами и продолжали негативно относиться к названию этнонима «татар».

[31] *Ашмарин Н.И.* Болгары и чуваши: очерк. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 2017. – С. 143.

[32] *Закиев М.З.* Происхождение тюрков и татар. М.:ИНСАН, 2003, 496 с. – С.319.

[33] *Хакимзянов Ф.С.* Язык эпитафий Волжских булгар. М.1978. – С.16.

общие тюрко-булгарские корни. Однако, если бы современные чуваши являлись прямыми и единственными потомками волжских булгар, то они назывались бы булгарами.

В любом случае, сохранившиеся мусульманские эпиграфические памятники на арабской графике являются общим культурным достоянием тюркоязычных народов Поволжья, в том числе и чуваш. Сторонники «протоболгар»ского языка[34] в противовес вышесказанной мысли утверждают, что отсутствие литературных произведений, рукописных книг и других нарративных источников написанных на булгарском языке в период Золотой Орды, свидетельствует об отсутствии носителей этого языка. Они считают, что кроме определенного набора слов в эпитафиях, нигде не обнаруживается живой разговорный язык. Здесь следует не забывать, что в тот период, из-за не перспективности конкурировать с мировым общетюркским языком, действительно булгарский язык сдал свои позиции и окончательно сошел с исторической арены. Наш контрвопрос касательно функциональности булгарского языка «употребленного лишь в надписях надмогильных плит»[35]. Опираясь на факт наличия эпитафий XIII–XIV вв. можно ли утверждать, что до Золотой Орды в Среднем Повожье существовала многовековая традиция изготовления эпиграфических памятников на протоболгарском языке? Если факты их существования на указанной территории? Как и другие ученые, мы даем утвердительный ответ. С принятием ислама, под влиянием мусульманского искусства памятники стали частью булгарской

---

[34] *Мухаметшин Д.Г.* Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Казань: Институт истории АН РТ, 2008. – С. 15.

[35] *Юсупов Г.В.* Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М. – Л., 1960. – С.91,92.

культуры до возникновения Улуса Джучи и продолжали оставаться в период Золотой орды, с нашей поправкой, что в эпитафиях (и до, и после) использовался живой разговорный язык, широко используемый практически до второй половины XIV в.

Для дальнейшего исследования материалов в этом направлении, к лексическому фонду «р» языка можно было бы добавить тюрко-булгарские слова – собственные (языческие) имена и прозвища погребенных, зафиксированных на эпиграфических памятниках, например: بوبِس *Бүдәс*, بلدس *Бәлдәс*, جماراو *Җәмәрәү*, مَجَک *Мәҗәкә*, اِرجَوُ *Эрҗәү*, آيوُ *Әйү*, يَخَم *Йәхәм*, رقياج *Рәкыяҗ*, اعِمَش *Әгъмәш*, اِسُح *Исүх*, حُوالجِى*Хүәлҗи*, يَلُ *Йәлү*, خَرمَاس *Хармаш*, احج *Әхәҗ*, يَاکَ *Йәкә*, بلتُک *Бәлтүк*, خَجَمَ *Хаҗәмә*, اوجيح *Үҗих*, اَترَج *Әтрәч*, اَوْرَان *Әүрән*, وُرِمْ *Вөрүм*, موحشو بصَان *Мухшу Басан*, المُشاک *Әлмүшәк*, حوم بارِجنک *Хум Бәрҗәнәк*, القيس *Әлкыйс*, جُولُ *Җүлү*, کمکُ *Кәмкү*, يُوَلُ *Йүвәлү*, بلحس *Бәлхәс*, مُوَحْسِنُ *Мухшу*, رَمَک *Рәмәк*, يَلبَه *Йәлбәһ*, سوِيارِلِ اَصنَبَ *Аснаба Суярли*, تطاى *Тотай*, и т.д. (Кстати, вышеназванные имена могут иметь не 100 % правильную передачу транслитерации и многие из них, лично у меня, вызывают некоторые сомнения. Вполне вероятно, что многие из вышеназванных, как и тюрко-татарские имена, имеют определенные смысловые значения как, например: *Тәңребирде, Тимербәк, Үзбәк, Сатылмыш, Биктимер, Үлмәс, Алтынбай, Көмешбикә, Айбикә, Туктамыш и т.д.* Таким образом, есть возможность дальнейшего воссоздания хотя бы некоторых слов тюрко-булгарского языка.

Хаттаты-резчики «р-языка» были достаточно знакомы и с аббасидскими орфографическими традициями для использования некоторых тюркских буквенных символов с применением точек под буквами (например: وٜ ي ڛ عٜ صٜ طٜ ڊ ڔ (или одна точка над

буквой و); причины и мотивы возникновения и применения данного явления нам не совсем понятны, видимо, для этого существовали конкретные факторы и потребности для более точной передачи графо-фонемы тюркских языков на данном этапе времени. Например, буква «си» с тремя точками внизу ښ иногда использовалась до начала XX столетия. Необходимо отметить, эти точки иногда применялись и в арабских словах булгарских эпитафий. Следует подчеркнуть, что в дошедших до наших времен эпитафиях на старо-татарском языке такие особенности встречаются лишь иногда. Видимо, их редкое применение связано с нормами письма Мамлюкского Египта и также характерно для других орфографических традиций старописьменного тюркского (староуйгурского, старотатарского, старотурецкого, староазербайджанского, староузбекского) литературного языка, кроме булгарского.

Еще со времен караханидов, параллельно со среднеазиатскими тюрками, булгарские ученые приспосабливали свою письменность к строгим правилам и устоявшимся традициям универсальной арабской графики. Так, старотатарское слово اوغلى «*углы*» в булгарском варианте воспроизводилось как اولِ «*улы*», что соответствует графо-фонетике и лексике современного татарского языка (здесь, другие случаи транскрипции как «*ывылы*» нами отвергается).

При изучении эпиграфических памятников Поволжья времен Золотой Орды, исследователями-предшественниками производилась классификация эпитафий по внешним признакам (стиль, язык, форма, композиция, орнаментика) и другие особенности памятника.[36] В

[36] *Мухаметшин Д.Г.* Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Серия «Археология евразийских степей». - Выпуск 6. - Казань: Институт истории АН РТ, 2008. 132 с.илл. – С. 23.

настоящее время, булгаро-татарские артефакты каменных архивов классифицируются по хронологическому и региональному принципу, им подчиняются типологические и языковые принципы.[37]

Рассмотрим два (типологически и по языковому принципу близких) «высокого стиля» эпиграфических памятника, написанных каллиграфическим почерком сульс на арабском и на условном старотатарском («чагатайском») языках. Один из них расположен на памятнике в г. Болгар (принадлежал [Сафар[38]]-Малике). Другой (Хусейн-беку) находится на кладбище близ железно-дорожной станции Чишмы в Башкортостане. Очевидно, оба этих памятника изготовлены одним и тем же мастером-резчиком из г. Болгара. Вполне вероятно, что обе стелы имели одинаковые формы. По внешнему и стилистическому оформлению обе надписи однотипны, вводные и благожелательные тексты однообразны. В обоих памятниках в навершии располагалось изображение выемчатой килевидной арки с плечиками. Эта часть памятника называется тимпаном или именуется «*михрабом*» (по С. Вахиди) на его поле расположены часто используемые коранические формулы. Очевидно, текст изначально был написан катибом с помощью тростникового пера скорописным почерком «бегущий сульс» по бумажному эскизу, а уже потом, мастер воспроизводил резцом в рельефной технике точную копию или интерпретацию этой композиции на камне.

Текст написан уверенной рукой резчика и хаттата (каллиграфа) в одном лице, который обладал хорошими знаниями, навыками и чувством художественного вкуса. Как правило, такие мастера имели опыт работы в различных сферах творчества: в ювелирном деле, в книжном искусстве, в каллиграфии, в деревообработке и т.п. Строки

---

[37] *Мухаметшин Д.Г.* Татарские эпиграфические памятники. ... – С. 23.

[38] Предполагаемый вариант прочтения: Шамар-Маликэ.

отделены между собой пустой полосой, что создает определенный порядок.

Современному ученому (включая специалистов в области текстологии) трудно быстро прочитать или расшифровать этот каллиграфический текст XIV века, так как, витиеватые слова и буквы переплетенные друг с другом, соединяясь между собой плавными изгибами, местами нарушая правила арабского письма, воспринимаются нами как криптограмма. Не обладающим достаточным опытом выполнения транслитерации современным специалистам-кодикологам такого рода эпитафии расцениваются как трудночитаемыми. Так, как многие буквы написаны с «нарушением» правил арабской орфографии с индивидуальными приемами быстрого письма резчиков-катибов. Поэтому, некоторые слова прочитаны предшественниками или современниками с ошибками. Например: الاورکانجی *әл-Үргәнчи* (рис. 1) преподносился как «*ал-Африкенджи*»[39] *или* «*әл-Фирганәҗи*». Если проделать палеографический анализ: в данном случае первая буква *алиф* изображается («неправильно») в виде отростка соединенная в навершии с буквой *лям*. Далее, *вау* без отрыва пера (каляма), как в скорописи, соединяется с *ра*, что противоречит элементарным правилам орфографии. Естественно, в прошлые века, прекрасно осведомленные в арабской графике ученые мужи, без никаких проблем, могли правильно прочитать эти слова. При транслитерации имени погребенной тоже могут быть разночтения: الشَّريفة سَفارِ ملک *әш-шәрифәт Сәфар-Мәликә* или по Д.Мухаметшину: الشَّريفة شَمر ملک *әш-шәрифәт Шамар-Малика.*

[39] *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. 1987. – С.119.

Таким образом, в булгаро-татарской эпиграфике написанных на «р» языке до сих пор остается много невыяснянных белых пятен: например, полные названия дней недели, некоторых терминов и т.д.).

Сохранившееся эпиграфическое наследие Среднего Поволжья говорит о том, что столицей Булгарского вилаята государства Улуса Джучи был именно город Болгар, а не какой-нибудь другой. Видимо, второстепенными по значимости были города Биляр, Казань, Джукетау, Кирмен и т.д. Об этом свидетельствуют оставшиеся письменные артефакты разного уровня исполнения и количества. Самые лучшие классические образцы основных двух типов кабрташей изготавливались именно в центральных мастерских г. Болгара, руками (более нескольких десятков) резчиков-эпиграфистов работавших в разные временные отрезки. Основная часть «типовых» эпитафий находящихся за пределами столицы выполнялись теми же мастерами из Болгара. К ним относятся памятники, принадлежащие [Хасанбеку бин Миргали] в Казани, Хусеинбеку в «Акзирате» (Приуралье), в Татарском Калмаюре (Ульяновская область) или в Байтиряково (Чувашия) или часть стел в Джукетауской округи и т.д. Мастера-резчики второго уровня, соответственно, работали в провинциальных городах и населенных пунктах. Как правило, образцовые эпитафии выполнялись по цеховому разделению труда, более трудоемким способом в сложной рельефной технике, требующий особого мастерства исполнения почерком «бегущий сульс», «булгарским куфи» или «насх». Каждая надпись имеет свои достоинства и особенности. Сугубо монументальные, значимые и изящные, чаще всего, писались на арабском и татарском языках выпуклыми каллиграфическими плавными буквами-узорами. Параллельно создавались не менее искусные рельефные эпиграфические композиции на основных трех языках легко читаемым почерком «куфи». Третий тип характеризуется

соединением текстов, выполненных рельефным способом. Например, на тимпане аяты из священного Корана вырезались почерками «сульс» и «куфи» на булгарском языке, где участвовали как минимум два катиба. Четвертый тип памятников отличается строгим и сдержанным художественным решением. Как правило, надписи выполнялись врезанным способом, почерком условным «куфи» на булгарском и арабском (в исключительно редких случаях на татарском) языках. Пятый тип, включает эпитафии, написанные профессиональным, не менее красивым, почерком «насх» на татарском и арабском языках во врезанной технике. Шестой тип – примитивные «процарапанные» надписи, созданные самодеятельными катибами вдали от городских центров.

Если проанализировать содержание текстов (чаще всего) на тимпане эпиграфических памятников первого, второго и третьего типов, то следует указать наличие рельефной надписи: «Он живой, который не умирает, а все живущее умрет», в остальных эпитафиях чаще всего писали: «Суд Аллаха Всевышнего, Великого». На джучидских надмогильных камнях обычно использовались три вида восточного орнамента: стилизованные элементы растительного узора («ислими»), упрощенный геометрический («гирих») и каллиграфический (с применением 3-х почерков арабского письма).

Имен мастеров резьбы по камню золотоордынского времени не сохранилось, за исключением булгарского ювелира Шахидуллы бин Муса и солхатского строителя-архитектора Махмуда бин Гусман,

которые занимались изготовлением надмогильных памятников.[40]. В то время работала целая династия неизвестных нам каллиграфов. Среди резчиков были как приезжие хаттаты, так и местные мастера, получившие образование в различных исламских центрах.

По нашему мнению, в золотоордынских городах были созданы самостоятельные школы камнерезного искусства со своими сложившимися традициями изготовления и декорировки эпиграфических памятников, с определенными правилами и установками, без особых региональных отличий (если, конечно, не учитывать языковые различия или индивидуальные особенности авторов резчиков), которые всячески содействовали созданию исламской культуры единого облика. Кроме этого, в некоторых местах жили и работали провинциальные мастера (видимо, из числа катибов или грамотных ювелиров), которые выполняли менее скромные заказы из тех материалов, что были под рукой (кирменские, джукетауские, «азнакаевские» и др.).

Традиция изготовления мусульманских стел в городских или в других более мелких центрах Улуса Джучи не пришла из кипчакских степей и не являлась продолжением кочевнических обычаев номадов. Она была воспинята как наследие исламских оседлых цивилизаций. Только с XVIII века, через степных ногайских татар проникает в мусульманскую среду Поволжья и Южного Урала практика использования элементов антропоморфных проявлений степной культуры как отголоски преемственных образов каменных изваяний в

---

[40] Хаттаты, по какой то причине, не посчитали нужным оставлять свои автографы, хотя, нам известны десятки имен Среднеазиатских или Закавказских мастеров-резчиков каллиграфов-художников.

скрытной форме. Эпиграфические памятники «*китабә*» или «*кабрташлар*» в отличие от балбалов ни коим образом не связаны с культом языческих кипчакских предков. Как правило, мусульманские мемориальные памятники напоминают о вечности Аллаха, о великой милости Всевышнего, о бренности жизни. Часто употребляемые на кабрташах изречения из Корана «Смерть – дверь, и все люди войдут в нее» олицетворяют ворота в рай, с благожелательными изречениями: «О, Всевышний, помилуй ее (его) милостью обширною» или, «Да оросит Аллах его могилу, и дарует ему жилище в раю, да помилует его оставлением грехов и прощением и да вселит его в селения райские». В некоторых кабрташах на тимпане вместо каллиграфического орнамента дается изображение 4,6,7,8-лепесткового цветка, в виде астрального знака с пожеланиями: «Да осветит Аллах могилу». По существу, в мусульманских эпиграфических памятниках производилась «фиксация и сохранение Слова Аллаха, что способствовало распространению ислама. Именно поэтому каллиграфия считается высшим из всех мусульманских искусств»[41].

В ходе анализа научных публикаций по кабрташам нами сделаны некоторые выводы для дальнейших исследований. В настоящее время, необходимо вести работу по эпиграфике целенаправленно, системно, методично, комплексно, опираясь на образцовые труды наших ученых (например, Х. Фаизханова или некоторые статьи С.Е. Малова),[42] доводя работу до логического завершения, с тем, чтобы в след за нами идущим эпиграфистам оставалось как можно меньше работы по качественной фотофиксации и полноценному документированию. Мне импонируют труды нашего ведущего эпиграфиста, специалиста с многолетним

---

[41] *Келичхани, Хамид-Реза.* Иранская каллиграфия: знакомство с традицией / Х.-Р. Келичхани; пер. с перс.: Б.В.Норик, отв. Ред. Д.Д. Васильев, науч. Ред. М.Дж. Назарли. – М.: ООО «Садра», 2019. – 408 с.: ил. – С. 10.

[42] *Малов С.Е.* Булгарские и татарские эпиграфические памятники // Эпиграфика Востока. М.-Л., 1947. Вып. I. – С. 38-45.

стажем, знатоком своего дела, Джамиль-ага Мухаметшина по выявлению, сохранению, реставрации и введению в научный оборот эпиграфического наследия, с предоставлением качественных фотографий в опубликованных изданиях ученого.

Варианты прочтения эпитафий должны предусматривать возможность проверки правильности переводов содержаний предлагаемых лапидарных текстов. Так, некоторые сомнительные транслитерации вариантов имен на эпитафиях: *Хаккау хафиз, Абыз Риким, Бужҗуныл, Аккужҗад, Шусак, Башрана, Шиш, Лямгалияд, Пулу, Лахти ходжа, Ван, ...* не вызывают доверия, воспринимаются нами как «чужие», они должны звучать или по арабски, или на фарси, или по тюркски! Встречаются упрощенно-сокращенные варианты – *Җәләй (Җәляледдин), Мәмәткол (Мөхәммәдкол)* или искаженные (вместо, *Зөбәйдә – Сөбәйтә* سُبَيت).

Специалисты стремятся к правильному выполнению транскрипции с элементами транцлитерации текста: написание имен, тахаллусов, топонимов, социального статуса, дат, причина смерти и т.д. Неточное и неправильное прочтение основной значимой части эпитафия является главным недостатком в этой области. Кроме этого, в процессе коллективной работы часто приходится корректировать, дешифровывать запутанные и поврежденные слова или иногда есть необходимость выполнения частичной или полной графической реконструкции.

Наука движется вперед семимильными шагами, появляются новые технологии и возможности для фиксации эпитафийных памятников, но однако, не нужно списывать со счетов и старые традиционные способы документирования в виде эстампов, оттисков и прорисовок. Надеюсь что данная работа будет еще одним шагом для

продвижения изучения дела фиксации и изучения золотоордынского периода татарской эпиграфики.

В данном альбоме-каталоге, к сожалению, не использованы хорошего качества исходники фотографий в оригинальном разрешении эпиграфических памятников Болгарского государственного историко-археологического музея-заповедника из архивных фондов Института археологии им. А.Х.Халикова АН РТ имеющихся в издании (*Мухаметшин Д.Г.* Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС –НАСЛЕДИЕ. Том 1. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923-1929 годах: в 3 т. / Сост. И отв. Ред. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. – ООО «Астер Плюс», 2016. – 580 с. / ООО «Астер Плюс», 2016. – 572 с. / ООО «Астер Плюс», 2017. – 720 с.) т.к. существует закон об авторском праве.

При указании габаритных размеров надмогильных памятников, в первой позиции дается указание толщины камня, во второй – ширины и в третьей – высоты (чаще всего – наземной части). В описании сведений об эпитафиях под словом (на левой боковой стороне камня» («*сул ягында*») подразумевается сам камень как исследуемый объект, от имени которого определяется позиционное положение сторон.

Под некоторыми фотографиями или прорисовками имеются обозначения в виде: 65=А=б, где в первой позиции – число 65 указывает порядковый номер эпитафия, во второй – прописная буква «А» лицевую сторону камня («Б» – левую боковую, «В» – оборотную, «Г» – правую стороны соответственно, а строчная буква «а» – верхнюю, «б» – нижнюю или серединную или «в» (например) – самую нижнюю часть камня.

Наши предки оставили богатое культурное наследие, в т.ч. в области эпиграфики, находящееся как в музеях (сохраняемое), так и под открытым небом (исчезающее). Задача ученых не только изучить,

но и сохранить в печатных и цифровых изданиях образцы надмогильных камней работы мастеров Золотой Орды для последующих поколений. Важно обобщить и доступно представить указанные материалы в виде альбомов-каталогов. Я отношусь к специалистам, сумевшим опубликовать результаты своего труда для всеобщего пользования.

А если кто-нибудь сумеет сделает лучше, я буду этому только рад.

Об авторе: Усманов В.М. – научный сотрудник ЦПиМН ИЯЛИ АН РТ

XIII-XV гасырлар

№ 1; 2

Шәһри Болгар ташлары. В.М. Усманов фотолары. 1982 ел.

Кырым тарафы

№ 3

Ригадә хатын бинте Гомәр каберенә куелган таш, XIV – XV гасырлар, Кырым:Солхат шәһәрчеге. Петербург эрмитажына 2017 елда саклауга алынган. ГЭ, инв. № Сол-185.

Китабә мәрмәр таштан ясалган. Үлчәмнәре: 5,5х25,6х54,5 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الله ☼ هَذَا تربَة دَولَتْ ☼ بنت الحَجِ عَبدَ الله ☼

Югарыдагы мәгълүматлар түбәндәге хезмәттән алынды: Золотая Орда и Причерноморье. Уроки Чингисидской империи: каталог выставки / Гос. Эрмитаж. – М.: Фонд Марджани, 2019. – 504 с.: ил. – Тит. л. парал. рус., анг., тат. – С.376.

№ 4

Зөләйха бинте хаҗи Хәсән әл-Кырыми каберенә куелган таш, Кырым.

Китабә мәрмәр таштан ясалган. (ОПИ ГИМ. Ф. 598. Д. 34. Л. 48).

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هذه الروضة مرحومه ☼ زليحه بنت حاجي حسن ☼

☼القريمى

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923-1929 годах : в 3 т. / Сост. И отв. Ред. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. – ООО «Астер Плюс», 2016. – 580 с. – С.506.

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 2. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923-1929 годах : в 3 т. / Сост. И отв. Ред. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. – ООО «Издат-Принт», 2016. – 572 с. – С.418.

№ 5

Гайшә хатын бинте Габдулла каберенә куелган таш, Кырым. (Фонд БИКАМЗ. Ф – 105).

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هذا قبر عائشه ☼ حاتون بنت عبد الله ☼

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 2. ..., 2016. – С.388.

№ 6

[Хәсәнә] хатун бинте имам мәүләнә Сәйфеддин әс-Сагый каберенә куелган таш, Кырым. Китабә мәрмәр таштан ясалган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هذه روضة ☼ المرحومه السپيدة ☼ الصالحة حسنه حاتون ☼ بنت الامام [المحفو] مولا نه ☼ سيف الدين الساغى ☼ ☼

И.А. Мөстәкыймовның укылыш вариантында хаталар бар дип фараз ителә.

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. – С.506.

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 2. – С.388, 502.

№ 7

Кемнең каберенә куелганы билгесез сагана, XIV – XV гасырлар, Кырым:Солхат шәһәрчеге. Петербург эрмитажына 1979 елда саклауга алынган. ГЭ, инв. № Сол-19.

Китабә мәрмәр таштан ясалган. Үлчәмнәре: 38,5х42х144 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ مَن تواضع للناس رفعه الله ☼

Әдәбият:

Золотая Орда и Причерноморье. Уроки Чингисидской империи: каталог выставки / Гос. Эрмитаж. – М.: Фонд Марджани, 2019. – 504 с.: ил. – Тит. л. парал. рус., анг., тат. – С.370.

№ 8

Мигъмари бизәк, , XIV – XV гасырлар.

Әдәбият: Золотая Орда и Причерноморье. ... – С.348-349.

№ 9

Мигъмари бизәк, XIV – XV гасырлар.

№ 10

Дәүләт бинте хаҗи Габдулла каберенә куелган таш, Кырым:Солхат шәһәрчеге Петербург эрмитажында саклана (1979 нче елда М.Г. Крамаровский тырышлыгы белән табылган). ГЭ, инв. № Сол-20.

Сагана (сандык рәвешенәге) китабә комташтан ясалган (рәсемдә алгы ягы күрсәтелгән). Үлчәмнәре: 9x32x57 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الله ☼ هَذَا تربَة دَولَتْ ☼ بنت الحَجِ عَبدَ الله ☼

Әдәбият: Золотая Орда и Причерноморье. ... – С.374-375.

№ 11

Мигъмари бизәк, XIV – XV гасырлар.

№ 12

Ягъкуб бине Мәсгуд каберенә куелган таш, Кырым:Солхат шәһәрчеге. (БИКАМЗ. Ф,- 80).

Алгы ягында (калку язулы):

الله ☼ المَرُوم المغَفُرُ ☼ المُحتَجِ الِى رحمَةِ ☼ الله تعالى ☼

يَعقُوب بن مسعود ☼

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 2. ... – С.366.

Түбән Идел тарафы

№ 13

Котлыг бинте Хәмзә каберенә куелган таш, Әстерхан музейханәсендә саклана (Мәшәех төбәгендә 1978 нче елда Е.В. Шнайдштейн тарафыннан табылган). АМЗ НВ 14352.

Китабә керәч (акбур) таштан ясалган. Үлчәмнәре: 9x32x57 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ قتلغ خَاتون [بنت] حمزه ☼ عفر الله ☼

Әдәбият:

Ислам в истории Нижнего Поволжья. Издание к экспозиционно-выставочному проекту. Астрахань: АМЗ. – Тамбов: ООО Издательство Юлис», 2022. – 84 с.: илл. – С.68.

№ 14

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 753 һиҗри сәнә =1352/53 миляди еллар. Әстерхан музейханәсендә саклана (Хаҗи Тархан төбәгендә 1984 нче елда В.В. Плахов тарафыннан табылган). АМЗ НВ 9760.

Китабә керәч (акбур) таштан ясалган. Үлчәмнәре: 8,5х39х77 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَان ☼ هذا القبر ☼ لا اله الا الله محمد

رسول الله ☼ سنة ثلاث و خمسون و سبعمائة ☼

Ташъязманың дәвамы җуелып юкка чыккан.

Әдәбият:

Ислам в истории Нижнего Поволжья. Издание к экспозиционно-выставочному проекту. Астрахань: АМЗ. – Тамбов: ООО Издательство Юлис», 2022. – 84 с.: илл. – С.69.

№ 15

Бикколый Йәкәнколый каберенә куелган таш, Элиста шәһәрендә табылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَان ☼ المرحوم المعفور بک قولی بن

يكن قولی ☼ ... الله ... ☼

Архив чыганаклары: Мирасханә, Һ. Йосыпов архивы, ф. 72, тасв. 1, сакл. берәм. 501

Урта Идел тарафы

№ 16

Илче Әмәк бинте Исмәгыйль бине Мәхмүд бине Мансур әл-Болгари каберенә куелган таш, 684 һиҗри сәнә = 1285/1286 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә гарәп телендә сөлескә тартым нәсех язуы белән башкарылган.

Китабә керәч (акбур) таштан ясалган. Үлчәмнәре: 20х60х154 см. Шифр (регистрация билгесе): ОФ. 65-51/51 ЭПГ. Рәс. 246.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ هذه رَوضه المخدره ☼

المنوْرَه الشريفه الكريمه ☼ العَا ... العَا[نيه] العالمه الرا ☼ [قيه]

ال... الىَ ☼ رحمه الله و عفرانه ☼ الحى امک بنت اسماعيل بن

☼ محمود بن منصُور البلغارى ☼ توفّيت فى السادس عشر من

شهر ربيع ☼ الاول من شهور ☼ سنه ٦٨۴ ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... С. 309;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.10-11.

№ 17

Йуныс фәкыйһ (галимнәр, шәехләр остазы) бине (аның атасы) Мөхәммәд, бине ... бине Йосыф каберенә куелган таш, 686 һиҗри сәнә = 1287/1288 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Кабер ташының өске өлеше сакланып калмаган, ике ягында да язулары бар. Китабә хөсне хат остасы тарафыннан сөлескә охшаш нәсех язуы белән гарәп һәм болгар телләрендә башкарылган. Ташъязмадагы иң төп кирәкле мәгълүмат сакланып кала алган.

Үлчәмнәре: 15х66х140 см. Шифр: ОФ. 747-114/114 ЭПГ. Рәс. 271.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ [هو الحى الذى لا يموت] ☼ هذا [مرقد ... العلما مشايج

و ...] ☼ عبد جي هز المسفير الطابو يونس فقيه بن محمد بن ...

☼ بن يوسف ... ☼ ☼... جدت ☼ .... ☼ [في ربيع] الاحر

سنه [ست سمانون] و ستمايه ☼

Арткы ягында (Йуныс ә[л]-Суваринең исеме тагын кабатланып телгә алына, калку язулы):

☼ هو الحى [الذى لا يموت] ☼ تاج الد... سف ... ل ... ☼

اول ده ادر[يس] اول ... اول ☼ يونس ا[ل]سواري بلوى ک رحمه

☼ الله عَلَيْهَ رحمة الواسعة...[مَ]و طُي ☼ جَال حَوُح ... سِّنتَ

خطنَه ☼ ولر الظمُلِ جال و دنيالر كو ...☼ طاريخ الط حور سكر

وان الط ☼ جَال ربيع الاخر ايح جيارم بالم كون ☼ جلوخ

جَلنتُوي كوُن كم كون ☼ بر [فتيحه] اوچ قل هو الله و ليل ... ☼

جَلن الله رحمه طَنطِرمَ ☼

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.342-343;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.12-15.

№ 18

[Хәсән бик Мирмәхмүд] улы каберенә куелган таш. Ханнар зираты "Архиерей бакчасы", Казан шәһәре (ТР Милли музее) КП № 5751/12.

Кабан күл башында соңыдан урнашкан архиерей чиркәве янындагы кабер ташлары Алтын Урда чорында күп булгандыр дип фараз итәргә кирәк. "Төзелеш вакытында эшчеләр юнып, тигезләп, биналар астына салганнарын күреп, ул вакыт

Казанда епископ, соңыннан архиепископ булган Григорий дигән кеше бу хәлне күреп тыйган, шул сәбәпле, бу таш сәламәт калган. Тагын епископ йорты капкасының тышкы ягында тау башында буе биш ярым терсәк, киңлеге биш чиректән артык, калынлыгы да ярты терсәк буена якын булып, язуы сөлес белән бик яхшы итеп калкытып язылган. Укырга уңайсызлыклары: беренче, ташка язучы кайбер сүзләрнең арасын казып, бүләргә кирәк урында бүлми калдырган. Бу сәбәптән язылмый калган калку җирләре хәрефкә ошап тора. Икенче – бик вак, бик еш язылган һәм сүзләре бер-берсе белән бик чорналган. Өченче – бу ташның язуын төшереп алыр өчен, типография карасы белән буяганнар, һәр мәртәбәсендә буяу ташка ябышып катып калган. Аны уку өчен, ташны берничә кат эссе су белән юып, хәтта бик саклык белән генә кырып алырга, аннан соң калкып тора торган җирләренә – хәрефләр өстенә бер ак сыекча белән язып чыгарга кирәк иде. Шулай булганда укып булачак, язма юллары кырылмаган – ватылмаган иде. Ләкин бу кадәр сүзләр укылды. Башта өчпочмаклы итеп эре хәрефләр белән язылган: "Һу әл-Хәййү әл-ләзи ля йәмүт". Моннан соң тугыз юл итеп болай язылган:

1. Һазә мәркаде әс-солтанел-әкбәри әл-әкрәми гаусис-сәлатыйн[43].
2. Әл-әмирел-мөкәррәми вәли[44].
3. Әл-мозаффар[45].
4. Әл-кирами вәл-җәмилел-гыйзамил-гыйльми[46].
5. Иля әл-мозаффари[47].
6. Әш-шәрәфәйни мөфәххәрен әл
7. Вә әд-дини зыйллүллаһи лил-галәмәйни
8. ...
9. Хәсән бик бине Мирмәхмүд

Ләкин беренче юлдагы "әл-әкрәм" сүзен "әл-кәрим" дип укырга мөмкин. Дүртенче юлда "вәл-җәмил", тугызынчы юлда "**Хәсән бик бине Мәхмүд**" сүзләре бераз шиклерәк. Бу юлларны язучы фәкыйрьнең уенча, бу кабер иясе гади бер кеше булмыйча, үзе хөкем йөртә торган бер патша булып, татар ханнарыннан түгел, бәлки Болгар әмирләреннән берәү булырга кирәк, чөнки сүзнең барышы шуны

[43] Солтаннарның ярдәмлерәге, олырагы, хөрмәтлерәге.
[44] Хөрмәтле әмир.
[45] Әл-мозаффар – җиңүче, өстен чыгучы.
[46] Әл-кирами вәл-җәмилел-гыйзамил-гыйльми – хөрмәтле, бөек, бик галим.
[47] Иля әл-мозаффари – җиңүчегә.

күрсәтә. “Әс-солтанел-әкбәре гаусес-сәлатыйн, зыйллулаһи лил-галәмәйни”[48] – ди. Татар рәсемендә мөстәкыйль патшаны “хан” дип, шаһзадәләрне “солтан” дип йөртәләр”[49].

Бу ташъязма Җүчи Олысындагы иң күркәм һәм күләм-зурлыгы буенча (гомуми биеклеге 350 см озынлыктагы) игътибарга лаек ядкәрләрнең берседер. Аның Е. Малов, Н.Ф. Калинин һәм Һ. Йосыпов тырышлыгы белән (булдыра алганча) эстампаж-күчермәләре ясалган булса да, ары таба, бу китабәне 3D сканерлау, йә бу ташның 3D моделен ясау мотлак кирәк булачак, бердә булмаса, сыйфатлы рәсем-күчермәсе яңадан башкарылырга тиеш. Әгәрдә бу эш вакытында эшләнелмәсә, бу эпитафиянең бөтенләй җуелып-җимерелеп юкка чыгуы мөмкин.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هوالحی لا یموت [و کل حی سیموت] ☼ هذا مرقد

السلطان الاکبر الاکرام عوث السلا طيني ☼ الامير لمکرام ... ☼

[المظفر] ... ☼ الکرام والاجالیل العظام العلم ☼ الی [المطفر]

... ☼ الشرفين مفحر ال ... ☼ والدين...ظ ... الله العالمين ☼

[حسن بك بن مير محمود] ☼

Ташка гарәпчә язылган текст, чынлыкта, эчтәлеге буенча катлаулы булмаса да, бүгенге көнгә кадәр тулысынча укылмаган, хәтта аның кемнең каберенә һәм кайчан куелуы турындагы төп мәгълүмат төгәл билгеле түгел, ягъни, бормаланып-үрелеп язылган сүзләрне бу чордагы гарәп теле белгечләре генә түгел, хәтта Ш. Мәрҗани дә ачык-анык итеп тулы текстын укып бирә алмаган. Әлеге көндә, бу мәсьәлә чишелмәгән килеш кала бирә. Дөрес, бу эшне җиренә җиткереп башкарып чыга ала, фәкать, тәҗрибәле палеограф-эпиграфистлар гына, вәләкин, моның өчен китабәне барып-күреп үз кулларың белән тотып өйрәнү кирәк, я булмаса, киләчәктә ядкәрнең 3D моделен ясау таләп ителәчәк, ә, башкача юл юк.

Үлчәмнәре: 38-40 х 92-96 х 350 см.

---

[48] Әс-солтанел-әкбәре гаусес-сәлатыйн, зыйллулаһи лил-галәмәйни – һәр ике дөньяда Аллаһның күләгәсе, шәүләсе.

[49] Мәрҗани Ш. Сайланма әсәрләр. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 2018. – 450 б. – (Мирасханә коллекциясеннән” сериясе). – Б.163-164.

Фотография под номером (18-1) любезно предоставлена для публикации заместителем генерального директора по учёту и хранению музейных предметов - главным хранителем Национального музея Республики Татарстан Лилией Илевной Саттаровой. Автором эстампажа предположительно является Н.А. Толмачев (1823-1901).

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.2;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С. 6-7.

№ 19

[Миргали] бине ... әл-Хәсән әс-Сәмәрканди каберенә куелган таш, 690 һиҗри сәнә = 1291/1292 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә бер-ничә кисәкләргә ватылган (күрәсең, ядкәр Успения чиркәвенең нигезләреннән алынган). Эпиграфик һәйкәл хөсне хат остасы тарафыннан сөлескә охшаш нәсех язуы белән гарәп телендә башкарылган. Иң әһәмиятлесе – эпитафиядә мәрхүмнең исем-шәрифләре һәм вафат булу тарихлары сакланып кала алган.

Үлчәмнәре: 20х62х190 см. Шифр: ОФ. 65-70/70 ЭПГ. Рәс. 250.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هوالحى الذىلا يموت و كل حي سيموت ☼ هذا مرقد ...

الاعز ☼ الاكرم [الاكبر الاشرف الاطهر] جلا ☼ ل الله ... ☼ مر

علي بن ... ☼... السحبون الله... ☼... رسول زنده عِره البتوُل ☼

م... لر الحسن السَمر قندي ممرسعا الله ☼... توفيت سنه في او

اخر رجب سنه تسعين و سبع... ☼

Әдәбият:

Березин, 1852, № XXXII. Нижняя часть – 7-9 строки. – С 40;

Мухаметшин, Хакимзянов, 1987, с. 23 (фото, фрагмент);

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.314;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. ... – С.20-21.

№ 20

Әбүбәкер (**Мамук)** бине Бәк-[Кяр][50] Сәкый каберенә куелган таш, 691 һиҗри сәнә = 1291/1292 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә бер-ничә кисәкләргә ватылган, тулысынча сакланмаган (ядкәр Успения чиркәвенең көньяк нигезеннән алынган). Эпиграфик һәйкәл хөсне хат остасы тарафыннан сөлес язуы белән гарәп телендә башкарылган. Иң әһәмиятлесе – эпитафиядә мәрхүмнең исем-шәрифләре һәм вафат булу тарихлары сакланып кала алган.

[ابو بكر] ماموق بن بک كابِر سپقي

Сорау: **بَر كَات** яисә **بَرَكَت** дигән сүз, бәлки, мәрхүмнең атасының исеме “Бәрәкәт” буладыр?

Үлчәмнәре:24х50х190 см. Шифр: ОФ. 747-102/102 ЭПГ. Рәс. 258.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ [هوالحى الذىلا يموت ☼ و كل حي سيموت] ☼...

الشيخ الكبير الاجل ☼ ... الامحمد لاس ف المحترم ☼ ... لمو بن

الا عر فهر العلى ☼ ... الصعفَات ☼ كلّ حىّ سيموت سو آه اسم

ابو بكر المعروف ☼ ... [ابو بكر] ماموق بن بک كابِر سپقي ☼ ...

[و طاب الله تعالى] ثره و جعل الجنة مثوه تعملَه ☼ بالغفران و

اسكنه بجامع ☼ الحنان توفي الى رحمة الله تعالى سَنة احدَ ☼

تسعين و ستماية ☼

Әдәбият:

Березин, 1852, № XXXII. Нижняя часть – 7-9 строки. – С 40;

[50] Бәлки, “Бәк-Кят” яисә “Бәк-Кяб”тер?

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.324;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.26-27.

№ 21

Сабар Илче бинте Бүрәшбәк каберенә куелган таш, 691 һиҗри сәнә = 1291/1292 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы, Көнчыгыш төрбә эчендә табылган (элекке Казан Дәүләт университетының китапханә бүлмәсендә саклана). Эпиграфик һәйкәл хөсне хат остасы тарафыннан сөлес язуы белән гарәп һәм татар телендә башкарылган. Иң әһәмиятлесе – эпитафиядә мәрхүмәнең исем-шәрифләре һәм вафат булу тарихлары сакланып калган. Бу ядкәр шул чордагы иң гүзәл китабәләрнең берседер.

Үлчәмнәре: 18х70х285 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ اَلْحَىّ اُلَّذِىلا يَمُوتُ وَ كُلُّ حَيّ سَيَمُوتُ ☼ هَذه رَوْضَةُ
اُلسَّيّدَة اُلسَّتِيرَة اُلصَّالِحَة ☼ اُلصَّائِمَة اُلصَّئِنَة اُلْكَرِيمَة اُلْمَسْتُورَة ☼
اُلْمُخَدَّرَة اُلْمُطَهَّرَة اُلرَّكِعَة اُلسَّاجِدَة ☼ فَاتِحَة اُلْخَيْرَات نَتِيجَة
اُلسَّعَادَات ☼ مَنْبَع اُلْكَرَامَات تَاج اُلنّسَا في ☼ اُلْعَالَمَيْن صَبَرْ اِيلْجى
بِنْت بُورَاش بَك ☼ قَدَّسَ اللهُ رُوحَهَا و نَوَّرَ ضَرِيحَهَا ☼ أَللَّهُمَّ
اِرْحَمْهَا رَحْمَةً وَاسِعَةً تُوُفّيَتْ ☼ الَي رَحْمَةِ اُللهِ تَعَالَي فِي اُلرَّبِع ☼
مِنْ شَهْرِ جُمَادَي اُلْأُخْرَى سَنَةَ ☼ تِسْعِينَ وَ ☼ سِتِّمِائَة ☼

Әдәбият:

Катанов Н.Ф. Эпиграфический памятник Волжской Булгарии. Казанский музейный вестник, 19. – С. 264-265;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. - Приложение: табл.4;

№ 22

Исеме билгесез шәех каберенә куелган таш, 697 һижри сәнә = 1297/1298 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә бер-ничә кисәкләргә ватылган, тулысынча сакланмаган (ядкәр Успения чиркәвенең нигезеннән алынган). Эпиграфик һәйкәл хөсне хат остасы тарафыннан сөлес язуы белән гарәп телендә башкарылган. Ни кызганыч, иң әһәмиятле мәгълүматларның берсе – эпитафиядә мәрхүмнең исем-шәрифләре сакланып кала алмаган. Арткы һәм ян-кырларында язулары юк.

Үлчәмнәре: 20х62х158 см. Шифр: ОФ. 65-47/47 ЭПГ. Рәс. 247.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ [هُوالحى الذىلا يموت ... ☼ هذا مرقد الشيخ الكبير ☼

المعظم محد علما ☼ مر المر مقوي ال عا... ☼ دى ... ار او اصل

... ☼ ... ال ... ☼ ... ☼ جمادي الحر ... ☼ ... شهر ... ☼ ٦٩٧

☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.310;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.32-33.

№ 23

Аснаба әл-Болгари әл-Мәмдәл каберенә куелган таш, 699 һижри сәнә = 1299/1300 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә өлешчә җимерелгән. Успения чиркәвен төзегәндә төньяк нигезенә салынган булган – көнбатыштан өченче. Арткы ягында уеп язылган дүрт юллык текст бар. Ике як кырында геометрик бизәкләр ясалган.

Үлчәмнәре: 21х55х186 см. Шифр: ОФ. 747-107/107 ЭПГ. Рәс. 265.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هوالحى الذى لا يموت ☼ هذا مرقد ال ... ☼ الا... ☼ ...

[حا]ى ابن اَصْنَبا ... ☼ البلغَرى اللممدل رحمهُ ☼ رحمةً واسِعَ[ة]

في ☼ الِي رحمه الله تعالى ☼ منْ شهرِ ذى القَعده سنه ☼ تسع و

تسعين ☼ و ستما يه ☼

Әдәбият:

Березин, 1852, с. 127, № 22;

Малов, 1948, с.44;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.334;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.34.

№ 24

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш (фрагмент). 702 һиҗри сәнә = 1302/1303 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабәнең аскы өлеше генә сакланып кала алган. Хөсне хат әсәре сөлес язуы белән гарәп телендә язылган. Кабер ташының арткы ягында яисә ян кырларында башка язулар күренми. 1722 елда ахун Кадыйрмөхәммәд бине Сөнчәләй һәм тылмач Йосыф бине Ишбулат тарафыннан ташъязмадагы төп мәгълүмат укылган дип фараз ителә.

Шифр: ОФ. 163/163 ЭПГ. Рәс. 336.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ ... عشر ... شهر ذوالقعده ☼ سَنة اثنى ☼ وَ

سَبعمَايه ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С. 402;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII-XIV вв. Кн. 1. … – С.38-39.

№ 25

Әхмәдхаҗи бине Мөэмин Күбәк бине Мухшы Басан әл-Болгари каберенә куелган таш, 720 һиҗри сәнә = 1320/1321 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре:25х57х250 см. Шифр: ОФ. 747-111/111 ЭПГ. Рәс. 268.

Китабә бер-ничә кисәккә ватылган. Успения чиркәвен төзегәндә төньяк нигезенә салынган – көнчыгыш яктан беренче таш.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت هذا مرقد الكبير الكرم الاجل ☼

الاعز الا حَص الكرم الامجد ☼ الاشرف [مرّبى العلما مقوّى] ☼

كوباك ☼ ابن موحشو بصَان [51]الضعفا احمد حاجى بن مؤمن

البلعَرى ☼ اللهم رحمها رحمة واسعة و الكرمه ☼ بالعَفو و

المعفره فى التاسع و ☼ العشرين من شهر جمادى الاحر ☼ سنه

عشرين من و سبعمايه ☼

Вариант Березина:

الامجد الاشرف [52]هذا مرقد الامير الكبير الاجل العز باكرام

حسين [53]مرّبى العلما مقوّى الضعفا احمد حاجى بن مومق ابن مو

رحمة واسعة واكرمه بالعفو [54]نصار البلغارى اللّهم ارحمد

والغفرة فى السابع و العشرين فى شهر جمادى الاخر سنة عشرين و

شبعمايه[55]

---

[51] Вариант Березина

[52] Должно الاكرم

[53] Должно مير

[54] Опечатка вм. ارحمه

[55] Опечатка вм. سبعمايه

«Это гробница Эмира великого, величайшего, весьма возвеличавшегося, весьма почтенного, знатнейшего, славнейшего, благороднейшего, воспитателя ученых, подпоры слабых, Ахмеда Хаджи, сына Мумика, сына Мир-Хусейна Насара Булгарского. О Боже! Умилосердись над ним обширным милосердием и почти его оставлением грехов и прощением. Двадцать седьмого дня месяца Джюмади второго 720 года» (Перевод Н.Березина).

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. - С. 43 - № XLI;

*Мухаметшин Д.Г.*Мемориальная эпиграфика города Болгара... С. 338-339.

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С. 50-51.

№ 26

Фатыйма Илче Әюб ибне Мөхәммәд ибне Юныс әл-Болгари каберенә куелган таш, егерме ике яшендә вафат, 717 һиҗри сәнә = 1317/1318 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 21х66х220 см. Шифр: ОФ. 747-108/108 ЭПГ. Рис. 266.

Успения чиркәвен төзегәндә төньяк нигезенә салынган – көнбатыш яктан дүртенче таш. Арткы ягында тәгәрәк бизәк, ә ике як кырларында геометрик орнамент ясалган. Текст гарәпчә сөлес язуы белән башкарылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُو الحى الذى لا يمُوت ☼ هذه روضة ... ☼ المسترة

العَفيفة ☼ الصَالحة الصابرةُ الصايمة ☼ فَاطمه الحى بنت

ايو[ب] ابن محمد ابن ☼[يونس] البلعارى اللهم ارحمها ☼ رحمة

واسعة ... الي رحمة الله تعالى ☼ يكرمى ايكى ياشنده وفات بولدى

☼ ربيع الاخر غره ده يلى ات جرتان يتى ☼ يوز اون يتى دا ☼

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С.46;

Юсупов, 1950, №1; 1951, с. 93-94. 1960. – Приложение: табл.10;1962, № 2; 1967, № 2; *Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 92-93;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара ... С. 335-336;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.52-53.

№ 27

Шәһидулла Муса улы каберенә куелган таш, 717 һижри сәнә = 1317/1318 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 20х60х96 см. Шифр: ОФ. 65-124/124 ЭПГ. Рәс. 303.

Алгы ягында (калку язулы):

Текст гарәп һәм татар телендә язылган.

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ يكتلار كوركى كونكل لار

اوزكى ☼ عالملارنى اغرلاغان يتم تول ☼ اوكسوزلارني اسراغان

قيلسون[56]موسي اوغلي ☼ التونجي شهيدالله زيارتى ... ☼ رحمت

ربيع الاول نك اورتاسندا ☼ تاريخ قا ٧١٧ ☼

Ул (Аллаһ) мәңге үлемсез, йегетләр күрке, күңелләр үзәге, галимнәрне агырлаган, ятим тол үксүзләрне асраган Муса улы алтынчы Шәһидулла зияраты .... кылсын ... рәбигыл-әүвәлнең уртасы, 717 нче ел.

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. - С. 48-49; № XLI;

Татар, 1923, с. 52;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.15;

Мухаметшин, Хакимзянов, 1987, с. 82-83 (фото, текст, перевод);

---

[56] Вариант Березина: همت قيلسون

Хакимзянов, 1987, с. 98-99 (фото, текст, транскрипция, перевод, примечания);

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.372;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.64-65.

№ 28

Гашурә Сәнҗәз кызы каберенә куелган таш, 719 һижри сәнә = 1319/1320 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 20х62х77 см. Шифр: ОФ. 147-149/149 ЭПГ. Рәс. 279.

Әлеге көнгә кадәр китабәнең уң ягының аскы өлеше генә (китабәнең 7-9 нчы юллары) сакланып калган. 2003 елда Успения чиркәвен төзекләндергәндә табылган. Текст гарәпчә сөлес язуында башкарылган. 1722 елда ахун Кадыйрмөхәммәд бине Сөнчәләй һәм тылмач Йосыф бине Ишбулат тарафыннан ташъязмадагы төп мәгълүмат тулырак күләмдә укылган булган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ هذا رو[ضة] السلطنة

الشريفة ☼ المجملة المطهرة المستورة ☼ عاشو[ره] بنت سنجز

اللّهم ☼ رحمها رحمة واسعة توفت ☼ الي رحمة الله تعالي في ☼

... اربع عشرين شهر رمضان ☼ سنة تسع ☼ عشر سبعمائه ☼

Уң ягында (калку язулы):

☼ [و القبر صندوق العمل] ☼

“Вә кабер (ахирәт) гамәлләрнең сандыгы”

<u>Әдәбият:</u>

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С. 44, 48;

*Мухаметшин Д.Г.*Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.348;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.72-73.

№ 29

Бүләртай Болымшак улы каберенә куелган таш, 724 һиҗри сәнә = 1324/1325 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә гарәб һәм татар телендә язылган. Ташның башка якларында язулар яисә бизәкләр юк.

Үлчәмнәре: 21х55х210 см. Шифр: ОФ. 747-123/123 ЭПГ. Рәс. 302.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ هذا مرقد لامير... ☼ ... ☼ ...

☼ ... ☼... اولغان... ☼ بولاڔتاى ابن بُلمشاق بک زيارتي ترور

☼ تنكرى عَز و جَل عَدن او شتماعى صح... ☼ مسرور قلب كوثڔ

شڔابي بيڔلا قاندوڔسون ☼ امڔ ربَّ العلمين وفاتى رَجَب ايى اخڔندا

اردى ☼ تاريخ يتي يُوزْ ☼ يكرمي تُوڔتْ دَا ☼

Игътибар итегез: Китабә гарәпчә һәм татарча язылган, төрки сүзләрдәге ڔ

“р” хәрефе астына нокта куелып барган. تنكرى – “Тәңре” .

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С. 38;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара ... – С. 370-371;

Хак. №2...С.100-101.

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.94-95.

№ 30

Исеме мәгълүм булмаган мәрхүмә каберенә куелган таш (фрагмент, аскы өлеше), 728 һиҗри сәнә = 1328/1329 миляди еллар. Казан. ТР Милли музее.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ حاتون اوتز بش یاشندا وفات بولدی ☼ تنکری

رحمتی بر لا سوندرسن امین ☼ شعبان ایی [اون بیشندا هجرتده]

☼ یتی یوز یکرمی ☼ سکیزدا ایردي ☼

Игътибар итегез: бу китабәдә дә تنکری “Тәңре” сүзе кулланылган.

Әдәбият: *Юсупов Г.В.* Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.22;

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С.102-103.

№ 31

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш, 734 һиҗри сәнә = 1333/1334 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 24х61х271 см. Шифр: ОФ. 747-103/103 ЭПГ. Рәс. 259.

Китабәне Успения чиркәвен салганда төзелеш материалы рәвешендә кулланганнар. Ул төньяк нигездә – көнбатыштан икенче таш булып урнашкан булган. Текст калку ысул белән гарәпчә һәм татарча язылган. 1722 елда ахун Кадыйрмөхәммәд бине Сөнчәләй һәм тылмач Йосыф бине Ишбулат тарафыннан ташъязмадагы төп мәгълүмат (мәрхүмнең исем-шәрифләре) тулырак күләмдә укылган булган дип фараз ителә. Арткы ягында язулары яисә бизәкләре юк. Ташның сул ягында калку рәвештә башкарылган сөлес язуы булу сәбәпле (логика буенча), димәк, аның уң ягында да ниндидер язулары булган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحی الذی لا یموت و کل حی سیموت ☼ یکتلار

کورکي کونکل لار او ... ☼ اوُلر ... عُلمالار ... ☼ الاربی شَفقت

برلا اسراعان ... ☼ اوغلی حواجه اوغلی ... ☼ قرق یاشنده ... ☼

رحمتی ... ☼ دنیالاردین اعراض قِلیب آخرت سَراینا ☼ اوُلانعاندا

ربيع الاخرِ اَيِ ننک اون سکزندا ☼ تَاريخ يتي يوز اوُتُوز توُرتدا ايردى ☼ بَرحمَت اوُل مُومِن قَا كم بر فَاتحه اوج ☼ سُورَسِين اوقسَا ☼

Игътибар итегез, бу ядкәр дә бик югары кимәлдә гарәп вә татар телендә башкарылган, ягъни, татар хаттатлары осталыкта дөнья күләм югарылыкка күтәрелә алган. Ул гына түгел, бу ташның ян кырларында камиллеккә тиң булган төрки шигъри юллар да бар. Вәләкин, ул сүзләрне дөрес вә тулы рәвештә укып бирүчеләр генә юк.

Сул ягында (калку язулы): [«Тугуглы күрерсән камуг өлгүсе”,].

[تُعوعلي كوزْرْ سَنْ قموعْ اولكوسي]

Сул ягында (калку язулы): [«хиҗәк кылсаңызлар камуг сулгусы”].

[حِيجَک قُلسَنكِزلَارْ قَمُوع سُولغوسى]

Бу шигъри юлларны, арытаба, борынгы әдәбият белгечләре дөрес рәвештә укып вә аңлатып бирерләр дип өмет итәбез.

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. - С. 38;

Хакимзянов, 1878а, 12; 1987 – С. 104-105; № 8;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.326-327;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. ... – С.104-105.

Архив чыганаклары: Юсупов ф. 72, 1 тасв., сакл. бер. 14.

№ 32

Хөсәенбәк хаҗи Гомәрбәк улы каберенә куелган таш, 740 һиҗри сәнә = 1339/1340 миляди еллар. Чишмә төбәге, Башкортстан.

Арытаба бу ташның 3D моделен ясау мотлак кирәк булачак.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ [هو الحی الذی لا یموت و کل حی سیموت] ☼ العادل

فی الاحکام حاجی حسین ☼ بک بن عمر بک ... رساس ترکستان

المرحوم ☼ اللهم رحمه رحمة و اسعة واکرمهُ بالعفو و المعفرة

☼ توفی فی الا یام التاسع من شهر الله المبارک ا ☼ لرابع سنة

الربعین و سبعماءةِ رحمي اول مومن فاتحه ☼ ... ☼

Сул ягында (калку язулы):

☼ [اری الدنیا حربا بعتباری ☼ فلا یبقی مداما بالقرری] ☼

Сул ягында (калку язулы шигъри юллар):

[نلار کجتی ا بَلّای تقی نا کجار ☼ قموع بو اولوم سَعراسی

انجار]

“Ниләр кичте әбәләй тәкый на кичәр, камуг үлем сәгърасы инҗәр”.

نیلار قاصد ایاملیع تاکیم قاچار * قموغه اولوم ساعتی اونکار

([57])

Бу шигъри юлларны да борынгы төрки әдәбият белгечләребез дөрес рәвештә укып-аңлатып бирерләр әле дигән өметтә калабыз.

Әдәбият:

Рәхим Г., Газиз Г. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер. 2 нче бүлек. Казан: Татарстан Совет Социалистик Җөмһүриятенең дәүләт нәшр., 1923. – Б.55;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. - Приложение: табл.8;

[57] Бу бәетнең ослубе “Котадгу белек” шигырьләрен искә төшерә дип аңлаталар Г. Рәхим белән Г. Газиз.

№ 33

[Шәмәр]-Мәлик [Җәгъфәр] ага әл-Үргәнчи кызы каберенә куелган таш, 742 һиҗри сәнә = 1341/1342 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә Успения чиркәвен төзекләндергәндә табыла.

Үлчәмнәре: 30х78х242 см. Шифр: ОФ. 65-74/74 ЭПГ. Рәс. 245.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هَذِه [58]☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت
المطهّرة ☼ اللطيفة الشريفة [59]رَوضة المستورة المحدرة
بنت حَعِر اغا ☼ الاوُرگانجى اللّهم ارحمها رحمة [61] ملک[60][شمار]
واسعة ☼ و اكرمها بالعفو المغفرة قدس الله ☼ رُوحمَا ... توفت
الي رحمة الله ☼ تعالى فى الاخر شهر رمضان سنة اثني و اربعين و
☼ سبع ماية رحمت لوُ اى مومن قا كم بر فاتحه اوچ احلاص ☼
سوره سين اوقسَا ☼

الاوُرگانجى Моңа кадәр бу сүзне галимнәребез “әл-Әфрикәнҗи” яисә “әл-Фиргәнәҗи” дип транслитерациясен ялгыш биреп килделәр, югыйсә, ул чордагы укымышлылар аны бик җиңел рәвештә дөрес итеп аңлап укыганнар.

Искәрмә: حَعِر Бу исемне جَعْفَر “Җәгъфәр” түгелме икән дип тәкъдим итәбез.

Уң ягында (калку язулы):

---

[58] 25 сүрә “әл-Фуркан”, 58 аят: “Ул (Аллаһ) мәңге үлемсез, һәрбер җан үлем тәмен татып караячак”.

[59] У Березина المجملة

[60] У Березина *Суар Мәлик* سَوارِ ملك

[61] شَمارِ ملك ☼ سِمارِ ملك Мәрхүмә исеменең укылыш вариантлары.

☼ كورامن ساسو لا لمومنات ادمدين مرحوم كاس س ... ☼

Сул ягында (калку язулы шигъри юллар):

☼ [نلار كجتي ايملي تقي ما انجار ☼ قموع بو اولم سعاتي انعار] ☼

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С. 46. – № XLVII;

Хакимзянов, 1987, С. 106-107. № 9 (фото, текст, транскрипция, урыс теленә тәрҗемә);

Мухаметшин, Хакимзянов, 1987, с.99;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.307-308;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.108-109.

№ 34

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш, XIII - XIV гасырлар (фрагмент). Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 22x71x152 см. Шифр: ОФ. 747-117/117 ЭПГ. Рәс. 281.

Эпитафия бик начар сакланган. 1992 елда Успения чиркәвенең нигезеннән чыгарылган. Китабәнең дүрт ягында да язулары бар: арткы ягында – куфи, ян кырларында – сөлес язуы белән калкытып гарәпчә вә татарча язылган. 1722 елда ахун Кадыйрмөхәммәд бине Сөнчәләй һәм тылмач Йосыф бине Ишбулат тарафыннан ташъязмадагы төп мәгълүмат тулырак күләмдә укылган булган дип фараз итәргә кирәк.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ يكت لار كوركي [كونكللار اوزكي] ☼ ... ☼

Ике як кырларында рельефлы язулары бар.

... كلور بو الوع ...

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.350-351;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.130-131.

№ 35

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш (фрагмент), XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабәнең төп өлеше юк ителгән, аның язулары җимерелгән, ике кечкенә фрагменты сакланып кала алган. Язуылары матур сөлес язуы белән гарәпчә (һәм татарча-?) калкытып язылган. Бу ядкәр Петр Беренче заманында ук исәпкә алынгандыр дип фараз итәргә кирәк вә мәрхүмнең исем-шәрифләре дә вафат тарихы белән кәгазьгә беркетелгәндер.

Үлчәмнәре: 22х70х248 см. Шифр: ОФ. 150/150 ЭПГ. Рәс. 292.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ كل حى سواه سيموت ☼ ...

☼

Арткы ягында калкытып геометрик бизәк ясалган

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С. 360-361;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.134-135.

№ 36

[Садр]етдин Ширвани шәех каберенә куелган таш, XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә Успения чиркәвен төзегәндә көньяк нигезенә салынган булган – көнбатыштан беренче таш. Кабер ташының артында яисә ян кырларында язулары юк.

Үлчәмнәре:19х47х130 см. Шифр: ОФ. 747-101/101 ЭПГ. Рәс. 256.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ [هذ]ا مرقد الشيخ الامام الاجَلُ

☼ ... العابد الزاهد فقيه ☼ [صدر]الدين الشيرواني ☼ رحمه الله

بالرحمه وَ ال...ن ☼ ... الجنان ... ☼ ... ☼

Кабер ташы чиркәү нигезеннән алынган, сул як өлешенә зыян салынган.

Әдәбият:

Березин И. Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С. 39. – №29;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара ... – С.322;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII-XIV вв. Кн. 1. … – С.118-119.

№ 37

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Китабә гарәп телендә язылган. Эпитафиядә мәрхүмнең исем-шәрифләре сакланып кала алмаса да, вафат еллары торып калган. Бу ядкәр Петр Беренче заманында ук исәпкә алынгандыр дип фараз итәргә кирәк вә мәрхүмнең исем-шәрифләре дә вафат тарихы белән кәгазьгә беркетелгәндер.

Үлчәмнәре: 23х30х25 см. Шифр: ОФ. 65-12/12 ЭПГ. Рәс. 329.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ...ذْ.... ☼ عِفْرِ الله ☼ سنه احد سبعين .... ☼

Әдәбият: *Мухаметшин Д.Г.* Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.397.

№ 38

Билгесез. Кемгә куелганы мәгълүм булмаган кабер ташы (фрагмент). XIII - XIV гасырлар. 82. 65 – 82/82 ЭПГ.

Арткы ягында түгәрәк бизәк ясалган. Үлчәмнәре: 58 х 107 см.

Татар дәүләтчелеге музеенда саклана (фрагмент, өске өлеше – михраб[62] бизәге). Аскы өлеше Болгардагы Успения чиркәвенең көньяк нигезенә салынган булган; ул 1980 елда Җәмил ага Мөхәммәдшин тарафыннан табылган һәм бу таш турындагы мәгълүмат галимнең шәхси архивыннан алынды.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت ☼ ... ☼

№ 39

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш, XIII - XIV гасырлар. (Казан. ТР Милли музеенда саклана). КП № 5751/13.

Бу китабәнең кайда табылуы билгесез.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت ☼ هذه

روضة ... الكَريمَة المستورة .... ☼ ... ☼

№ 40

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш, XIII - XIV гасырлар.

(Шәһри Болгар).

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت☼... ☼ ...

رحمَت او... مومن قابر فاتحه اوچ اخلاص ☼ ... ☼

Искәрмә: бу мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 41

Кемнең каберенә куелганы билгеле булмаган таш (фрагментлар), XIII - XIV гасырлар. (Шәһри Болгар). Бу ядкәр Петр Беренче заманында ук исәпкә

---

[62] Кабер ташының тимпан өлешен Сәид Вахиди “михраб бизәге” дип атый һәм татарның фән дөньясына бу термин шулай кереп калган.

алынгандыр дип фараз итәргә кирәк вә мәрхүмнең исем-шәрифләре дә вафат тарихы белән кәгазьгә беркетелгәндер.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت ☼... ☼ ... ☼

Искәрмә: бу мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 42

Шәкәр-Илче (Чәкәр-Алте, мари хум) Госман әл-Болгари кызы, Хөсәен хатыны каберенә куелган таш, XIII - XIV гасырлар. Татар Шапкино авылы зираты, Әлкәй районы. Үлчәмнәре: 23x60 x 160 см. Китабәнең фоторәсеме Җәмил ага Мөхәммәтшинның шәхси архивыннан алынды.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ هذه روضة مستورة ☼

المطهرة الصَّالحة الصائنة الطيفة ☼ شكر الجى بنت عثمان

البلغاري ☼ الهم ارحمها رحمة واسعة توفيت ☼ الى رحمة الله

تعالى فى اليوم الربع و العشرين ☼

Арткы ягында (уйма язулы):

☼ عُثمَان اَجْکَ ☼ هِيرِ حُسَيِن كيَالِ ☼ مارِ خوُمْ جَكَرْ ☼

اَلت زيَارَت ى رَحْمَةً ☼ الله عَليهَا رَحْمَةً ☼ وَاسعَه ☼

Китабәнең арткы ягы икенче останың кулы белән болгар телендә язылса да “бәләвике” гыйбарәсе урынына “зиярәт” сүзе кулланылган.

Игътибар итегез: كيَالِ “кияле” – хатыны дип тәрҗемә ителәдер;

مارِ خوُمْ “мари хум” – [мари нәселеннән булган кешедер...] – ? Бу гыйбәрәләрнең мәгънәсен тел белгечләре аңлатып бирер дип өмет итәбез.

Китабәнең ике ян кырларында да рельефлы нәфис язулары бар. Киләчәктә бу ташны үз күзләрем белән күреп өйрәнергә һәм һәр яктан да фотоларын алып рәсем-күчермәләрен ясау кирәк булачак.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С.158-161.

№ 43

Билгесез (фрагмент), Шәһри Болгар.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت ☼ ... ☼ ... ☼ ...

☼ ... ☼

Бу таш турындагы мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәдшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 44

Билгесез (фрагмент), Шәһри Болгар.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت ☼ ... ☼ ... ☼

Бу таш турындагы мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәдшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 45

Билгесез (фрагмент), Ялчык авылы янәшәсендәге таш, Чувашстан.

Алгы ягында калку язулы текст булган.

№ 46

Ильяс әл-Болгари бине Мөхәммәд йувари каберенә куелган таш, XIII гасыр азагы. (Шәһри Болгар).

ОФ. 747-115/115 ЭПГ. Үлчәмнәре: 18х66 х 130 см.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ ... ۞ ة كليم الله موسى يوارى بن اللعالم التقي ۞ التقى

الزاهد محمد يوَارى بن الياس البلعارية ۞ ... ۞

Китабә берничә кисәкләргә бүленеп җимерелгән, вафат еллары сакланып калмаган. Китабә калку хәрефләр белән нәсех язуында башкарылган.

Бу таш турындагы мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәдшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 47

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 707 һиҗри сәнә = 1307/1308 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 24х62х127 см. ОФ. 65 – 57/57 ЭПГ. Рәс. 249.

Китабә карапулат һәм урыс зираты арасында 1973-1975 елларда табылган.

Алгы ягында (калку һәм уйма язулы):

۞ هو الحى الذى لا يموت ۞ بُا... ۞ اولاح ... ۞ وَاط ...

۞ اللهم... رحمها ۞ رحمة واسعة ... ۞ ... طَبروي ۞ تاريخ

جيات جور جيا ... ۞ تش جال .... ربع الاخر ۞ جيار... ۞

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.312.

№ 48

[Галим] ювари улы каберенә куелган таш, XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20х60х117 см. ОФ. 65 – 3/3 ЭПГ. Рәс. 253.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ هو الحى الذى لا يموت ۞ و كل حى سيموت ۞ ...ش

يوَاري اَول عالِم ۞ ... [بلطوى]... ۞ ... ۞

Бу таш турындагы мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшин архивыннан алынды. “Михраб бизәге” өлеше беренче хаттат кулы белән сөлес язуы рәвешендә гарәпчә язылган булса, калган өлеше болгарча башка икенче кятиб кулы белән

куфи язуында башкарылган. Игътибар итсәгез, соңгы юлда “шәһид” сүзе кулланылган.

№ 49

[Сиражи әл-Болгари] каберенә куелган таш, XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 20x60x117 см. ОФ. 65 – 3/3 ЭПГ. Рәс. 253.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ و كل حى سيموت ☼ الحكم

لله العلى الكبير ☼ الموتُ باب و كُل الناس داحله ☼ ... ☼ ... ☼

... ☼ ... ☼ ... سراجي البلغاري ☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.318.

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.116-117.

№ 50

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Ядкәр Ак пулат янәшәсендә 1981 елда табылган. Китабәнең ике як кырларында калку рәвештәге куфи язулы сүзләр белән бергә геометрик бизәкләр дә урын алган.

Үлчәмнәре: 23x59x65 см. ОФ. 747 – 92/92 ЭПГ. Рәс. 325.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ وَكُل سَتَمُوت ☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.393.

№ 51

[Гали] каберенә куелган кабер ташы, 699 һиҗри сәнә = 1299/1300 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 20x56x176 см. ОФ. 65-48/48 ЭПГ. Рәс. 248.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُو الحَى الذى لَا يمُوت ☼ مَم ... ☼ على ... ☼... رحمة
الله عليه رحمة وَاسعه ☼ بُن يابَران بَاقِي اجرت رحلة ☼ طَنْروي
محَرم ايح وَان ☼ الطِس كُوان تاريح ☼ الطِ جورِ طُحُرِ ... رِطِ ☼
جال ات المَوتُ ☼ بابُ و كُلُ ☼ النـاس داحلـه ☼

Текст болгар һәм гарәп телендә куфи язуында башкарылган.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.311;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С. 36-37.

№ 52

Сәйтә (Зөбәйдә) Рамазан кызы каберенә куелган таш, 703 һижри сәнә = 1303 миляди ел. Олы Әтрәч авылы Апас районы. Текст болгар һәм гарәп телендә Шәһри Болгар осталары кулы белән куфи язуында башкарылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ اَلْحَىّ اُلَّذِى لا يَمُوتُ ☼ وَ كُلُّ حَيّ سَيَمُوتُ ☼ رَمضَان
هِير سِّت بلوي ☼ كُ بِرَحمَةُ الله عَليهَا ☼ رَحمَةً وَاسِغةً ☼
دُنيَابَران سِفَر ☼ طنبُروي تَاريخ جِيَا ☼ تِ جوُرِ وُجم جا ☼ ل اجِ
الموت باب ☼ و كلُ الناسِ دَاحِله ☼ ربع الاول ايح ☼ ... ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.23.

№ 53

Бәлтүләк угылына куелган кабер ташы.705 һижри сәнә = 1305/1306 миляди еллар.

Шәһри Болгар. Үлчәмнәре: 22х50х98 см. ОФ. 65 – 6/6 ЭПГ. Рәс. 355.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَكُلُ حَيٍ سَيَمُوتُ ☼ بَلتُلك

ا[ولِ زيا] ☼ رَةِ ىُ رَ[حمة الله عليه] ☼ رَحمَةً وَ[اسعه دنيا] ☼

رَان ... ☼ سِفرِ طَنروي تار ☼ يخَ جِيَاتِ جور ☼ بيالم ... ☼

Текст болгар һәм гарәп телендә Шәһри Болгар осталары кулы белән куфи язуында башкарылган.

Ядкәрнең ике як кабыргасында һәм арткы ягында (6 юллы) язулары бар.

Уң ягында (калку язулы):

☼ الموت ياتيک الحبر ☼ و القبر صندوق العمل ☼

“Үлем хәбәр бирер ..., вә кабер гамәлләр сандыгы”

Сул ягында (калку язулы):

☼ اصبر على أهو الحا ☼ الموت إلا با الأ جل ☼

“Иң сабырлыларга ..., вакытынан алда әҗәл килеп җитмәс”

Ядкәрнең арт ягында астраль бизәк ясалган.

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.39;

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.320-321;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.36-37.

№ 54

Алыб хуҗа бине Әбүбәкер хуҗа бине Әтрәч хуҗа бине тамгачы Гали, 708 һиҗри сәнә = 1308/1309 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 20х57х146 см. ОФ. 65 – 76/76 ЭПГ. Рәс. 244.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ الحكم لله ۞ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ۞ وَ كُلُ حي سِوَاهُ

سَيَموت ۞ عُلَمَا سِمنَ سَوَار مَسجدِ سِمنَ ۞ عِمَارَة طَنَان اَكِل خَيرَ

اتلُ ۞ الوُي بَرَكَلُ مَون سُوَارِيَالِ ۞ تامعَاجي عَلي خوَاجَه اَول اَترَج

۞ خُوَاجَه اَولِ اَبُو بَكْرِ خوَاجه ۞ اَولِ اَلِبْ خُوَاجَه بَلوُي ك ۞

دِنيَاران كُوجرُوي تَارِيخَ جِيَا ۞ ت جُور سِكِر جَال جمَادِي الاوُ ۞

لَى اَيُح جرو اكش كُوَان اَت ۞

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.305-306;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.46-47.

№ 55

[Өрем-Алыб Әүрән улы**]** каберенә куелган таш, 709 һижри сәнә = 1309/1310 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. ОФ. 65-56/56 ЭПГ. Рәс. 252. Китабә 1973 елда шәһәрчекнең көньягының чигендә, валдан (ныгытма өеменнән) 300 метр төньякка таба, мавзолей (төрбә) янәшәсендә басуда табылган. Үлчәмнәре: 19х52х155 см. ОФ. 65 – 56/56 ЭПГ. Рәс. 252.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ۞ وَ كُلُ حَي سَيَمُوتُ ۞ اَوْرَاز

اَولِ وُرُمْ اَليب ۞ بلوي كُ رحمةُ اللهِ عَلَيه ۞ رَحمَةً وَاسِعَه

دُنيَارَان ۞ سِفَرْ طَنْرُوى تاريخ ۞ جِيَات جُورِ طخُر جَال ۞ رَجَبْ

اَيْحِ و نمِ كُوَان ۞ اَت المَوت باب ۞ و كل الناس ۞ داحله ۞

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – С. 106-107;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.316-317;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.48-49.

№ 56

Исмәгыйль [Мәҗәр улы**]** каберенә куелган таш, 711 һиҗри сәнә = 1311/1312 миляди еллар. Җүкәтау (Чистай) шәһәре. Китабә гарәпчә, татарча һәм болгарча язылган.

Үлчәмнәре: 22х65х176+40 см.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ۞ وَ كُلُ حَيِ سوَاهُ سَيَمُوتُ ۞

عالم لارقا تربيت قلقان ۞ زاهدلا[ر]قا سوكان مسجِد ۞ لاَرنى

عمارت قلقان وكوش ۞ حيراتليع محر ... ا[و]على ۞ اسمَاعيل

زياره بو رحمه ۞ الله عليه رحمه واسعه ۞ وفات بلطوى تاريخ

جيا ۞ ت جُورِ وَان يير جال رِجَب ۞ جيرم اكش كوان ات ۞ و

كلُ النا ۞ س داحله ۞

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 94-95;

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. 128 б. – Б. 80-81.

№ 57

Хум-[**Бәрҗәнәк**] бинте Алыб бин Әлмүшәк каберенә куелганы таш, 716 һиҗри сәнә = 1316 миляди ел. Шәһри Болгар.

Үлчәмнәре: 20х51х115 см. ОФ. 747 – 116/116 ЭПГ. Рәс. 274.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَ كُلُ حَي سَيَمُوتُ ☼

المُشا[ک] اول الب ☼ هير حوم [بابِرجنک] ☼ بلوي کُ رحمةُ اللهِ

☼ عَلَيه بِرَحمَةً وَاسِعَه ☼ دُنيَارَان [طَنْرُوى] تابِريخ ☼ جيات حور

ون ☼ الط جال ات ☼ مَحَرَم ايح ... ☼ حيات كوان ☼ اَت ☼

Уң ягында (калку язулы):

☼ الموت ياتيک الحبر ☼ و القبر صندوق العمل ☼

“Үлем хәбәр бирер ..., вә кабер гамәлләр сандыгы”

Сул ягында (калку язулы):

☼ اصبر على أهو الحا ☼ الموت إلا با الأ جل ☼

“Иң сабырлыларга ..., вакытынан алда әҗәл килеп җитмәс”

Ядкәрнең арт ягында астраль бизәк ясалган.

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.345-346;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.58-59.

№ 58

Хулу Алыб улы каберенә куелган таш, 718 һиҗри сәнә = 1318/1319 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 19х60х152 см. ОФ. 747 – 105/105 ЭПГ Рәс. 261;262.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ ول الب اولِ حُولُ زنَاْ ☼... ىُ بِرَحمَةَ الله عليهِ

بِرَحمَةً ☼ [واسعة وفات بَلطوي ☼ [ثَاريـخ] جِيَات جُوبِر وَان

☼[سكبِر] جال صَفبِر ايح ☼ اشنَ ات ☼

Уң ягында (калку язулы):

☼ [الموت ياتيك الحبر و القبر صندوق العمل] ☼

[“Үлем хәбәр бирер ..., кабер (үлем) гамәлләрнең сандыгы”].

Арткы ягында уйма рәвештә дүрт таҗлы астраль бизәк ясалган.

Сул ягында (калку язулы):

☼ اصبر على أهو الحا ☼ الموت إلا با الأ جل ☼

[“Үлем сиңа хәбәр бирер ..., ә кабер ул кешенең эш-гамәлләренең соңгы урыны күрсәткечедер”].

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.330-331;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.68-69.

Архив чыганаклары: Мирасханә, Юсуп. 72 ф., тасв. 1., сакл. бер. 4.

№ 59

[Райза] Хәсән хуҗа кызы каберенә куелган таш, 719 һиҗри сәнә =1319/1320 миляди еллар. Шәһри Болгар. Көнбатыш ягыннан – дүртенче итеп салынган Успение чиркәвенең көньяк нигезеннән алынган.

Үлчәмнәре: 20х58х132 см. ОФ. 747 – 104/104 ЭПГ. Рәс. 260.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَ كُلُ حَيِ سَيَمُوتُ ☼ امَت

حُوَاجَه اول حسن ☼ خَوَاجه هيرِ رَ[يصه بلوي] ☼ ک رِحمةُ اللّٰهِ

عليها رحمه ☼ وَاسِعَه وَفات بلطوي تَار ☼ يخ جيات جورِ وان

طُحبرِ ☼ جَال [ربِي الحر ☼ كُوَان ات كم ...رِ ☼ بَترطِرس ... ☼

اَلحَمد وَح قُل هو اللّٰه رَحمَهِ ☼ وَ ليل اللّٰه رَحمَهِ بَلطرمَ وَ الحَلد

☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.328-329;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.74-75.

№ 60

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 725 һиҗри сәнә = 1324/1325 миляди еллар. Шәһри Болгар. Үлчәмнәре: 22х67х135 см. ОФ. 747 – 118/118 ЭПГ. Рәс. 286.

Икенче ягында 8 таҗлы бадьян чәчкәсе. Чиркәү нигезеннән 1992 елда чыгарылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ ... اول ... ☼ بلوى ک رَحمَه الله عليه رحمه

واسِعَه ☼ دنياران سفر طنروى ☼ تَريخ جيات جور جيرم بيالم

جال سفر ☼ ايخ جياتس ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.354.

№ 61

Хаҗи Йунус улы каберенә куелган таш, 727 һиҗри сәнә =1326/1327 миляди еллар. Байтирәк авылы (Ялчык районы, Чувашстан).

“По воспоминаниям старожилов основателем села был воевода Байдеряк Борзаев (чуваш. *Патирек Пăрсай*) выходец из д. Байдеряково (чуваш. *Питирек*) Чебоксарского района. Байдеряку за храбрость в боях за взятие Казани царь Иван IV Грозный пожаловал земли на «диком поле». Байдеряк (Пятирек-бабай) был похоронен на старом кладбище, где ему был поставлен памятник из белого камня (кладбище и камень не сохранились).

В архивных документах 1710 года Байдеряково названо «Новая Байдерякова Яльчиковской волости».

В 1742 году открыт храм Успения Пресвятой Богородицы. По этой церкви село

стало называться **Успенским**. Через 100 лет, в 1842 на церковь был поднят купол. Храм действовал 189 лет и был закрыт в 1931 году”. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Байдеряково_(Яльчикский_район)) (дата обращения:28.08.2022).

“ Соңра мулла мин һәвәс иткәнемне белгәч шул авылга, йәгъни Тәтеш өйәзе Олуг Таяба вулысы Байтирәк[63] (кәляме төрки) авылы дигән чуаш селосына мине алып барды. Анда поп Иван Васильевич Васильковның изене (рөхсәте) илә ташларны карарга керешеп, әүвәл чиркәү ишеге алдында икегә сынган бер таш таптым. Бөтен түгел, ахыры сынып төшкән, озынлыгы вершок кәм, биш чирек, киңлеге ундүрт вершок йарым кадәр. Хатты – казып йазылган. Әксәр (күбрәк) Болгар ташларының хатты кеби нәсех илә куфи арасында. Йазуы бөйлә:

الحكم لله العلى الكبير	әл-хөкме лилләһи әл-галийел-кәбир
يُونُسِ اولِ حَاجِى بَلوُي	Йунус улы Хаҗи бәлүви-
كِ رحمَةَ اللهِ عليهِ رَحمَةً	ке рәхмәте Аллаһи галәйһи рәхмәтән
وَاسِعَه وَفَات بَلكوي	васыйгатән вафат бәлкүий
تاريخ جيات جور جيرم	тарих җиати җүр җирем

Шул мәхәллә пономаре калиткасының бусагасында бер таш бар. Күп караин белән мин йакыйн хасил иттем ки, ул таш бу чиркәү ишеге алдындагы ташның ахырыдыр, йазуы бөйлә:

جتى جال سور ايخى جيرم	җите җал сәүр айхы җирем
بش كُوان اَتِ	пиш күән әти[64]

[63] Бу кыйссадан һәм киләчәк кыйссадан мәгълүм булыр ки, таш табылган йирне бит-тәгаен шунда кабер булган икән дип катыг итмәк булмас. – Х.Ф.

[64] Җиде йөз йегерме җиденче ел, сәвер аеның егерме бишенче көне иде.

Һәр ике кисәктә хәрәкәтләр дөрест куйылган. Икенче кыйтгада “сәүр” ләфзы сәвер - апрель булмак кирәк. Ахыргы сәтырдагы (юлдагы) “пиш” кәлимәсенең (сүзенең) әүвәлге хәрефе кырылган, “ниш” вә “пиш” укымак мөмкин”. [65]

№ 62

Исхак каберенә куелган таш, (вафат елы билгеле түгел, фоторәсеме юк). Байтирәк авылы (Ялчык районы, Чувашстан).

“Һәм шул ук чиркәүнең караульный өйүенең бусагасы төбенә бер ступенька итеп куйган бер таш бар. Йахшы сөлес хатты белән калыктырып йазылган. Йазу бөйлә:

هو الحى الذى لا يموت	һу әл-хәййе әлләзи лә йәмүт
حاجى ... عا اوغلى	хаҗи ...а угылы
اسحاق زيارتى بو رحمة	Исхак зийарәте бу рәхмәте...
... رحمة واسعة	... рәхмәтән васыйгатән

Бу таш бөтен түгел: ахыры юк. Хәтта дүртенче йулның башы да сынып төшкән. Вә һәм шул ук ташта зәнке вә һәм киңлеге вә калынлыгы белән бик охшаш. Карт мәгаф попның калиткасының бусагасының төбендә бер таш бар. Карт үзе шәйхе фани, минем морадымны да күп аңламады вә һәм йаман этләре бихозур иткәннән мин ташны әйләндереп укый алмадым, гүйәки бу – таш ахыры булмак кирәк.

Шундагы духовенстводан һәм күземә төш булган чуашлардан бу ташлар хакында әхбар сораштым. Җавабы шафи тапмадым. Ликин пономарь диде: “Бу таш асылында чиркәү ишек алдында булмайып, (киләчәк нумерда йазылачак урыннан) монда китерелгән” диде. Вә шул ук пономарь диде: “Бу авылның кулында Иван Васильевичтан бирелгән грамота бар. Ул грамотада татар[66]морзаларның исемнәре

[65] Фәезханов Х.: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р.Мәрданов. Казан: “Җыен”, 2006. – 704 б. - Б. 137-140.

[66] Татар – бил-мәгънә мөселман аңламак кирәк. – Х.Ф.

йазылган. Шул грамота белән бу авыл йир биләйләр" диде. "Бу чуашлар анларның нәселе" диде. Ул грамотаны алып укырга миңа форсат мөсагадә кыйлмады. Ликин бу хәбәр, гәрчә ышанылмаслык кеби күренсә дә, дәхи башка хәбәрләр бар. Мәсәлән, шул ук тигрәдә Хуҗасан дигән чуаш авылы бар, имеш. (Минем занныма күрә, Хуҗасан Хуҗахәсән булмак кирәк). Шул авылның телләре хәзергәчә татарча, имеш. Әмма кийем вә гадәтләре чуашча, хәтта ривайәт кыйлалар, моннан 80 сәнә кадәр мөкаддәм анларның авылларында иске мәсҗед тә бар икән, имеш. Хәзер христиан булмышлар[67].

Вә һәм ничә чуаш авыллары бар татар исеме белән мүсәммә. Хосусан, Байтирәк исеме. Бу исем "Тәварихе Болгарийә"дә һәм бар. Моннан уйламак мөмкин, бу тирәдәге чуашлар болгар мөселманнарының һиммәте белән ислам кабул итеп тә вә исемнәрен һәм мөселманча куйып та вә анларның хатларын алып та, соңра ислам куәте төшкәч, рус кул астына төшеп, анларда тамырлана алмаганыннан йәнә чуашлыкларына кайтканнар булмак кирәк, соңра христиан булмак кирәк. Бәли, йалгыз авыл татар исеме белән мүсәммә булмак – аның әһеле татар булуына дәлил булмас. Ликин ул авылның исеменә бирелгән грамотада татар морзаларының исеме булса вә һәм мондай йәдкәрләр шуларның авылларында булмак вә һәм моннан борын мәсҗед булмак вә һәм телләре татар булмак – боларның һәммәсе байагы фикерне мөкаувидер. Хосусан,, киләчәктәге нумер ташының урыны, татарларның борынгы гадәтенчә, каберстанны йырак итмәкләре илә мөтабикъ кыйлганда, шиксез шул авыл мөселман авылы булмак кирәк дип уйлатадыр. Бәли әүвәлдә татар булып та, соңра анлар сугышлар белән кырылып, анлар урынына чуаш утырмак ихтималы да бар. Ликин шул тирәдәге татарлар әфуаһендә "шул тирәдәге чуашларның күп авыллары әүвәл мөселман булып, соңра йәнә чуашлыкка кайтканнар, имеш" дигән, чирмешләрнең татарларны, гомумән, мөселманнарны "суас", йәгъни чуаш дип тәсмийә итмәкләренең сәбәбе шундагы мөселманнар һәм чуаштан төрекләнгән булмагына дәлил булыр. Нитәк кем, безнең татарлар русны бимәгънә христиан истигъмаль кыйлалар".[68]

---

[67] Бу авылның кырында һәм ике йазулы кабер ташы бар дип бер мулла миңа сөйләде. Тау йагы, хәтта, гомумән, Болгар мөселманнары финнәр булмак кирәк. – Х.Ф.

Хәзерге Татарстанның Кайбыч районында Хуҗасан исемле керәшен татарлары авылы бар. Текстта, ихтимал, шул авыл күздә тотыладыр. – Р.М.

[68] Фәезханов Х.: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р.Мәрданов. Казан: "Җыен", 2006. – 704 б. - Б. 137-140.

№ 63

Заһидә-Гәүһәр Йосыф кызы каберенә куелган таш, 730 һиҗри сәнә = 1329/1330 еллар. Шәһри Болгар. Успение чиркәвен төзегәндә бу китабәне Успение чиркәвенең төньяк нигезенә көнбатыш яктан бишенче таш итеп салган булганнар.

Үлчәмнәре: 21x60x174 см. ОФ. 747-110/110 ЭПГ. Рәс. 267.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يَمُوتُ ☼ مُون بُلَرْ يَالِ اَرِ اَحمَد ☼ يُوارِي

اوَلِ يُوسُف يُوَا ☼ رِي هير عَفيفَه زَاهِدَه ☼ كُهَر بَلوُي كُ رَحْمَةُ ا

☼ لِله عَليهَا رَحْمَةً وَاسعَةً تَار ☼ يخ جيَاتِ جور وَ وطرِ جال ☼

☼ ربيع الاول بالح كوان ات ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.337-338;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.102-103.

№ 64

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 749 һиҗри сәнә 1348 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. 1974 елда һава аланы (аэропорт) артында табылган.

Үлчәмнәре: 20x58x80 см. ОФ. 65-58/58 ЭПГ. Рәс. 319.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ ... ☼

Сул ягында (калку язулы): جياتي جور حرح طحر ح...

Уң ягында (калку язулы): محرم

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.387;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. … – С.110-111.

№ 65

Төйҗә [Котлуг] улы каберенә куелган таш, 759 һиҗри сәнә = 1358/1359 миляди еллар.

Татар Калмаюр авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе.

“Михраб бизәге” калку куфи язуы белән, ә аскы өлеше нәсех язуы белән уеп гарәп һәм болгар телендә Шәһри Болгар осталарының кулы белән язылган.

Үлчәмнәре: 21×63×136 см. Координаталары: N 54°12. 891’ E 048° 58. 394’

Алгы ягында (калку һәм уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ و كل نفس ذايقة الموت ☼

قو... و ... ☼ توُيْجَا زِيارَتى ترُور ☼ رَحمَةَ الله عَليه رَحمَةَ ☼

وَاسعه تاريخ يتى يوز ☼ ايليک توقوز دا شَوال ايحى ☼ ... ☼

(Коръәннең “Әлү Гыймран” сүрәсе, 185 нче аять).

Ташның сул ягында бик начар хальдә сакланып калган язулар:

ما للعباد سو[ى] الفردوس منزلة وان هفو[ا] هفوة فالرب غفار

Колларга Фирдәвес җәннәтеннән башка бүтән дәрәҗә юк һәм әгәр алар хата эшләсәләр, Раббы – Кичерүче.

فالرب – бу сүзгә فاالرب дип артык “әлиф” хәрефе язганнар.

Ташның уң ягында бик начар хальдә сакланып калган язулар:

الساعةَ آتية لا ريب فيها وآَن الله [يبعث من فى القبور]

Кыямәт көне, һичшиксез, киләчәк, анда бернинди шик юк. Һәм Аллаһ каберләрдә ятучыларны терелтәчәк. (“Хаҗ” сүрәсе, 7 нче аять). Ә аскы юлы күренми.

Реконструкция и перевод текстов выполнил по моей просьбе филолог и эпиграфист А. Гайнутдинов

Әдәбият:

Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. - Вып.4. - 280 с.;

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., Изд-во «Наука», 1978. – 164-165 стр.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Составители: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – 23 б.

Архив чыганаклары: Мирасханә, Юсуп. 72 ф., тасв. 1., сакл. бер. 4;

ЦПиМН ИЯЛИ им.Г.Ибрагимова АН РТ, ф.53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.;

№ 66

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, XIII-XIV гасырлар. Кызыл Чишмә авылы, Башкортстан. Үлчәмнәре: 29х64х200 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَكُلُ حَي سَيَمُوتُ ☼...☼ ...☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.9;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. … – С.118-119.

№ 67

Хуләт бинте ... Мухшы бине Әхмәд каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә Успение чиркәве нигезеннән чыгарылган. Үлчәмнәре: 22х61х224 см. ОФ. 65-75/75 ЭПГ. Рәс. 304.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَی الذی لَا یمُوت ☼ ... أَحمَدْ اوَل مُوَحشُ ☼ اَ[ولَ]

...رِ هر خوُلَت ☼ [زیارَت رحمة الله علیها] ☼ رحمة واسعه ...

☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.373.

№ 68

Әр-Хуҗа Йөр-Көч улы каберенә куелган таш.

XIV гасырның беренче яртысы. Татар Калмаюр авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе. Үлчәмнәре: 20×58×100 см. Координаталары: N 54°12. 931’ E 048° 58. 439’

Текст гарәп вә татар телендә язылган.

Искәрмә: س « Син » хәрефләре астында өч нокта куелган.

Алгы ягында (калку һәм уйма язулы):

☼ هُوَ الحی الَذِی لا یَموت ☼ و کُلُ حَي سٖیَموت یور ☼

کوُج اوَل اَر خوُاجَه ☼ زیارةی رَحمَة الله ☼ عَلَیه رَحمَة وَاسٖعَه ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., «Наука», 1978. – С.168;

Усманов В.М. Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – 428 б.: рәс. белән – Б.184-185.

№ 69

Мәмдүх каберенә куелган таш, 756 һиҗри ел =1355/1356 миляди еллар.

Шәһри Болгар, Спас районы. Казан шәһәре, ТР Милли музее.

«КП № 5751/11, «КП № 5751/9 (ике фрагмент, ни сәбәпледер китабә ике кисәккә ватылган).

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ ممدُح اول ... ☼ بَلوُى كُ رحمهُ

عليه ☼ رَحْمَةً واسعَة دنيا ☼ رَانْ رحلة طُنروىِ ☼ تَاريـح جِيَات

جوُر الَ ☼ اَلطش جَال [شعبان] ☼ ايح مالمْ كوُن ات ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 48.

№ 70

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 705 һиҗри сәнә = 1305/1306 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә чиркәү манарасын төзекләндергәндә табылган. Үлчәмнәре: 22х27х35 см. ОФ. 65-73/73 ЭПГ. Рәс. 322.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... جوُر بيال ☼ ... [ايح] ونم ☼ ... [رحمه] الله ☼ ...

واس ☼

Әдәбият:

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.390.

№ 71

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 711 һиҗри сәнә = 1311/1312 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә Успение чиркәвенең нигезеннән 1992 елда чыгарылган. Үлчәмнәре: 22х54х110 см. ОФ. 747-121/121 ЭПГ. Рәс. 300.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ احرَة رحلـه طنروى [تا] ☼ ريـخ جيَاتِ جوُر وَن ☼ بير

جَال صِفَرِ ايح و ☼ نم كوان ات ☼ المعرِوف جَار[يح] ور ☼ نبَ

بلوبكِ ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.368.

№ 72

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 716 һиҗри сәнә=1316/1317 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә археологлар тарафыннан 1967 елда табылган. Үлчәмнәре: 15х34х29 см. ОФ. 65-8/8 ЭПГ. Рәс. 328.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ر[سفر طنبروي تاريـخ جياتِ] ☼ [جور ون] الطش جَل

اج ☼ جمَادِ...يل اخر ايخ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.396.

№ 73

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 719 һиҗри сәнә = 1319/1320 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә 1980 елның 15 июнь көнендә Успение чиркәвенең манарасын төзекләндергәндә табылган. Үлчәмнәре: 20х44х52 см. ОФ. 65-77/77 ЭПГ. Рәс. 323.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... وفات ... ☼ تَريـخ جِياتِ جُر وَن ☼ طحر جال جُمَدي

☼ [الاخر] ايحِ جرِم سَكر ☼ كُوان ارِنِى كُوَان ☼ اَت ☼

ارِنِى Бу сүз атнаның бер көнен аңлата дип фараз ителә.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.391.

№ 74

Хаҗи каберенә куелган таш (фрагмент), 719 һиҗри сәнә = 1319/1320 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә фрагменты Успение чиркәвен төзекләндергәндә табылган. Үлчәмнәре: 18х50х85 см. ОФ. 65-69/69 ЭПГ. Рәс. 310.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ حَاجِ بَلوى رحمة ☼ الله عَلَيه رَح...وا ☼ سعة

وفات بلطو ☼ رمضان ايح وان بيا ☼ لو كوان تاريـخ جيا ☼[تِ]...

وان طخر جال ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.378.

№ 75

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 721 һиҗри сәнә = 1321/1322 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә кисәкләре 1964 елда Җамигъ мәчете кырындагы археологик эшләр барышында табылган. Үлчәмнәре: 24x42x66 см. ОФ. 65-5/5 ЭПГ. Рәс. 311. Аскы өлешенең шифры – Б. № 1127.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ وا... ☼ ... ☼ جور ... ☼ جيَرم بيرِ جال ☼ ربيعُ

الاَوَل ايى ☼ وَن كُوَ[ان] ... ☼

Искәрмә: و хәрефе өстендә бер нокта куелып барган.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.379.

№ 76

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, аскы өлеше), 727 һиҗри сәнә = 1326/1327 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә 1992 елда Успение чиркәве нигезеннән чыгарыла. Үлчәмнәре: 20x52x122 см. ОФ. 747-120/120 ЭПГ. Рәс. 297.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... زيَارة ى ... ☼ لله عليهِ رَحمَةً وَاسِعة ☼ وفاة بلطُوي

تَاريـخ ☼ [جِيَاتِ] جور جيرمَ ☼ جياتش [جال] صَفَر اَيحِ ☼

[كوان] ...ات ☼

Ике як кырында да уйма язулар бар.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.366.

№ 77

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, аскы өлеше), 751 һиҗри сәнә = 1350/1351 миляди еллар. Салтыйган авылы, Кайбыч районы.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... ☼ ... ثوالىا... ☼ اوَل الِب حَاجِ زِيَا ☼ رة ى رحمة الله

عَليهَ ☼ ☼ رَحمَة وَسعَه تاريـخ ☼ خِيَاتِ جوُر الِ يير جال ☼

رمضان ايح [رم ...] كوان ☼ ات ☼

Архив чыганаклары: ЦПиМН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф.53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.;

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, А.Б. Булатов фонды (102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер., рәсем №20).

№ 78

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, өске өлеше), XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هوَ الحَى الذى لَا يَمُوت ☼ و كل حَيِ سَيَمُوت ☼...مَش

☼

Бу китабә фрагменты турындагы мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшинның шәхси архивыннан алынды.

№ 79

Хаҗи-Мәлик каберенә куелган таш (фрагмент.), XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә кисәге Успение чиркәвенең (манарасы ягыннан) чыгарылган. Үлчәмнәре: 18х34х66 см. ОФ. 65-11/11 ЭПГ. Рәс. 313.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ [هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت] ☼ مُحَمّدْ خَو ... ☼ اوَل رَمَکْ

هِير... ☼ حَاجِ مَلکْ ز ... ☼ ىُ رَحمةَ اللّٰهِ ... ☼ ... ☼

Арткы ягында розетка һәм (уйма язулы 5 юл):

☼... کُ حوُم حَج ☼ ... ک وُحيُر ... الحمد ☼ ... قلهُو اللّٰه

و ليل ☼ ... حمه بَلطُرم ☼ ... هير ☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.381-382.

№ 80

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент). XIII - XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә фрагменты 1981 елда Успение чиркәве нигезеннән чыгарылган. Үлчәмнәре: 19х52х24 см. ОФ. 747-100/100 ЭПГ. Рәс. 326.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ ... بلوُى کُ رَحمه ا ☼ للّٰهِ عِليهَا رَحمَةَ واسعه

وَفات[بلطُى] ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С. 394.

№ 81

[**Әрәм-Мәҗә**] каберенә куелган таш (фрагмент, аскы өлеше). Салтыйган авылы, Кайбыч районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ...[اسماعيل] اولِ ابِرَم [مَحَا] ☼ بَلوُى كُ رَحمَه ☼ اللّهِ

عَلَيهِ رَحْمَةً وَاسِعَةً ☼ دُنيَارَان سِفَر طَنروي ☼ تَاريخَ جِيَاتِ جُر ☼

... [ذو]القَعده ☼ ... ☼

Архив чыганаклары:

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, А.Б. Булатов фонды (102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер., рәсем №20).

№ 82

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, 687 һиҗри сәнә = 1288 миляди ел. Шәһри Болгар, Спас районы. ТР Милли музеенда саклана. Үлчәмнәре:17 x 42 x 50 см. Рәс. 340.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هجرة ران الط ☼ جور سكر وان جياتش ☼ جال كوان

ات ☼

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.406.

№ 83

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент). 690 һиҗри сәнә = 1291 миляди ел. Шәһри Болгар, Спас районы. ТР Милли музеенда саклана. Үлчәмнәре:17 x 28 x 38 см. Рәс. 338.

Текст болгар һәм гарәп телендә язылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ ... ۞ اَخرَةَ بَطوِي هجْرَةْ ۞ رانْ الط جُوز طُحُر ۞ وَانِم جَال شَعبان ايحِ بلنجِ ۞ كُوان اتِ الله رَحمة ۞ طنطرمَ حو بلج ۞

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.3;

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.404.

№ 84

[Алтын Бөртек] каберенә куелган таш, 696 һиҗри сәнә = 1297 миляди еллар. “Кабан каласы” (“Архиерей дачасы”). Казан шәһәре. ТР Милли музеенда саклана (1947 елда Н.Ф. Калинин тырышлыгы белән табылган). КП № 10839/2.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ ... بلدس اول با ۞ ...ر الطن برتک ۞ [رحمة] الله عليها ۞ رحمه واسعه فانی دنيارا[ن] ۞ باقی اخِرَت [بلطوی] تاريخ الط [جور] ۞ طوخر وان الطس جال ات ذالحجه ۞ ايح سكر كوان [اربح] كوان ات ۞ الموت باب و كل الناس داحله ۞ وبال... سعرى ۞ نعد الموت بالدار ۞

Әдәбият:

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi. Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988.-Б.54-55 (Kitabe №2);

Хуҗин Ф. Болгар иле һәм аның шәһәрләре: ачышлар, табышлар, фаразлар. – Казан: Казан: РИЦ “Школа”, - 2005. – 228 б. – Б. 55.

№ 85

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (фрагмент), 725 һиҗри сәнә = 1324/1325 миляди еллар. Казан шәһәре. ТР Милли музеендә саклана).

Кайда табылганы мәгълүм түгел.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ اللّٰه عَلَهِ رِ[حمة وا ☼ سِعَة وَفَات بَلطوُي ☼ تَاريـخَ

جِيَاتِ جُورِ ☼ جِيرم بيَالم جَال مُحَرِم ☼ جِيريم سَكرِ كُوَان اَتِ ☼

№ 86

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), 728 һиҗри сәнә = 1327/1328 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20 х 45 х 28 см. ОФ. 65-16/16 ЭПГ. Рәс. 315.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ و ... ☼ جَاتِ جُرِ جرِ[م] ☼ جَال ذالقعبَ ايح ☼ [سكرِ]

گَوان ات ☼

Әдәбият:

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.383.

№ 87

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, 728 һиҗри сәнә = 1328 миляди ел. Шәһри Болгар, Спас районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ تَريـج جيَاتِ جَور جرم ☼ سَكر جَل ذالقعده ايح ☼ وَن

سَكر كُوان اَتِ ☼

Әдәбият:

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.121 (№44).

№ 88

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, 750 һиҗри сәнә = 1349 миляди ел. Иске Савруши авылы, Аксубай районы. Үлчәмнәре: 30х60х70 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بَلوي ک رِ[حمة الله] ☼ عَليهِ رحْمَةً وَاسِعَةً تَار ☼ يج

جِيَاجِ جُورُ اَلُّ جَال ☼ رَجبْ اَيْحِ وَان سَكر كُوَن ات ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С.160-161;

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.144 (№61);

Бу ядкәрнең эстампажы (фрагмент өлеше) ТР Милли музеендә саклана.

№ 89

Әлхәмәд Әхәҗ улына куелган кабер ташы (фрагмент), XIII-XIV гасырлар. Батрак авылы янәшәсе (Зерносовхоз), Самара өлкәсе. Үлчәмнәре: 76 х 92 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ...[كل نفس ذائقة الموت ثم ☼ الينا ترجعون] ☼ احج

اول الحمد ☼ بلوى ک الله ر ☼ حمة اطنط ☼

Текст болгар һәм гарәп телендә башкарылган.

Үлчәмнәре: 76 х 92 см.

Әдәбият:

*Юсупов Г.В.*Введение вбулгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. - Приложение: табл. 50.

№ 90

Билгесез. Кемгә куелганы мәгълүм булмаган кабер ташы (фрагмент, ташъязманың аскы өлеше), XIII - XIV гасырлар. Енганаево (Үрән) авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе. Үлчәмнәре: 19х44-50х71 см. Координатлары: N 54°25.820’ E 048° 53. 570’

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... جال ... ☼ ات ☼

Текстның сакланып калган өлеше болгар телендә язылган.

№ 91

Мөхәммәд Галәү улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 12х54х68 см. ОФ. 65-32/32 ЭПГ. Рәс. 291.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ كل نفس ذائقة [الموت و] ☼ ثم الينا ترجعون علو ☼

اول محمد بلو [ى كِ] ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.359.

№ 92

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы.

Үлчәмнәре: 7х33х44 см. ОФ. 162/162 ЭПГ. Рәс. 335.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ كل نفس ذائقة الموت و ☼ ثم الينا ترجعون امه ☼ م هر

بطك ... ☼ بلطرم الدسا ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.401.

№ 93

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, эстампаж), XIII-XIV гасырлар. Эстампаж ТР Милли музеендә саклана.

Алгы ягында (уйма (?) язулы):

☼ ... ☼ رَحمَة اللهِ ... ☼ وَاسِعَةٌ ... ☼ شَهِيدٌ ... ☼ الاخِر

... ☼ تَارِيخَ ...☼

Бу китабәдәге “шәһид” дигән сүзгә игътибар итәргә кирәк.

“Часть надмогильного камня (№ 244). Село Болгары. Хранится в быв. “церкви св. Николая”. Размеры 32х26х11 см. Сохранилась правая часть камня с

началом семи строк надписи. Шрифт врезанный куфи. По каталогу Порфирьева и Смолина № 10. Дата – XIII в. Рисунок по точным обмерам 16.09.1942 г. Н.Ф.Калинина” (*Гариф Н.Г.* Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 46-47).

№ 94

[**Алыбты**, анының атасы Әүҗих, анының атасы Сатылмыш] каберенә куелган таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар. Исляйкино авылы, Чистай төбәге.

Үлчәмнәре: 23×55×155 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ صاتلمش اول اوجيح ☼ اول

البطي بلوي ک ☼ رحمة الله عليه رحمة ☼ واسعه ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 176-177.

№ 95

[**Имай**] Йәки улы каберенә куелган таш (фрагмент, эстампаж), XIII-XIV гасырлар. Ташбилге авылы, Чистай төбәге.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى ☼ الكبير يَاكِ ☼ اول [امان] ☼ بَلوىُ کُ

رحمه ☼ لله عليَهِ رحمه وَاسعه ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 182-183.

№ 96

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар Шәһри Болгар ташларының сакланып калган фрагментларының берсе (аскы өлеше). Бу мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшиннан алынды.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ كُوَان اَتِ ☼

№ 97

Талиб Мөхис улы каберенә куелган таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре 17х50х40 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... وفات ☼ ... رحمة الله رحمة ☼ واسعة بلطوى ☼

محس اول طلب بلوى ک ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 36;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. Б. 118;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 2. ... – С.92-93.

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ.В. Йосыпов фонды (72 ф., 1 тасв., 484 сакл. бер., фото 19);

№ 98

[**Ыргыл**] бәк каберенә куелган таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар. Үкәк шәһәрчеге, Сарытау шәһәре. 1907 елдагы очраклы табыш. Үлчәмнәре: 18-22х50-57х118 см. № по КП СМК 75963.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼...والاكرم ☼ ... اعلى ارِعول ☼ نک ☼ بلكوسى ٮو

تورور ☼ رحمة الله عَليهَ رِحمة ☼ واسِعة ☼ ٦٩٧ ☼ دوا... ☼

Әдәбият:

Кубанкин Д.А., Зозырев Н.Ю. Сырьевые источники строительных материалов округи Укека. Поволжская археология. 2021. № 2 (36). – 197-199 с. – С.198.

№ 99

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар. К. Иванов исемендәге Әдәбият музее, Чабаксар шәһәре.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ الله عليه [رحمة] ☼ واسعَة وَ... ☼ [جِيرَانه] ☼

Архив чыганаклары: Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Н.Ф. Калинин фонды (8 ф., 1 тасв., 67 сакл. бер.).

№ 100

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент, аскы өлеше), XIII-XIV гасырлар. Коры Көрнәле авылы, Алексеевск районы. Үлчәмнәре: 19×38×69 см.

Координаталары: N 55° 08. 809' E 50° 01. 759'.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله ☼ العلى الكبير ☼ كل نفس ذائقة الموت ☼ و

ثم الينا ترجعون ... ☼

Әдәбият:

Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – Б.23;

Усманов В.М. Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – Б. 8,169.

№ 101

Кемнең каберенә куелганы мәгълүм булмаган таш. XIII-XIV гасырлар. Коры Көрнәле, Алексеевск районы. Үлчәмнәре: 20×42×50 см.

Координатлары: N 55° 08. 796' E 50° 01. 876'.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ ... ☼

Әдәбият:

ЦПиМН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.; Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г.Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – Б.29;

Усманов В.М. Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – Б. 12,173.

№ 102

Кемнең каберенә куелганы мәгълүм булмаган таш, [694] һижри сәнә = [1294/1295] миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 24х53х113 см. ОФ. 65-4/4 ЭПГ. Рәс. 254.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ كل نفس ذايقة الموت ☼ الينَا ترجعون على يواري هيرِ ☼
حُومْ ...[بلوى ک رحمة] الله ☼ عليها رِحمة واسعة ☼ دنياران
باقِي احرة ☼ ... ☼ هجرة ران الطِ جور [طُخورِ]... ☼ ... جال
جمادي الاحر ☼

Әдәбият:

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.319.

№ 103

Әлхәмәд бине (аның атасы) [Мәчкә] бине Хәсән бине [Әхмәр] каберенә куелган таш, 717 һижри сәнә = 1317 миляди ел. Ташбилге (Старое Ромашкино) зираты. Китабә гарәп һәм болгар телендә язылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ وِ كُل حَى سَمُوت ☼ [ا]حمارِ
او[ل] حسن اول ☼ محک اول الحمد بلوى ک ☼ رحمه الله عليه

ر ☼ حمه واسعه وفات ☼ بلطوى تاريخ جِيَاتِ ☼ جورِ

[جيارمش] جال☼ اتِ ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 114-115;

Бу ядкәрнең кәгазь (оттиск) басмасы ТР Милли музеендә саклана.

№ 104

Ибраһим әс-Суари тамгачы [Госман] улы каберенә куелган таш, 714 һиҗри сәнә = 1314/1315 миляди еллар. Олы Тархан авылы Тәтеш төбәге**.**

Үлчәмнәре: 55х130 см. Эстампаж күчермәсе Х. Фәизханов кулы белән ясалган.

Алгы ягында (калку (?) язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ وِ كُل حَى سَمُوت ☼ عالملار

[نى تربيه] قيلعان هم ☼ الارنى سوكان مسجدلار ☼ عمارت

قيلعان و كوش حير ☼ صاحبى مسكن لار ... ☼ ... عان حوجه

وعلى ☼ [عثمان] وعلى تمعاجى ☼ ابراهيم السوارى وفات بو ☼

لعان بو تاريخ يتى يوز اون ☼ تورتنجيدا جمادى لا و ☼ لى ايى

ننك اون الطنج ☼ كون اردى ☼

Әдәбият:

Феиз-ханов Хусейн. Три надгробных Булгарских надписи (с 3-мя таблицами снимков) // Известия Императорского археологического общества. Т. 4. СПб., 1863. – С.395-404;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.12;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. ... – С.20-21.

№ 105

Ибраһим каберенә куелган таш, 1312 ел. Чистай шәһәре.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله ☼ ...[م] اول ☼ [جنكب] ابراهيم ☼ بلوى ك

رحمة ☼ الله عليه تاريخ جيا ☼ ت جور ون وجم ☼ جال ا[لت]

☼

№ 106

[Мәҗәсәр] улы каберенә куелган таш, 719 һиҗри сәнә = 1319/1320 миляди еллар. Шәһри Болгар. Китабә Успение чиркәүенең нигезеннән 2003 елда чыгарылган. Үлчәмнәре: 22х59х222 см. ОФ. 151/151 ЭПГ. Рәс. 294.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يَمُوت ☼ وَ كُلُ حَي سَيَمُوتُ

☼...وَ......... اول ☼ مَجسر اول ....ى ☼ هلم هـ ... ام ....

اعام ☼[بَلَوى]كُ رحمه الله عليه ☼ رحمه واسعه وفات بلطِوى

☼ تاريـخ حيات جور ون ☼ طُحرِ جال اَت سفرِ ☼ اَيح بيالم كُوَان

☼ ات الله ... ☼ ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С. 362.

№ 107

Ибраһим-Инал Шәһид-хаҗи улы каберенә куелган таш, 720 һиҗри сәнә = 1320/1321 миляди еллар. Олы Тархан авылы, Тәтеш районы. Үлчәмнәре: 60х140 см. Эстампаж күчермәсе Х. Фәизханов кулы белән ясалган.

Алгы ягында (уйма (?) язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ [مَيرَ] ابرَهِيم انَل اَولِ

[شهيد]☼ حَاجِ بَلوُى[كُ] رحمَهُ ☼ أللّٰه عليه رَحمةً وَسِعَة ☼

وَفَات بَلطُوي تَاريخ ☼ جِيَاتِ جُورِ جيَابِرمِشِ ☼ جَال مُحَرَم اَيخِ

☼ بَلج كُوَان ☼ اَتِ ☼

Әдәбият:

Феиз-ханов Хусейн. Три надгробных Булгарских надписи (с 3-мя таблицами снимков) // Известия Императорского археологического общества. Т. 4. СПб., 1863. – С.395-404;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.16;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. ... – С.28-29.

№ 108

Сатылмыш Сөярли Аснаба улы каберенә куелган таш, 722 һижри сәнә = 1322/1323 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы.

“В 1850-х гг. находился в ограде Успенской церкви в с. Болгары. Рисунок – по репродукции при статье И. Березина: “Булгар на Волге” Уч. Зап. Казан. Унив. 1852. Кн. III, табл. II, № 1. Текст его и чтение там же, стр. 118-119». (*Гариф Н.Г.* Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 48).

Алгы ягында (калку (?) язулы):

☼ الحكم لله ☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَ كُلُ حَي

سَيَمُوتُ ☼ سِوِيارلِ اَصنَبَ اولِ ☼ صطل مش زيار ☼ ت ىُ رَحمَةُ

الله ☼ عَلَيه رحمه وا ☼ سِعَه وَفَات بلطو ☼ تاريخ جياتِ

جورجرم ☼ اكش جال ربيع ا ☼ لاول اَيحِ وا... ☼ [كوان ات] ☼

Әдәбият:

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi. Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.54-55 (Kitabe №13).

№ 109

[**Илгыхысы** этәй] каберенә куелган таш, 725 һиҗри сәнә = 1325 ел. Иске Өрем авылы Тәтеш төбәге. Эстампаж күчермәсе Х. Фәизханов кулы белән ясалган.

Алгы ягында (калку (?) язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ اَحمَد اَغَز الغِجِسِ ☼ اُتَّى زِيَارَةِ

بُو رَحمَةُ ☼ اللهِ وَفَات بَلطوي ☼ تَاريخ جِيَاتِ جُورِ ☼ جِيرَم بيَلم

جَال مُحرم ☼ جِيرَم سَكر كُوَان اَتِ☼

Әдәбият:

Феиз-ханов Хусейн. Три надгробных Булгарских надписи (с 3-мя таблицами снимков) // Известия Императорского археологического общества. Т. 4. СПб., 1863. – С.395-404;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. ... – С.38-39.

№ 110

Хөсәен Йосыф хаҗи улы каберенә куелган таш, 732 һиҗри сәнә = 1332/1333 миляди еллар. Измә авылы, Саба районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى ☼ لَا يَمُوت وَ كُلُ حَي ☼ سَيَمُوتُ رب لا

تذرنى ☼ فرداو انت خير الوا ☼ رثين يُوسُف حَجِى اول ☼ حسين

زيارة ى رحمه الله ☼ عليهما رحمة واسعة دنياران ☼ كوجروى

تاريخ جيات جور وو ☼ طر اكش جال رجب ... ☼

رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ Әнбия» сүрәсе, 89 нчы аять : “Йә, Рабби, мине баласыз ялгыз калдырма, бит Син – варисларның иң хәерлесесең!” («Господи! Не оставляй меня одиноким, и Ты — Наилучший из наследников». (21 сүрә, 89 аять)). Сакланып калган борынгы болгар-татар ташъязмаларында бу сүрә беренче мәртәбә очрыйдыр. Ул Троицк шәһәрендәге XIX-XX гасыр китабәләрендә бик еш күренә.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Табл. №11);

Усманов В.М. Исторические памятники. 5-я книга. Мусульманские эпитафии г.Троицка. – Стерлитамак, 2013.

Усманов В.М. Тарихый ядкярләр. Алтынчы китап. – Уфа, 2013.

№ 111

Котлыгтимер Котлыгбәк улы каберенә куелган таш, 758 һиҗри сәнә = 1356 миляди ел. Татар Калмаюры авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе. Үлчәмнәре: 21х51х(69+73) 142 см. Координаталары: N 54° 12. 923' E 048° 58. 394'.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ الحکم لله ☼ قوتلوغ بک ☼ اوعلی قوتلوغ ☼ تمور

... ☼ تاریخ یتی یوز ☼ ایلیک سیکز دا دوا ☼ عر سید ایردی ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 116-117;

Усманов В.М. Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – 428 б.: рәс. белән. – Б.16.

№ 112

Асия Йәлбә кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 13 х 46 х 84 см. Текст болгар һәм гарәп телендә куфи язуында башкарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحُكم لله ☼ يَلبَه هِير ☼ آسيَه زيَرةى ☼ رحمة الله عَليهَا

☼ رَحمة وَاسعَة ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.40.

№ 113

Мөхәммәд Ахаҗ улы каберенә куелган таш. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 17х43х82 см. Шифр: ОФ. 747-85/85 ЭПГ. Рәс. 284. Бу китабә археологлар тырышлыгы белән 1981 елда Ак пулат урынында табылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ اخَج اول محمد ☼ بلَوي ك

رحمة الله ☼ عليه رحمة واپعه ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.352.

№ 114

Сөбәйтә исемле хатын-кызга куелган кабер ташы, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 16х43х86 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ ...... هير ☼ سبيت بلوى ك

☼ رحمة الله ☼ رحمه ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.43.

№ 115

Хәҗимә Татар Бәлтүк кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Олы Әтрәч авылы, Тәтеш районы.

Текст болгар һәм гарәп телендә куфи язуында башкарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله ☼ العلى الكبير ☼ طَطَرِ بلتُ ك ☼ هِير حَجِمَ

بَلَوى ☼ كُ رحمَة الله ☼ عَلَيهِ رَحمَةً وَسِعَه ☼

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Искәрмә: “ط”, “ر”, “ع” хәрефләре астында берешәр нокта бар.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.41.

№ 116

Кемнең каберенә куелуы төгәл билгеле булмаган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. 1967 елда шәһәрчекнең көньяк өлешенең кирмән ныгытмасы кырында табылган.

Үлчәмнәре: 16x59x77 см. ОФ. 65 – 1/1 ЭПГ. Рәс. 251.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ الي رَحمَة رَبه اَللطيفُ ☼ عبد الله يوَارى ☼ [تابه

عا]خْ البلغَري ☼ ... رحمه الله برَحمَة ☼ ... ☼

Әдәбият:

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.121 (№44);

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.315.

№ 117

Гали Мәмли улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 16,5x38x50 см. ОФ. 65 – 1/1. ТР Милли музеенда саклана.

Текст болгар һәм гарәп телендә башкарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحُكمُ لله ☼ مَملِ اول ☼ عَلِي بَلوُى كُ ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.42;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.405.

№ 118

Әл-Әмир Исмәгыйль улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Ташбилге (Иске Ромашкинское) авылы, Чистай районы.

Текст болгар һәм гарәп телендә башкарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ [اسال...لم] اول اسما[عيل] ☼ ...[لم] اولى الامر ىلم بلوى ک ☼ رحمه الله عليه ☼ رحمه واسعه ☼

Үлчәмнәре: 20х52х90 см.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 170-171.

№ 119

[Бәхши] Муса улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Ташбилге (Иске Ромашкинское) авылы, Чистай районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحيم ☼ الموت باب و كل الناس ☼ داحله كل نفس ذايقة ☼ الموت موسى اول ☼ بجِىں بلويِ ک رحمه الله ☼ عليهه رحمه واسعه ☼ ...ارطار اول يوسف ا... ☼ بحم الله طىلر ... رحلو كم كرسه ☼ ... فاتحه... ☼

Сораулар: Мәрхүмнең исеме, бәлки, “Бәхеш” тер?;

يوسف “Йосыф” кем була, китабәне эшләтүчеме яисә язучысымы?

Бу ядкәрнең басма (“оттиск”) рәвешендәге кәгазьдән ясалган аскы өлеше ТР Милли музеендә саклана.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 174-175.

№ 120

Асия Йәлбә кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Байглычев авылындагы каберташ (Ялчык районы, Чувашстан).

«По сообщению О.Рыкеева, предание говорит что, Байгылычево основали два чувашина. Пай и Клас. В старинных бумагах это селение писалось Байкылыч, а после переменили на первое. Разобранный в 1900 г. Байглычевский храм (первый храм в этом селе) был построен в 1761 или 1763 г. на казенный счет от имени известной Свияжеской Новокрещенской Конторы для новокрещенных инородцев этой местности. Значит, он простоял на своем месте 140 лет. При разборке этого храма найдено три каменных надгробия с арабскими письменами. Из них два памятника оказались сделанными из мягкого камня, почему письмена на них пропали, остались лишь отдельные слова, а третий памятник сохранился, кроме перелома довольно хорошо. Все эти надгробия, вместе с другими простыми камнями, лежали под стенами храма в качестве фундамента или подставок. Откуда они были привезены или где стояли прежде, неизвестно, так как багылычевские чуваши даже и не знали, что под их храмом есть камни-памятники».[69] (*Гариф Н.Г.* Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. С. 196).

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ اَلُحكم لله ☼ يَلبَه هير ☼ اسَيَه زنَارَةى ☼ رَحمَة الله

عَلىهَا ☼ رَحمة وَسِعهَ ☼... سِراها ☼

Әдәбият:

[69] Ашмарин Н.И. К вопросу о волжских булгарах и их отношении к нынешним чувашам // Известия (ОАИЭ) Том. XVIII, вып. 1-3. Казань, 1902г. – С.1-132.

Ашмарин: 1) 1902. С. 70-71, 77-78, 80;

Археологическая карта Чувашской Республики. Т. III. 2015. – С. 240;

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана: 72 фонд, 1 тасв., 497 сакл. бер. (Һ. Йосыпов арх., язулары фоторәсемдә бик начар күренә).

№ 121

Төгәл кемнең каберенә куелганы билгесез таш (фрагмент, рәсеме юк, сакланмаган). Байтирәк авылы. (Ялчык районы, Чувашстан). Хәзер, К. Иванов исемендәге әдәбият музеенда саклана, имеш. Үлчәмнәре :16x41x80 см.

Алгы ягында (калку язулы):

هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت	Ул (Аллаһ) мәңге үлемсез,
وَ كُلُ حَي سَيَمُوتُ	һәрбер җан үлем тәмен татып караячак
نَكابِر اوُعلى [حِضز]	...кяр[70] углы [Хизас[71]]
زِبَرتى ا... رحمه الله	зийәрәте ... рәхимәһе Аллаһу
عليه وَاسعه تاريحعه	галәйһә васыйгатән, тарих...
[يتى يوز]... العرابى	[йете йөз] ... әл-гарәби
وَفاىى	вафаты

[70] Укылыш вариантлары:
1) نَكَابِر - Нәкәр, Нәгәр, Нәгяр;
2) تَكَابِر - Тәкәр, Тәгәр, Тәгяр;
3) بَكَابِر - Бәкәр, Бәгәр; Бәгяр;
4) يَكَابِر - Йәкәр, Йәгәр Йәгяр һ.б.

[71] Укылыш вариантлары:
1) حِضز - Хизыз, Хизаз;
2) حِضرْ - Хизыр, Хидыр, Хизар, Хидар һ.б.
3) ....

Югарыда күрсәтелгән исем вариантлары арасында дөрес укылышлысы бармы икән?

بولدی булды

Алтынчы юлда вафат еллары җуелган.

№ 122

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш. Күче Кайбыч авылыннан көнчыгыш якка таба 300 м ераклыкта урнашкан китабә, тимер чардуган белән уратып алынган. Кайбыч районы, Татарстан. Үлчәмнәре : 24х64х110 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

... اول ... . улы …

زِيَارَة ىُ رَحمَة зиярәты рәхмәтуллаһи

الله عَليهَ رحمةً وَ галәйһи рәхмәтән

سِعَهْ васыйгатән

№ 123

[Хөнҗа мөәззин] каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 24х52х120 см. ОФ. 65 – 25/25 ЭПГ. Рәс. 289

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحُكمُ لله العلى الكبير ۞ خُنج مُوُد... رِسَه ۞ زيَا[رة]ى

رَحمَة الله ۞ عليه رَحمةً واسعةً ۞ دُنيارِان سِفر طبَرُى تارِيخ ۞

طحوُرَ وَانُم جَال الطحور ۞... ايح ۞

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.357;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. ... – С.18-19.

№ 124

Гали кызына куелган кабер ташы. 1302 ел. Олы Әтрәч авылы, Тәтеш районы.

Үлчәмнәре: 50х120 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحُكمُ للّٰه على ☼ الكبير [عَلِى هير ...] ☼ بَلوُى كُ ... ☼

اللّٰه عَليها رَحمَة ☼ وَفَات بلطوى تار ☼ يخَ ☼ جياتِ جُورِ اكِش

☼ جَالَ اَتِ ... ☼

Әдәбият:

Булатов А.Б. Булгарские эпиграфические памятники XIII-XVI вв. Большеатрясские памятники. Эпиграфика Востока. 58-71 с. – С. 65;

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.137 (№54).

№ 125

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 713 һиҗри сәнә = 1313 миляди ел. Шәһри Болгар, Спас районы. ОФ. 747– 112/112 ЭПГ. Рәс. 269. Үлчәмнәре: 20х54х154 см. Китабә Успение чиркәве нигезеннән 1992 елда чыгарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ سلحي اول ... ☼ ...سارِ اول

اح... ☼ اول ... ☼ حمه ا ... ☼ حمه اوسعه و ☼ وفات بلطوي

تاريـح ☼ حيات حوز وان و جم ☼ حال ات ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.340;

№ 126

Исмәгыйль каберенә куелган таш, 716 һиҗри сәнә = 1316 миляди ел. Чистай шәһәре.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الَذِي لَا يمُوت ☼ ...ل [با...] اولِ اِسمَا ☼ عِيل زِيارَةِ يُ رَحمَةً ☼ وَاسِعَة وَفَات بَلطُوى ☼ تَاريـخ جِيَاتِ جوُر ☼ وَان الطِش جَال ☼ ... ☼

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. 128 б. – Б. 78-79.

№ 127

Алкыйс Өтрәч кызы каберенә куелган таш, 716 һиҗри сәнә = 1316 миляди ел. Тарих музее, Мәскәү шәһәре (ГИМ) экспозициясендә саклана, Змеево авылы match кабертaшы.

Үлчәмнәре: 22x54x182 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحُكمُ لله على الكبير ☼ اترَج هِيرِ القيپس ☼ بَلوُي كُ رَحمَهُ ☼ الله عَليَه رَحمَة وَا ☼ سعَة وَفَات بلطوُى ☼ تَاريـخ جيَاتِ جوُر ☼ وان الطِش جال محَرَم ☼ اَيح جيَارِمشِ اَرنى ☼ كوُان اِتِ ☼

Әдәбият:

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ.Йосыпов фонды (8 ф., 1 тасв., 463 сакл. бер.);

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Табл. №14;

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б.81.

№ 128

Айых Шәех кызы каберенә куелган таш, 717 һиҗри сәнә = 1317/1318 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә 1992 елда Успение чиркәүе нигезеннән чыгарылган. Үлчәмнәре: 19х49х145 см. ОФ. 747-113/113 ЭПГ. Рәс. 270.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ حَسَن يوَاري اولِ شيخ ☼ هير

ايخ بلوُي ☼ كُ ... ☼... رَحمَةً وا ☼ سِبعه وفات بَلطوُى ☼ تَريخَ

جنَاتِ جو ☼ رِ جِيَاتش جَال ☼ رَمَضَان ايحِ وَنم ☼ كُوَان ات الله ر

☼ حمَةَ طَتطر ☼ مَ جُملِشنَ ☼

Әдәбият:

Мухаметши Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.341.

№ 129

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, 718 һиҗри сәнә = 1318/1319 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20х60х143 см. ОФ. 65-50/50 ЭПГ. Рәс. 280.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ مَور بارنَال ار... ☼ حيا... رِحلي

زيارةِ ☼ رحمهُ اللهِ عَليها رحمه ☼ واسعَه دنيَابِرَاَن سفر طَنرو ☼

تَاربخَ جياتِ جور وَن ☼ سَكرِ جَال ... ☼... [كو]ان ات ☼

Кабер ташының арткы ягында да начар сакланган уйма язулар бар (нәрсә язылганын аңлап булмады).

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.349.

№ 130

[**Җувалча**] [Әсби] кызы каберенә куелган таш, 718 һиҗри сәнә = 1318 миляди ел. Ташбилге (Иске Ромашкино) авылы. Китабә гарәб һәм болгар телендә язылган. Үлчәмнәре: 23x64x95 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ [هُوَ اَلْحَىّ اُلَّذِى لا يَمُوتُ ☼ وَ كُلُّ حَيِّ سَيَمُو] ☼ تُ [اسپب هير حوم] ☼ جو الحا بلو ☼ ى ك رحمه الله ☼ عليه رحمه واسعه ☼ وفات بلطوي تار ☼ يخ جيات جوڕ ون ☼ سكر جال ات ☼

Мәрхүмәнең исеме “Зөләйха” түгелме икән?

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С.112-113.

№ 131

[**Чибәр** Һүзәч кызы] каберенә куелган таш, 720 һиҗри сәнә = 1320/1321 миляди еллар. Чистай шәһәре. Үлчәмнәре: 22x60x130 см. Китабә “болгар куфие” язуы белән гарәп һәм болгар телендә язылган, яхшы сакланган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هو الحى الذى لا يموت ☼ هوزاج هير جبر ☼ كورى تاربح جيا ☼ ت جور جرمش ☼ جال شعبان ابح ☼

Искәрмә: 1) **جبر** Җәббар, Җәбәр, Чәбәр, Чибәр, ... ? вариантларын да күз алдында тотарга кирәк.

2) **كورى** “күре”, бәлки **كورک** “күрке”, ягъни, бу сүзне – “мәрхүмәнең кабер ташы” дигән мәгънәдә аңларга кирәктер.

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. 128 б. – Б.78.

№ 132

Әйю каберенә куелган таш, 720 һиҗри сәнә = 1320/1321 миляди ел. Олы Әтрәч авылы, Тәтеш районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ ...ار[جَوُ] هِير اَيوُ بَلوى ☼ كُ

رِحمَه وَاسِعه وَفَا ☼ ت بلطُي تاريخ ☼ جيَات جُورِ جيَرَ ☼ مش

جَال اَتِ ☼ ... ☼

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, А.Б. Булатов фонды (102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер.).

№ 133

Йәлү Хүәлҗи кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ حُوالجِى هِير يَلُ زِيَا ☼ بَرَةِىُ

رَحمَةُ اللّٰهِ ☼ عَلَيهَا رَحمَةً ☼ وَاسِعَه ☼

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ.В. Йосыпов фонды (72 ф., 1 тасв., 497 сакл. бер., 47 фото).

№ 134

Хәлүҗ Албар улы каберенә куелган таш, 720 һиҗри сәнә = 1320/1321 миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 17х46х89 см. ОФ. 747-86/86 ЭПГ. Рәс. 285.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ [ا]لبر اول حلوح زيا ☼ رةى

وفات بلطوى ☼ تاريخ جيات جور ☼ ... ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 144-145;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... С.353.

№ 135

Сәвилә Йәман кызы каберенә куелган таш, 1320 ел. Олы Әшнәк, Балык Бистәсе районы. Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ ... ☼ اولِ يَمَان هيِرِ سَولَ زِيَارَة

☼ ى رَحمَة الله عَلَيهَا رحمة ☼ وَسِعَه وَفَات بَلطَوُى ☼ ... ☼

Архив чыганаклары: Эстампаж Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә төргәк-рулон эчендә саклана: ф. 5, тасв. 31, сакл. бер. 23. “Археологическая экспедиция КФАН за 1948 г. Б. Ошняк Рыбно-Слободского района. Надгробный камень XIVвека. Эстампаж снимал Калинин Н.Ф. 15/VII – 48 г. Дл. 27+... х 49 [см]”. Күчермә мөмкин кадәр сыйфатлы ясалган.

№ 136

[Йәман Мөхәммәд-хуҗа**]** улы каберенә куелган таш, [1320] ел. Олы Әшнәк, Балык Бистәсе районы.

Таш җимерелгән, язулары юкка чыккан, тимер чардуган белән уратып алынган.

№ 137

Кемнең каберенә куелганы билгесез беренче таш, чардуган белән уратып алынган. Наратлы (“Сосновый Ключ”, керәшен) авылы биләмәсендә урнашкан, хәзер кеше яшәми. Чистай районына карый.

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 104-105.

№ 138

Кемнең каберенә куелганы билгесез икенче таш, чардуган белән уратып алынган, беренче таштан, чама белән 400 метр, югарырак урнашкан. Наратлы (“Сосновый Ключ”, керәшен) авылы, Чистай районы.

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 104-105.

№ 139

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (хәзерге көндә, бу китабәдән бер нинди язу да сакланып калмаган), чардуган белән уратып алынган. Чистай районының Нарат Елга авылының көнчыгыш ягындагы беренче йорт каршындагы изге кабер.

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б.105.

№ 140

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (язулары җуелган), тимер чардуган белән уратып алынган. Чистай районының Нарат Елга авылыннан көньяк-көнчыгыш тарафындагы басу эчендә урнашкан..

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б.105.

№ 141

Ахат хуҗа улы каберенә куелган таш. 723 һиҗри сәнә = 1323 миляди ел. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20х60х190 см. Шифр: ОФ. 147-144/144 ЭПГ. Рәс. 278. Китабә Успение чиркәвенең көньяк нигезеннән (көнчыгыштан – җиденче таш) чыгарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ ...ار اول اخط حُوَاجَ ☼ ...از

زيارت ☼ ... الله عَليها رحمةً ☼ [واسعةً] وَفات بلطوي ☼ تاريخ

جيات جوِر ☼ جيَرم وَجمِ جال ات ☼ ربيعُ الاخِر ايحِي حير ☼ يير كُوَان اَرِنِي كُوَا ☼ ☼[ن] ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С. 347-448; Татарская эпиграфическая традиция. Т. 2. ... – С. 92-93.

№ 142

Гайсә Госман улына куелган кабер ташы. 724 һиҗри сәнә = 1324 миляди ел.

Коры Көрнәле, Алексеевск районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ عثماَن اولِ عيسى زيار ☼ ت ى رَحمَة الله عليه ☼ رحمة وَاسعة تارِيخ ☼ جيات جور جيارمتوا ☼ تم جال ذي الحجه ☼ ايخ ون سكر كوان ☼ ات ☼

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Искәрмә: «Син» хәрефләре астында өч нокта куелган.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., Изд-во «Наука», 1978. – 122-123 стр.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – 25 б.

Архив чыганаклары: Бу ядкәр турында кара: ЦПиМН ИЯЛИ им.Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 53 С. Вахиди , 1 опись, 58 ед.хр.; Духовное наследие: поиски и открытия/под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. –- 280 с.

№ 143

Гомәр Хөсәен улына куелган кабер ташы. 726 һиҗри сәнә = 1325 миляди ел.

Коры Көрнәле, Алексеевск районы. Үлчәмнәре : 19×49×100 см.

Координаталары: N 55° 08. 815' E 50° 01. 746'.

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى الكبير ۞ حاجى حسين آول حوُم ۞ عُمَر

بَلوُي كُ رحمَة الله ۞ عَلَيه رَحمَةً وَاسِعَه وَفا ۞ تُ بَلطوُي تَارِيـخُ

جِيَاتِ ۞ جوُر جِيرم آلطِسِى جَال ۞ صَفَر آيحِ جِيرم آلطِسِى ۞

كُوَان آتِ ۞

Искәрмә: «Син» дә өч, «Та» хәрефе астында бер нокта куелган.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., Изд-во «Наука», 1978. – С.124-125;

Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – Б.24.

Архив чыганаклары: ЦПиМН ИЯЛИ им.Г. Ибрагимова АН РТ, ф.53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.; Духовное наследие: поиски и открытия/под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.

№ 144

Хаҗи Йунис улы каберенә куелган таш, 727 һиҗри сәнә, ягъни 1326/1327 миляди елларга тәңгәл килә. Байтирәк авылы. (Ялчык районы). Алтын Урда ташъязмасы. Биеклеге – 89 см.

Бу ташның эстампажы һәм рәсем күчермәсе 1868 елда Байтирәк авылы укытучысы Александр Доброхотов кулы белән ясалган булган.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى الكبير ۞ يُونُسِ اول حَاجِ بَلوُي ۞ كُ

بَرحمَه الله عَلَيهِ بَرحمَةً ۞ وَاسِعَه وَفَات بَلطُوي ۞ تَارِيـخ جيَات

جُوبر [ير]م ۞ ... ۞

№ 145

Мәхмүд Мәсгуд улы каберенә куелган таш, 734 һиҗри сәнә = 1333/1334 миляди ел. Колгына авылы, Апас районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ مسعود اول مَحمود ☼ زيارتی

رحمة الله ☼ عليه رحمة واسعة ☼ تاريخ جيات جور وو ☼ ☼ طر

توتم جال محر ☼ م ايح [بلج] كوان ☼ ات ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 132-133.

№ 146

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 754 һиҗри сәнә = 1353 миляди ел. Татар Калмаюр авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе. Үлчәмнәре: 25×60×108 см. Координатлары: N 54°12. 881’ E 048° 58.388’

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ تاريخ يتى يوز اليک ☼ تورت دا محرم ايى ☼

Текстның сакланып калган өлеше татар телендә язылган.

№ 147

[Хум-Җах хатын, Ягъкуб бине “төркмән” Мөхәммәд**]** кызы каберенә куелган таш. Шәһри Болгар, Спас районы. Китабә хөсне хат остасы тарафыннан куфи язуы белән гарәп һәм болгар телендә башкарылган.

Үлчәмнәре: 23х62,5х225 см. Рәс. 296.

Алгы ягында (калку (?) язулы):

☼ هُوَ الحى الذِى لا يَموت ☼ وِ كُل حى سَيموت ☼ تُركمان

مُحَمَد اولِ [يعقوب] ☼ هير حوم جاح [حاطون] ☼ زيارةی رحمة

☼ الله ☼ رحمة واسعة ...و... ☼ شعبان ايحِ تواتم كوان ات ☼

☼ الموت باب و كل الناس ☼ داحله و [ياليت] ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.364.

№ 148

Сөләйман Исүх улы каберенә куелган таш, 758 һиҗри сәнә = 1357 миляди ел. Олы Нырсы авылы, Теләче районы. Үлчәмнәре: 21 × 63 × 150 см.

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ اِسُح اوَلِ سُلَيمَن ☼ اولِ [شَيخ

☼ زيارت رَحمَة الله] ☼ عَليه رَحمة واسعة ☼ تاريخ جِيَاتِ جور

☼ الوُ سكز جَال ز... ☼ رمَضَان اَيح ات ☼

Искәрмә: Кайбер гарәп хәрефләре өстендә я астында өстәмә нокталар бар.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.29;

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. 192 с.;

Духовное наследие: поиски и открытия/под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – Б.29;

Архив чыганаклары: ЦПиМН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.

№ 149

Алыб Ашан улы каберенә куелган таш, [1358] ел. Арбузов Баран авылы, Алексеевск районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى ☼ الكبير آشان ☼ اول الِب زيا ☼ رةى

تاريخ ☼ جيات جور ☼ ... ش جال ات ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 150-151.

№ 150

Хаҗи-Хатын [Йүвәлү бине Әлмөхәммәд] кызы каберенә куелган таш. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20х40х120 см. Шифр: ОФ. 152/152 ЭПГ. Рәс. 295. Успение чиркәве нигезеннән 2003 елда чыгарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ لَمحمَادِ اَولِ يَوَلَ ☼ هِير حَاجِ

حَطن ☼ بلوى ک رحمه ☼ واسعه ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С. 363.

№ 151

Инәбәк Байкара улы каберенә куелган таш. Татар Калмаюр авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе. Үлчәмнәре: 17×41,5×75 см. Координатлары: N 54°12. 923’ E 048° 58.391’

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بَاي قرا اوغلى ☼ اينه بَک زيارتي ☼ رَحمَة الله عليه ☼

رحمَة وَاسعَة ☼ ... ☼

Текстның сакланып калган өлеше татар телендә язылган.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 134-135.

№ 152

Хөсәен Бәлкеш улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 18х44х55 см. Шифр: ОФ. 65-22/22 ЭПГ. Рәс. 316.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله بَلكُش ☼ اَول حُسَيِن بلو ى ☼ ک ... ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.384.

№ 153

Әтрәч улы каберенә куелган таш. XIII-XIV гасырлар. Олы Әтрәч авылы, Тәтеш районы. Үлчәмнәре:43 х 85 см. Текст болгар һәм гарәп телендә күфи язуында башкарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى ☼ لَا يمُوت عثمان ☼ اَول اترج ☼ بودِس

بلوى ☼ رحمة الله ☼

Искәрмә: س “ Син ” дә өч, د “ Дәл ”, ر “ Ра ”, ع “ ʿАйн ” хәрефләре астында берешәр нокта бар.

Әдәбият:

Булатов А.Б. Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Правобережье Волги//Эпиграфика Востока, XVI. М.-Л.: Наука, 1963. – С. 63;

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.20.

№ 154

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш. XIII-XIV гасырлар. Коры Көрнәле, Алексеевск районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ بهر ... ☼ حه ... ☼ تاريح ...

☼ جور ... ☼

Әдәбият:

Духовное наследие: поиски и открытия/под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.; Коры Көрнәле авылы тарихы. Төзүчеләр: Гумеров И.Г., Усманов В.М. – Казан, 2018. – Б.29.

Архив чыганаклары: ЦПиМН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 53 (фонд С. Вахиди), 1 опись, 58 ед.хр.

№ 155

Кемнең каберенә куелганы мәгълүм булмаган таш.

XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 18х44х55 см.

Шифр: ОФ. 65-22/22 ЭПГ. Рәс. 316.

Китабә бик начар хәлдә сакланып калган. Мәрхүмнең исем шәрифләрен төгәл дөрес уку авыр мәсьәлә булып каладыр. Киләчәктә, бу ташны сканерлап 3D моделен ясау кирәк булачак.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَی الذی لَا یمُوت ☼ ... اول ...☼... بلوی ک ☼...

☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С.376;

№ 156

[Шәба-Билек] улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Татар Калмаюр авылы, Чардаклы районы, Ульян өлкәсе.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحکم لله العلی الکبیر ☼ شبابیلک اول ☼ ... حومْ ایحِ

☼ ... ☼ ...

Вариант: Шабайбәк (?)

Текст гарәп һәм болгар телендә язылган.

Ульян шәһәрендәге төбәкне өйрәнү музеенда саклана.

№ 157

Бәлхәс Муса кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 22х49х119 см. Шифр: ОФ. 747-122/122 ЭПГ. Рәс. 301. Успение чиркәве нигезеннән 1994 елда чыгарылган.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ موسَ ا هير [بلحس] ☼ بلوى

ک رحمه ☼ الله عليها رحمه ☼ واسعه ☼

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.369.

№ 158

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 20х43х54 см. Шифр: ОФ. 65-42/42 ЭПГ. Рәс. 318. Успение чиркәвен төзеклэндергәндә табылган.

Алгы ягында кашкарый чәчкәсе (астраль билге).

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.386.

№ 159

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), XIII - XIV гасырлар. (Казан шәһәре, Дәүләт ТР Милли музеенда саклана).

Алгы ягында кашкарый чәчкәсе (астраль билге).

№ 160

[**Үтәш** Әбли] улы каберенә куелган таш, XIII - XIV гасырлар. Ташбилге (Иске Ромашкино) зираты, Чистай районы.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ ... ☼ يمُوت [باب] وَ كُلُ اَلنا ☼ س داحله اَبلِ اَولِ ☼

[...وسِں] بلوى ک ☼ رحمَة الله وَ ☼ عليه وَاسعة ☼

Искәрмә: **[...وسپ]** Мәрхүмнең исеме төрлечә укылуы мөмкиндер,

мәсәлән – **اوتَپ** Үтәш, я **يونپ** Юныс, һ.б. вариантлар.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 172-173.

№ 161

[**Хатала-йөри** Дад] улы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Чистай зираты.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى الكبير ۞ [داد] اول حطل نم ى ۞ بلوى

ک رحمة الله ۞ عليه رحمة واسعة ۞ ... ۞

Искәрмә: Мәрхүмнең исеме Фәрит ага Хәкимҗанов вариантында –

حطل نور “Хатала-Йөри” дип тәкъдим ителгән.

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С.176-177.

№ 162

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (фрагмент), XIII-XIV гасырлар. (Шәһри Болгар музейханәсендә саклана). Мәгълүмат Җәмил ага Мөхәммәтшин архивыннан алынды.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى الكبير ۞ ... ۞

№ 163

[**Әмрәч**] Әмир кызы каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Колгына зираты, Апас төбәге.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى ۞ الكبير [امير] هير ۞ امرج زيارت ى ۞

رحمة الله عليه ۞ رحمه واسعة ۞

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – С. 180-181.

№ 164

[**Мөхәммәди-йувари** Йәкүч улы] каберенә куелган таш, 1300 нче еллардан соң. Шәһри Болгар. 1957 елда табылган, китабәнең (ягъни, ташның) үзе сакланып кала алмаган (күчермә А.П. Смирнов фоторәсеме буенча ясалды).

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم للهِ ۞ ياكُج ۞ يوا[رى] اول محمد[ى] ۞ يوارى

... ۞ ... وُر بلوى كُ رِ ۞ حمة الله عليها رحمَة ۞ واسعه تَاريخ

جيا ۞ ت جُورِ ... ۞ ا[يح] وَن كون ات ۞

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 156-157;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. ... – С. 408;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1. ... – С. 114-115.

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ. Йосыпов фонды, 72 ф., 1 тав., 462 сакл. бер., фоторәсем 7.

№ 165

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш, Чистай шәһәре.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم للهِ العلِى الكبير ☼ ... الموت ... ☼ تاريخ جيات

جور ☼ ... ☼

№ 166

Кемнең каберенә куелуы билгесез таш (эстампаж, Казан шәһәрендәге ТР Милли музеендә саклана). Змеево авылы, Чистай төбәге.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ [مُحَمَد هير] ... ☼ بلوى ک

رحمَة الله ☼ ☼ عليها رحمة ☼ واسعه ☼

№ 167

[**Хум-Сәвәнә** бине Алыб бине Әдәм] каберенә куелган таш, XIII-XIV гасырлар. Шәһри Болгар.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم للهِ العلِى الكبير ☼ اَدَم اَولِ اَلِب اَول حُوم ☼ سِوَنَ

بَلوُي كُ رَحمَةُ ☼ الله عَليهِ رَحمَةً وَسِعَه ☼ وَفَات بَلطوُى تَريخ

☼ [جِيَاتِ جور] ...☼

Бу ядкәрнең эстампажы Татарстан Республикасы Милли дәүләт музейханәсендә саклана.

№ 168

Хармас Госман кызы каберенә куелган таш. 1300-1360 еллар арасы. Олы Әтрәч авылы, Апас районы. Үлчәмнәре: 46 × 82 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ عثمَان هِيرِ خَرمَاسِ ☼ بَلوُي ك رَحمَهُ الله ☼ ... ☼ عَليهَا رَحمَةُ وَاسعة ☼ وَفَات بَلطوُى ☼ تاريخ جيَاتِ جُور ☼

Искәрмә: Кайбер гарәп хәрефләре өстендә, я астында өстәмә нокталар бар.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение вбулгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.18;

Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – 428 б.: рәс. белән. – Б.27.

№ 169

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш. 1300-1360 еллар арасы. Шәһре Болгар.

Китабәнең ян кырларында текст калкытып язылганга күрә, алгы ягындагы гыйбарәләр дә, шул ук рәвештә, рельефлы итеп куфи хәрефләре белән язылган булгандыр дип фараз ителә. Игътибар итсәгез, кабер ташының михраб бизәге урынында бадьян чәчкәсе рәсемен чамалап була.

Сул ягында (калку (?) язулы):

[الموت ياتيک الحبر ☼ القبر صندوق العمل]

Уң ягында (калку язулы):

[اصبر علي اهو الحا ☼ الموت الا با الا حل]

Искәрмә: Бу мәгълүмат Җәмил ага Мөхәмматшин архивыннан алынды.

№ 170

Әл-Хәсән Әйю улы каберенә куелган таш. 1310-1319 еллар арасы. Олы Әтрәч авылы, Тәтеш районы. Үлчәмнәре: 46 × 82 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ الحكم لله العلى الكبير ۞ يعقوب اول يونس ۞ اول اسماعيل اول [اسن] ۞ اول ابو اوال حسين بلوى ۞ ك رحمة الله عليه رحمة ۞ واسعة تاريخ جيات ۞ جور [ون جيا...] جال ات ۞

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 110-111.

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ. Йосыпов фонды (72 ф., 1 тасв., 478 сакл. бер.).

№ 171

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш. Олы Ялчык авылы, Чувашстан (ташның рәсеме юк).

“Йәнә шул ук Олуг Таяба вулысының Аксу[72] дигән мөселман авылында, муллада кунак булган чагымда, муллага йугарыда мәзкүр ташларда ни йазылганны күрсәтеп, болардан бәхәс ачкач, анларның авылында бер кешенең йортында шундай таш барына нәкыль итте. Соңра мулла илә барып, шул ташны күрдем. Ул ташны шул кешедән: “Бу таш ничек синең йортыңа килгән?” дигәч, ул диде: “Бу таш әүвәлдә байагы тегермән катындагы 3 нче нумер таш йанында булган. Аннан Олуг Яльчик авылының чуашларыннан бере алып килеп, ишек төбенә баскыч (ступенька) итеп куйган. Шуннан озак үтмәй, чуаш[ка] бер каза ирешкәч, бу ташның сахибенең җаныннан килгән занны илә куркып, ташны басу капкасы төбенә чыгарып ташлаган. Аннан бу Аксу мөселманы атасының каберенә куймак нийәте белән йортына алып килептер. Ликин форсаты булмаганыннан һәнүз куйа алмаган”[73].

[72] Аксу – хәзерге Татарстан Республикасының Буа районында.

[73] Моннан вә һәм йугарыда мулланың вә пономарьнең сүзен мөляхазәдән мәгълүм булыр кем, бер мәкъбәрәдә йәки бер йирдә кабер ташы табылмактан бит-тәгайен шунда кабер булмагына катыг итмәк кирәкмәслеге мәгълүм буладыр. – Х.Ф.

“Яльчик авылыннан үткәндә тугры килгән бу таш вә һәм тегермән йанындагы таш ниндәй таш дип беләсез?” дип сорагач, “хун, йәгъни хан кызының кабере өстендәге ташлар, имеш” – дип бере җавап бирде. Бу ташның йазуы бөйлә. Бу ташның баштагы сәтырлары лом йә балта кеби аләт илә чабылып кырылган. Калганы хатты куфи илә нәсех арасында, 1 нче нумер кеби, батырып язылган. Бөйлә укыдым:

الح.................بير	әл-х[өкме лилләһи әл-галийел-кә]бир
خَل.........................	хәл...........................
ری..................	р.........................
الله ع........... رحمة	Аллаһи г................. рәхмәтән
...اسعه تاريخ جيات	...асыга тарих җиат
جور ...وقسان بر جال	җүр ...уксан бер җал
لى ايخ وان بيا [لم]... كوان ات	... айх уан биал... куан әт[74]

Әдәбият:

Археологическая карта Чувашской Республики. Т. III. 2015. – С. 254, 261.

№ 172

Муса Шылауыш угылы каберенә куелган таш. (ташның рәсеме юк).

Ялчык (Ялчек, Большие Яльчики) авылы янәшәсендәге каберташ. (Ялчык районы, Чувашстан). Ядкәр Алтын Урда чорына карыйдыр.

“Шул ук Байтирәк авылының суы – Кече Бола дигән суда, авылдан 3 чакрым мәсафәдә түбән тегермән бар. Шул тегермәннең бөйәсендә икенче йакка үтеп, суның шималь тарафына йул белән йөз сажин кадәр баргач, йулдан алты-йиде

[74] Тарих җиде йөз туксан беренче ел, .. аеның унбишенче көне иде.

Фәезханов Х.: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р.Мәрданов. Казан: “Җыен”, 2006. – Б. 140-143.

сажин мәшрикътә, шул ук вулусның Олуг Яльчик[75] дигән чуаш авылының кырында дәхи бер каберташ бар. Бу таш һәм бөтен түгел, ахыры йук. Бу ташның шәкеле вә һәм йазуы 2 нче нумер кебидер. Йазуы бөйлә:

هو الحى الذى لا يموت	һу әл-хәййе әлләзи лә йәмүт
شلاوش اوغلى موسى	Шылауыш угылы Муса
اوغلى بيرام حاجى اوغلى	угылы Бәйрәм хаҗи угылы ...
سكه	

Ахыргы сүз бик айырылмады. Ике җәнебтә һәм йазулары булганы заһир, ликин бик кырылган. Фәкать бер сүзне укыдым: قموغ “камуг”

Чөнки таш бик калын вә агыр иде. Сахрада мөгыйн булмаганнан, бер йулдаш муллам илә генә күтәрә алмадым. Бу йир йугары, йәгъни Байтирәк авылының мәкъбәрәсе булмага охшайдыр. Чөнки татарларның кадимге мәкъбәрәләре авылдан бер чакрым тигрәсендә мөсафәдә буладыр. Нитәк кем, мин моның хакында үткән йылгы тәхриремдә йазыпмын[76].

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана: 72 фонд, 1 тасв., 497 сакл. бер. (Һ. Йосыпов арх., язулары фоторәсемдә бик начар күренә).

№ 173

Константин Иванов ис. Әдәбият музее. Ядкәрнең аскы өлеше (фрагменты) экспозициягә куелган (Бу каталог та № 99). (Ефименкога бәйле 1927 елдагы фоторәсем Чабаксар шәһәре архивларының берсендә ВМ 21172 нче нумер астындагы шифр белән саклана). Ташъязма “*бозык куфи*” белән гарәпчә-болгарча уеп язылган. Текст 5 юлдан гыйбәрәт. Өске өлешенең “минбар” урынында сигез аерчалы бадьян чәчкәсе ясалган. Чагыштырмача үлчәмнәре: 16х42х140 см. Игътибар итегез 99 нчы ташка.

Алгы ягында (уйма язулы):

[75] Олуг Яльчык – хәзерге Чуашстан Республикасының Яльчык районы үзәге.

[76] Монда автор үзенең 1863 елда басылып чыккан “Три надгробных булгарских надписи” мәкаләсенә (Известия императорского археологического общества. – СПб. – Т.4, 1863. – С. 403) ишарә итә.

... اولِ ارج........	... улы Әрҗ...
بَلوي كِ ...	бәләүвике ...
الله رحمَه عله [رحمه]	*Аллаһу рәхимәһү галәйһи рәхмәтән*
وَاسعَه و ...	васыйгатән
جِيرَانه	....

№ 174

Мөхәммәд улы каберенә куелган таш, 700 һиҗри сәнә = 1300 миляди ел. Демкино авылы (Чистай районы).

Алгы ягында (калку (?) язулы):

☼ [هُوَ الحَى الذى] لَا يمُوت اَمِرِ اوَلِ ☼ ... [حَجِ اوَل] مُحمَد

[اول] ☼ ... بلوى كُ ☼ [رَحمَه اللهِ عَليه] رَحمَةً وَاسِعه ☼ ...

تَارِيـخ جِيَاتِ جُرِ ☼ ...م اَيخ بلِنج كُوَان اَتِ ☼

Әдәбият:

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988. – Б.145. Китабә № 62.

№ 175

[**Хум-Әрбикә**] бинте [Әмирнәбә-Әрнәбә] бине Мөхәммәд каберенә куелган таш. 1339-1348 еллар арасыдыр. Җүкәтау шәһәре (Чистай районы).

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ كلُ نفسٍ ذَ ايقة الْمُوت ثمّ الينا

☼ تُرجعونَ محَمد اولِ امرِنَبَ ارْنبَ ☼ هِيرِ خُم اَرْ[بكْ] بَلوُي كُ

☼ رَحمَه اللهِ عَليه رَحمَة وَاسِعه ☼ تَاريـخ جِيَاتِ خِيرِخ وَحر ☼

جال ات مُبَارک ذالقعده ☼ اَیخِ جیر تِش کوُا[ن] اَت وَفات ☼

بَلطۋی☼

Әдәбият:

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. 128 б. – С. 79-80.

№ 176

Ягъкуб кызы каберенә куелган таш, 723 һиҗри сәнә = 1323 миляди ел.
Ташбилге (Ст. Ромашкино) авылы, Чистай төбәге. Үлчәмнәре: 25 х 63 х 130 см.
Китабә гарәп һәм болгар телендә язылган.
Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحکم لله العلی ☼ الکبیر... و ...من ☼ اَول [یَعقوب]...

☼ هیِرِ ... ☼ بَرحْمَةَ الله رحمةً وَاسعهْ ☼ وَفَطْ بلطیْ تَارِیخْ جیاةِ

☼ جُورْ [جیارم وجُم] جل اَجِ ☼ اُخرَ اَحْ ... بیلم کو ☼ ن اَح ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С.116-117.

№ 177

Исхак Ибраһим улы каберенә куелган таш, 731 һиҗри сәнә = 1330 миляди ел. Чистай шәһәре. Үлчәмнәре: 20 х 71 х 148 см.
Китабә гарәп һәм болгар телендә язылган.
Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَی الذی لَا یمُوت ☼ وَ کُلُ حَي سَیَمُوتُ ☼ بُلغَرِ

...سبرجِ ابراهیم ☼ اولِ اِسحاق زِیارةی ☼ وفات بُلطوی تَاریخ

جياتِ ☼ جورِ و وطِرِ بيرْ جَال رمَضَان ☼ ايح اوُلو كُوَان اَت الله

تعَالى ☼ شاد ... ☼ ... ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С.156-157, рәс. 34;

Гариф Н.Г. Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. 128 б. – Б.81-82.

№ 178

Мөхәммәд [Инсаф] улы каберенә куелган таш, 733 һиҗри сәнә = 1333 миляди ел. Ташбилге (Ст. Ромашкино) авылы, Чистай төбәге. Үлчәмнәре: 23 х 62 х 140 см.

Китабә гарәп һәм болгар телендә язылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ اوْبعن اول انصَف اوَل محمدْ

☼ بَالْكَوى رَحمَة الله ☼ عليه رحمة وَسِبعة ☼ تاريـخْ جياج جيرِ

وَوطِرِ ☼ وِجوم جَالْ احياتِ ☼ ايحِ جَرم وجمِ كون اَ ☼ ج حَين

كوَنبَرَ لا سِغبة ☼ وَفتِ بُال ج الله رِجغة ☼ ات ... جمعا سِفن

سِفن سِعه ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 130-131.

№ 179

Хан-Хәсән Мөхәммәд улы каберенә куелган таш, 736 һиҗри сәнә = 1335 миляди ел. Чистай шәһәре музейханәсе. Үлчәмнәре: 27 х 75 х 160 см.

Китабә гарәп һәм болгар телендә язылган.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكمُ لله العَلى الكَبير ☼ رِحْمَة الله عَليْه رَحمَةً وَاسِعة

☼ محمَد اول حَن حسَن بَلَوي كُ ☼ نَلع... اَج تَارِيخ جياج جُو ☼

رِ وطِرِ الطشِ جَال اجِ اولا اَيخِ وَ ☼ ...سم كُو... اَرْ زنَاشِ حَو ☼ ...

او...ىحَو ... بَلْح ☼ الله تعالي ...لطن ☼ ... ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 134-135.

№ 180

Гаскәри [Исмәгыйль] кызына куелган кабер ташы. XIII-XIV гасырлар. Таутирмән авылы, Питрәч районы. Үлчәмнәре: 25 x 73 x 176 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ رِحْمَة اللهِ عَليْه رَحمَةً وَاسِعة

☼ ... رحمه ... ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 37.

№ 181

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (фрагмент, өске өлеше). XIII-XIV гасырлар. Кирмән шәһәрчеге, Мамадыш районы.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 62-63, Рис. 6.

№ 182

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (фрагмент, өске һәм урта өлеше). XIII-XIV гасырлар. Җүкәтау шәһәрчеге, Чистай районы.

Алгы ягында (калку язулы):

۞ ... ۞ [رحمة عليه] رحمَةً وَاسِعَة تَا[ر]يخ جيات جور ...

جِيَتَشِ جا]ل ۞ ...ج كوان ا[ت] ۞

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 3. Татарстан ... – С. 611.

№ 183

Әл-... шәех Исмә[гыйль] хаҗи бине [Әснәли] хаҗи бине Рәҗәб каберенә куелган таш (Эстампаж, фрагмент, өске һәм урта өлеше). XIII-XIV гасырлар. Җүкәтау шәһәрчеге (Чистай районы).

Алгы ягында (калку язулы):

۞ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ۞ وَكُلُ حَيّ سَيَمُوتُ الحكمَ ۞

لله الْعَليّ الكَبيرْ ۞ رَجَبْ اَوْلِ اسْنلِ حَجي ۞ اِسْمَا[عيل] حاجي اوْلِ

اَلد شَيخ ۞ وَفَاتِ بلطو... ۞

Әдәбият:

МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 3. – 720 с. – С. 611.

№ 184

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш (фрагмент, урта өлеше). XIII-XIV гасырлар. Җүкәтау шәһәрчеге (Чистай төбәге).

Алгы ягында (калку язулы текст).

№ 185

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш. XIII-XIV гасырлар. Ташбилге авылы (Чистай районы).

Алгы ягында (калку язулы текст булган)

№ 186

Әдәм Күкәч улы каберенә куелган таш, 747 һиҗри сәнә = 1346 миляди ел. Яңа Чуваш Адәм авылы, Алексеевск төбәге. Үлчәмнәре: 23 х 75 х 125 см.

Алгы ягында (калку язулы):

☼ هُوَ الحَىّ الذى لَا يمُوت ☼ وَ كُلُ حَي سَيَمُوتُ ☼ كُوکَ جَ

اوَلِ ادمْ ☼ [اعد...وَت]کْ ☼ [وَفَات]بلطوي ☼ تاريخ جِيَاتِ جوُرْ

☼ [خرِح جِيَات ... ☼ ... ☼ ايخ بيالم كوَان ات ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., «Наука», 1978. – С.140-141.

№ 187

[**Саумәбәр**] Мәҗәкә кызы каберенә куелган таш, 1318 ел. Баллыкүл авылы, Әлкәй районы.

Үлчәмнәре: 16 х 40 х 95 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَىّ الذى لَا يمُوت ☼ مَجَکَ هِيرِ بَلَوُي کُ رَحمَة ☼

الله عَلَيهَا رَحمه وَ ☼ سِعَه صَفَر اَيخِ ☼ بَجرَ اَتِ تاريخ ☼ جيات

جور ون سِكر ☼ جال ات ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С. 142-143.

№ 188

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, [720] һиҗри сәнә = [1329/1321] миляди еллар. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 22х55х130 см. ОФ. 747 – 106/106 ЭПГ. Рәс. 264.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ كم کُ زيارة ير... ☼ کُ حُوم

شهيد دُ... ☼ وُجن بير الحمُد وَ... ☼ قل هُوَ اللهُ احد و لي... ☼

الله رَحمه بَلطِرِم و... ☼ حلن ححيز وحل ى ☼ رسِم ب ل

حملشنَ ☼ مزمات عرِ ا ☼

Игътибар итсәгез: Мәрхүмнең исеме – كم كُ *“Кәмке”* буладыр.

حُوم شهيد *“Хум Шәхид” - ?*

Әдәбият:

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.332-333;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1. ... – С.84-85.

№ 189

Гали ювари улы каберенә куелган таш. XIII-XIV гасырлар. Исляйкино авылы (Чистай районы). Үлчәмнәре: 20 x 55 x 100 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ على يوارى ☼ اول ... ☼ يوارى ... ☼ هُوَ الحَى الذى لَا

يمُوت و ☼ كُلُ حَيّ سَيَمُوتُ كل نفسٍ ☼ ذايقة الموت ثم الينا

تر☼ جعون و على ... ☼ ... ☼ ... الصلوة ... ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – С. 186-187;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 2. ... – С.138-139.

№ 190

Габделмөлек Габделҗәббар улы каберенә куелган таш, 784 һиҗри сәнә = 1382 миляди ел. Ямәширмә авылы, Биектау төбәге.

Үлчәмнәре: 126x52x22 см. Михраб бизәге урынында *Сөләйман Пәйгамбәр мөһере белән* هوالحى الذى لا يموت و كل الحى سيموت *“һу әл-Хәййү әл-ләзи лә йәмүт вә көллү хәййүн сә-йәмүт*” дигән сүзләр язылган.

Ядкәр беренче мәртәбә Һ.В. Йосыпов тарафыннан фәнни әйләнешкә кертелгән.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ [بسم الله] الرحمن الرحيم] ☼ [الحكم الله] العلى الكبير ☼ [كل نفس ذايقة الموت ثم] الينا تر ☼ [جعون] تاريخ يتى يوز سكسان توروتدا ☼ [جما] دى الولى آى نينک برندا ☼ ايرديكيم [عبد الجبار اوغلى عبد ☼ [الملوک ايليک بيش ياش] نده ☼ كافر شهيد [قيلدى] ... الله ☼ [تعالى رحمة قيلسون امين يا رب] العالمين ☼

Искәрмә: Сигезенче юлдагы А. Әхмәтова һәм В. Усманов укылыш варианты:

[كافر شهيد [قيلدى] *кәфер (кулыннан) шәһид булды.*

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М.-Л.: изд-во АН СССР, 1960. – Приложение табл. 44;

Марданов Р. Хадиев И. Ямәширмәнең ташъязма истәлекләре. – Биектау хәбәрләре. – 2018. – № 26. – 6-7 бб.

№ 191

Йосыф Шәйех угылы каберенә куелган таш. 847 һижри сәнә = 1443 миляди ел. Олы Нырсы авылы, Теләче районы. Үлчәмнәре: 23x62x120 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحيم ☼ كل نفس ذايقة الموت ☼ ثم الينا تر جعون قال ☼ النبى عليه السلام القبر ☼ روضة من رياض الجنة

☼ اوحقرة من حفرة النيران تاريخ ☼ سكيز يوز قرق يتی دا

صفر ای ننک ☼ عرسندا ايردی يوسف ابن شيخ ☼ دار فنادين

دار بقاعا رحلت قيلدی ☼ عفر الله له و لو الديه ☼

Искәрмә: Кайбер гарәп хәрефләре өстендә я астында өстәмә нокталар бар. Текст гарәп һәм татар телендә язылган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.51;

Нотфуллина Р. Нырсы изгеләре. Безнең мирас. – № 11 (287), ноябрь, 2017. – Б.14-20.

Һадиев И., Мәрданов Р. Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре. – Безнең мирас. – 2022. – № 12. – 8-20 бб. – Б. 10.

№ 192

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 710 һиҗри сәнә = 1310 миляди ел. Түбән Яке авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 19х35х55 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ اعوذ با الله من الشيطان الرجيم ☼ كل نَفس ذائقة المَو

ت ☼ ثمَ اِلَينَا تُرجَعُونَ ☼ جال ات ... اول ☼ ...☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 108-109;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 108.

№ 193

Сара каберенә куелган таш,730 һиҗри сәнә = 1330 миляди ел. Түбән Яке авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 21х46х69 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحيم ☼ كُلُ نَفسٍ ذايقَةُ الموت ☼ ثُمَ

اِلَينا تُرجَعون ... ☼ هِيرِ سِبَرَ بَلوُى ک وَفَات ☼ بَلطُوى تَارِيـخ

جِياتِ ☼ جُورِ وَوطرِ جَال ☼ اَتِ جُمَاديَ وجرا اَيخ ☼ ... بم كُوان

اَتِ [رَحمة الله] ☼ رحمَة وَاسِعةً ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 128-129;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 109.

№ 194

Зәһрәш кызы каберенә куелган таш,736 һижри сәнә = 1336 миляди ел. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 21x46x69 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى ☼ الكبير كُلُ نَفسٍ ☼ ذايقَةُ الموت ثُمَ

اِلَينا تُرجَعون ☼ زهرش هير ... بلو ☼ ى ک وفاة بَالطوي تَاريـخ

جيا ☼ ت جور وطر جياتش جال ☼ رمضان ايح بلج كوان ☼

[رحمة الله] رحمة واسعة ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 24;

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары/Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 108-109;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 119.

№ 195

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш,737 һиҗри сәнә = 1337 миляди ел.

Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 15x48x60 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى ☼ الكبير كُلُ نَفسٍ ذايقَةُ المو ☼ ة ثُمَ

اِلَينا تُرجَعونَ ☼ اينوک ... ☼ ... بلوی کُ وفات بلطو ☼ ی

رَمَضان ایح بلج ... تاريخ ☼ جياج جوُر وطر سَكر ☼ جَال ...

رحمة الله رحمة وا ☼ سِعَةً ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 25;

Гариф Н.Г. Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. 308 б. – Б. 109-110;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 117.

№ 196

Кемнең каберенә куелганы билгесез таш, 740 һиҗри сәнә = 1339 миляди ел.

Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 20x37x43 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ كُلُ نَفسٍ ذايقَةُ ☼ الموة ثُمَ اِلَينا تُرجَعونَ ☼ مَمَات هير

مَرجان ☼ بلو ی ک تاريخ جيات ☼ جور خرح ... ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 26;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 117.

№ 197

Хәсән Бәлых каберенә куелган таш, 745 һиҗри сәнә = 1344 миляди ел. Түбән Яке авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 17x36x132 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ كُلُ نَفسٍ ذايقَةُ الموت ثُمَ اِلَينا

تُرِ ☼جَعونَ تاريخ [جيات] جر جرخ بلم ☼ جال اج و عطا بل

ربعل اخر ايخ بلج كن اج بلخ او ☼ ل حسٍن بلى كُ رِ حمة اللّٰه ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., «Наука», 1978. – С.138-139.

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 107.

№ 198

Рамазан кызы каберенә куелган таш, 750 һиҗри сәнә = 1349 миляди ел. Түбән Яке авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 19x50x113 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ رمضان هير جيب ... بلوى ک ☼ الحكم للّٰه العلى ☼

الكبير وفات بلطو ☼ ى تاريخ جيات جور ☼ ال جالط رمضان ☼

ايح ات فان بل ☼ رحمة اللّٰه و ☼ سعة ... ☼

Әдәбият:

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М., «Наука», 1978. – С.144-145;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 107.

№ 199

Минәҗ каберенә куелган таш, 752 һижри сәнә = 1351/1352 миляди еллар. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 13х42х58 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحيم الحكم ☼ لله العلى الكبير و كُلُ

نَفسٍ ذايقَةُ ☼ الموت ثُمَ اِلَينا تُرجَعونَ تاريـخ ☼ جيات جور ال

وجم جال شول ☼ وان بيالم كوان وفات بلت منج اول ... ☼

بلوى ک رحمة الله ... ☼ رحمة واسعة ... ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 28;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 118.

№ 200

[**Агмаш** Ракыяж] кызы каберенә куелган таш, 752 һижри сәнә = 1351=1352 миляди ел. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 10х47х58 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى الكبير ☼ و كُلُ نَفسٍ ذايقَةُ الموت ☼ ثُمَ

اِلَينا تُرِ ☼ جَعونَ رقياج ☼ هير اعمَش بلوى ک ☼ وَفَاتِ بَلط ...

☼ ... تاريـخ جيات ☼ جوُر اَل اَكِ جَال ... ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 27;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 119.

№ 201

Туктар [Җәбүр] улы каберенә куелган таш, 758 һижри сәнә = 1357 миляди ел. Иске Ашыт авылы, Арча төбәге. Үлчәмнәре: 18 х 50 х 120 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ هُوَ الحَى الذى لَا يمُوت ☼ وَ كُلُ حَيّ سَيَمُوتُ جابور اول

☼ [توقطار] زيارةى رحمة الله ☼ عليه رحمة واسعة ☼ فانى

دنياران ... باقى اخرة ☼ بطوى تاريخ جيات جور ال سكر ☼ جال

ذو القعده ايح وان ☼ سكر كوان ات جيار كوان ات ☼

جيار Бу сүз атнаның ниндидер көненә бәйле атама була дип фараз итәргә кирәк.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 30.

Хакимзянов Ф.С. Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с. – С. 146-147.

Архив чыганаклары: Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Һ. Йосыпов фонды (72 ф., 1 тасв., 478 сакл. бер).

№ 202

[Мәҗкә] кызы каберенә куелган таш. Түбән Яке авылы, Мамадыш төбәге.

Үлчәмнәре: 9 х 69 (56) х 87 см. Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحيم ☼ كل نَفسٍ ذائقة المَوت ثمَ

اِلَينَا تُرجَعُونَ اما يعد مجک هير ☼ ... نط بلوي ک وفات بلطو ☼

ي ذي الحجه ايح جيرمش كوان ات ☼ تاريخ جيات جور ال

طخور جال ات ☼ رَحمَة الله رَحمَةً وَسِعة بلطر ☼

Транслитерациядә хаталар бардыр (мәсәлән, исем-шәрифләрнең укылышында), чөнки китабәнең язулары бик начар хәлдә сакланган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 34;

Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – Б. 108.

№ 203

[Әмәж] Сирәҗи кызы каберенә куелган таш. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге.

Үлчәмнәре: 17 x 49 x 75 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن ☼ الرحيم ☼ الحكم ☼ لله العلِى

الكبير كل نَفسٍ ذائقة المَوت ☼ ثمَ اِلَينَا تُرجَعُونَ سِبر ☼ جِ هير

اَمَح بلوى ☼ بَرحمَةً الله [رَحمَةً وَسِعة] ☼

Транслитерациядә хаталар бардыр (мәсәлән, исем-шәрифләрнең укылышында), чөнки китабәнең язулары бик начар хәлдә сакланган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 32.

№ 204

[**Сара** Тагаж] кызы каберенә куелган таш. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге. Үлчәмнәре: 17 x 50 x 77 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ الحكم لله العلى ☼ الكبير ☼ كل نَفسٍ ☼ ذائقة المَوت

ثمَ اِلَينَا ☼ تُرجَعُونَ ☼ [طغَاج هير] ☼ سِاَ رَ بلوي ك ☼ بَرحمَةً

الله بَرحمَةً وَسِعة ☼

Транслитерациядә хаталар бардыр (мәсәлән, исем-шәрифләрнең укылышында), чөнки китабәнең язулары бик начар хәлдә сакланган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 34.

№ 205

Җәүһәр [Сәман] кызы каберенә куелган таш. Тат. Кирмән авылы, Мамадыш төбәге.

Үлчәмнәре: 17 х 50 х 70 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ بسم الله الرحمن الرحيم ۞ كل نَفس ذائقة المَو ۞ ت

ثمَ اِلَينَا تُرجَعُونَ ۞ سِمَان هيرِ جوهرِ۞ بَلُوي ک ۞

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл. 35.

№ 206

Салих болгар Тотый улы каберенә куелган таш. XIV гасыр. Иске Ашыт авылы, Арча районы.

Үлчәмнәре: 21 х 60 х 80 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

۞ هُوَ الحَى الذى ۞ لَا يمُوت وَكُلُ حَي سَيَمُوتُ ۞ بلعار

تطى اول صالح ۞ زيارةى رحمة الله عليه رحمة ۞ واسعة فانى

دنيادان ۞ باقى احرة ۞ تاريخ جيات جور ۞ جال ۞ بلح كوان

ات ۞

Текст болгар һәм гарәп телендә башкарылган. Транслитерациядә хаталар бардыр (мәсәлән, исем-шәрифләрнең укылышында), чөнки китабәнең язулары бик начар хәлдә сакланган.

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.31.

№ 207

[Сүс Алтын-бу] кызы каберенә куелган таш, 1290 ел. Шәһри Болгар, Спас районы. Үлчәмнәре: 12х45х77 см. Шифр: ОФ. 65-29/29 ЭПГ. Рәс. 290.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ كل نفس ذائقة الموت ☼ ثم الينا ترجعون ☼ الطن بو

هير سوس ☼ ☼ الب بطك رحمة ☼ عليه رحمه ☼ واسعة ☼

Игътибар итәргә кирәк: **الب بطك** *“Алыб битик”* дип язылган бу гыбарәне “*кабер ташы*” дип аңларга кирәктер.

Әдәбият:

Малов С. Е. Булгарская и татарская эпиграфика // ЭВ. М.-Л., 1948. Вып. II. С. 48.);

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.38;

Мухаметшин Д.Г. Мемориальная эпиграфика города Болгара... – С.358.

Архив чыганаклары: ЦПН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, фонд Г.В. Юсупова, ф. 72, оп. 1, ед. хр.462, фото 34;

№ 208

Кемнең каберенә куелганы мәгълүм булмаган таш, 680 һиҗри сәнә = 1281/82 миляди еллар. Урыс Урматы авылы, Биектау районы.

Үлчәмнәре: 17х35х145 см. Китабә нәсех язуына охшаш язу белән гарәп һәм болгар телендә язылган. Хәрефләре бик начар күренә, укырга бик авыр. Ташның артында һәм кырларында язулар юк. Арытаба, бу ядкәрнең 3D моделен ясау кирәк булачактыр.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ [بسم الله الرحمن الرحيم] ☼ [كل نفس ذائقة الموت]

ثم ☼ الينا ترجعون ☼ حا[جى] ... ☼ اغور .... بلوى ☼ ک ... ☼

تاریخ الط [جوړ] ☼ سکر وان جال ☼ ات رحمه الله [علیه]

☼ رحمه [واسعة] ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.1;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. – С.4-5.

Архив чыганаклары: ЦПН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, Һ. Йосыпов архивы, ф. 72, тасв. 1, сакл. берәм. 475 (фото № 42).

№ 209

Исхак Ибраһим улы каберенә куелган таш, 802 hижри сәнә = 1399 миляди ел.

Нырсы авылы, Теләче районы. Үлчәмнәре: 19х61х11 см.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ بسم الله الرحمن الرحیم ☼ کل نفس ذائقة الموت ☼

کل حی لا یموت تاریخ سکیز ☼ یوز ایکی دا مبارک محرم ☼ اون

التنچی کون ایرډی کیم ☼ ابراهیم اوعلی ایسحاق ☼ اوتوز التی

یاشندا ایردی کیم ☼ ... باق ... ☼... قیلدی ☼

Әдәбият:

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – Приложение: табл.45;

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с. – С.126-127;

Һадиев И., Мәрданов Р. Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре. – Безнең мирас. – 2022. – № 12. – 8-20 бб. – Б.10.

№ 210

Йахым исемле хатын-кыз каберенә куелган таш, 723 һиҗри сәнә = 1323 миляди ел. Гурья Кала авылы, Удмурт Республикасы, К. Герд исемендәге Милли музей бинасында саклана. УРМ НМУР 2729.

Китабә соры таштан ясалган, дүрт кисәккә бүленеп ватылган. Үлчәмнәре: 50 x 112 (137) см. Хәрефләре нәсех язуы белән болгар телендә уеп язылган. Арткы ягында тамгасы бар.

Алгы ягында (уйма язулы):

☼ لا اله الا الله ☼ محمد رسول الله ☼ ... المو [ت باب]

☼ و كل الناپس داحلون ☼ ... د هير يخم بلوى ک ☼ [رحمة] الله

عليه رحمة [وا] ☼ سپعة] تاريخ جِيَاتِ ☼ [جور جر]م وَجم جال

☼

Әдәбият:

Гали Рәхим ..., 1930. – С.51-53;

Юсупов Г.В. Введение ... . Приложение: табл. 21;

Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. ... – С.30-1.

Архив чыганаклары: ЦПН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 62 (фото № 25). Альбом фотографий по булгаро-татарской эпиграфике. Часть I. Составитель Н.Ф. Калинин.

№ 211

Кемнең каберенә куелганы мәгълүм булмаган таш, Смолькино авылы, Сызран районы, Самар өлкәсе. Шул төбәктәге мөселман булмаган халыклар бу ташны “бабайка” дип атап йөртәләр.

Үлчәмнәре: 24-31x40x90 см. Координаталары: N 53° 27. 052'   E 048° 08. 055'.

Алгы ягында гарәп язулары җуелган.

Сүзлек

آيح ***Айхы*** – Ай.

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم
Әгузе билләһи мин әш-шәйтан ир-раҗим –
Таш белән куылган шайтаннан качып, Аллаһка сыгынам.

القبر روضة من رياض الجنة
Әл-кабр раузат мин риязый әл-җәннәт – Кабер – җәннәт бакчаларыннан бер бакча.

الحكم لله العلى الكبير ***Әл-хөкме лилләһи әл-Гали әл-Кәбир*** –
Хөкем итү Бөек, Олуг Аллаһ карамагындадыр.

بَلوُي كُ ***Бәләвике*** – билге, кабер ташы.

الب بطك *"Алыб битик"* дип язылган бу гыбарәне "*кабер ташы*" дип аңларга кирәктер.

كورى "Күре", бәлки **كورک** "күрке", ягъни, бу сүзне – "кабер ташы" дигән мәгънәдә аңларга кирәктер.

بسم لله الرحمن الرحيم
Бисмиллаһир-Рахманир-Рахим – Рәхимле, шәфкатьле Аллаһның исеме белән.

الحكم لله العلى الكبير
Әл-хөкме лилләһи әл-Гали әл-Кәбир –
Хөкем итү Бөек, Олуг Аллаһ карамагындадыр.

وَفا تُ بَلطوُي ***Вафат балтави*** – Вафат булды.

دارالبقاغا رحلت قيلدى
Дарелфәнадин дарелбәкага рихләт кылды -
Фани дөньядан мәңгелек дөньяга күчте.

كل نفس ذائقة الموت ***Көллү нәфсин заикател-мәүт*** – Барча кеше үлем ачысын татучы.

ثم الينا ترجعون ***Сөммә иләйна тәрҗигун*** – Соңра кубарылып, Миңа кайтырсыз.

كُوَان آتِ ***Күән әте*** – Көн иде.

رحمة الله عليه رحمة واسعة ***Рәхмәтуллаһи галәйһи рәхмәтән васигатән*** – *Аллаһның рәхмәте булсын (Аллаһның киң рәхмәтләре ирешсен).*

صدق ***Садак*** – *Дөрес.*

هيرى ***Һир*** – Протоболгар телендә “ кыз.”

هو الحى الذى لا يموت و كل حى سيموت

Һу әл-Хәййе әл-ләдзи ля йәмүт вә көлли хәййе сәйәмүт –
Ул (Аллаһ) мәңге үлемсез, ә һәр тереклек үлә.

	Саннар	Тәртип саннары
1	بير، بر ، برو	برنج
2	اَک	اَكش، اَكنشى، اَكشِ
3	وج	وجم
4	توات	تواتم، توتم
5	بش، بل	بلج، بَلج، بيالم، بيلِمْ، بلجِ، بلنج
6	الط، الطِ	الطِش، الطَش
7	جيَاتِ، جيات، جياة، جيت، جتى، جياج، ججا، جيج	جياتش
8	سكر، سَگر	
9	طحور، طحر	
10	ون، وان	وانم
12		وانم اَكش
14		وان توتم، وان تواتم
15		وان بيالم
16		وان الطشِ
18	وان سكر، ون سكر	
19	وان طحر، ون تحر	وانم طحر
20	جيرم، جريم، جرم،	جيرمشِ، جيارِمنشِ، جيارِميشِ
22		جرم اَكنش، جيرمه اكش
23		جرم وجم
24		خيرم تواتم
25		جيرم بيالم

27	جیرم جیاتِ	
28	جیرم سَکر	
30	وطر	
33	وطر وجم	
37	وطر جیاتش	
38	وطر سَکر	
40	جرخ، حرح	
41	جرخ برو	
49	حرح طحر	
50	ایلیک	
51	ال بر	
52	ال آک	
53		ال وجم
56		ال الطیش
58	السکر، الو سکر	
59	ال طحر	
80	سکر وان	
90	طحر وان، طحر ون	طحور وانِم
100	جور، جر، جوز	
600	الطِ جوز ، الط جور	
700	جیت جور، جیج جور، جیات جور، جیَاتِ جوُر	

Карагыз: *Юсупов Г.В.* Введение ... Б.71-72.

КУЛЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ ИСЕМЛЕГЕ / СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Talat Tekin, Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcasi.Turk tarih kurumu basimevi, Ankara, 1988.-Б.121 (№44).

1. Археологическая карта Чувашской Республики. Т. III. 2015. – 367 с.
2. *Ахметзянов М.* О судьбе булгарского языка (по материалам эпиграфики / Источник: журнал Татарская археология. 1998, №1 (2). С.99 – 119. - http://tataroved.ru.
3. *Ашмарин Н.И.* Болгары и чуваши: очерк. – Чебоксары: Чуваш. Кн. изд-во, 2017. – с. 143.
4. *Ашмарин Н.И.* К вопросу о волжских булгарах и их отношении к нынешним чувашам // Известия (ОАИЭ) Том. XVIII, вып. 1-3. Казань, 1902г. – 132 с.
5. *Березин И.* Булгар на Волге. // Ученые записки Казанского университета, 1852. – С. 43 – № XLI.
6. *Булатов А.Б.* Булгарские эпиграфические памятники XIII-XVI вв. Больше-атрясские памятники. Эпиграфика Востока. 58-71 с.
7. *Булатов А.Б.* Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Правобережье Волги // Эпиграфика Востока, XVI. М.-Л.: Наука, 1963. – С. 56-71.
8. *Булатов А.Б.* Эпиграфические памятники Закамья // Ученые записки НИИЯИИЭ. Чебоксары, 1967. – С. 198-215.
9. *Валеев Ф.Х.* Татарское декоративное искусство (XVIII – начало XX в.): истоки и традиции: монография / Ф.Х. Валеев; [научн. ред. и авт. предисл. Г.Ф. Валеева-Сулейманова]. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2020. – 219 с.
10. *Валеева Д.* Художественная резьба в архитектуре и эпиграфике золотоордынских булгар. Татарская археология. 1998, №1 (2) – С.91.
11. *Гайнетдинов А.М.* Яшел Үзән районы эпиграфик истәлекләре. – Казан: ТР ФА Ш.Мәрҗани исем. Тарих институты, 2019. – 226 б.
12. *Гариф Н.Г.* Болгар-татар ташъязмалары / Булгаро-татарские надгробные камни. Казан: Иман, 2012. – 308 б.
13. *Гариф Н.Г.* Казан ханлыгы чоры ташъязмалары. Казан: ТФА Тарих институты басмаханәсе, 2010. – 128 б.

14. *Гомәров И.Г., Усманов В.М.* Көрнәленең тарихына ташлар шаһит (Коры Көрнәле авылындагы ташъязма истәлекләр) // Коры Көрнәле авылы тарихы. Казан, 2018. – С. 18-38.

15. Духовное наследие: поиски и открытия / под ред. И.Г. Гумерова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Вып.4. – 280 с.

16. *Закиев М.З.* Происхождение тюрков и татар. М.:ИНСАН, 2003. – 496 с.

17. Золотая Орда и Причерноморье. Уроки Чингисидской империи: каталог выставки / Гос. Эрмитаж. – М.: Фонд Марджани, 2019. – 504 с.: ил. – Тит. л. парал. рус., анг., тат.

18. Ислам в истории Нижнего Поволжья. Издание к экспозиционно-выставочному проекту. Астрахань: АМЗ. – Тамбов: ООО Издательство Юлис», 2022. – 84 с.: илл.

19. *Катанов Н.Ф.* Эпиграфический памятник Волжской Булгарии. Казанский музейный вестник, 19. – С. 264-265.

20. *Келичхани, Хамид-Реза.* Иранская каллиграфия: знакомство с традицией / Х.-Р. Келичхани; пер. с перс.: Б.В.Норик, отв. Ред. Д.Д.Васильев, науч. Ред. М.Дж. Назарли. – М.: ООО «Садра», 2019. – 408 с.: ил.

21. *Кубанкин Д.А., Зозырев Н.Ю. Сырьевые источники строительных материалов округи Укека. Поволжская археология. 2021. № 2 (36). – 197-199 с.*

22. *Малов С. Е.* Булгарская и татарская эпиграфика // ЭВ. М.-Л., 1948. Вып. II. – С. 41-48.

23. *Малов С.Е.* Булгарские и татарские эпиграфические памятники // Эпиграфика Востока. М.-Л., 1947. Вып. I. – С. 38-45.

24. *Марданов Р. Хадиев И.* Ямәширмәнең ташъязма истәлекләре. – Биектау хәбәрләре. – 2018. – № 26. – 6-7 бб.

25. *Мәрҗани Ш.* Сайланма әсәрләр. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 2018. – 450 б. – (Мирасханә коллекциясеннән” сериясе).

26. МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 2. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923-1929 годах : в 3 т. / Сост. И отв. Ред. С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. – ООО «Издат-Принт», 2016. – 572 с.

27. *Мухаметшин Д.Г.* Мемориальная эпиграфика города Болгара / МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 1. Татарстан – Крым. Город Болгар и изучение татарской культуры в Татарстане и Крыму в 1923-1929 годах : в 3 т. / Сост. И отв. Ред.

С.Г. Бочаров, А.Г. Ситдиков. – ООО «Астер Плюс», 2016. – 580 с. / ООО «Астер Плюс», 2016. – 572 с.
28. *Мухаметшин Д.Г.* Татарские эпиграфические памятники. Региональные особенности и этнокультурные варианты. Серия «Археология евразийских степей». - Выпуск 6. - Казань: Институт истории АН РТ, 2008. – 132 с. илл.
29. *Мухаметшин Д.Г., Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники города Булгара. Казань. Казань, 1987. С. 20.
30. *Неймат М.* Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. 1: Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона 11- начала 20 века. – Баку: Элм, 1991. – 248 с.
31. *Нотфуллина Р.* Нырсы изгеләре. Безнең мирас. - № 11 (287), ноябрь, 2017. – Б.14-20.
32. *Рахим А*. Татарские эпиграфические памятники XVI в. // Труды Общества изучения Татарстана. Казань, 1930. Т. I. – С. 145-172.
33. *Рәхим Г., Газиз Г.* Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Борынгы дәвер. 2 нче бүлек. – Казан: Татарстан Совет Социалистик Җөмһүриятенең дәүләт нәшр., 1923.
34. *Репин И.* Далекое близкое. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2019. – 512 с. + вкл. (16 с.).
35. Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 1. / Авт.-сост.: И.Г. Гумеров, А.М. Ахунов, В.М. Усманов. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2021. – 160 с.
36. Татарская эпиграфическая традиция. Т. 1: Булгарские эпиграфические памятники XIII–XIV вв. Кн. 2. / Авт.-сост.: И.Г. Гумеров, А.М. Ахунов, В.М. Усманов. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2021. – 160 с.
37. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – 428 б.: рәс. белән.
38. *Фәезханов Х.*: тарихи-документаль җыентык / төз.-авт. Р. Мәрданов. Казан: “Җыен”, 2006. – 704 б.
39. *Феиз-ханов Хусейн.* Три надгробных Булгарских надписи (с 3-мя таблицами снимков) // Известия Императорского археологического общества. Т. 4. СПб., 1863. – С.395-404.
40. *Хакимзянов Ф.С.* Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. М.: Наука, 1987. – 208 с.

41. *Хакимзянов Ф.С.* Язык эпитафий волжских булгар. М.: Наука, 1978. – 208 с.

42. *Хуҗин Ф.* Болгар иле һәм аның шәһәрләре: ачышлар, табышлар, фаразлар. – Казан: Казан: РИЦ “Школа”, – 2005. – 228 б.

43. *Һадиев И., Мәрданов Р.* Теләче төбәгенең борынгы ташъязма истәлекләре. – Безнең мирас. – 2022. – № 12. – 8-20 бб.

44. *Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф.* Мамадыш төбәгенең ташъязма истәлекләре. Казан: Татар. Кит. нәшр., 2015. – 199 с..

45. *Юсупов Г.В.* Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960.

46. *Юсупов Г.В.* Итоги полевых эпиграфических исследований 1961-1963 гг. в Татарской АССР // Эпиграфика Востока, XXI. М.-Л., 1972.

АРХИВ ЧЫГАНАКЛАРЫ

1. *А.Б. Булатов архивы* / Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге (102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер.).

2. *Н.Ф. Калинин архивы* / ЦПН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 62, 67. Альбом фотографий по булгаро-татарской эпиграфике. Часть I. Составитель Н.Ф. Калинин.

3. *Н.Ф. Калинин архивы* / Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге (8 ф., 1 тасв., 463 сакл. бер.).

4. *С. Вахиди архивы* / ЦПиМН ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ, ф.53, 1 опись, 58 ед.хр.;

5. *Һ. Йосыпов архивы* / Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге (72 ф., 1 тасв., сакл. бер. 4, 14, 462, 475, 478, 484, 497 сакл. бер., фото 19).

6. Эстампаж Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге (ф. 5, тасв. 31, сакл. бер. 23). “Археологическая экспедиция КФАН за 1948 г. Б. Ошняк Рыбно-Слободского района. Надгробный камень XIV века. Эстампаж снимал Калинин Н.Ф. 15/VII – 48 г. Дл 27+... х 49 [см]”.

1

2

Шәһри Болгар ташлары. В.Усманов фотолары, 1982 ел.

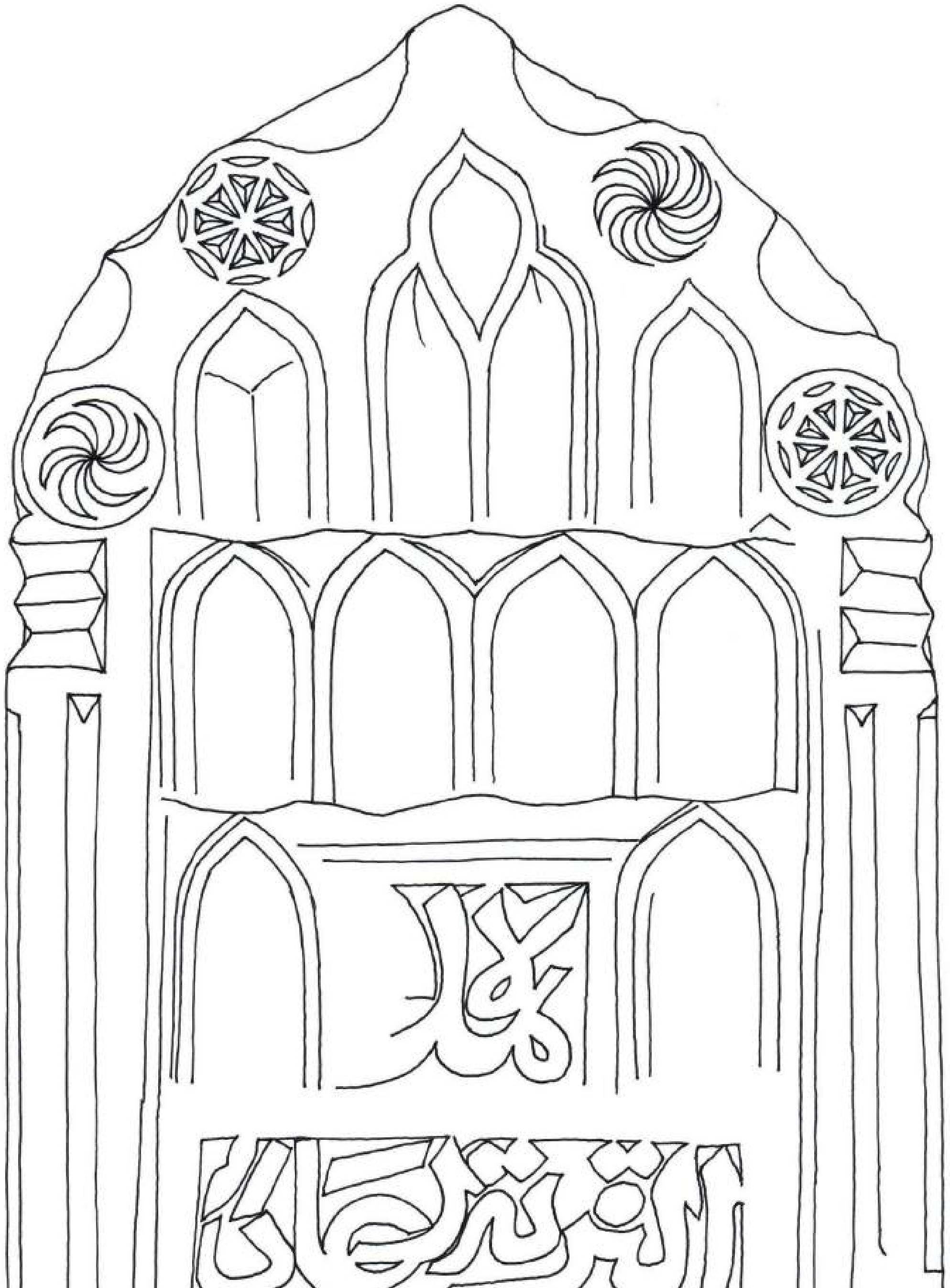

3
Солхат шәһәре, Кырым

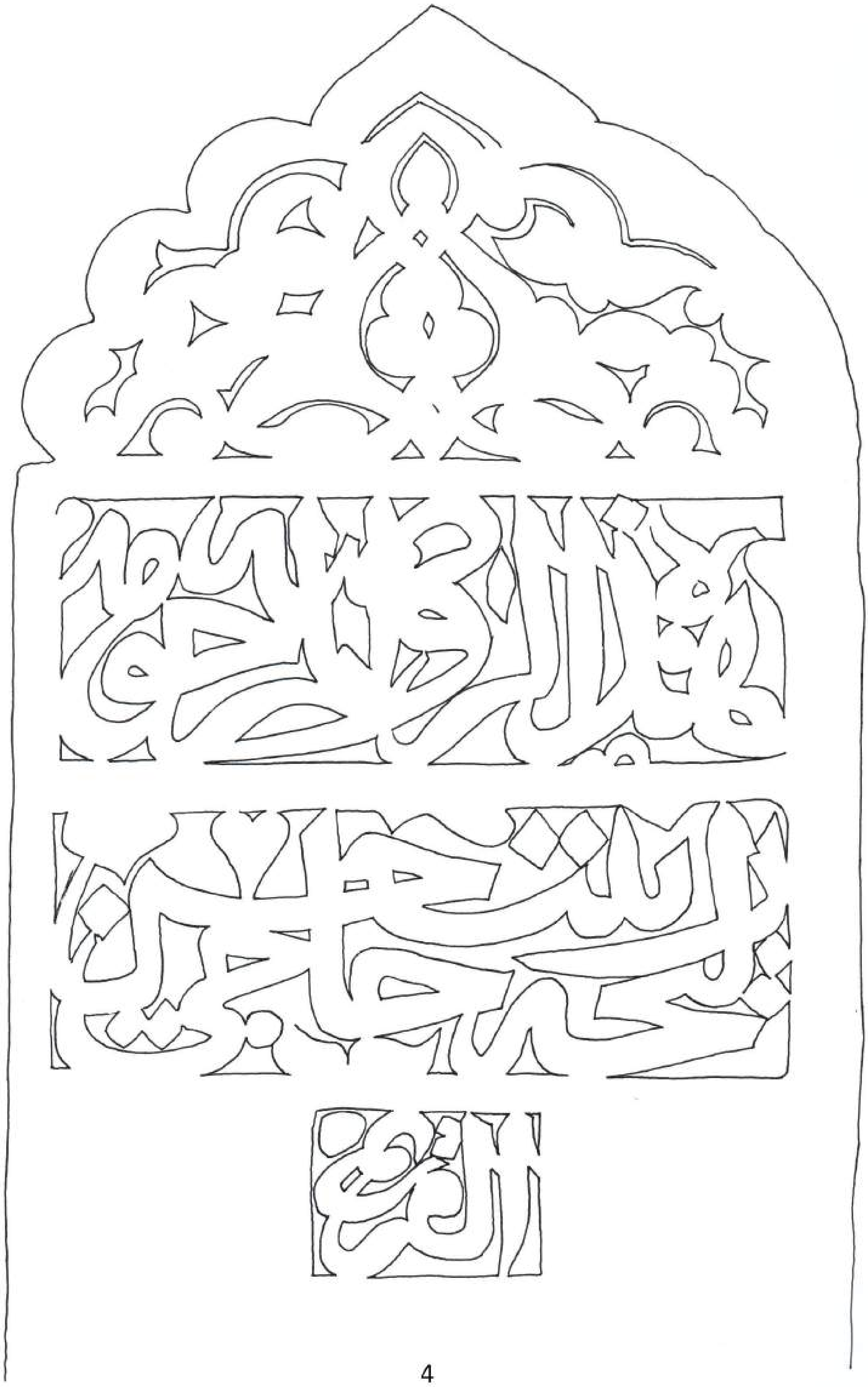

4
Кырым

5
Кырым

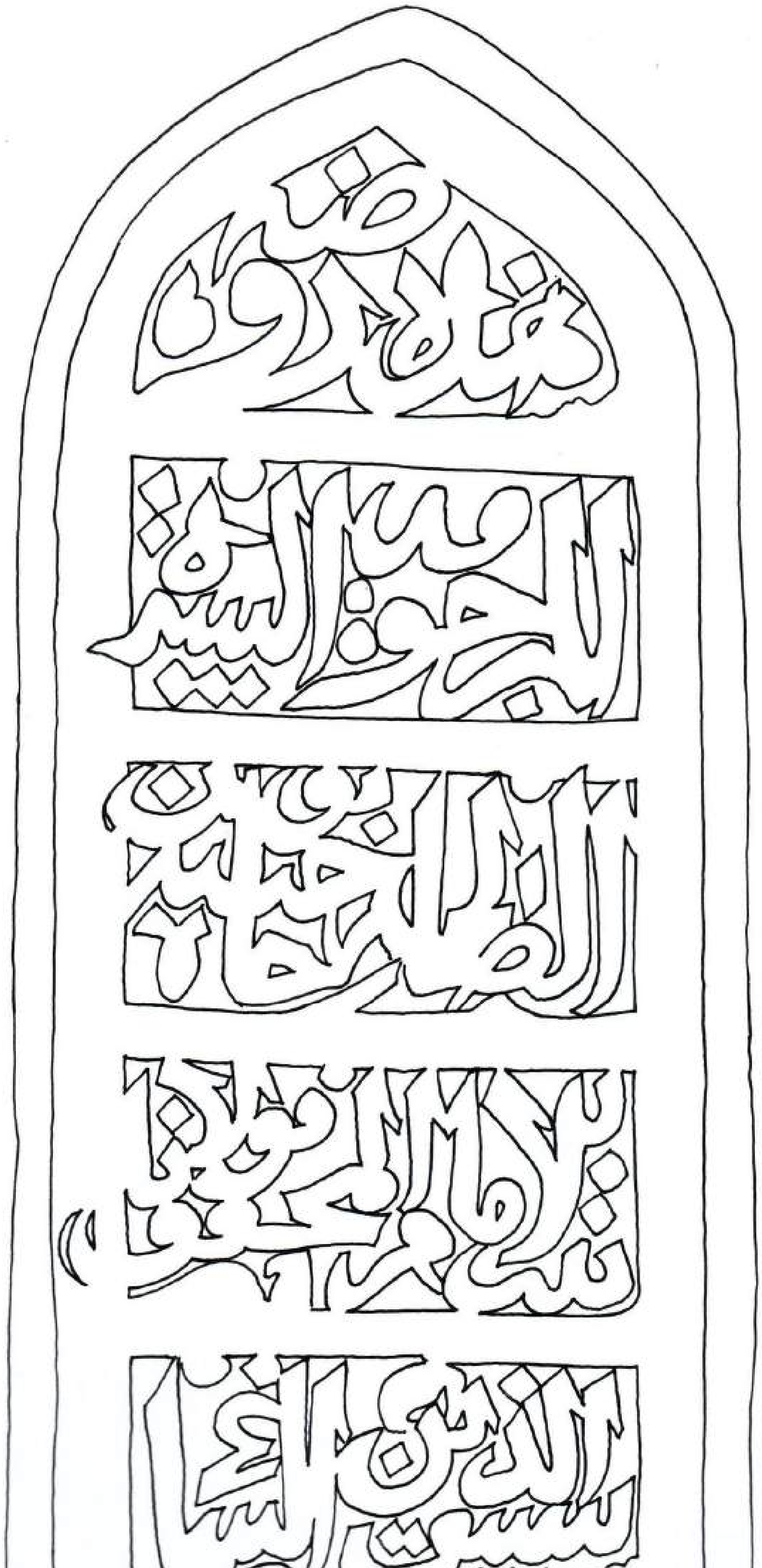

6
Кырым

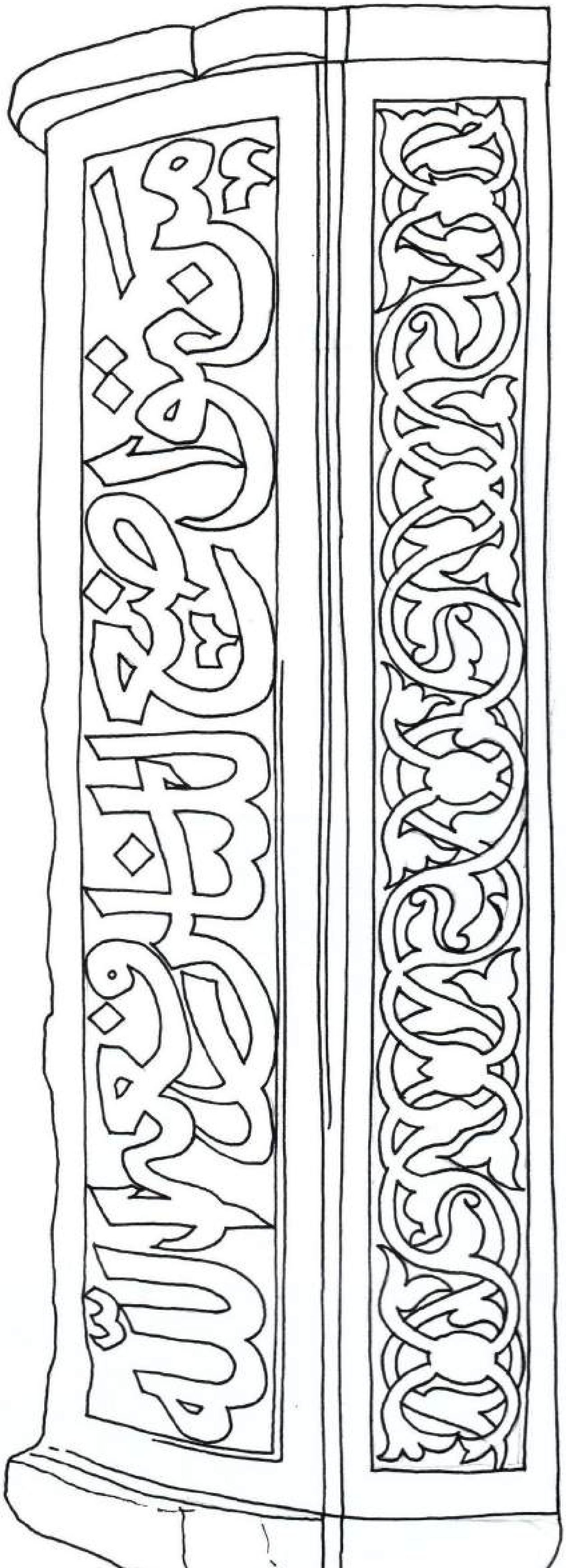

7
Солхат шәһәре,
Кырым

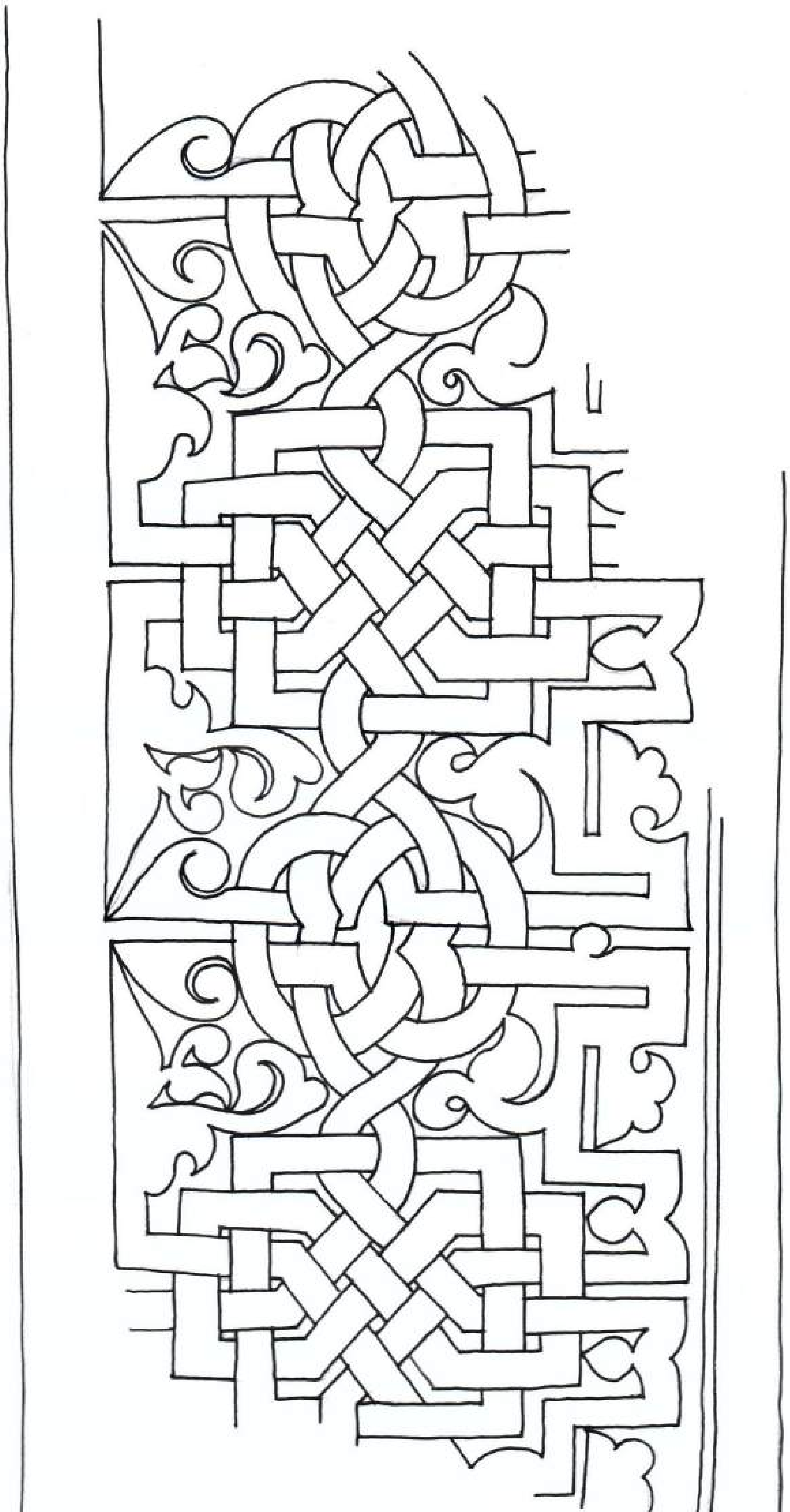

8

Мигъмари бизәк

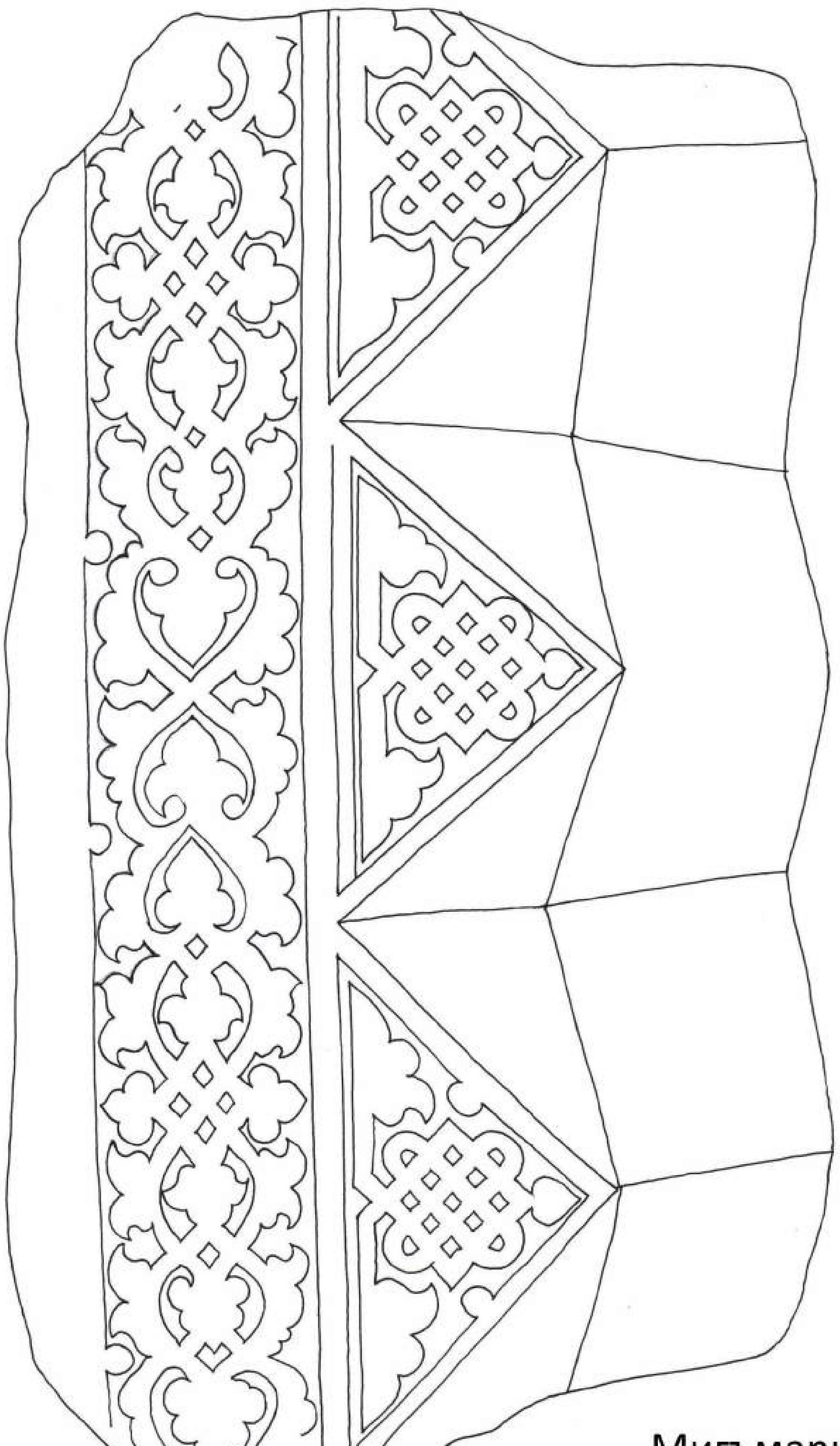

9

Мигъмари бизәк

10

Солхат шәһәре, Кырым

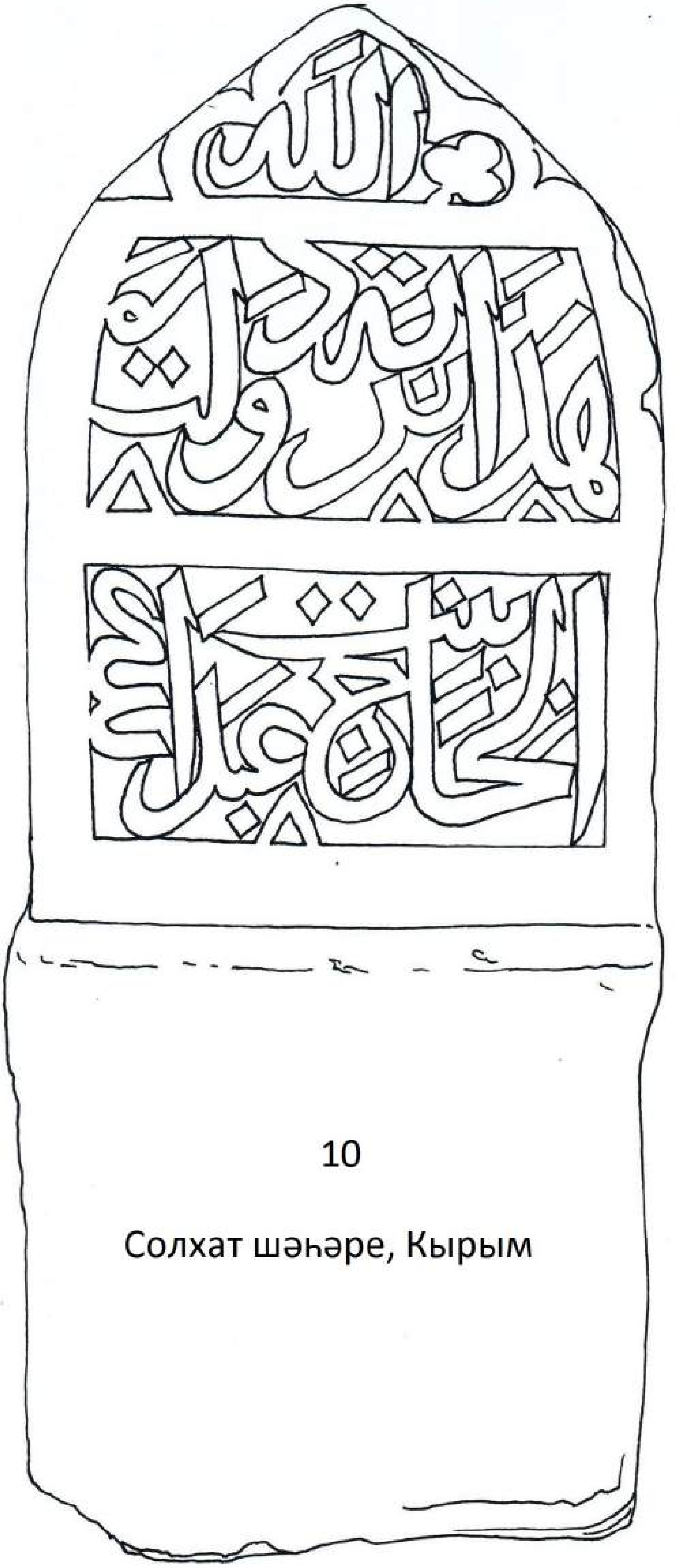

10

Солхат шәһәре, Кырым

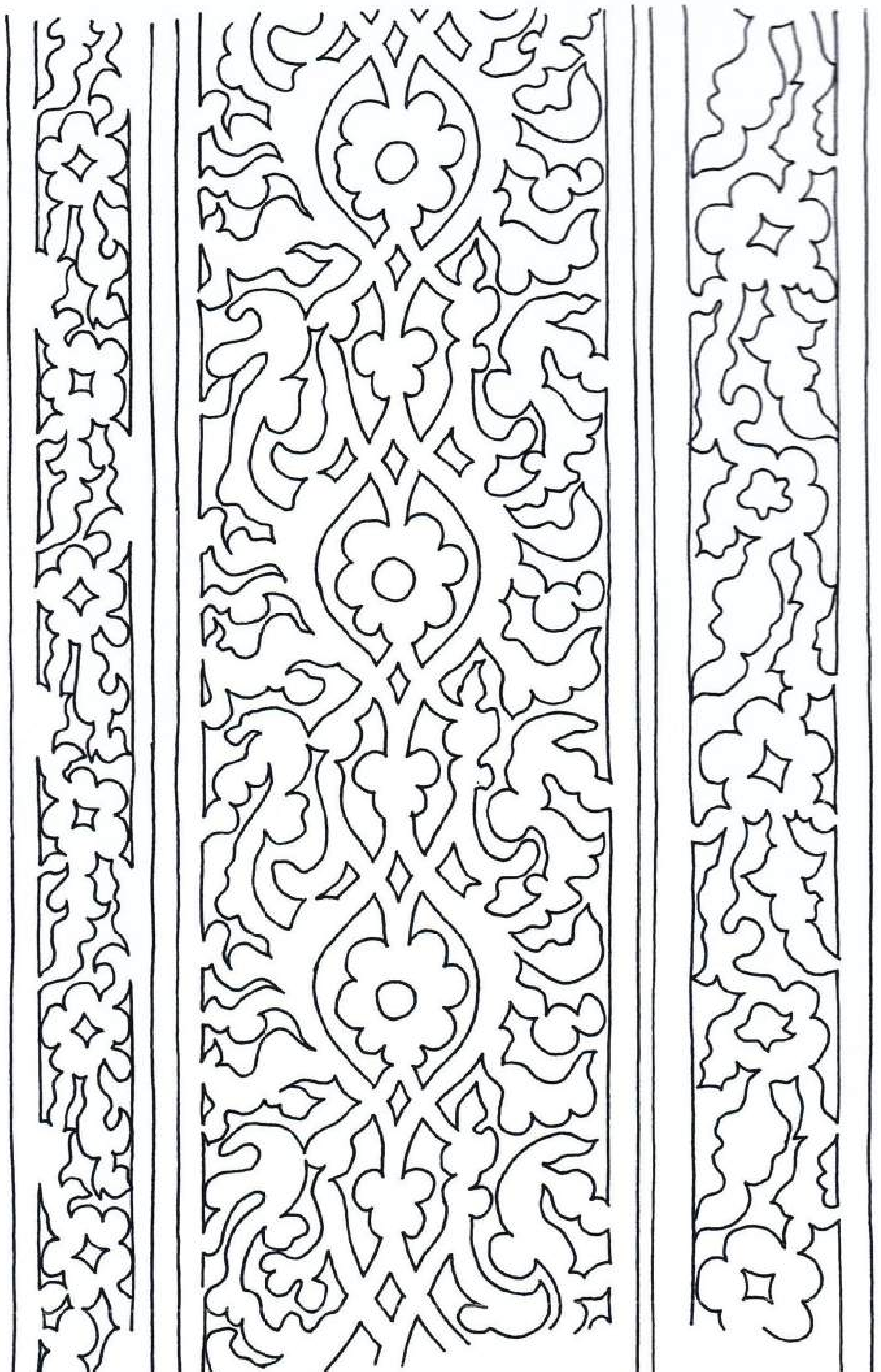

11
Мигъмари бизәк

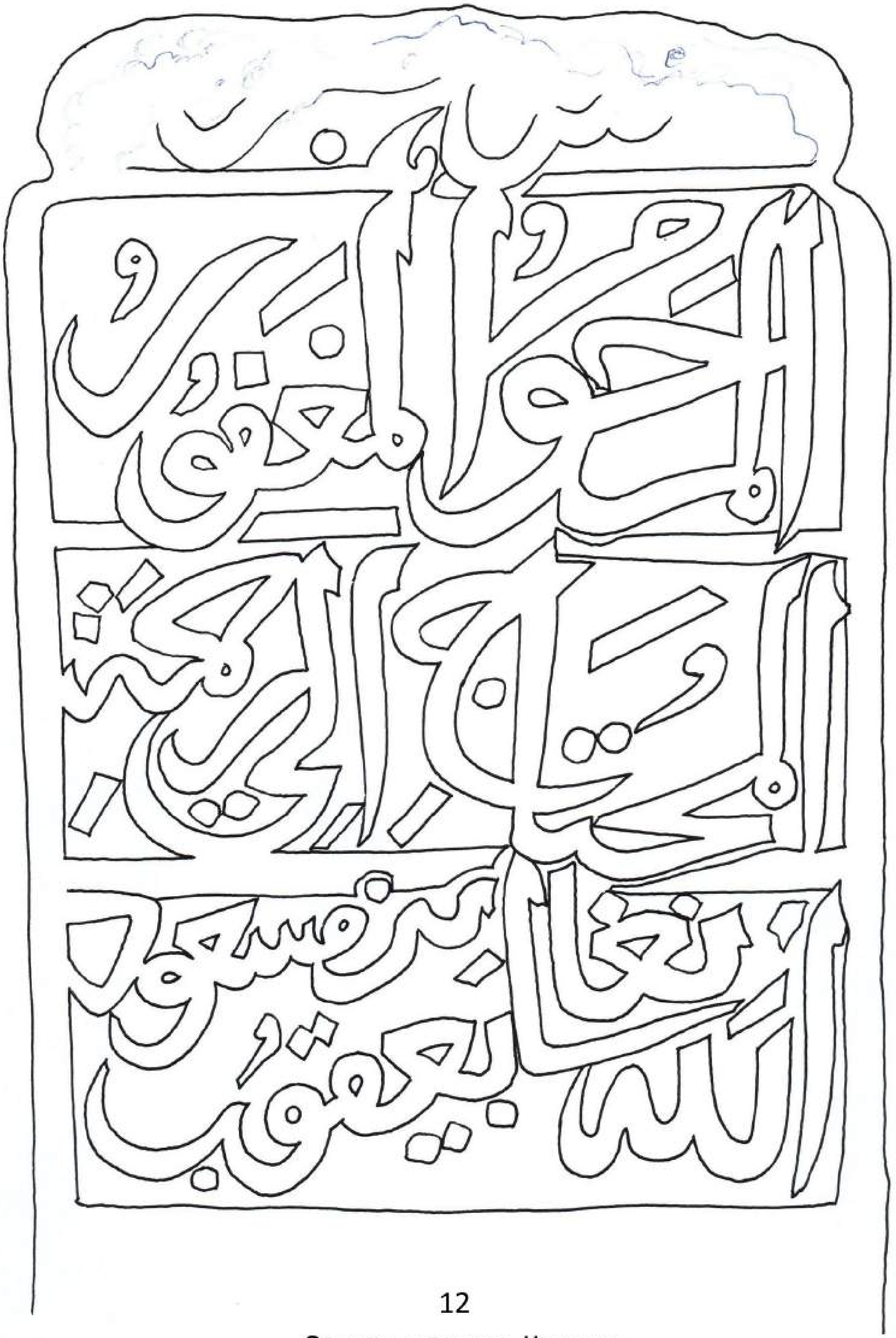

12
Солхат шәһәре, Кырым

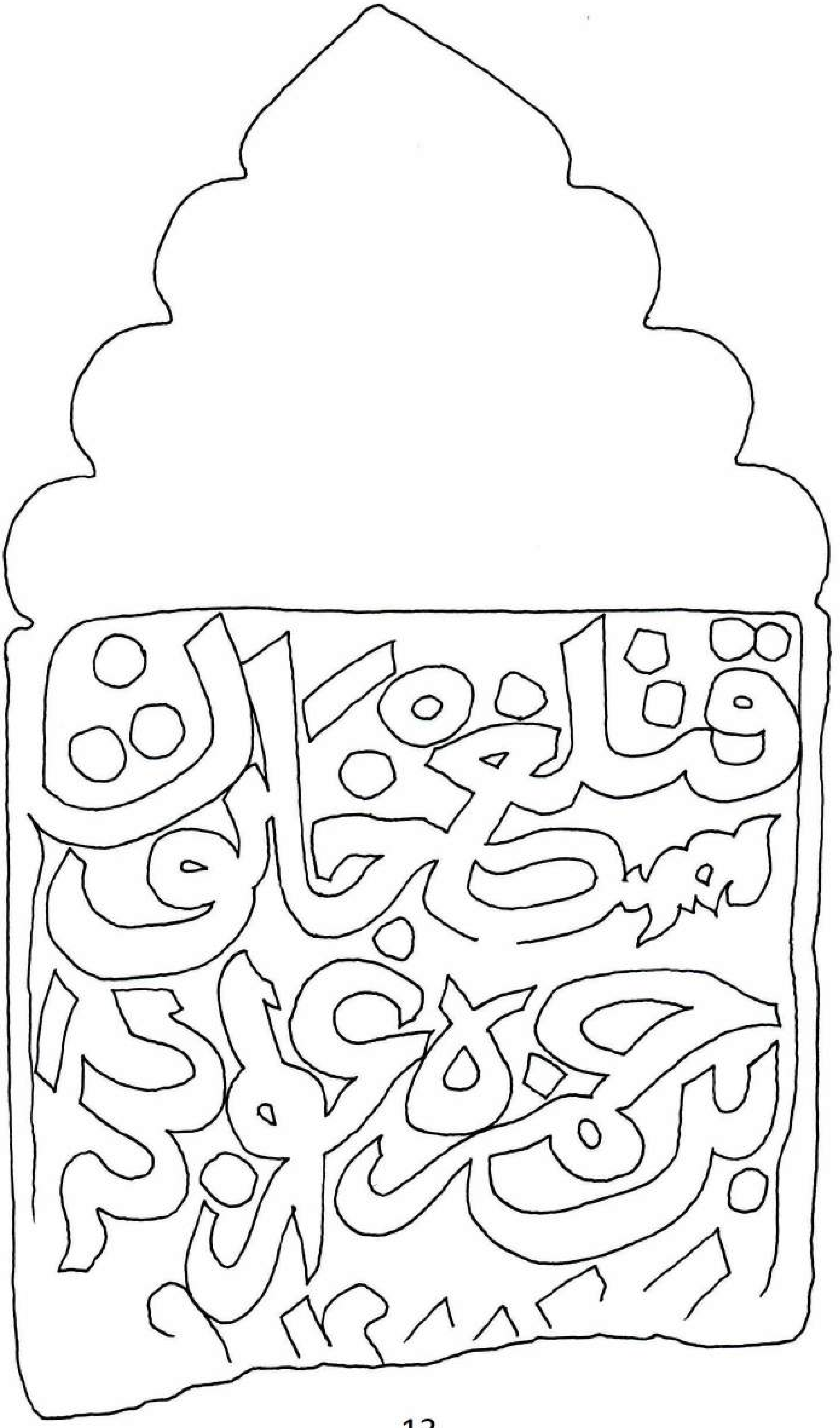

13

Мәшәех шәһәрчеге, Әстерхан төбәге

14

Хаҗитархан
(Әстерхан)
шәһәре

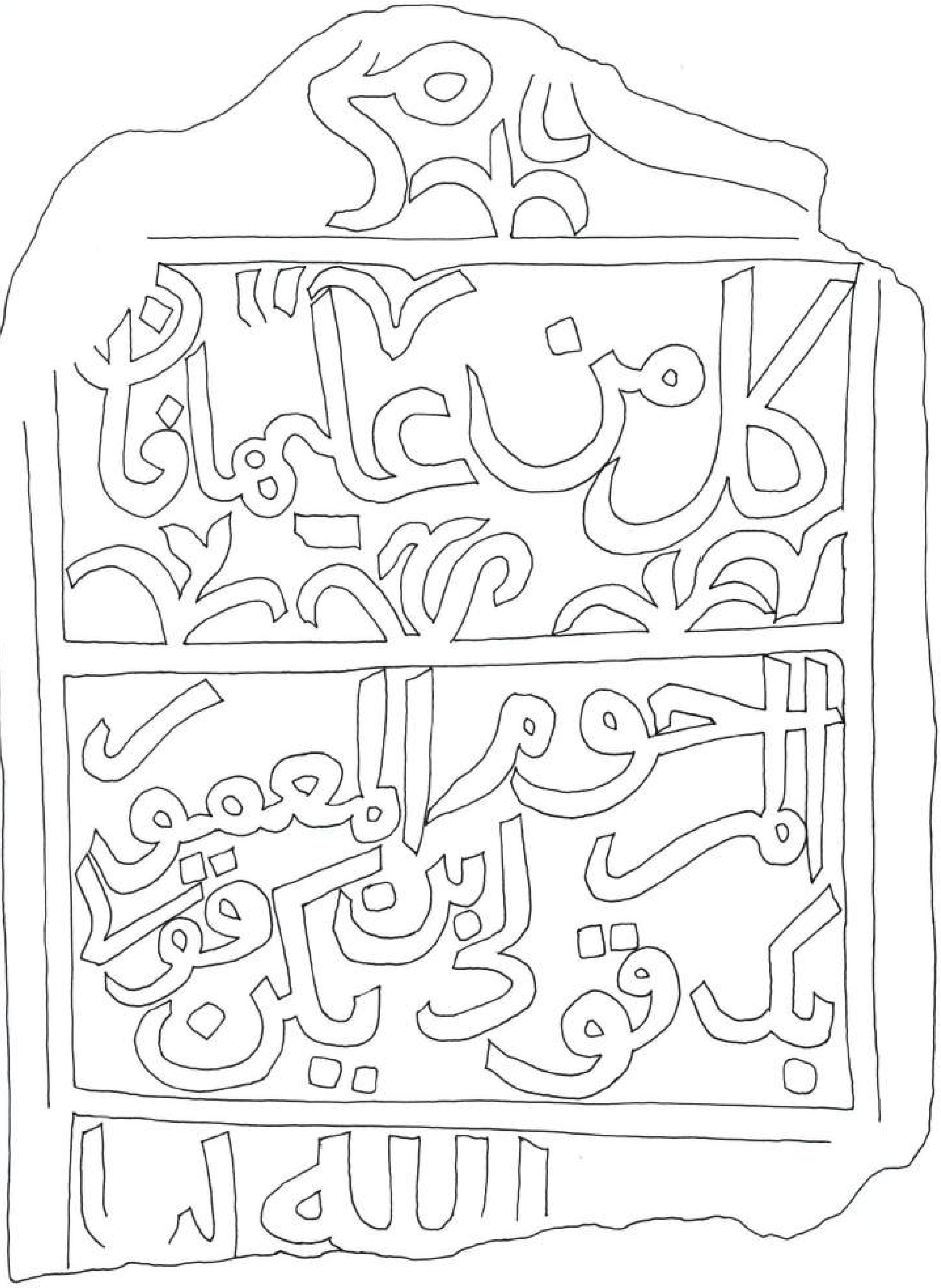

15

Элиста шәһәрендә табылган

16

17

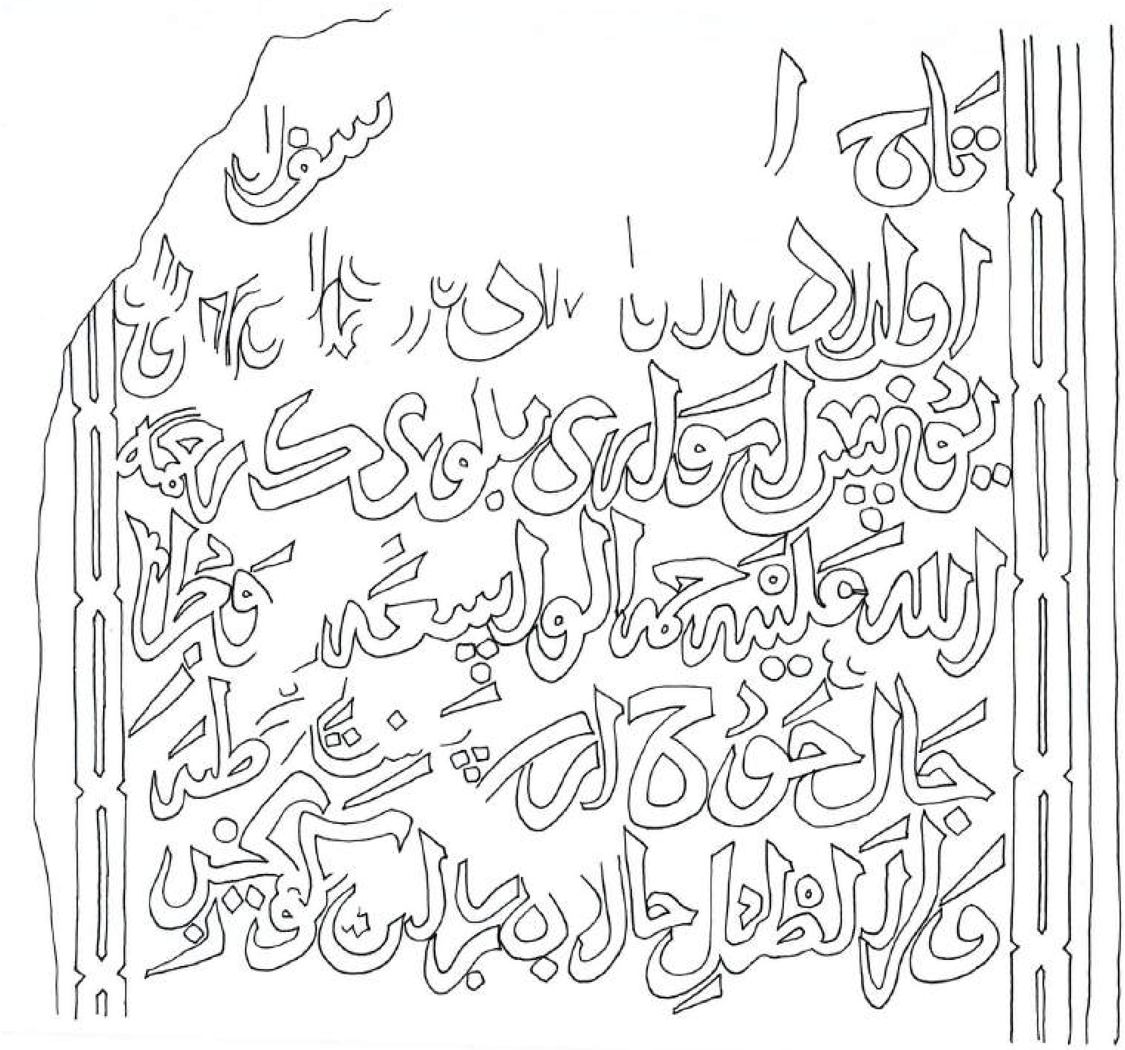

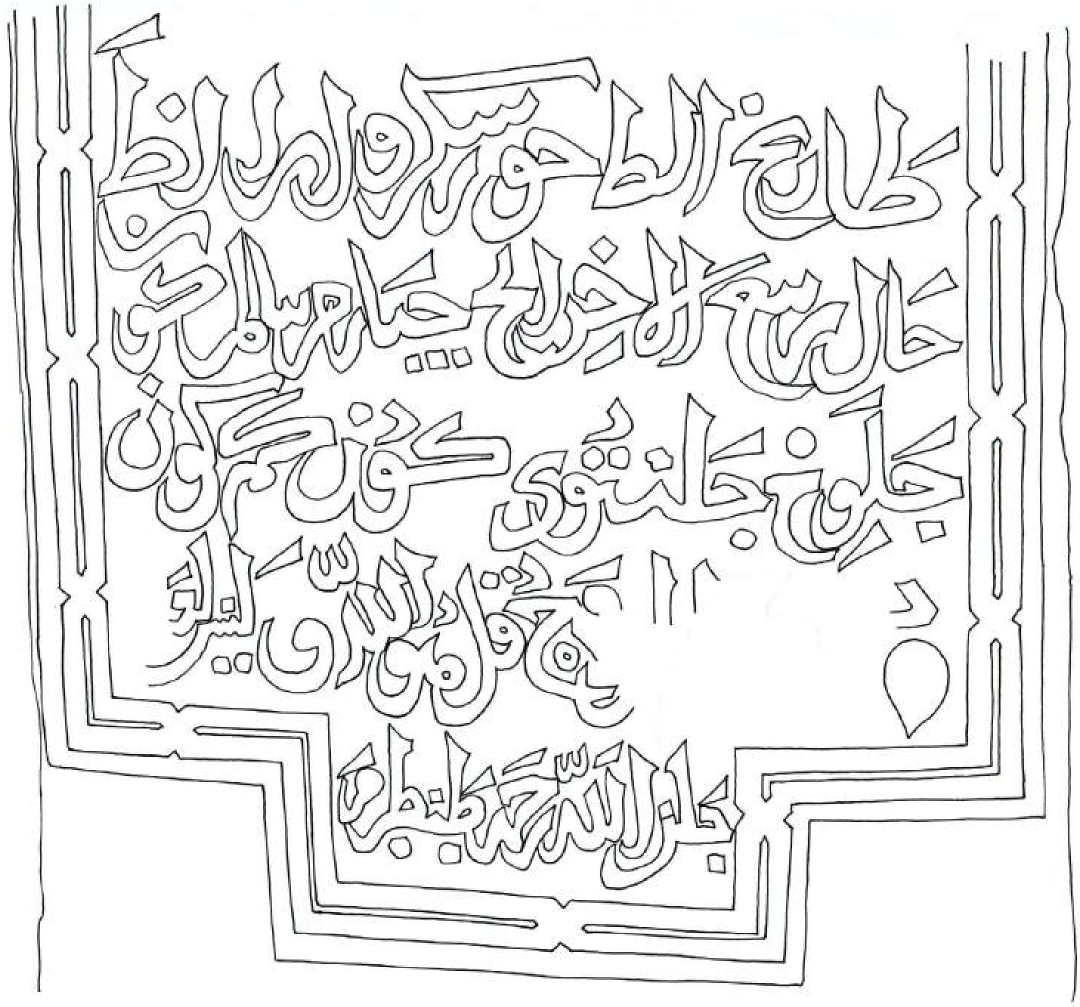

18

Е. Малов күчермәсе, 1882 ел

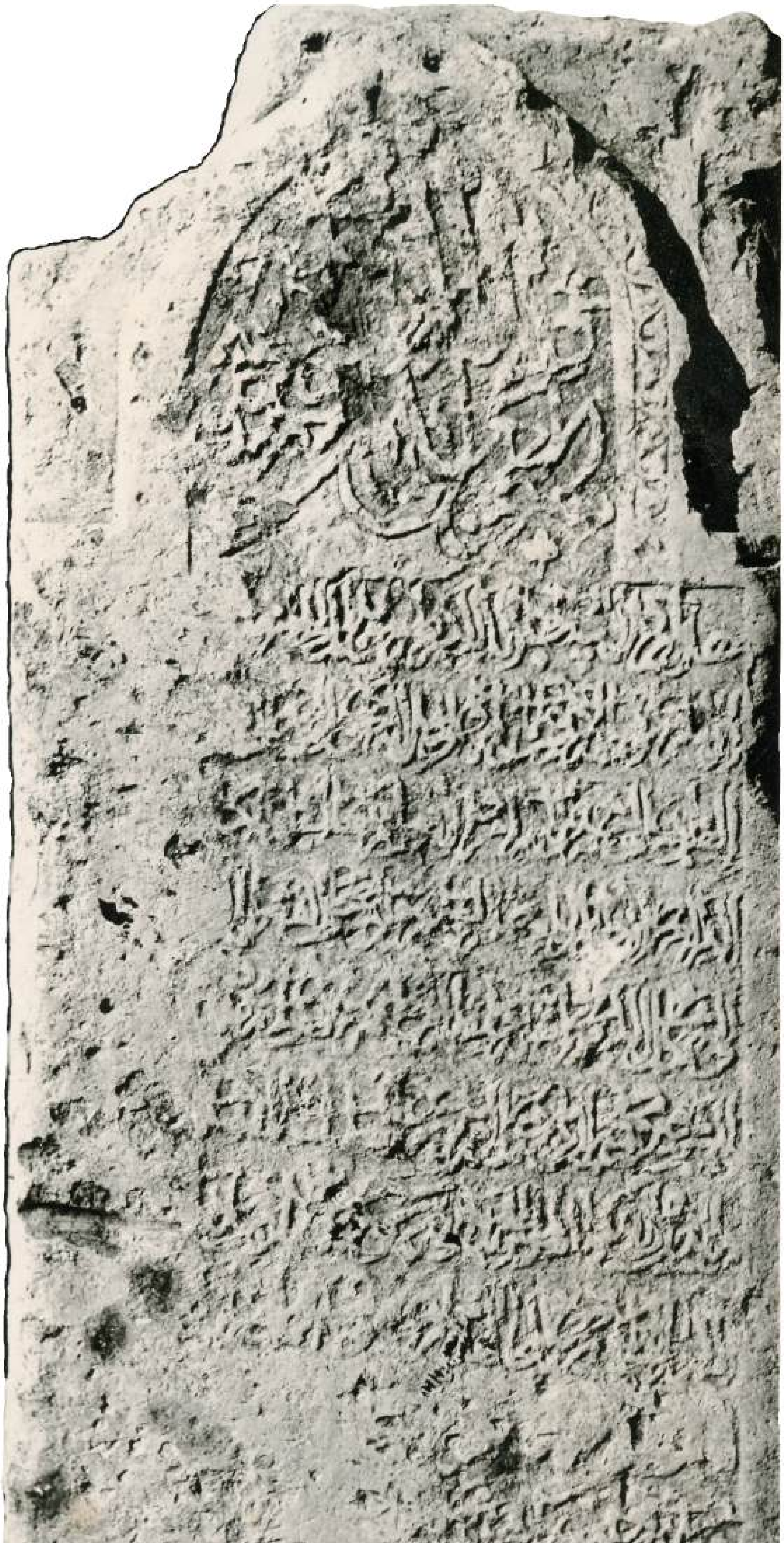

Мирасханэ, 72 ф., 1 тасв., 470 сакл. бер.

18

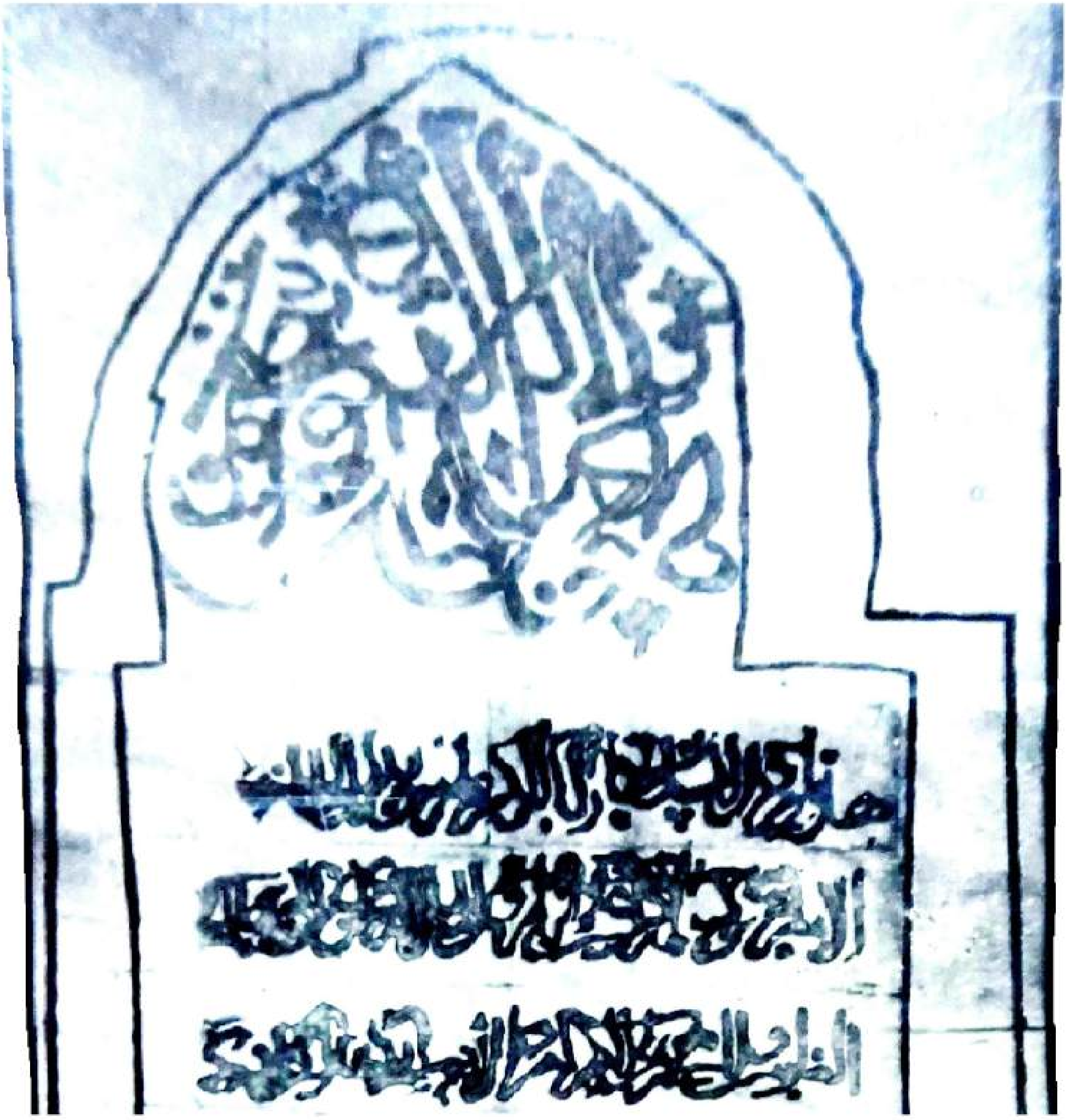

18=A=a
Е.Малов күчермәсе, 1882 ел

18=А=б
Е.Малов күчермәсе, 1882 ел

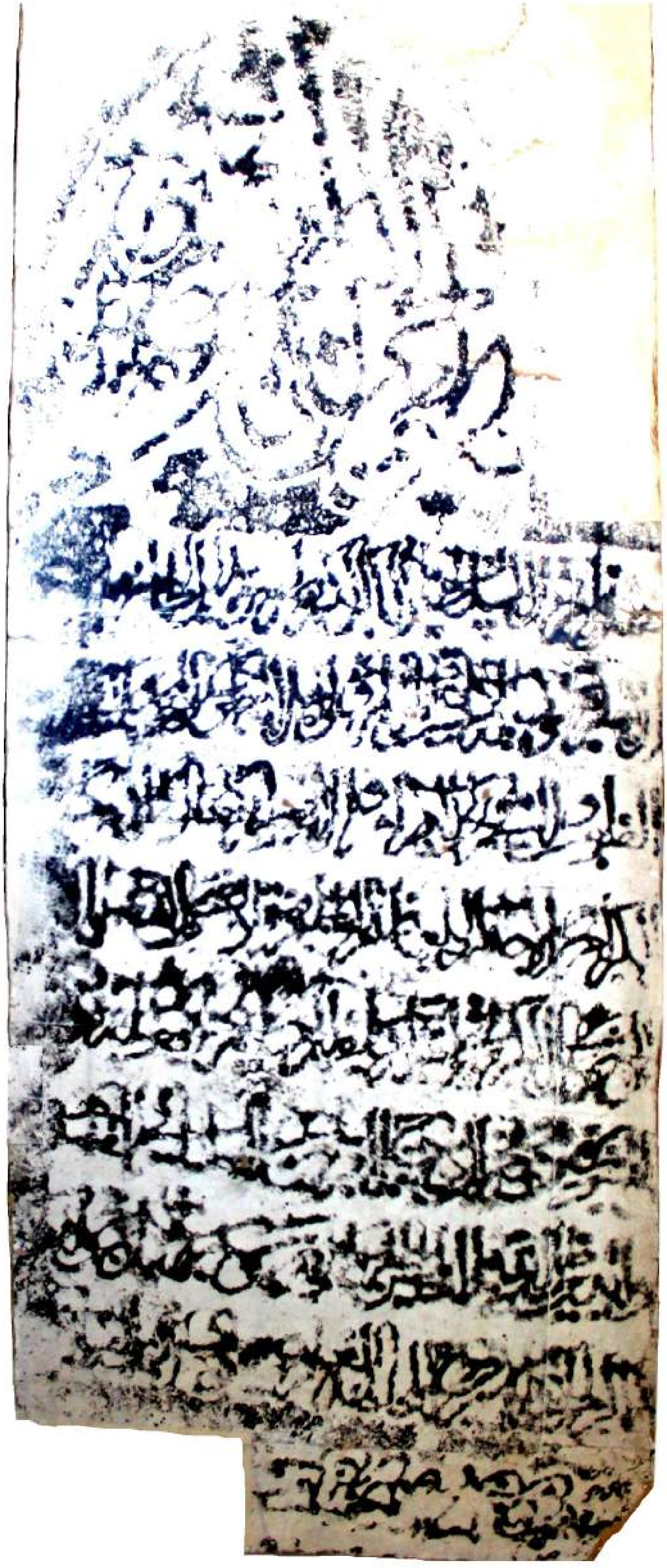

18 -1

Күчермәнең (эстампажның) авторы билгесез, Татарстан Республикасы Милли дәүләт музейханәсендә саклана

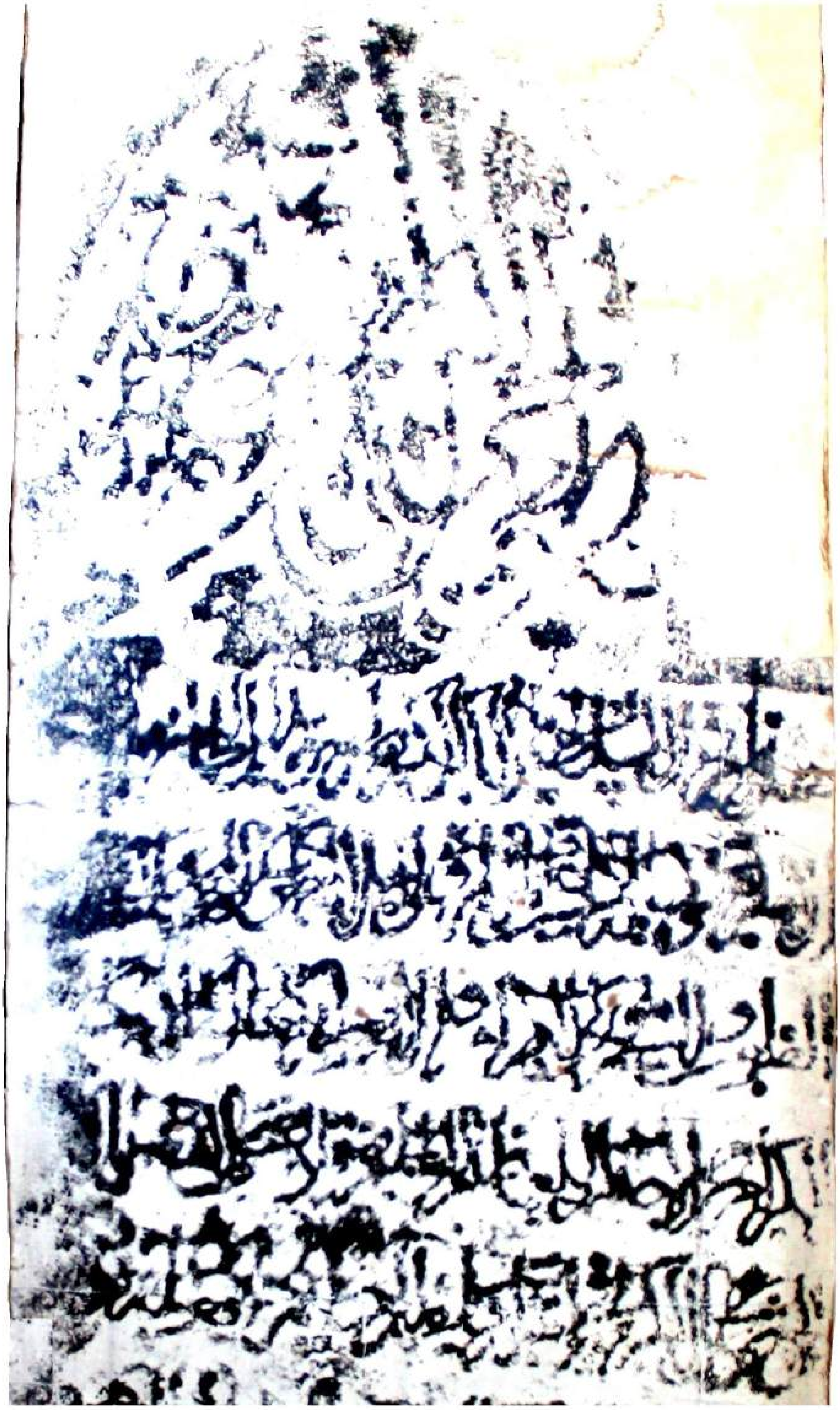

18-1 =A=a

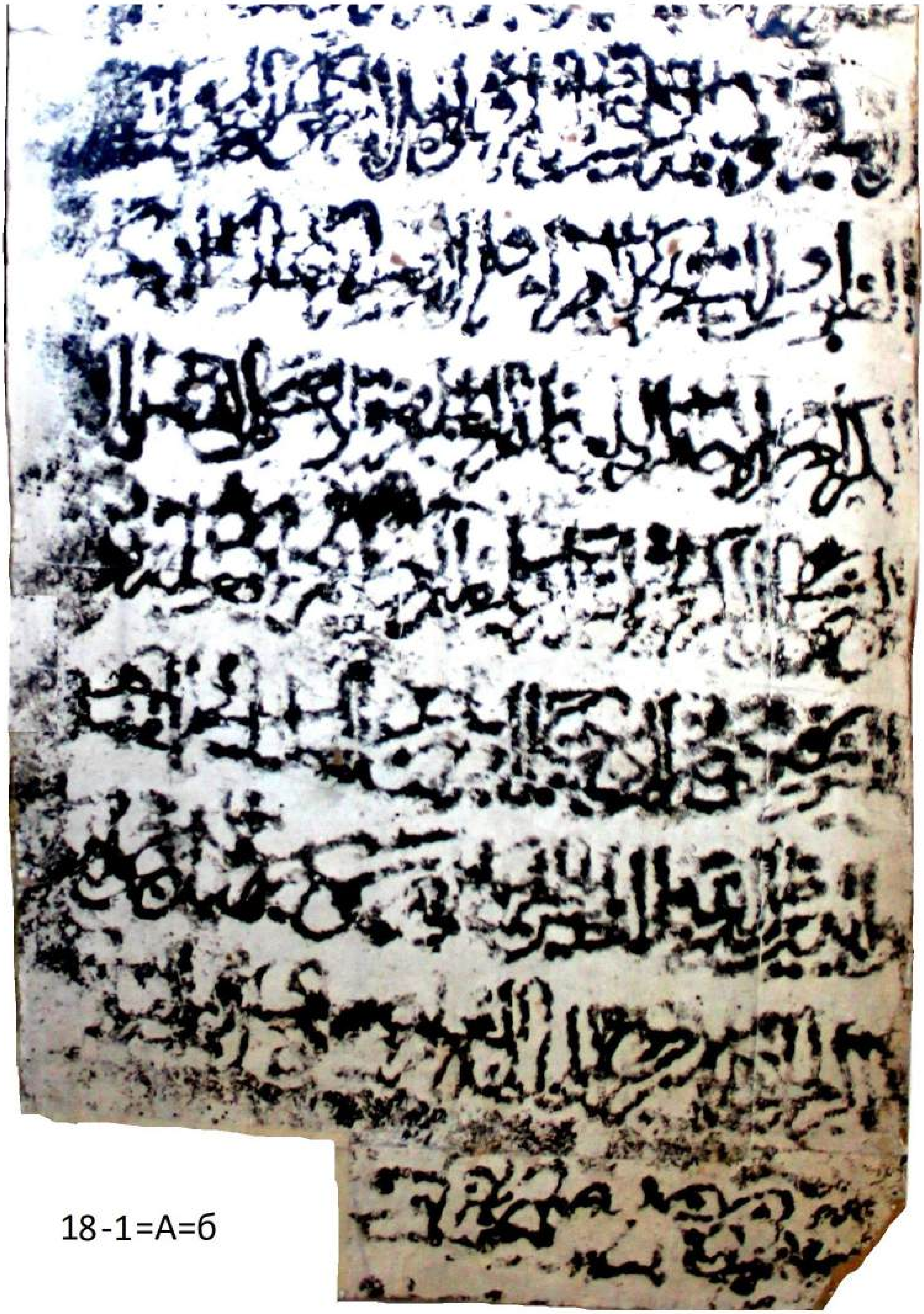

18-1=А=б

18=А=а

Н.Ф.Калинин күчермәсе.
Мирасханә, Һ.Йосыпов фондында саклана (ф.72, тасв. 1, сакл. бер. 470).

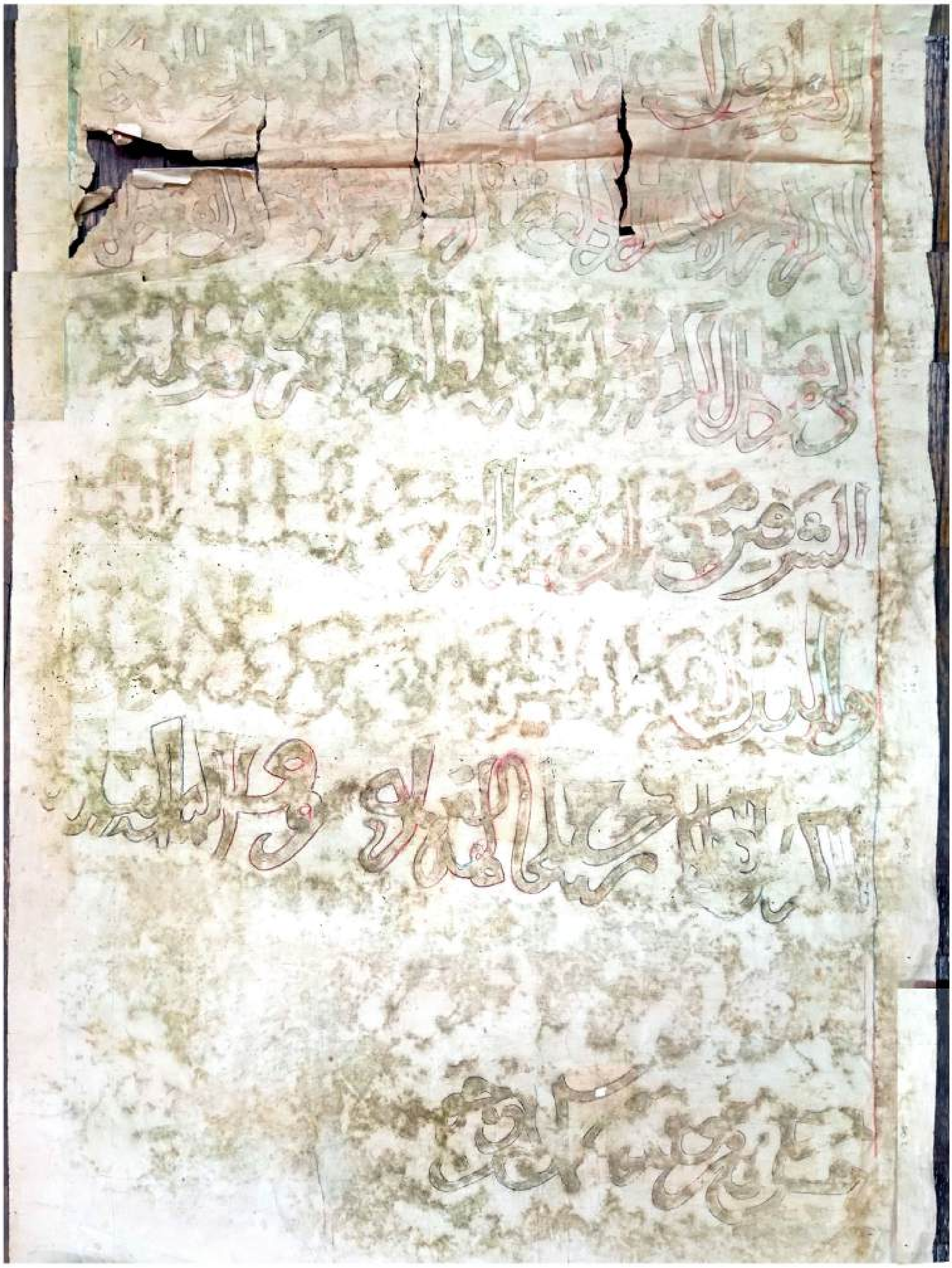

18=А=б
Н.Ф.Калинин күчермәсе.
Мирасханә, Һ.Йосыпов фондында саклана (ф.72, тасв. 1, сакл. бер. 470).

هذا مرقد السلطان الاكبر الاكرام عوث السلا طيني

1 нче юл

الامير لمكرام ...

2 нче юл

18=А=б

[المظفر] ... **3 нче юл**

الكرام والاجاليل العظام العلم **4 нче юл**

18=A= в

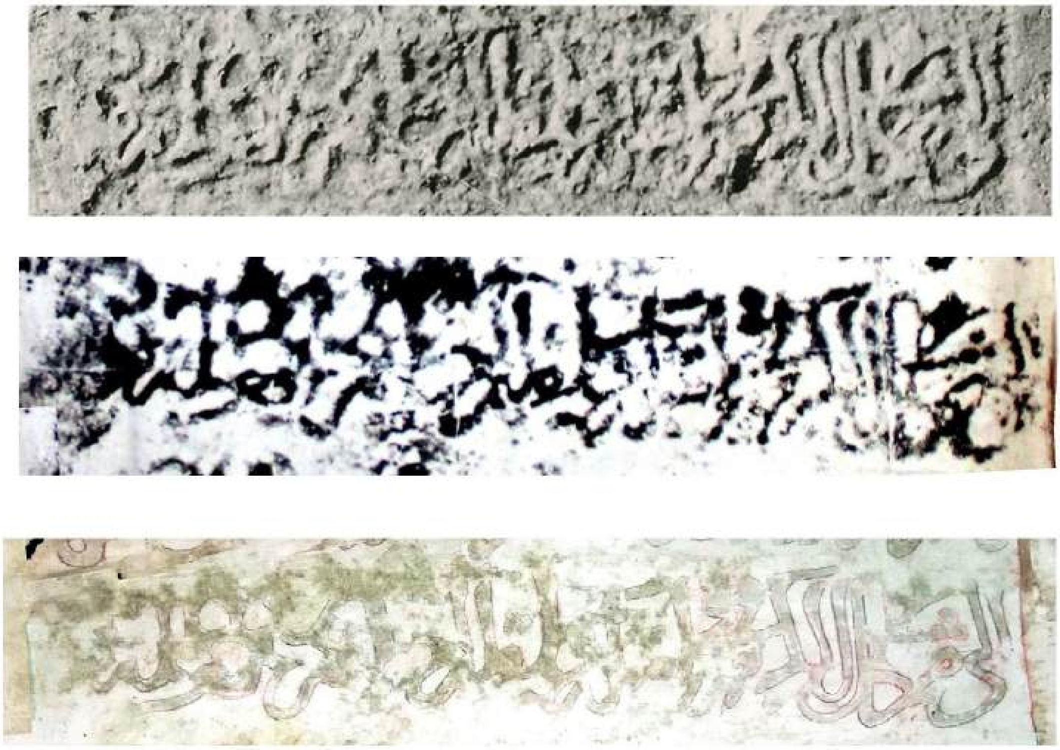

الى [المطفر] ...

5 нче юл

الشرفين مفحر ال ...

6 нчы юл

18=А=г

7 нче юл

والدين...ظ ... الله العالمين

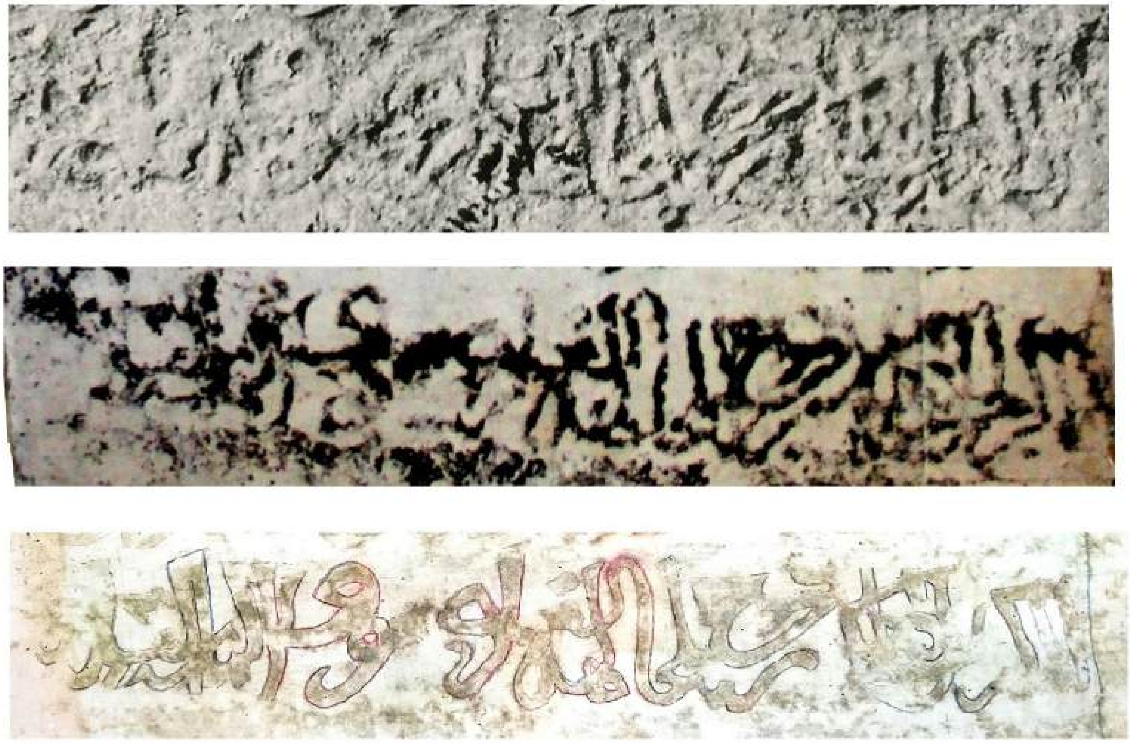

8 нче юл

....................................?

18=А=д

9 нчы юл

Имеш, бу урында мәрхәмнең исеме язылган: "Хәсәнбәк бине Миргали"

18=А=е

18 Һ.Йосыпов эстампажыннан алынган
В.Усманов күчермәсе

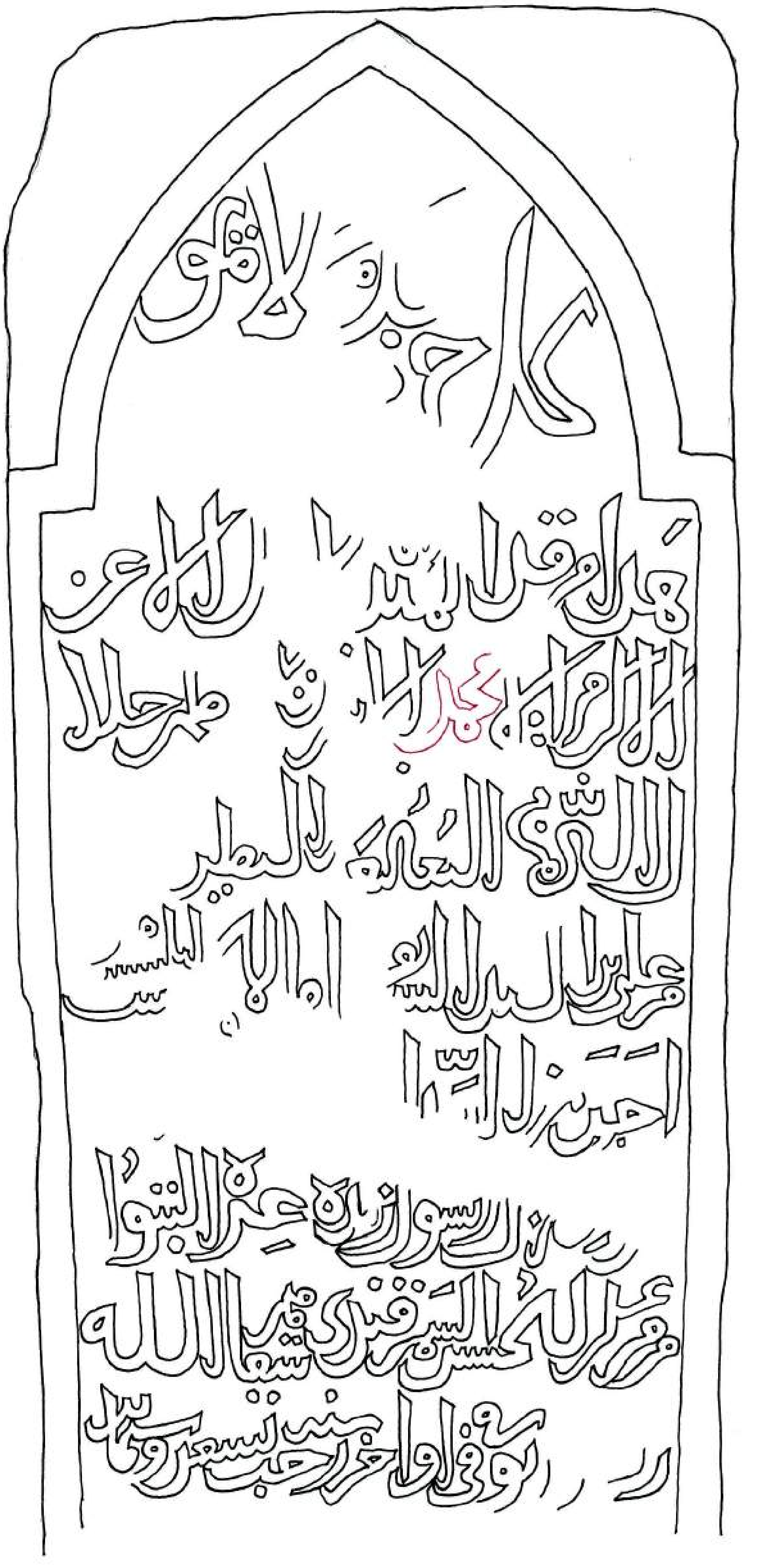

19

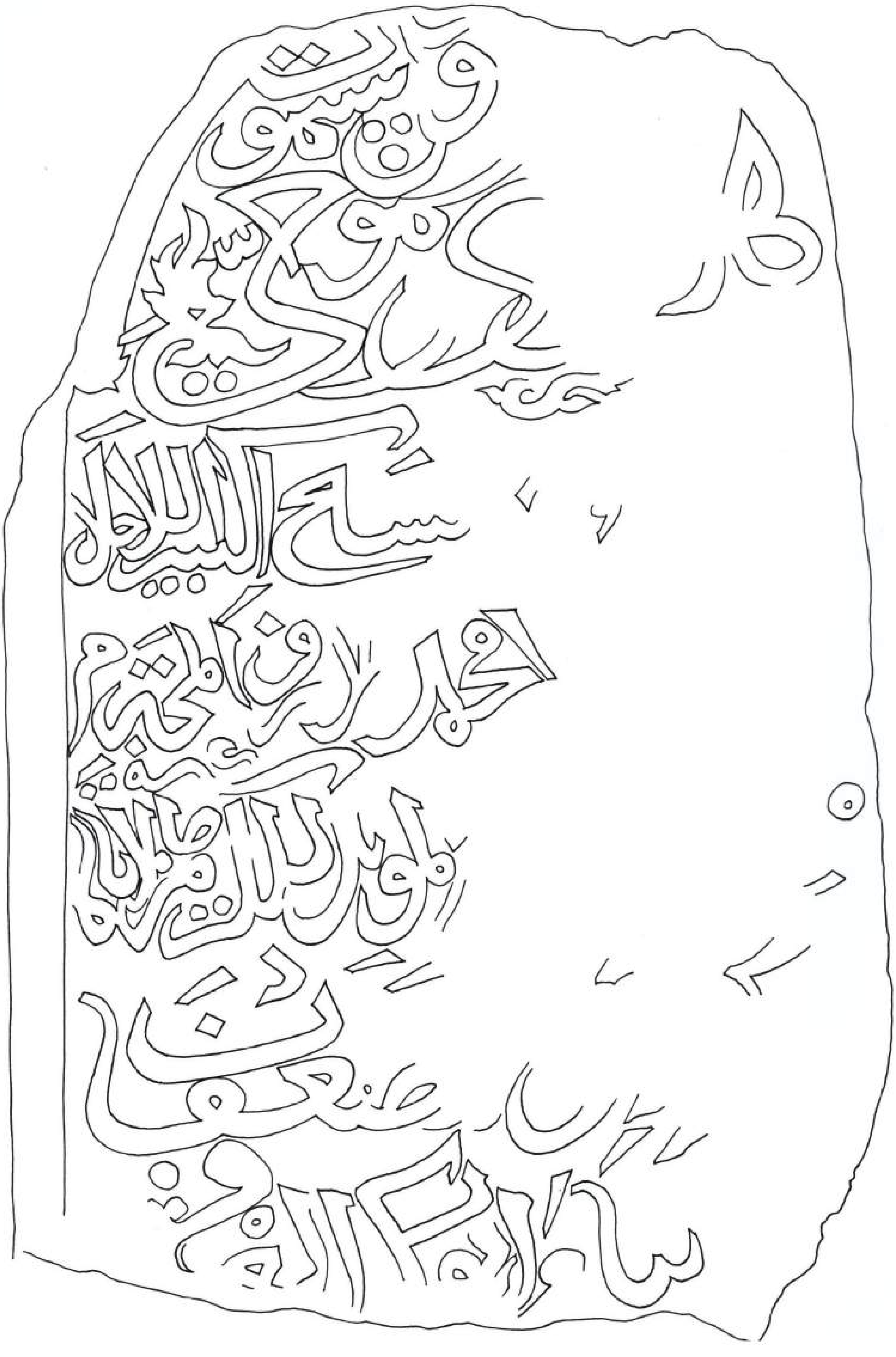

20 =A=a

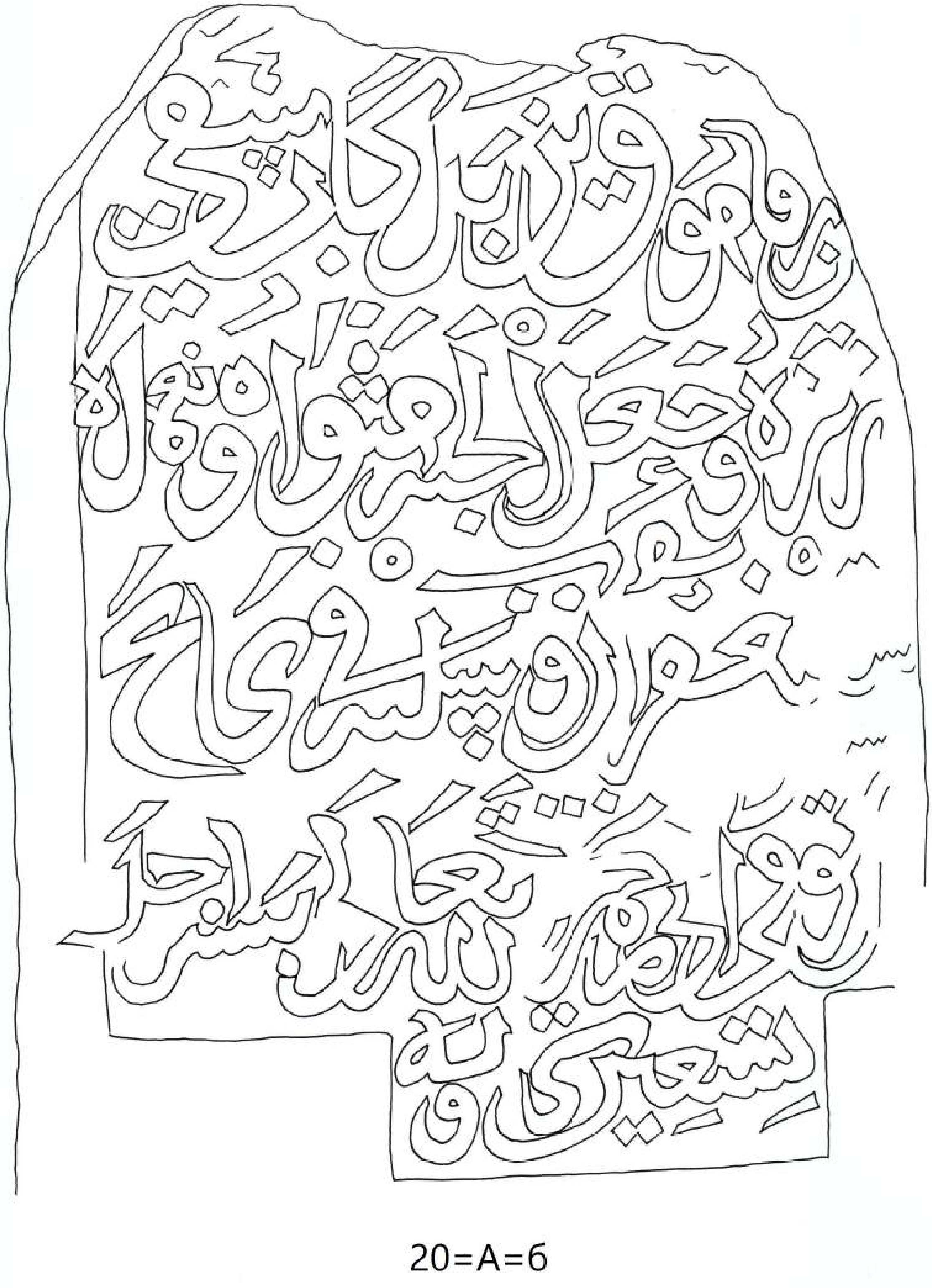

20=A=6

21

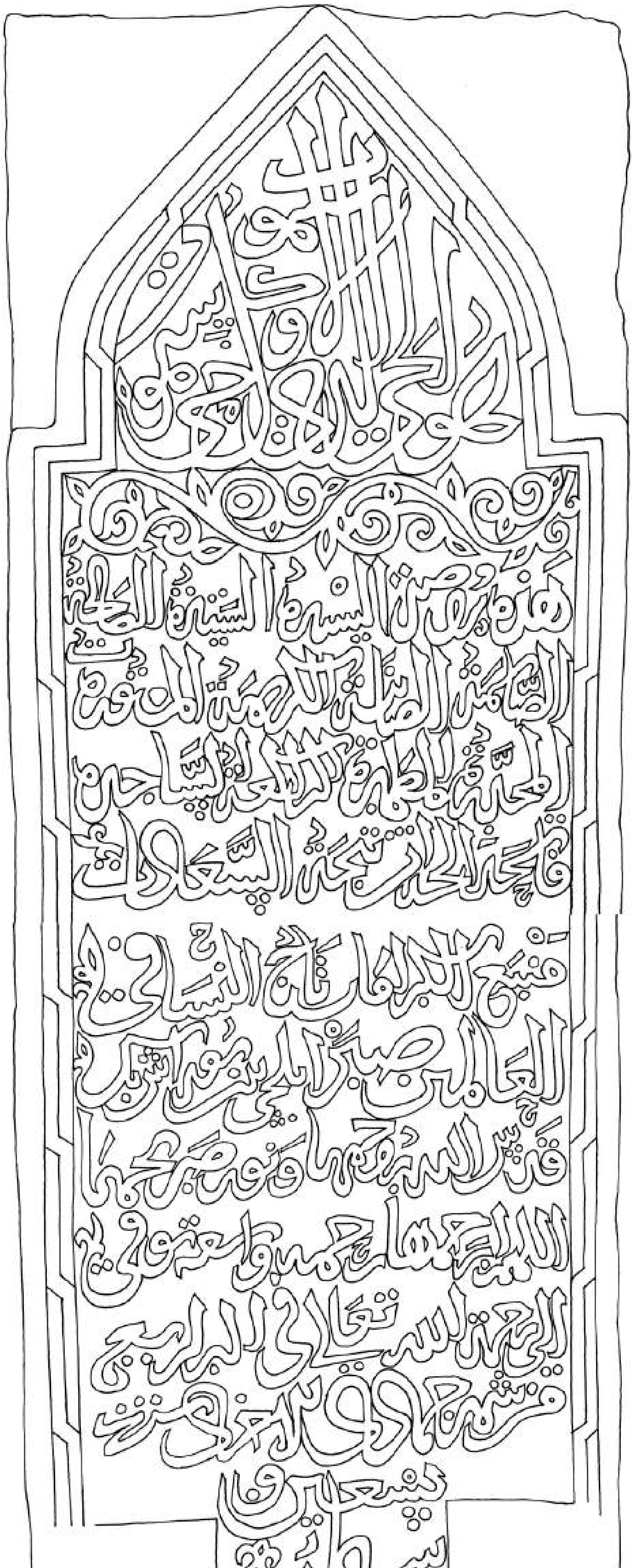

21

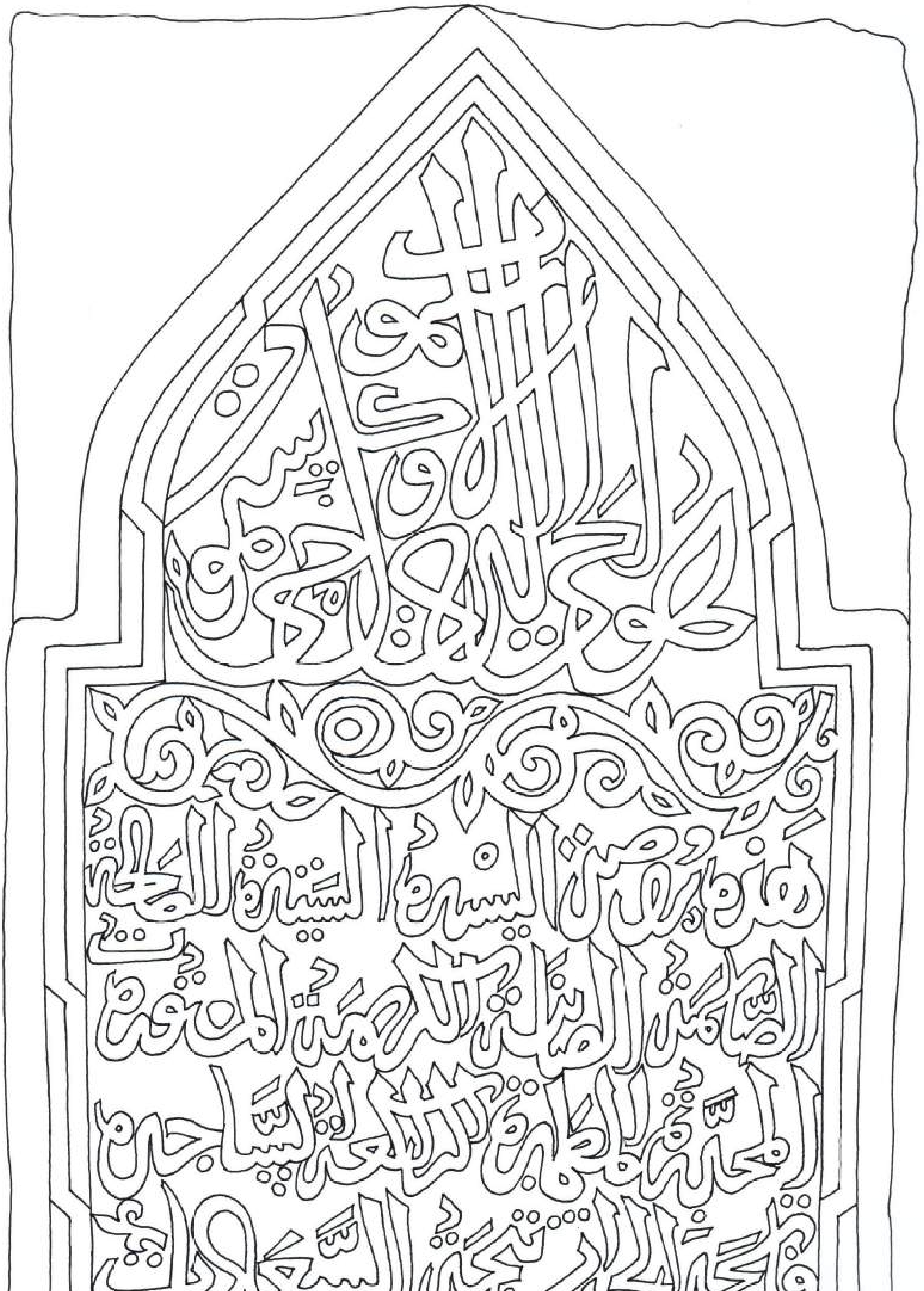

21=A=a

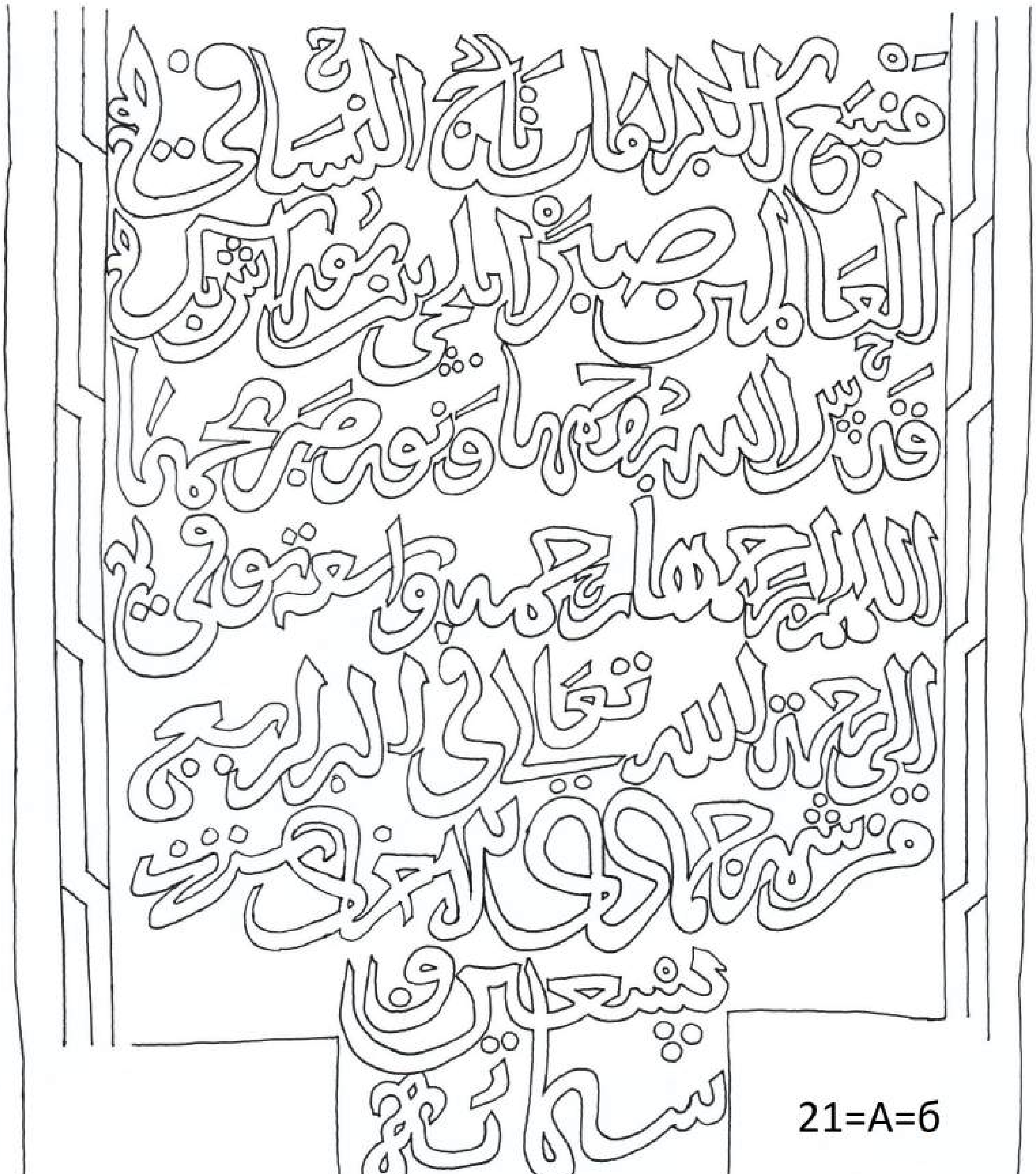

21=A=6

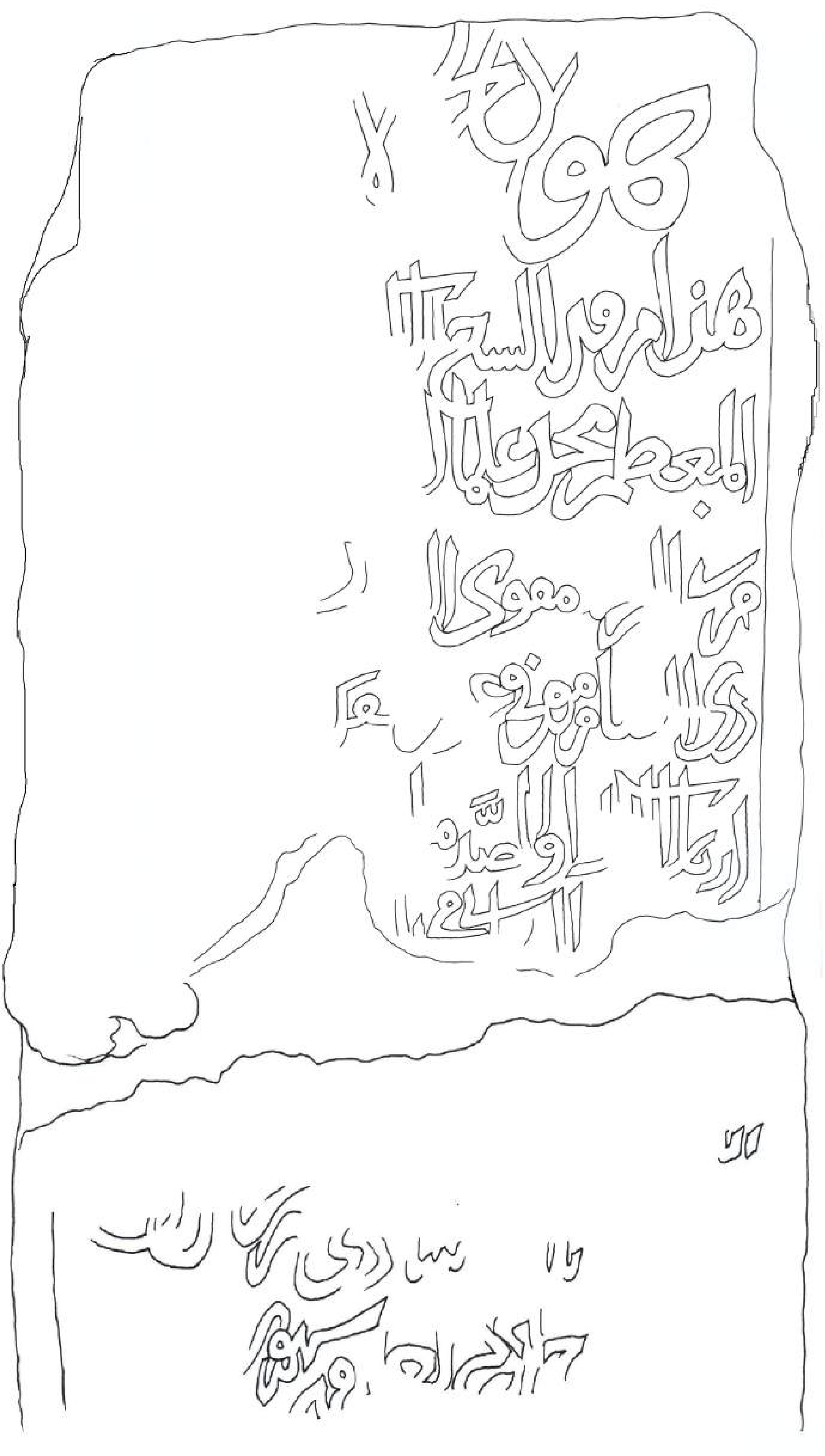

22

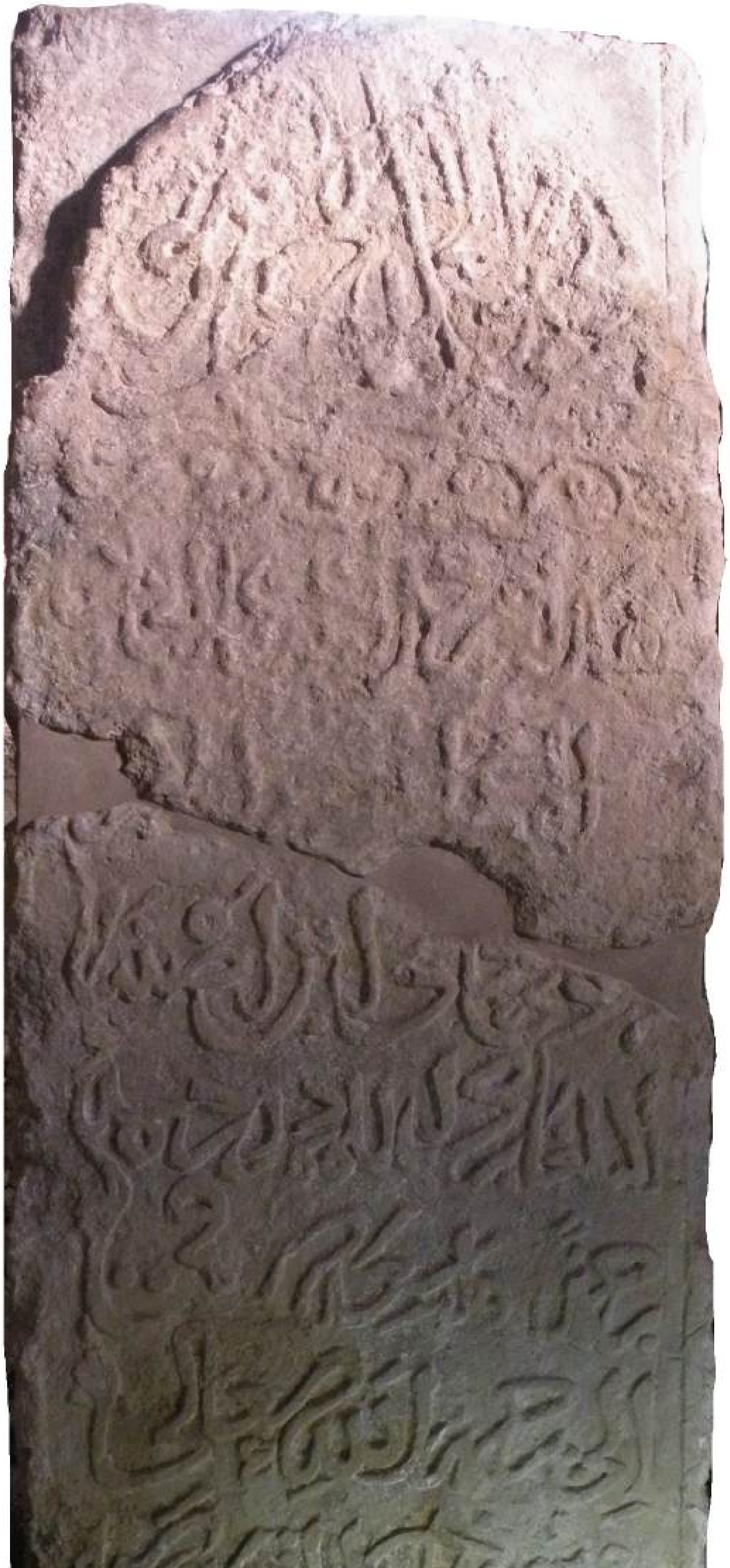

В. Усманов
фоторәсеме

23

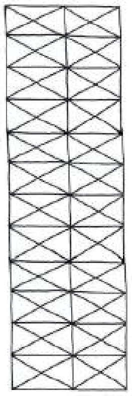

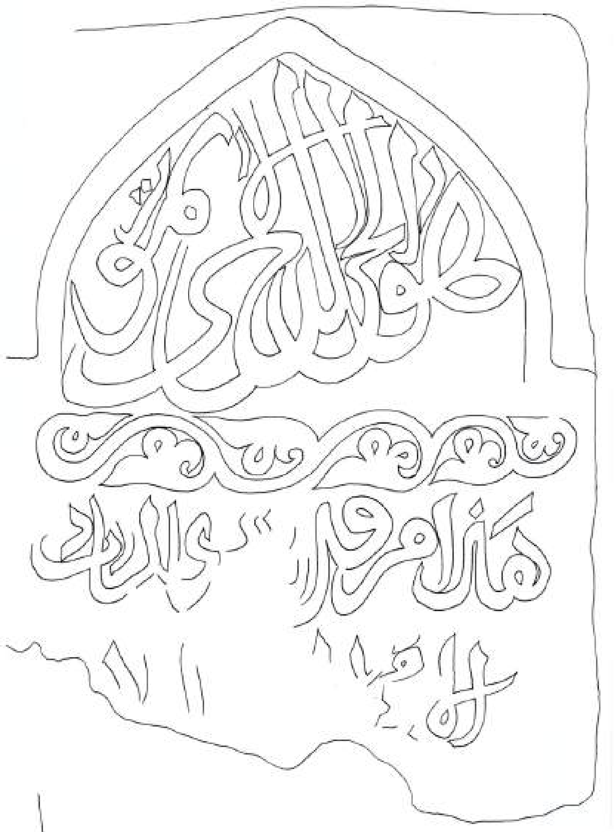

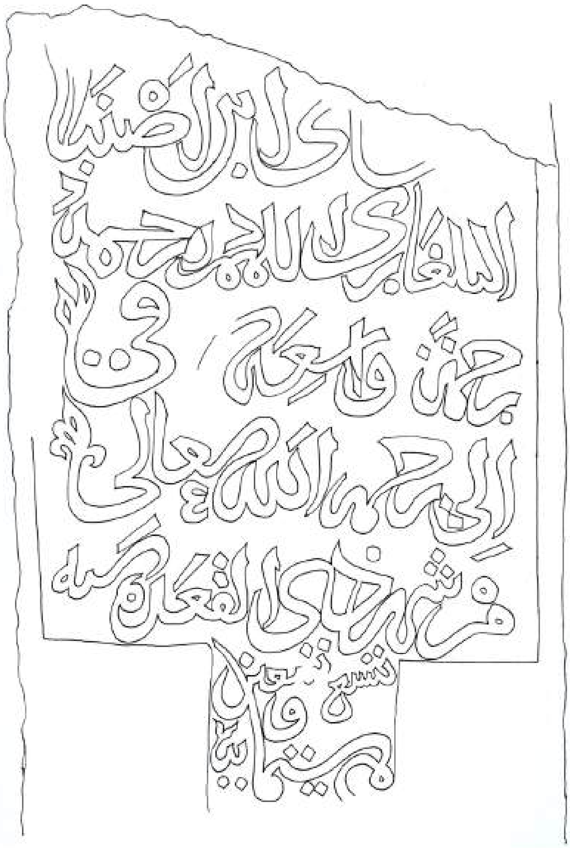

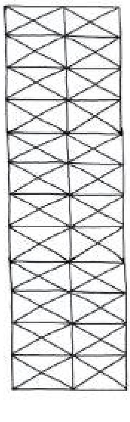

23

23=A=a

23=А=б

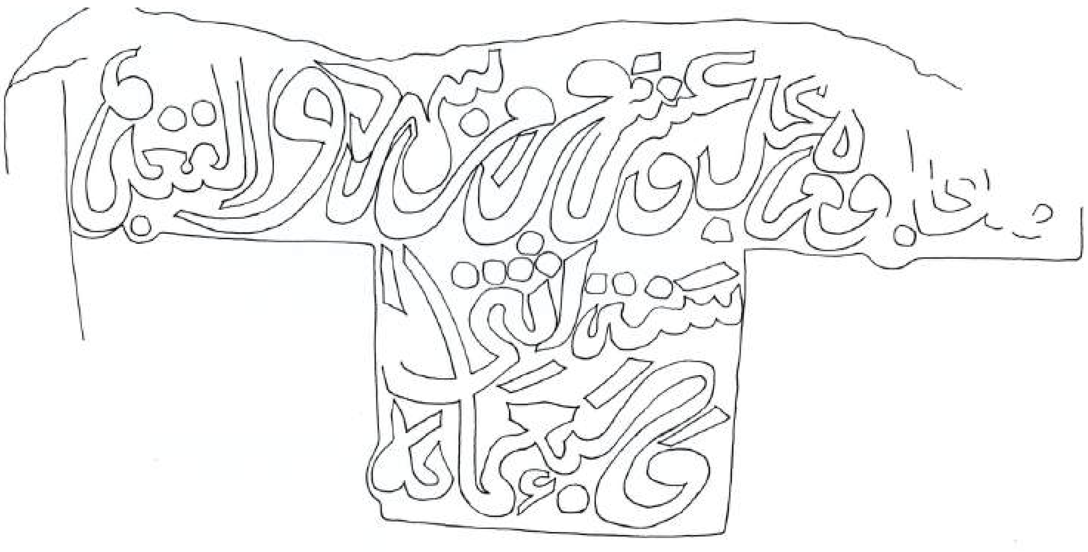

24* =A=г

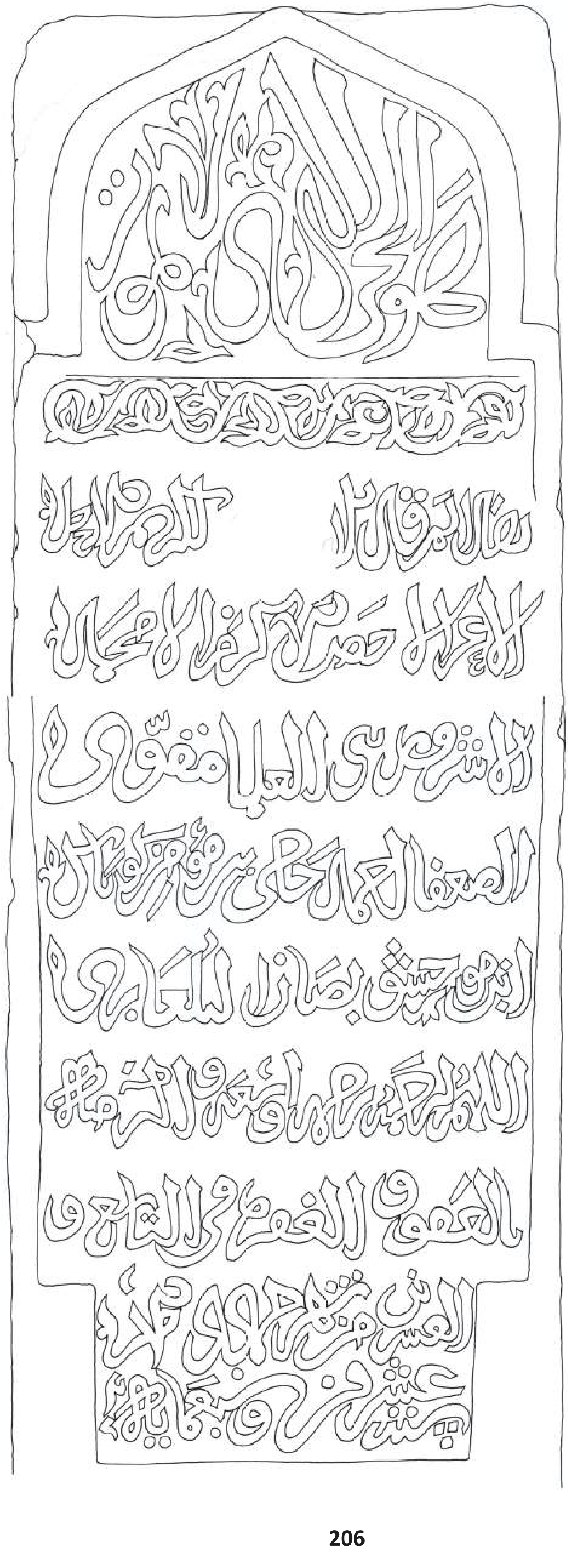

25

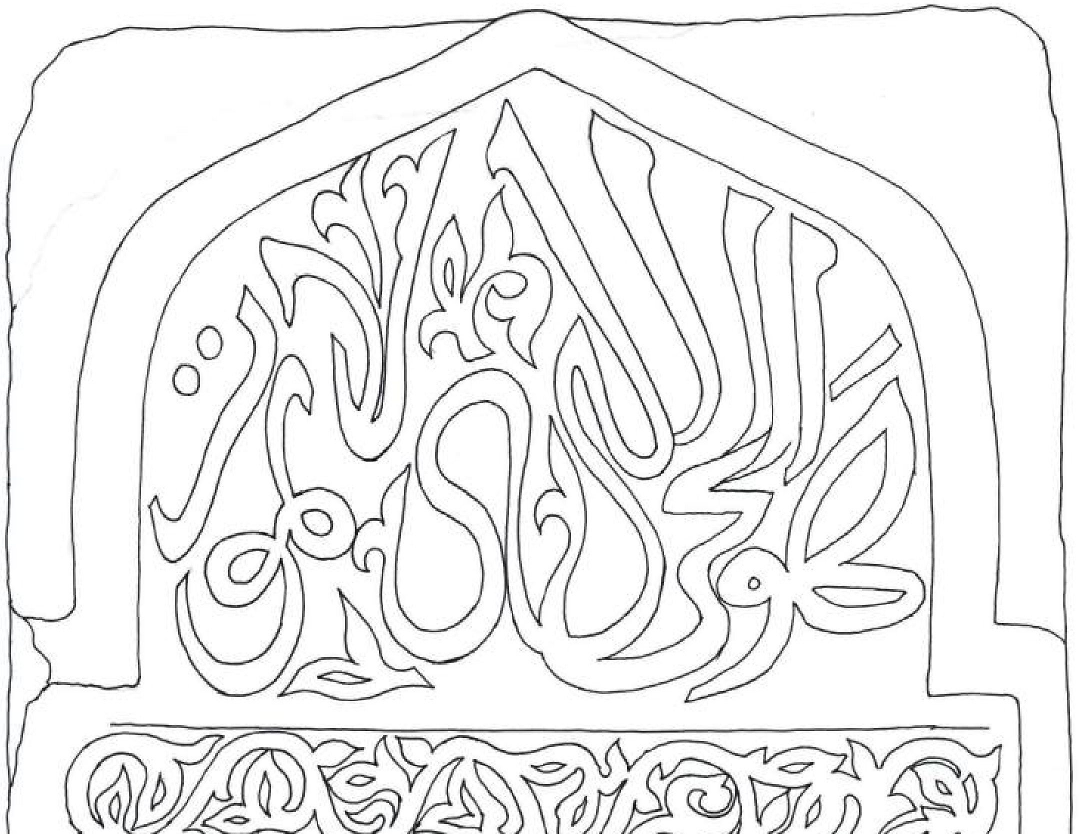

25=A=a

25=A=б

26

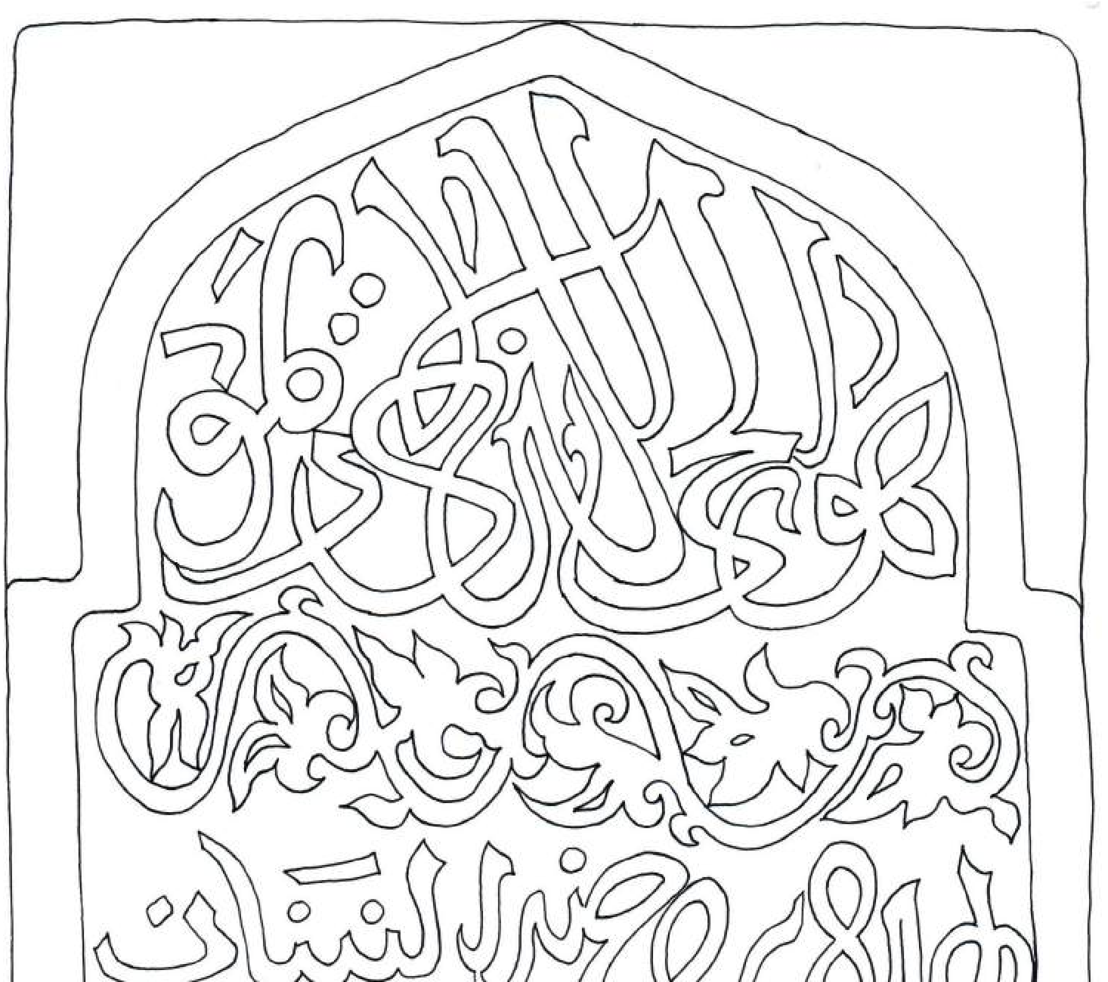

26=A=a

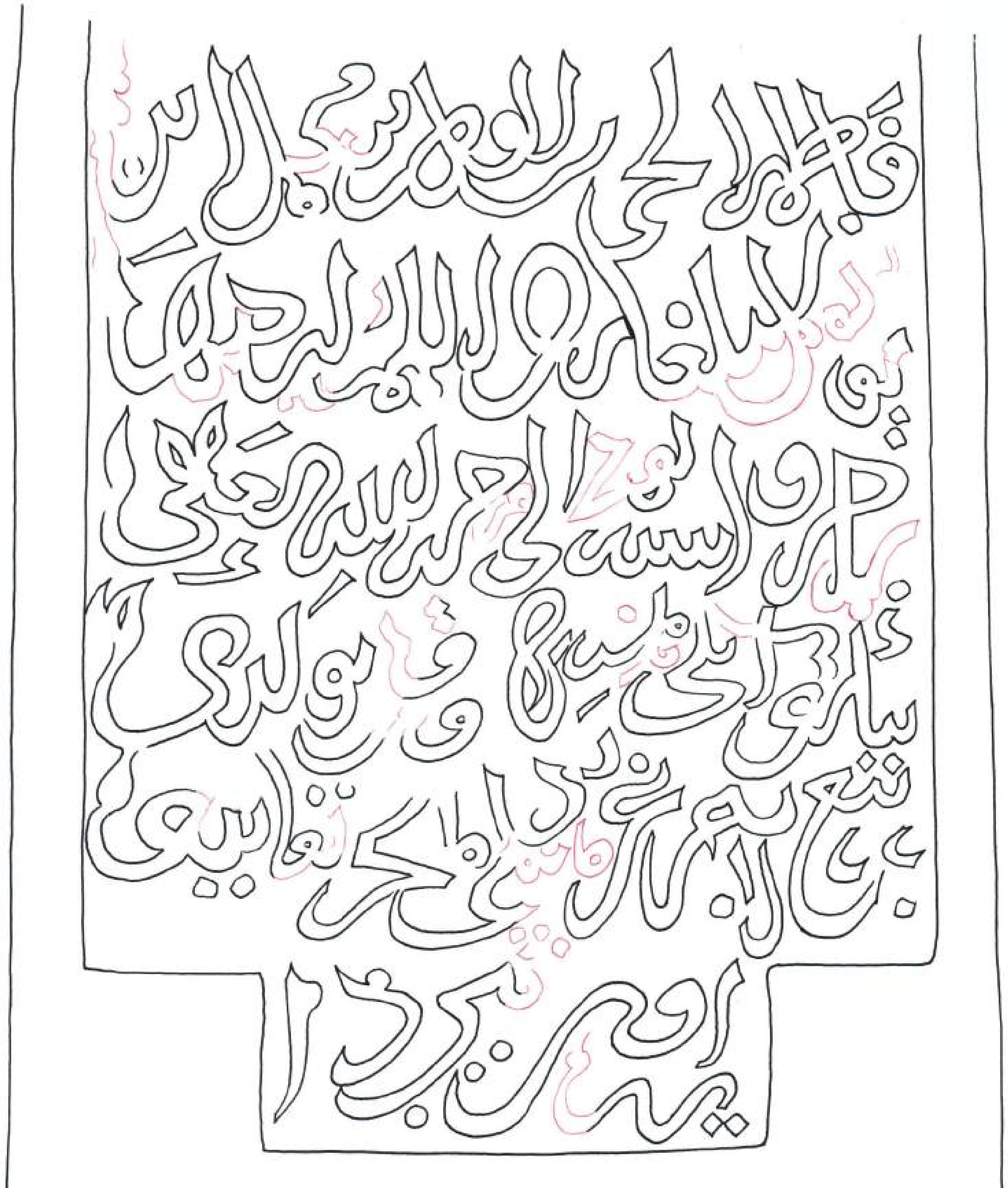

26=A=б

27

В. Усманов фоторәсеме

27

В. Усманов фоторәсеме

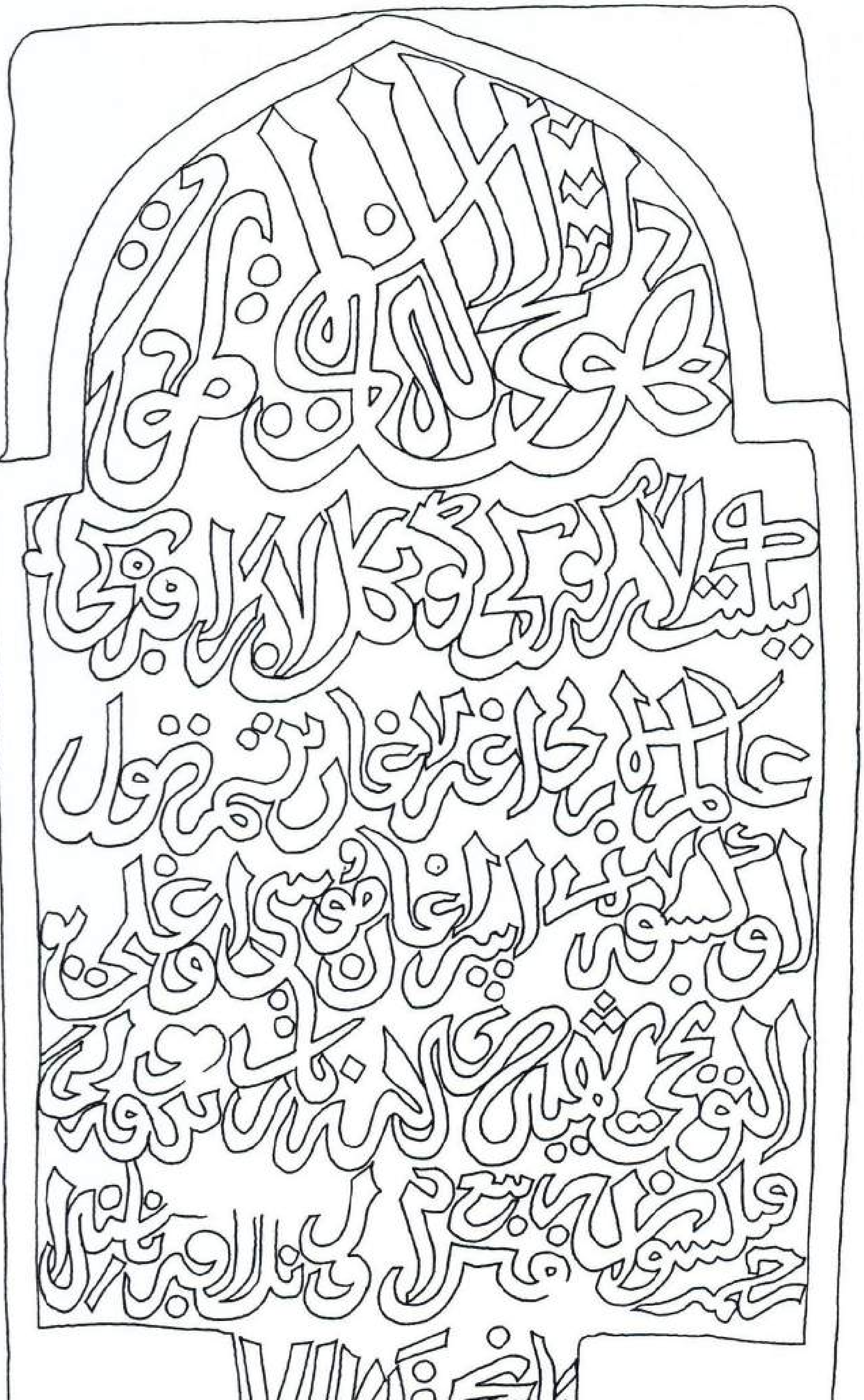

27

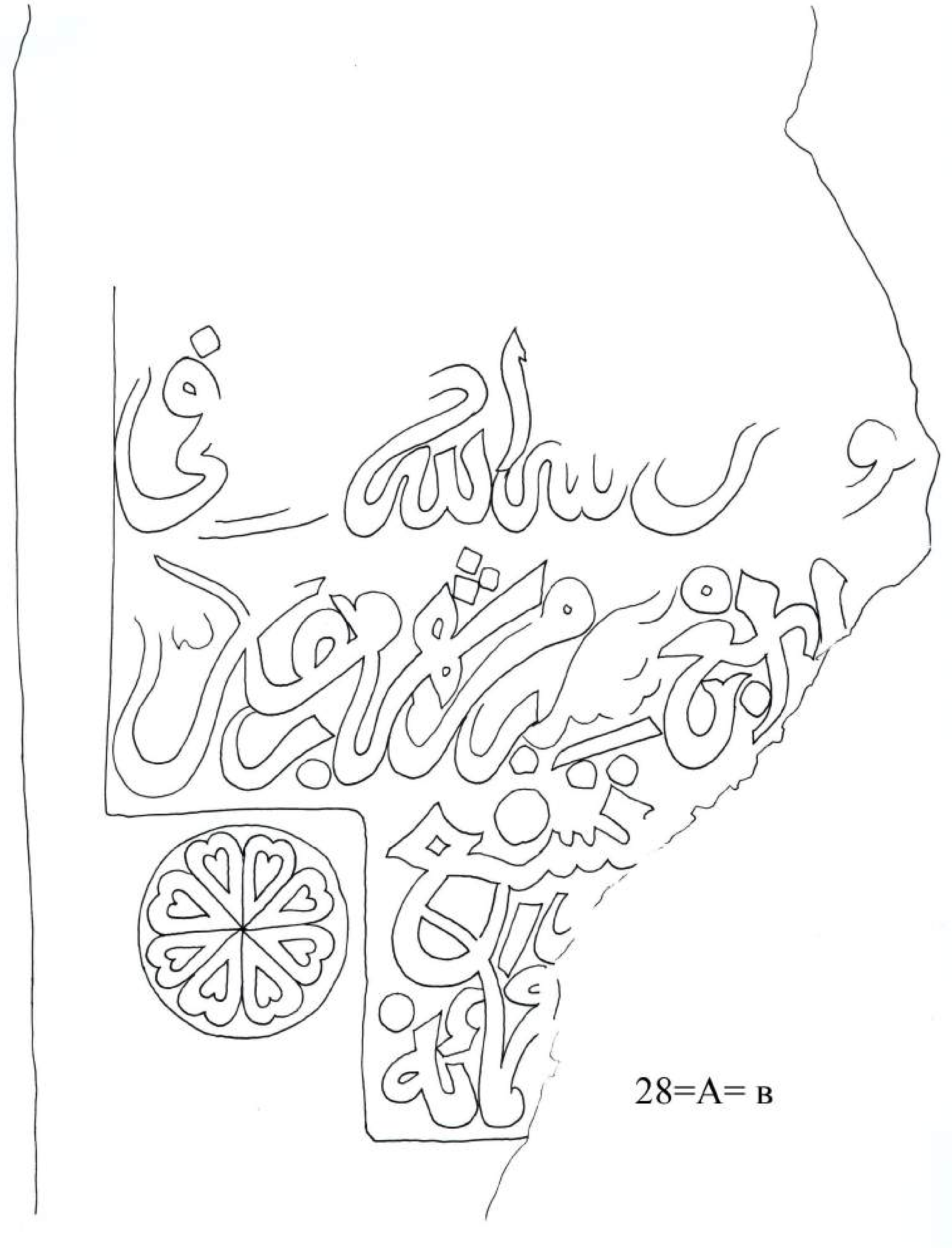

28=A= B

29=A=a
В. Усманов фоторәсеме

29=А=б
В. Усманов фоторәсеме

29=A=a

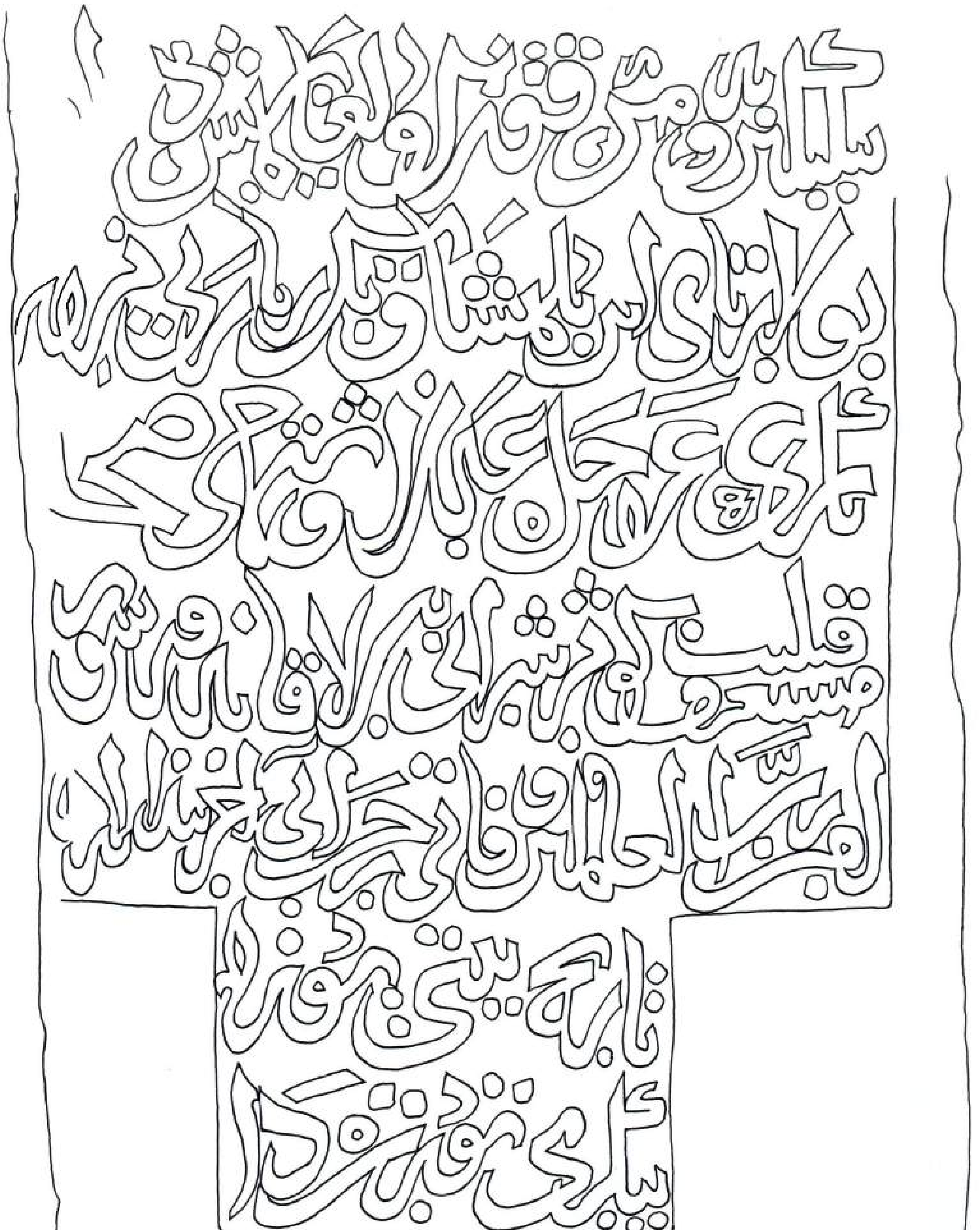

29=А=б

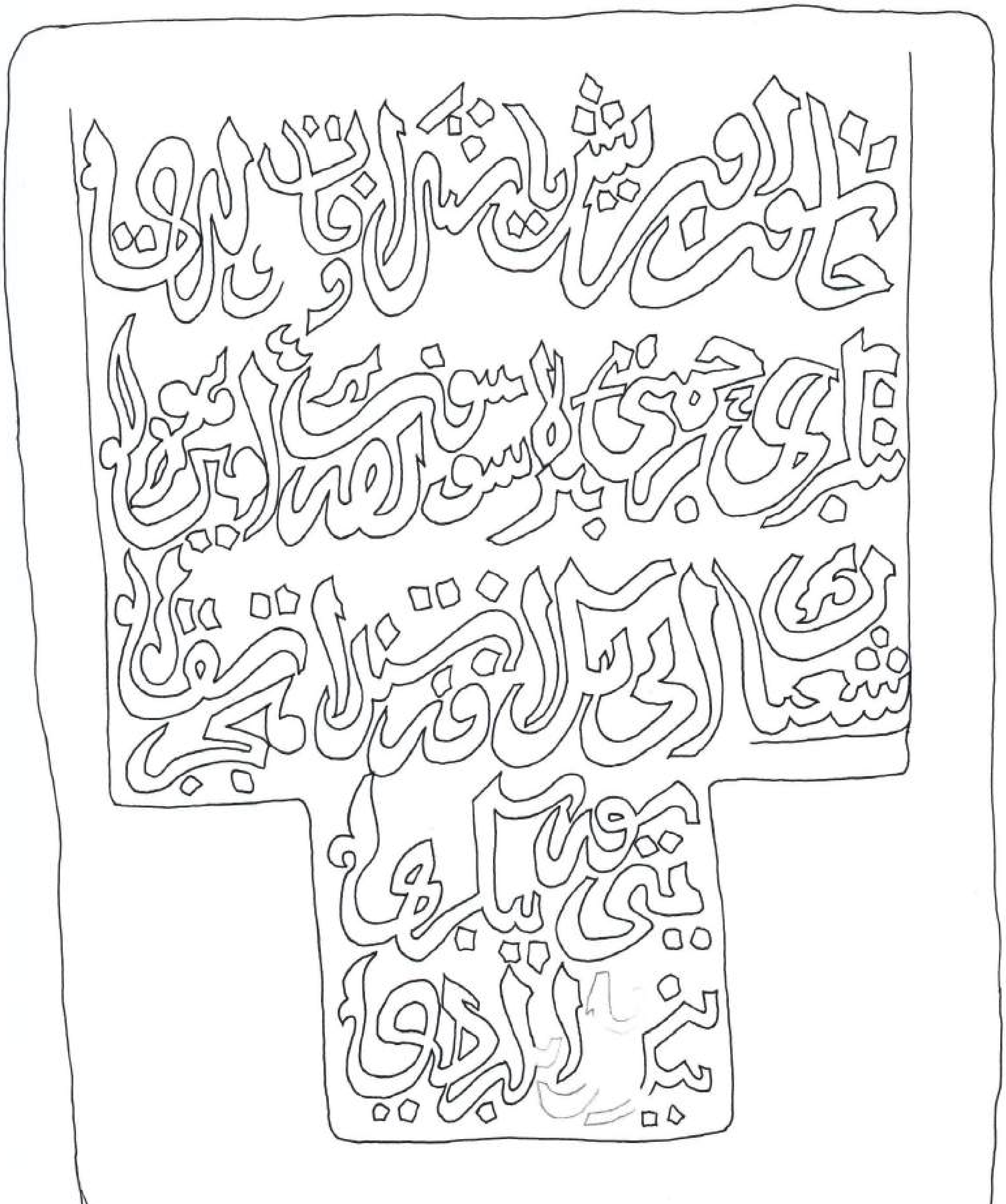

30 =A=B

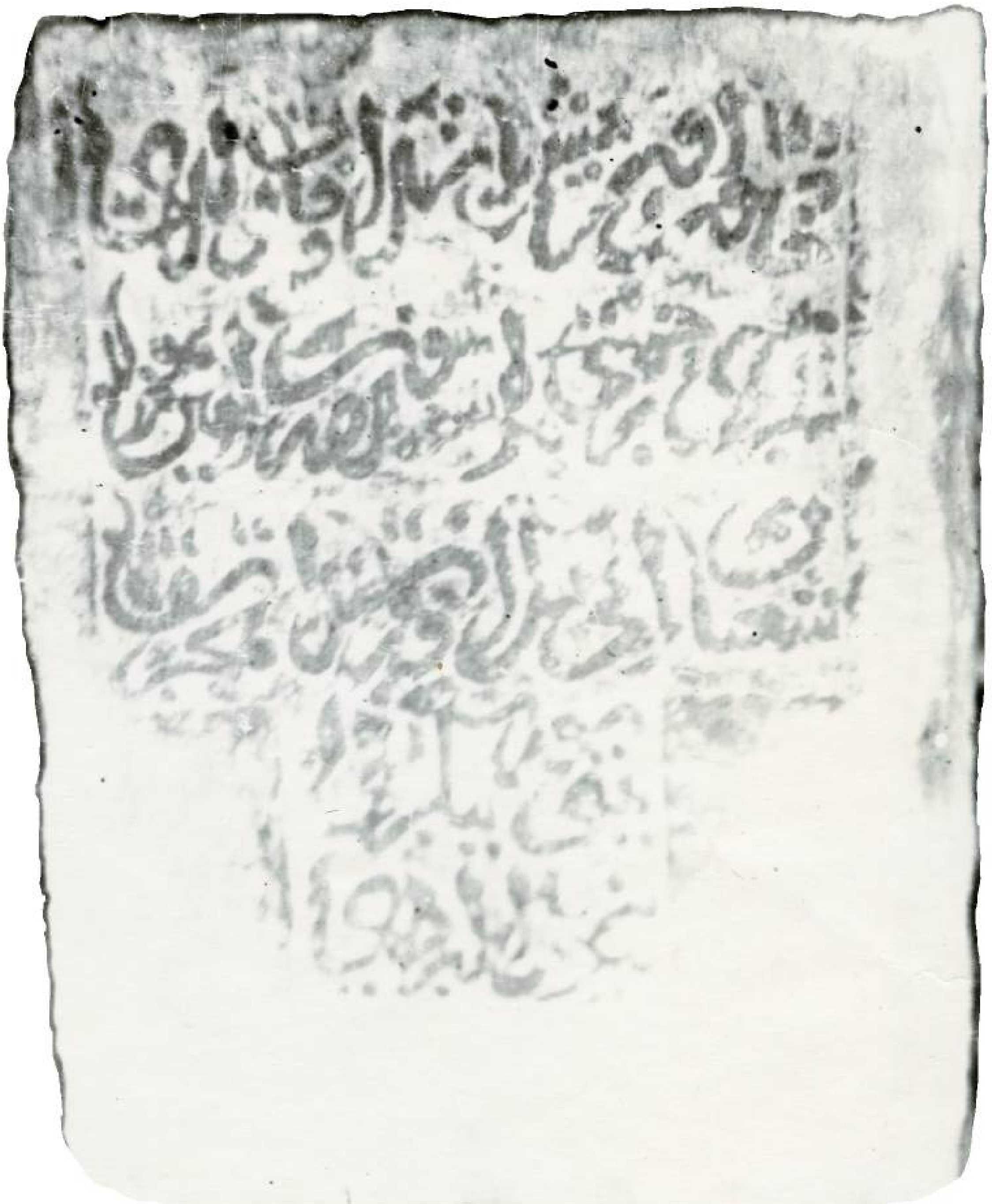

30 =А=в

Мирасханə, 72 ф., 1 тасв., 489 сакл. бер.

31=А=а
В. Усманов фоторәсеме

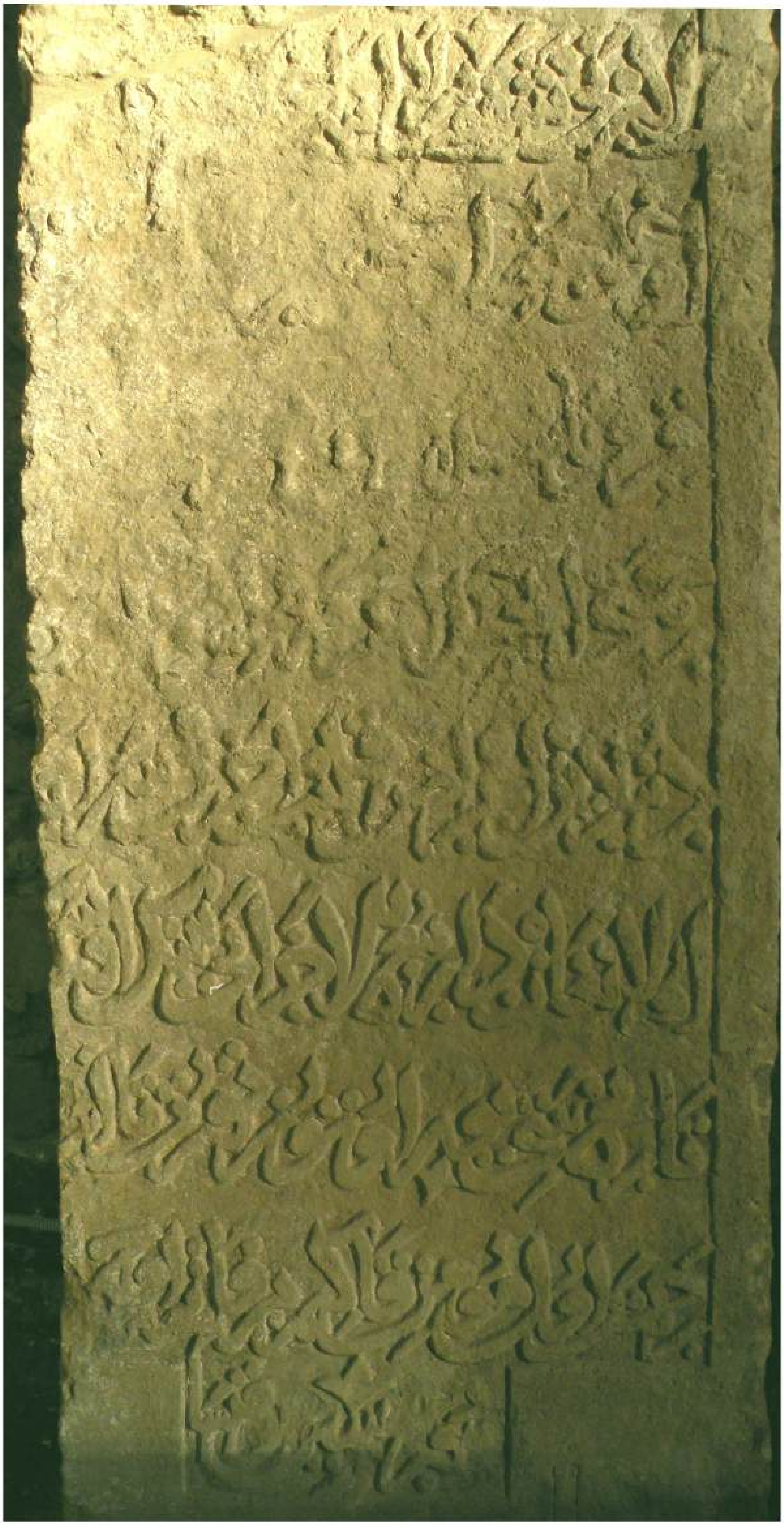

В. Усманов
фоторәсеме

31=А=б

31*

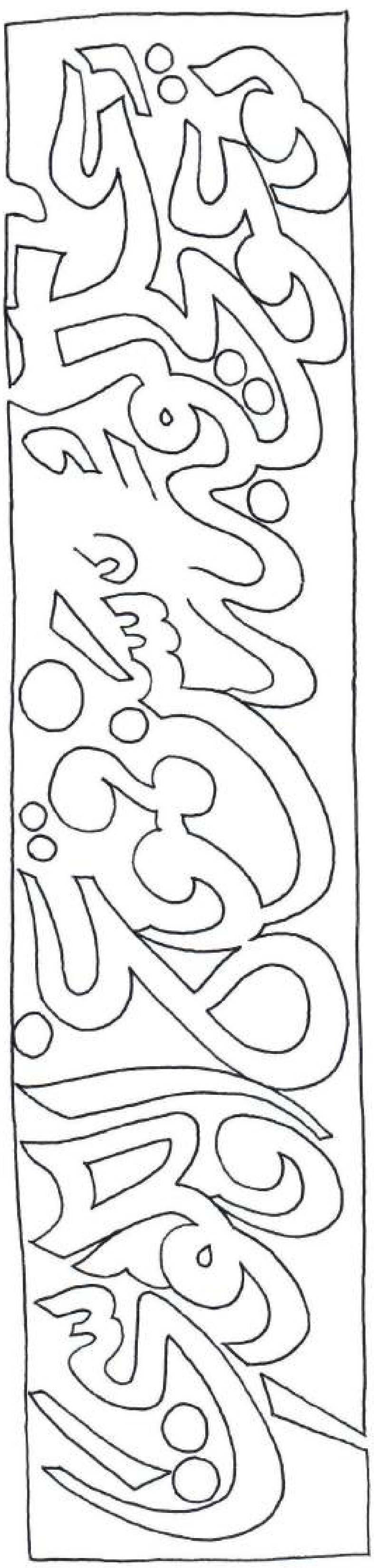

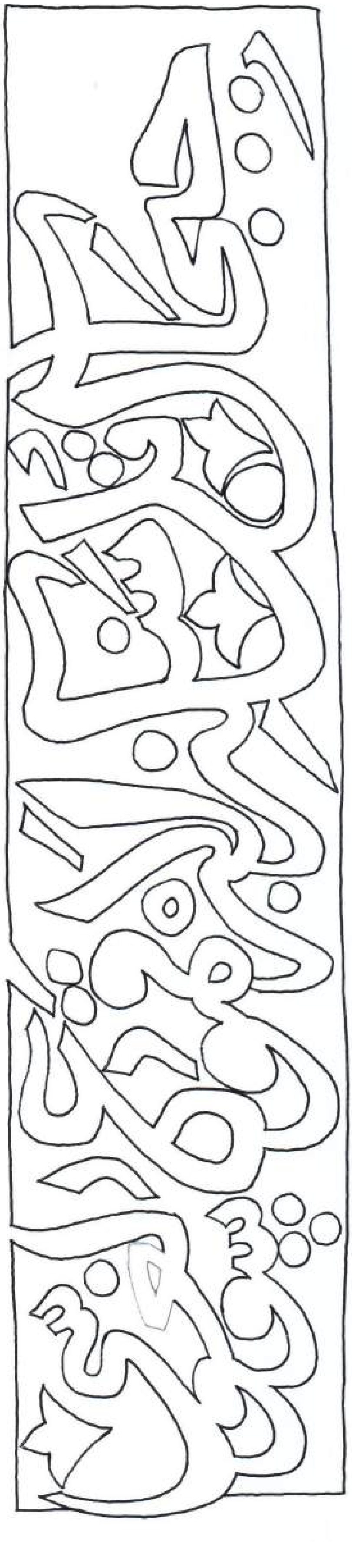

31=Г

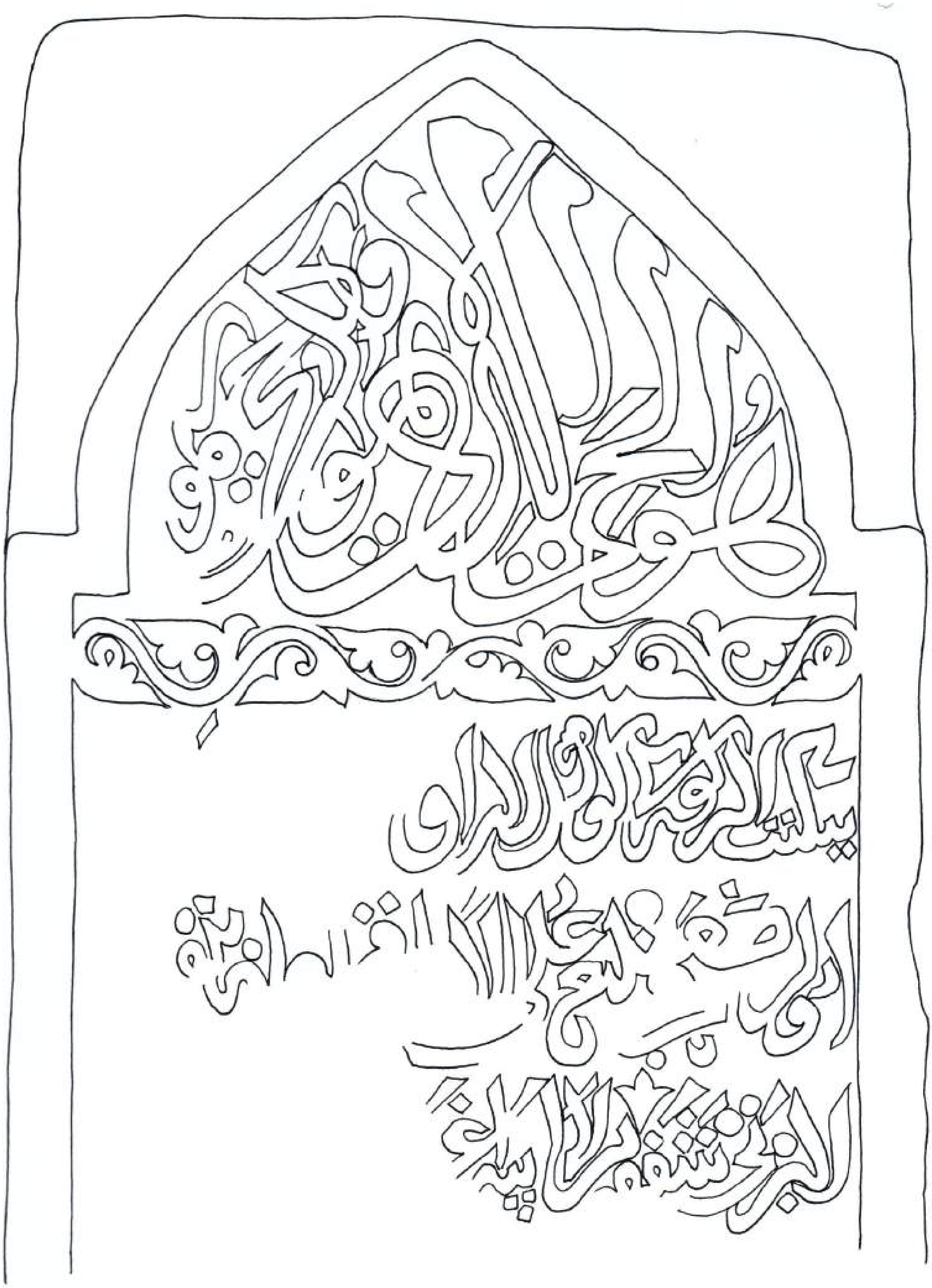

31=A=a

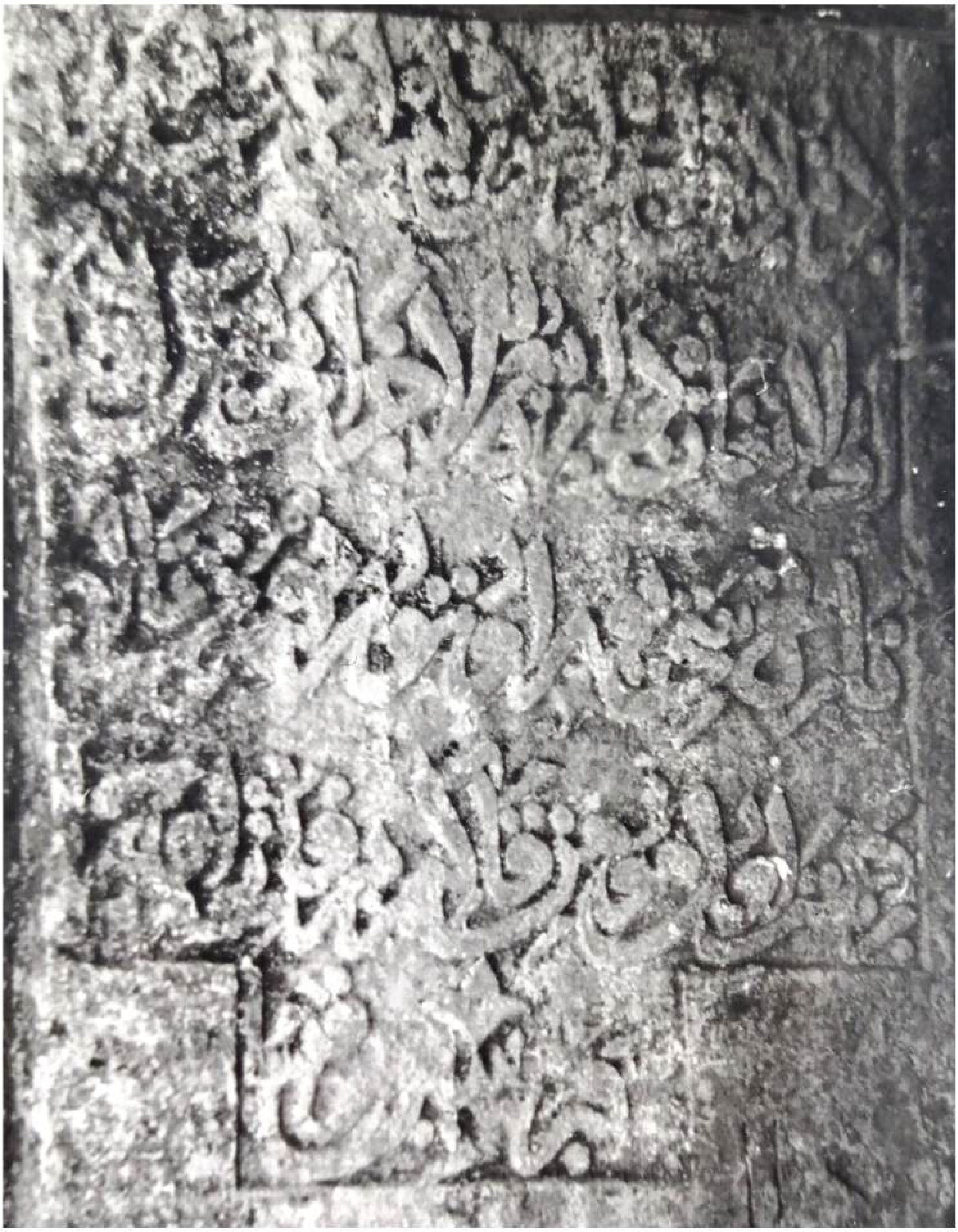

Мирасханә, 72 ф, 1 тасв., сакл. бер. 14 31

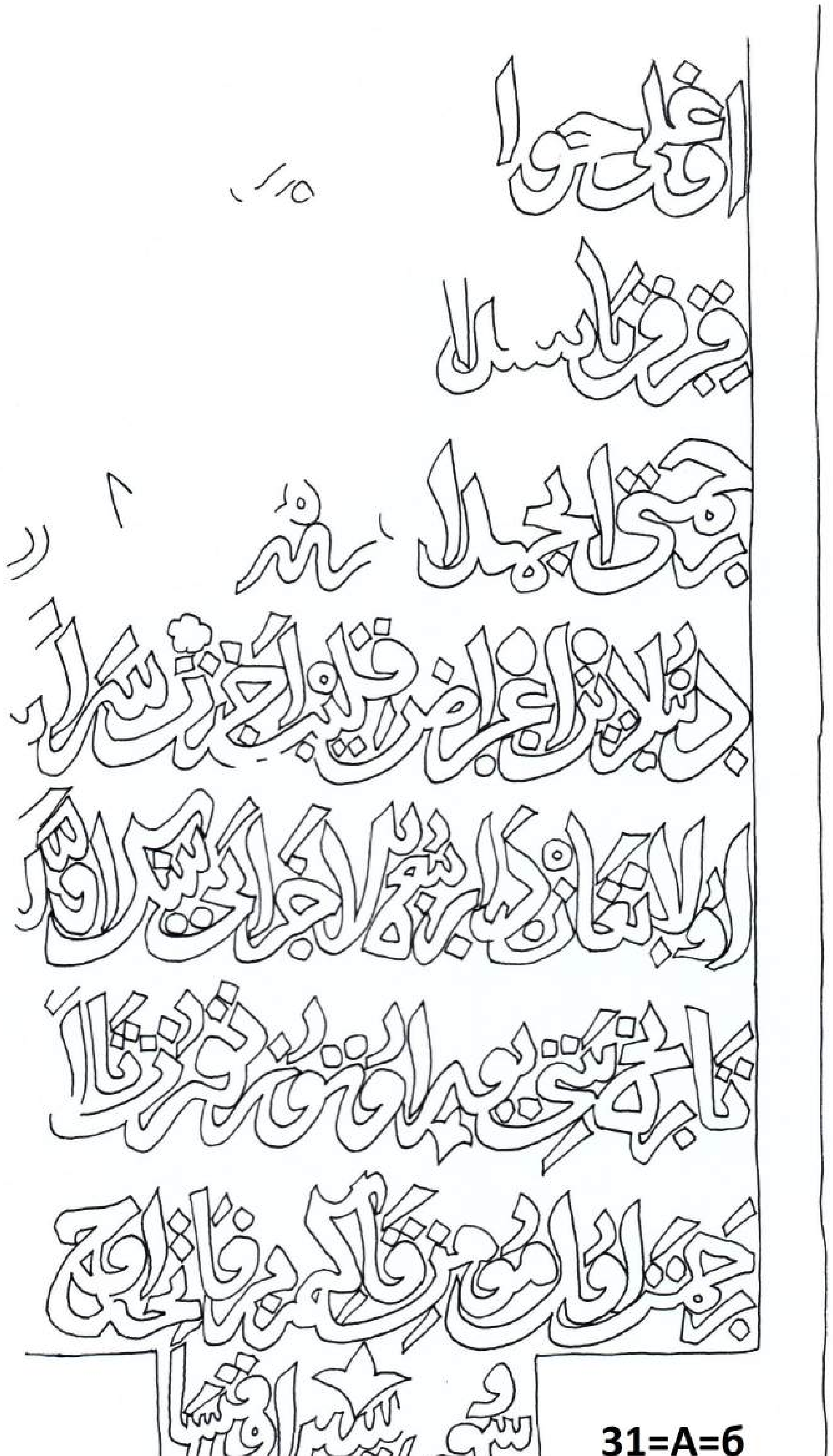

31=A=6

32=А=б

В. Усманов фоторәсеме

32

32=Б,Г

32=A=б

33=A=a
В. Усманов фоторәсеме

33=А,Г

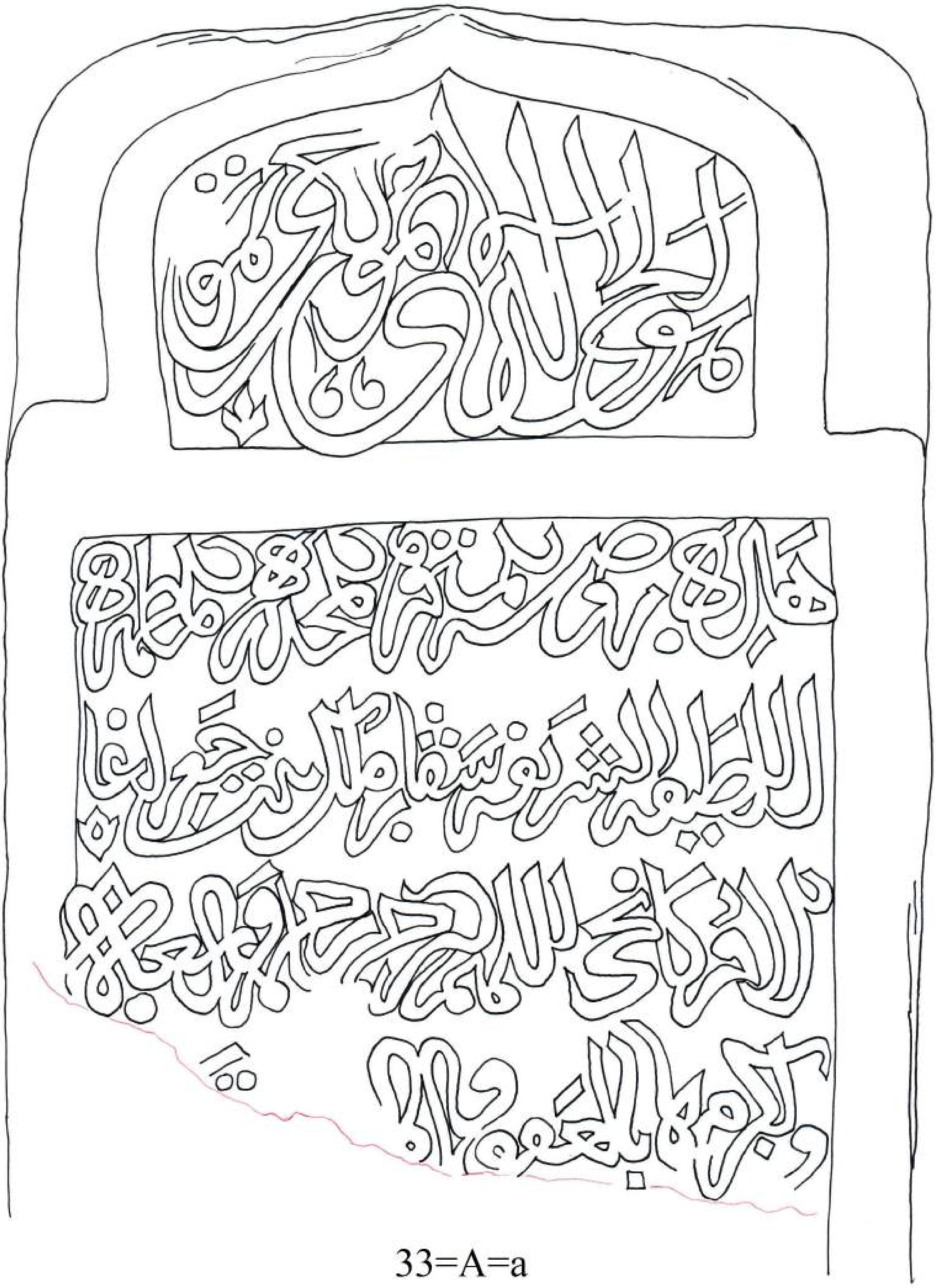

33=A=a

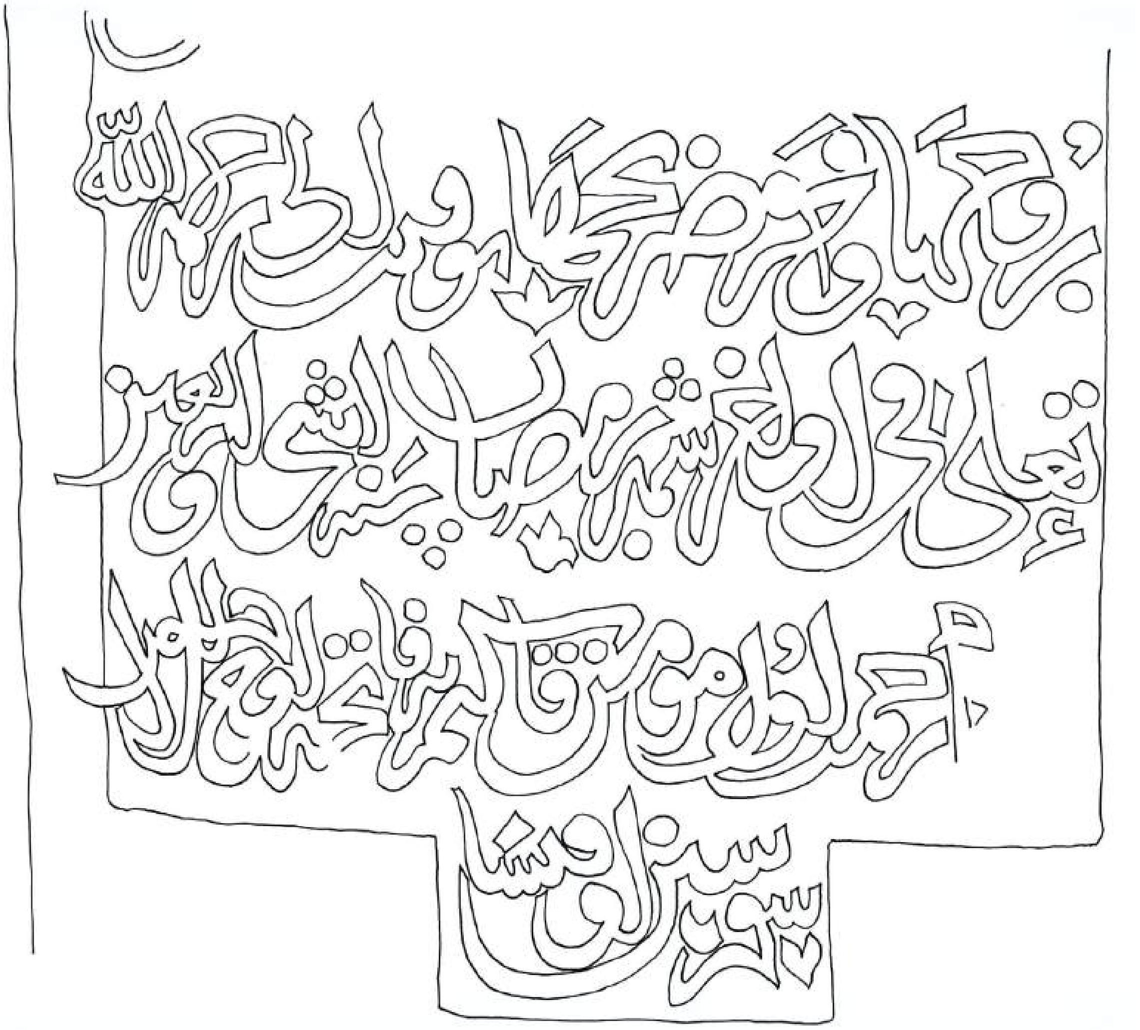

33=A=б

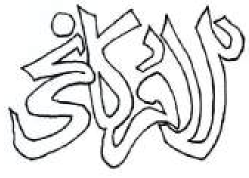

الاوُرکانجی

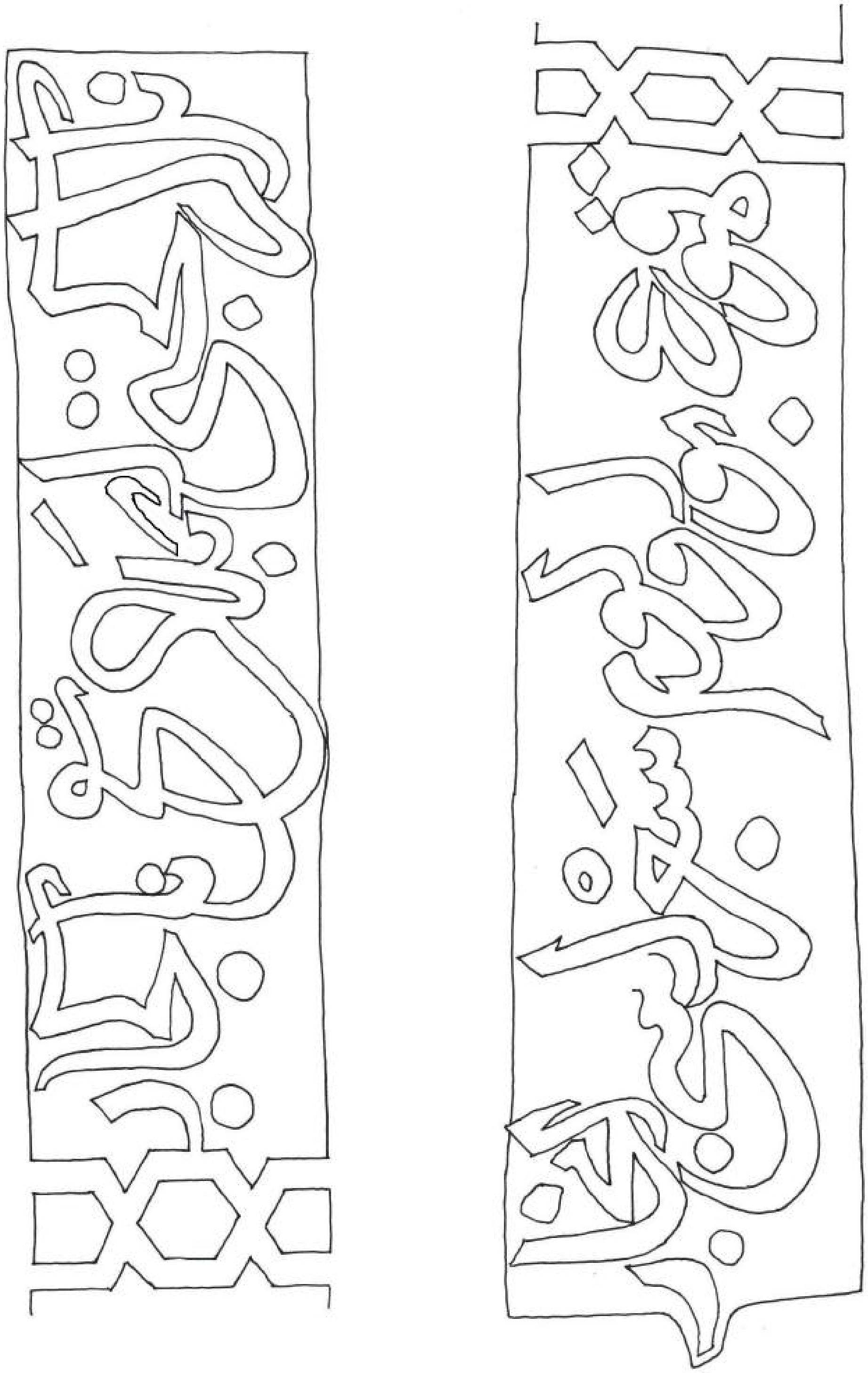

33=A=Γ

... كلور بو الوع ...

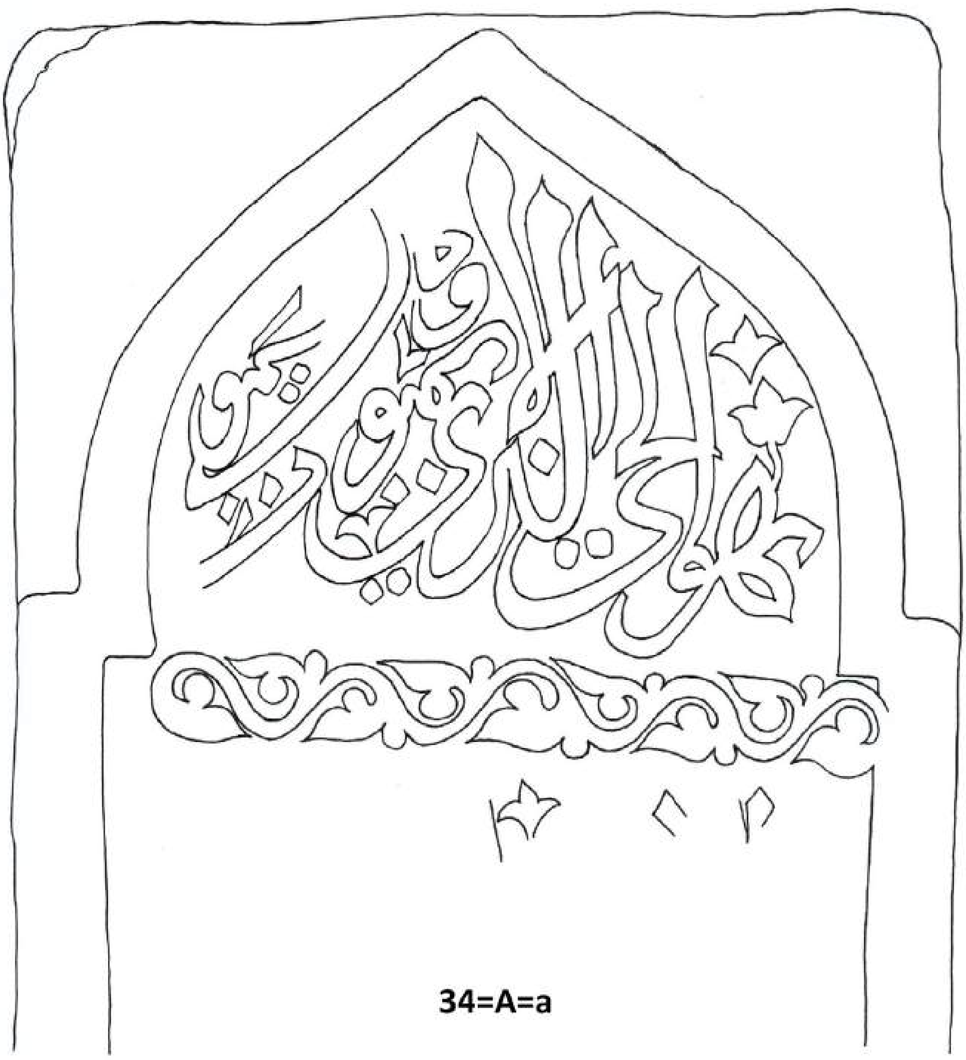

34=A=a

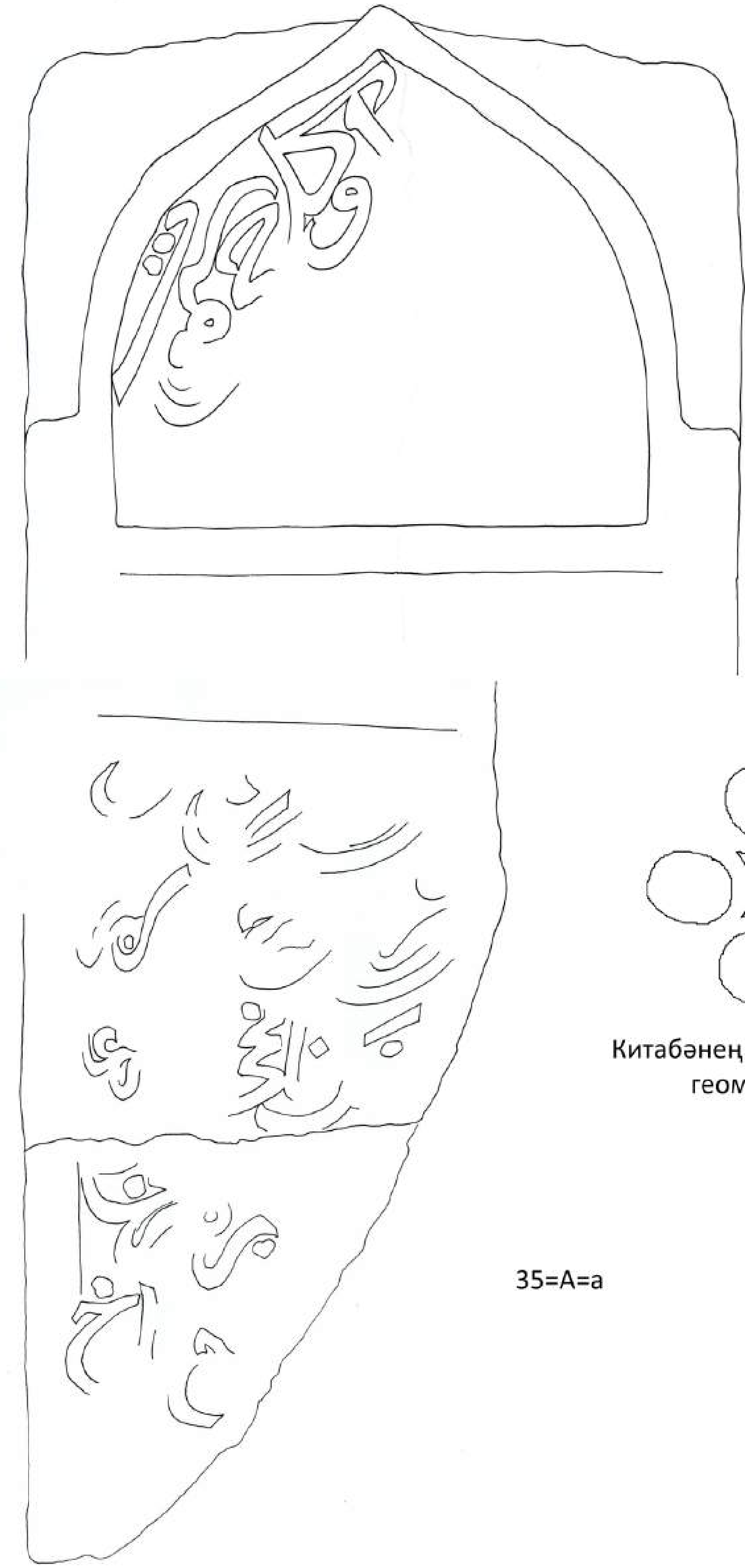

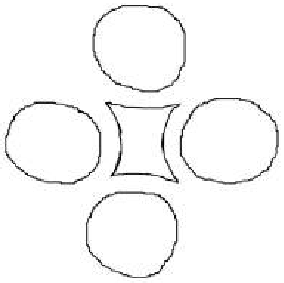

Китабәнең арткы ягындагы
геометрик бизәк

35=А=а

36=A

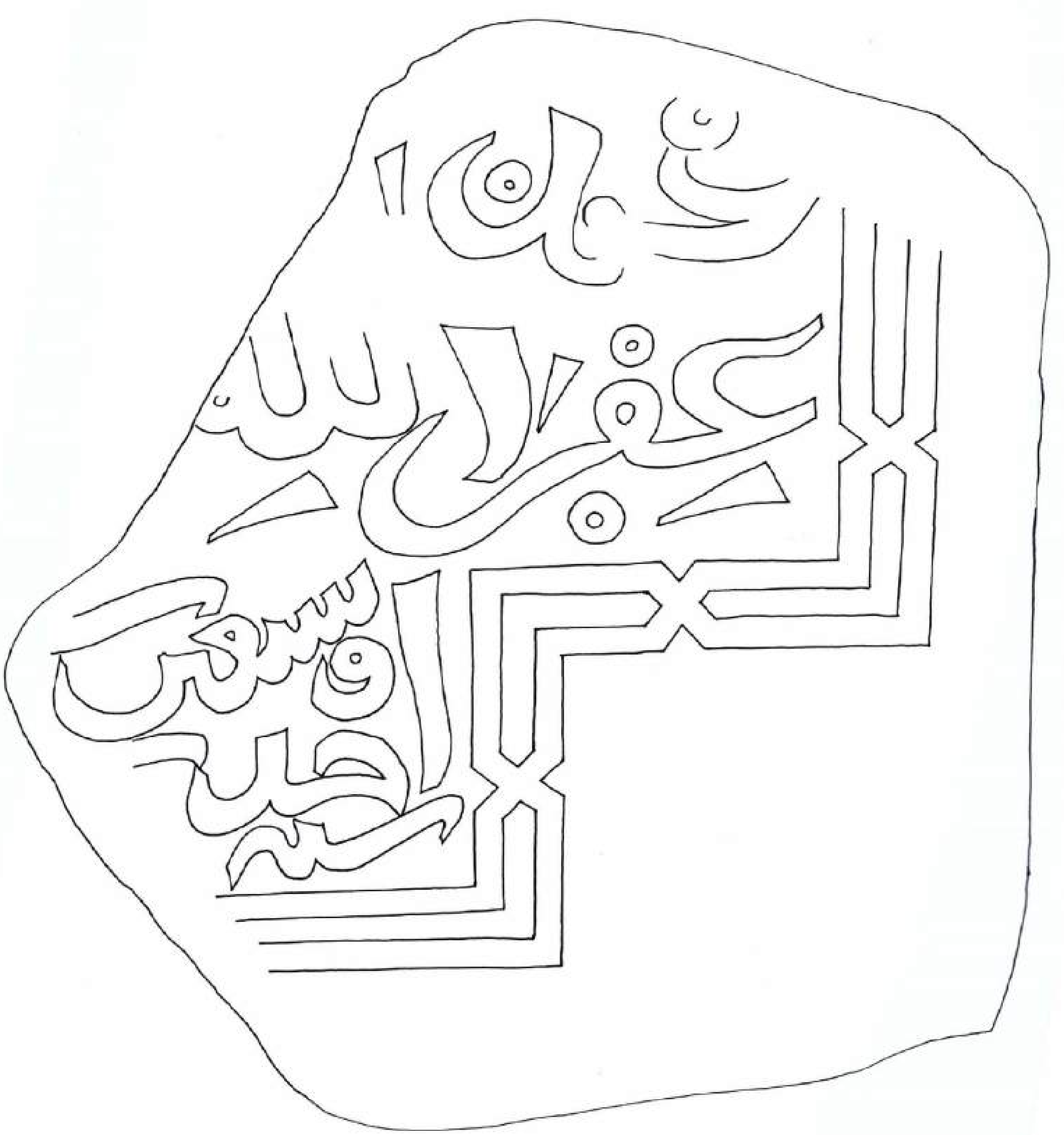

37=A=г

38=A=a

В. Усманов фоторәсеме

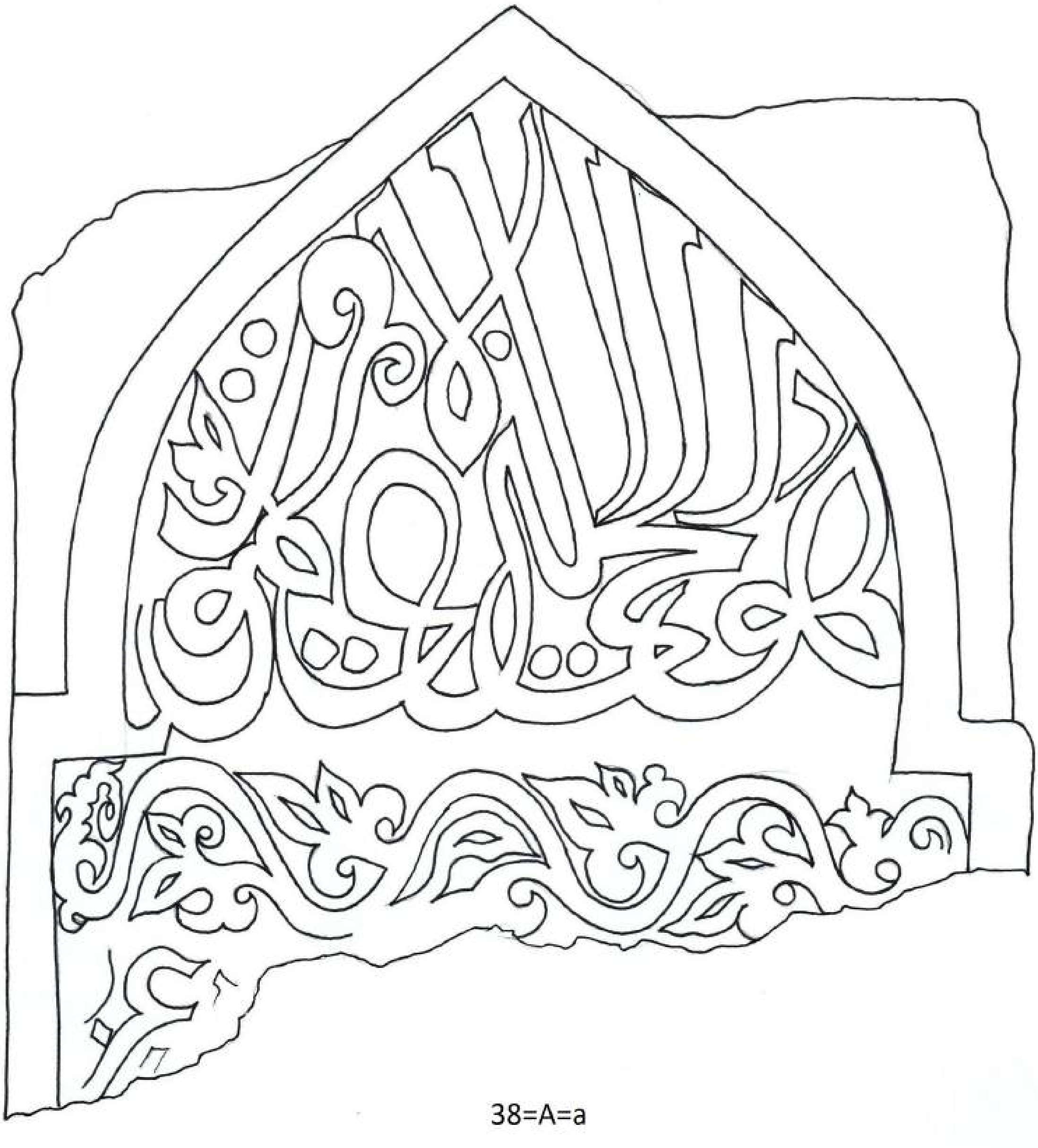

38=A=a

39=А=а

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

39=A=a

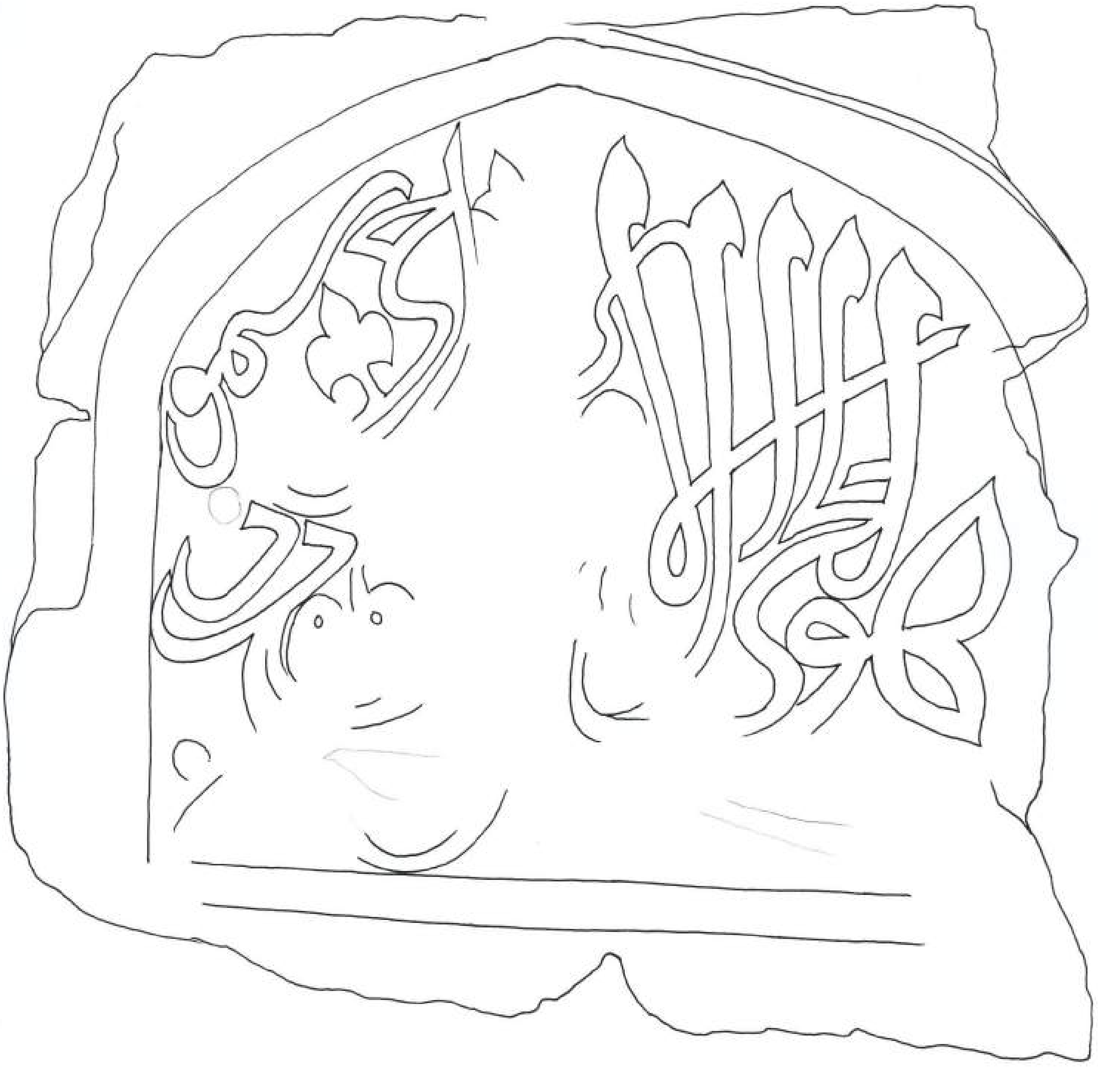

40=A=a

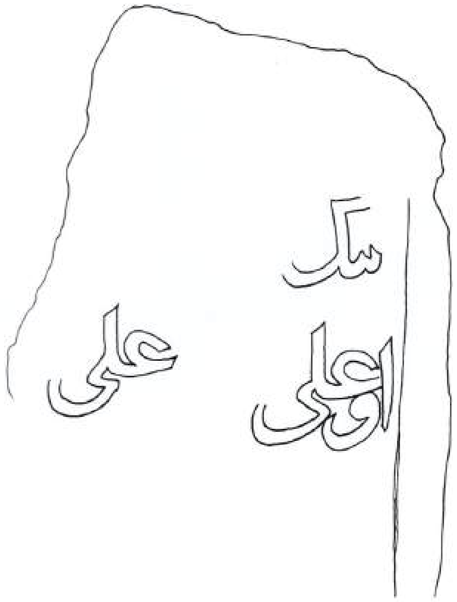

41=А=б

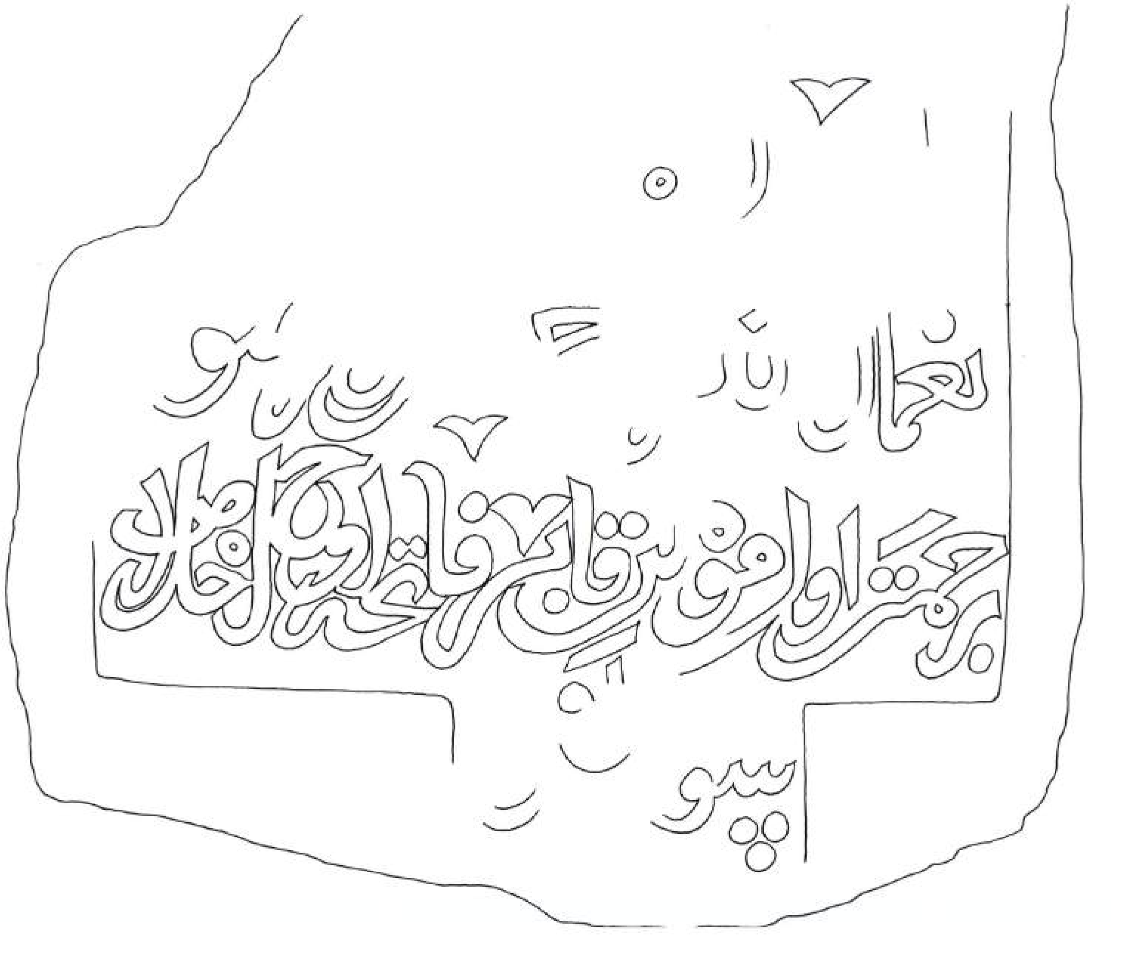

42
Җ. Мөхәммәтшин архивыннан алынды

42=В

Ф. Хәкимҗанов китабындагы эстампаждан ясалган күчермә.

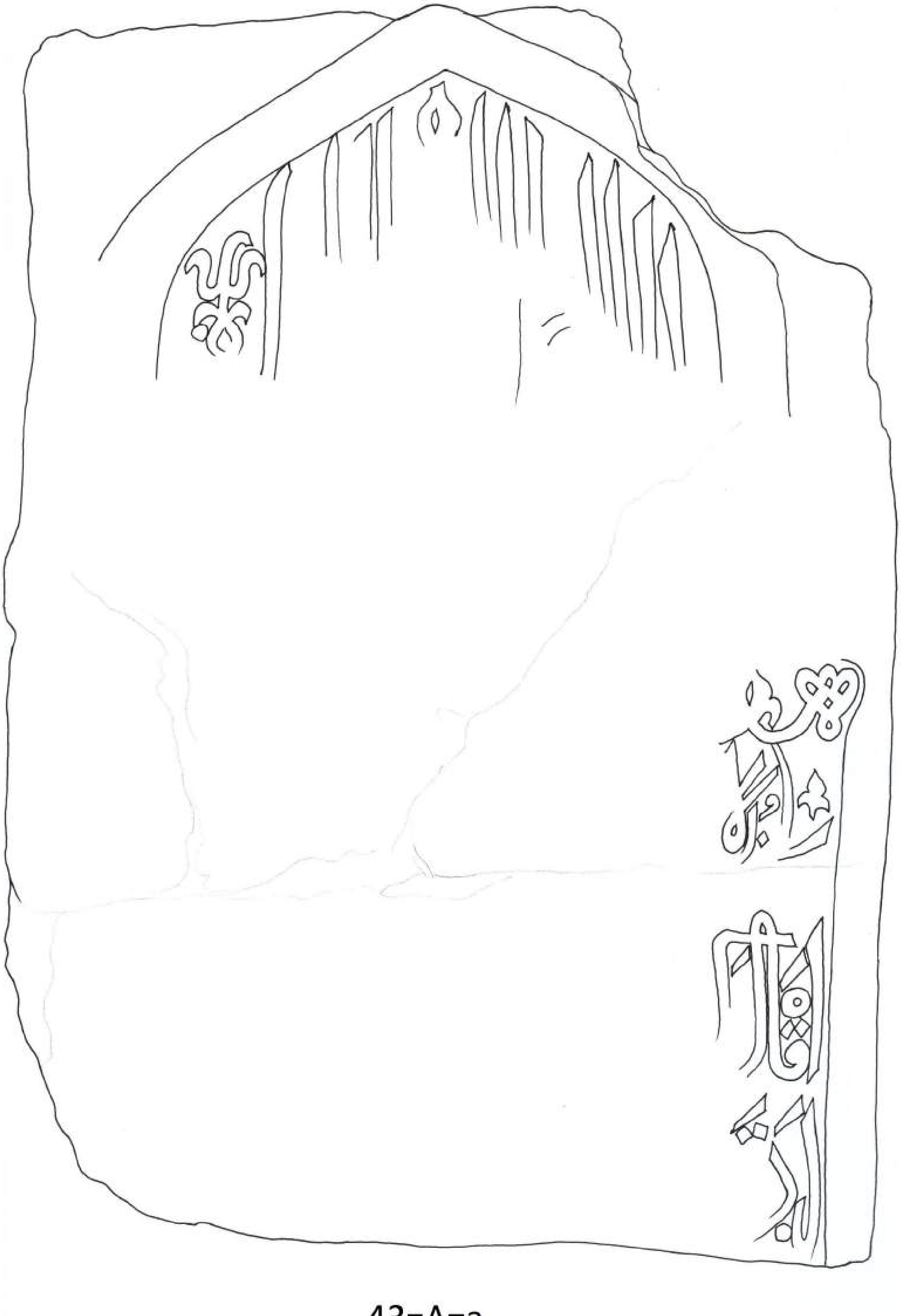

43=A=a

44=A=a

45=А=а

Ялчык авылы янәшәсендәге каберташ. Ялчык районы. Ядкяр Алтын Урда чорына карыйдыр.

Фоторәсем Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана: 72 фонд, 1 тасв., 497 сакл. бер. (Һ. Йосыпов арх., язулары фоторәсемдә бик начар күренә).

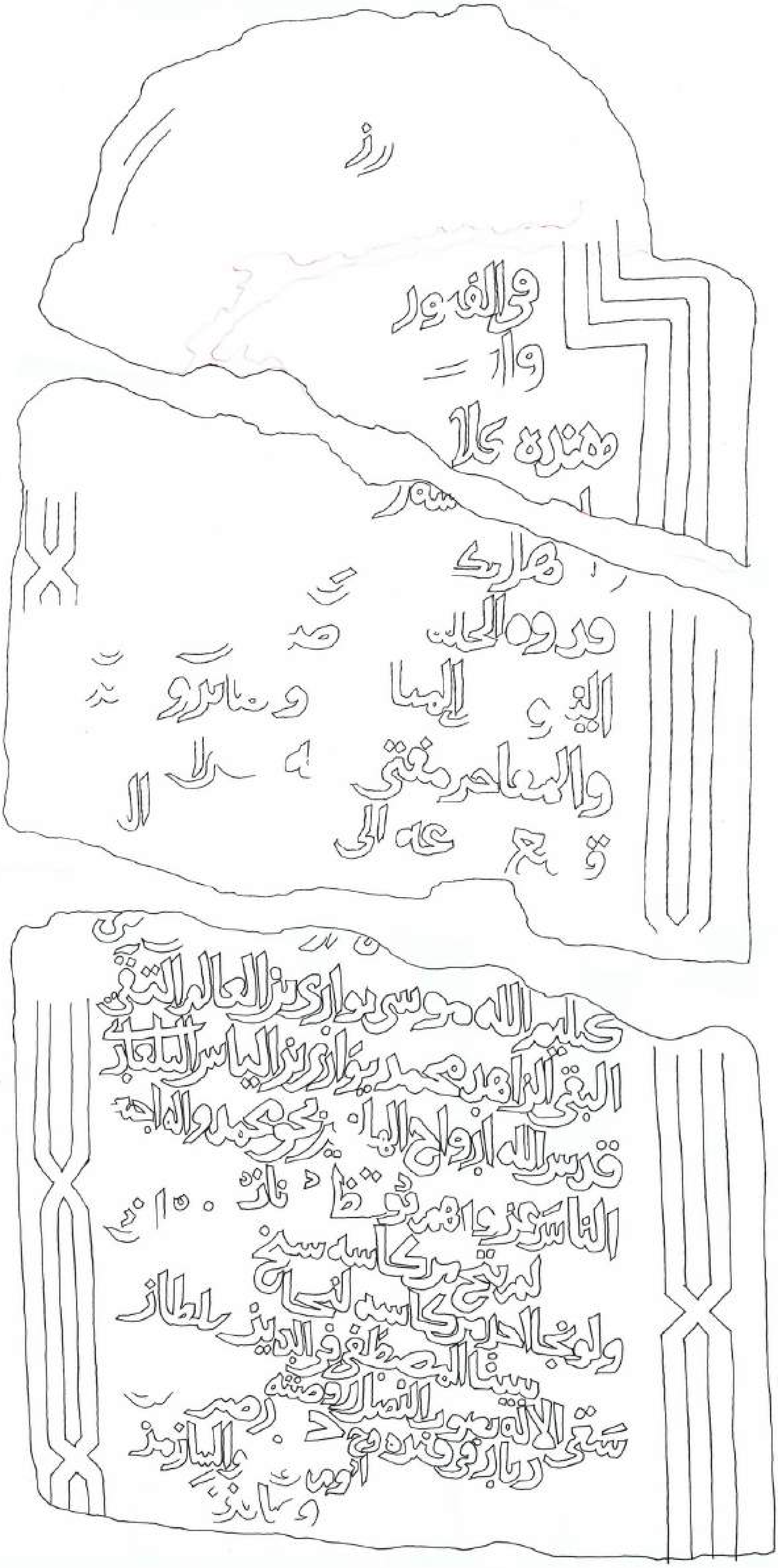

46

46=A=a

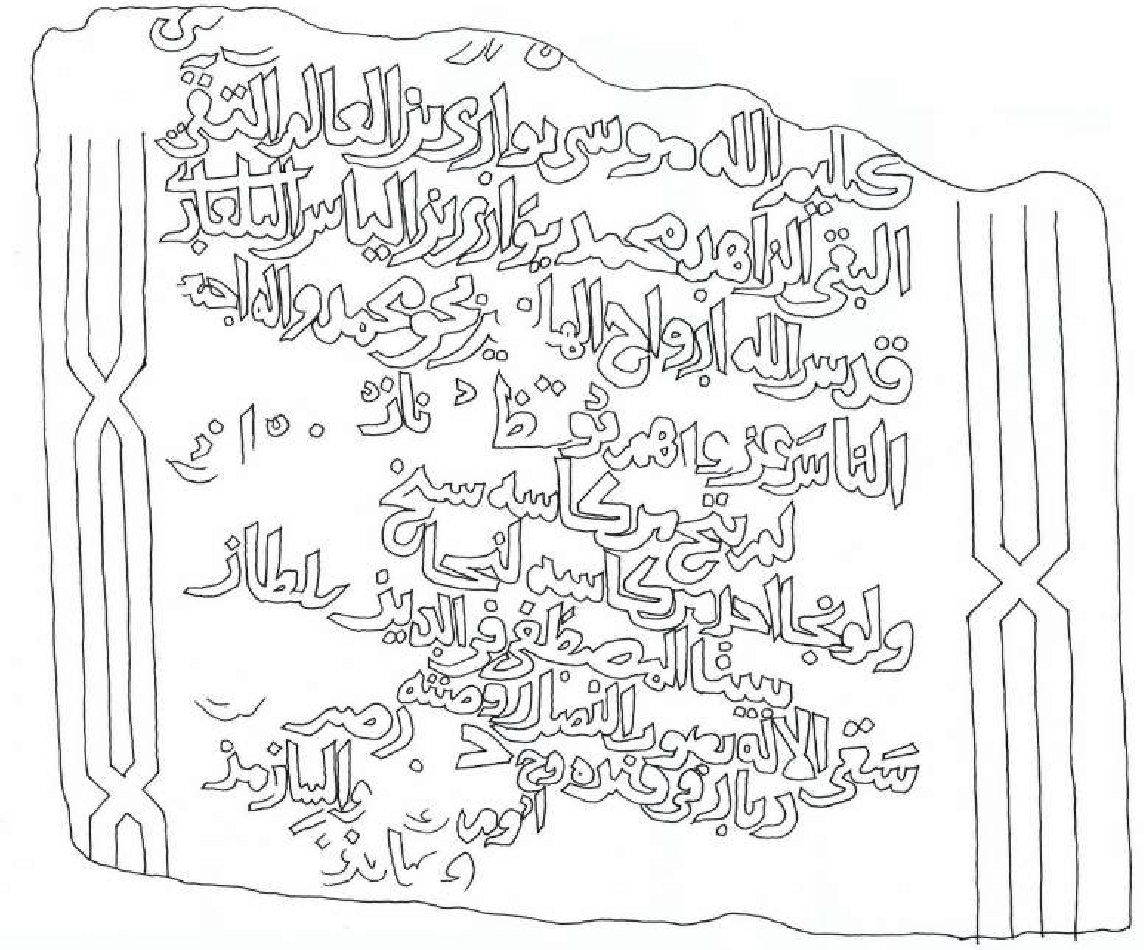

46=А=б

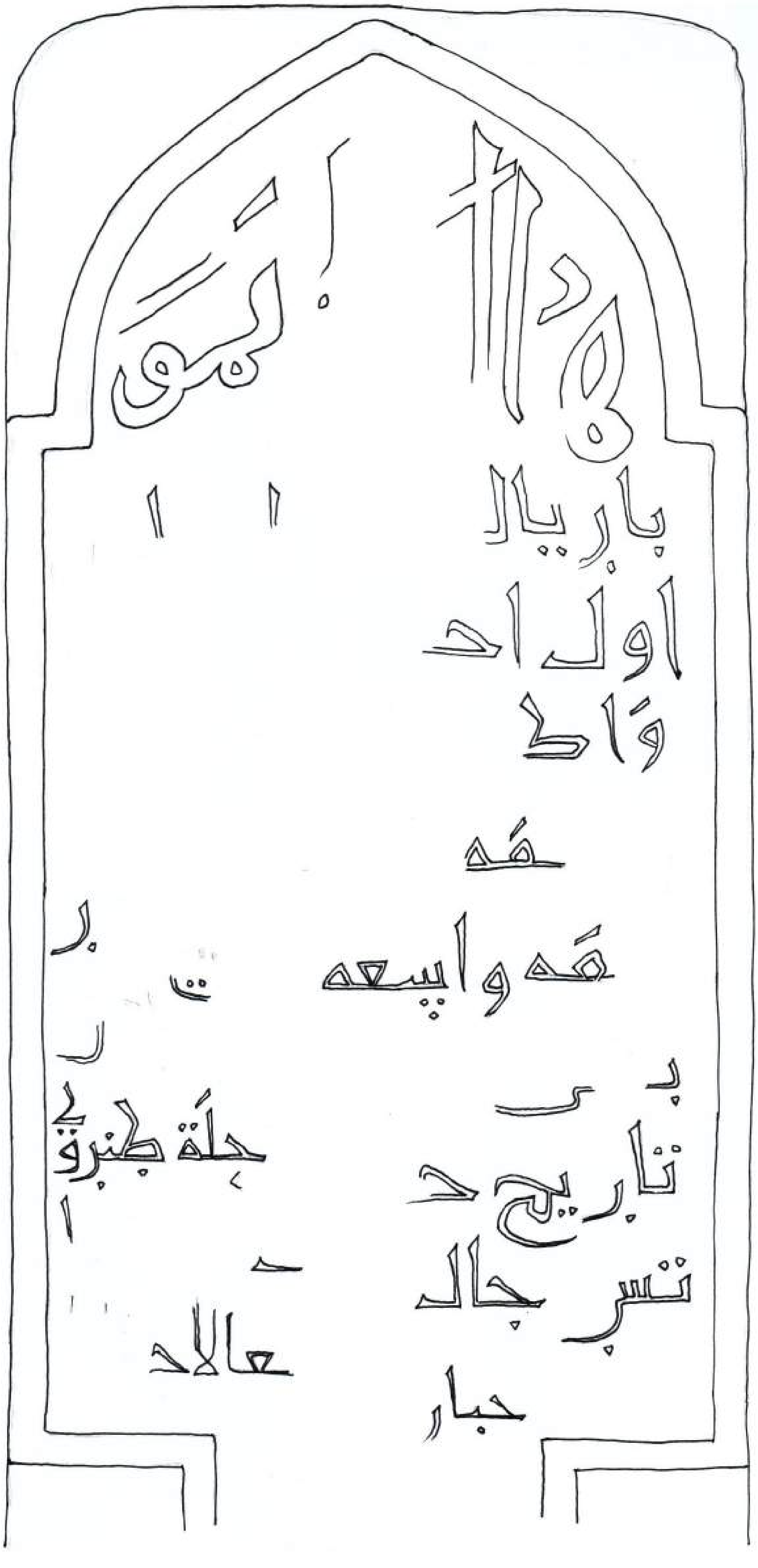

47

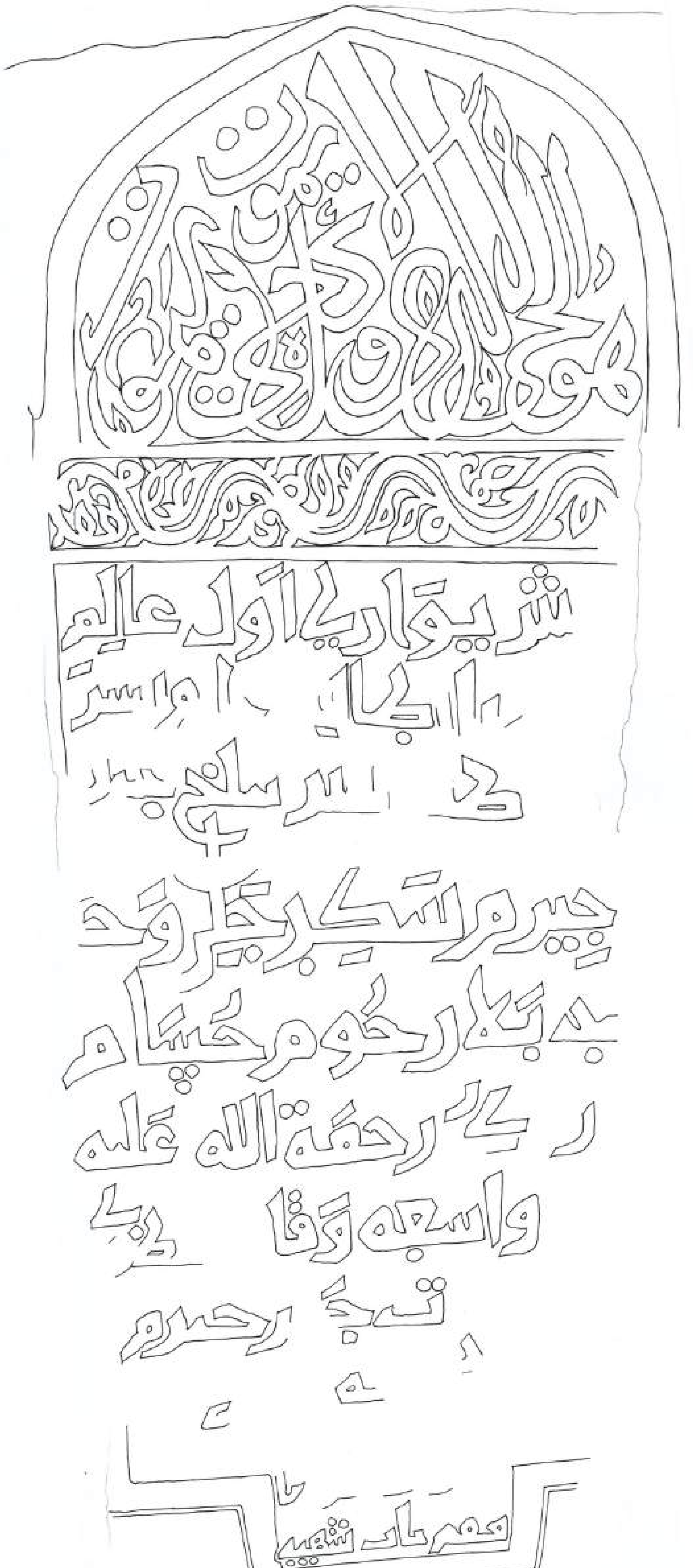

48

48=A=a

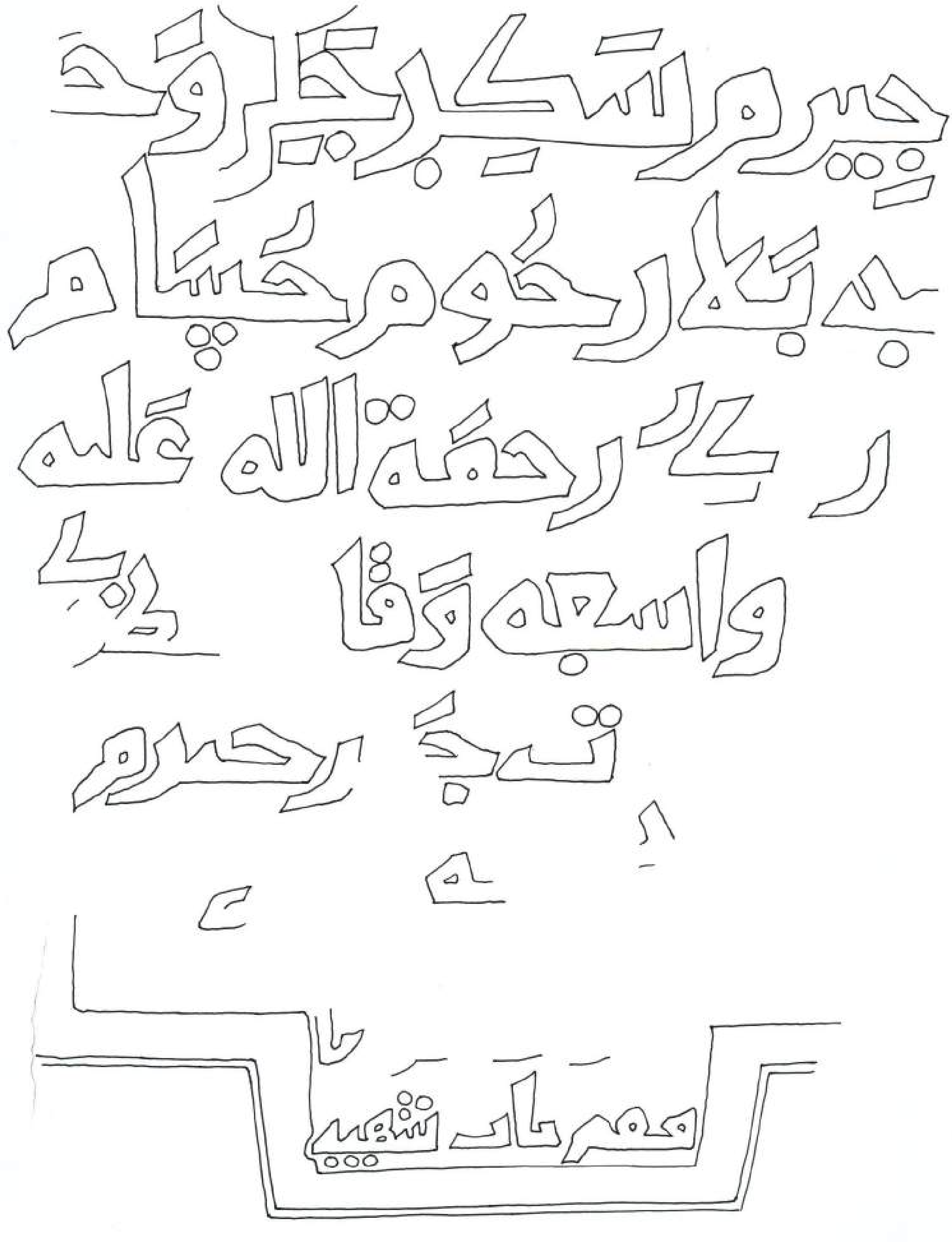

48=A=б

49

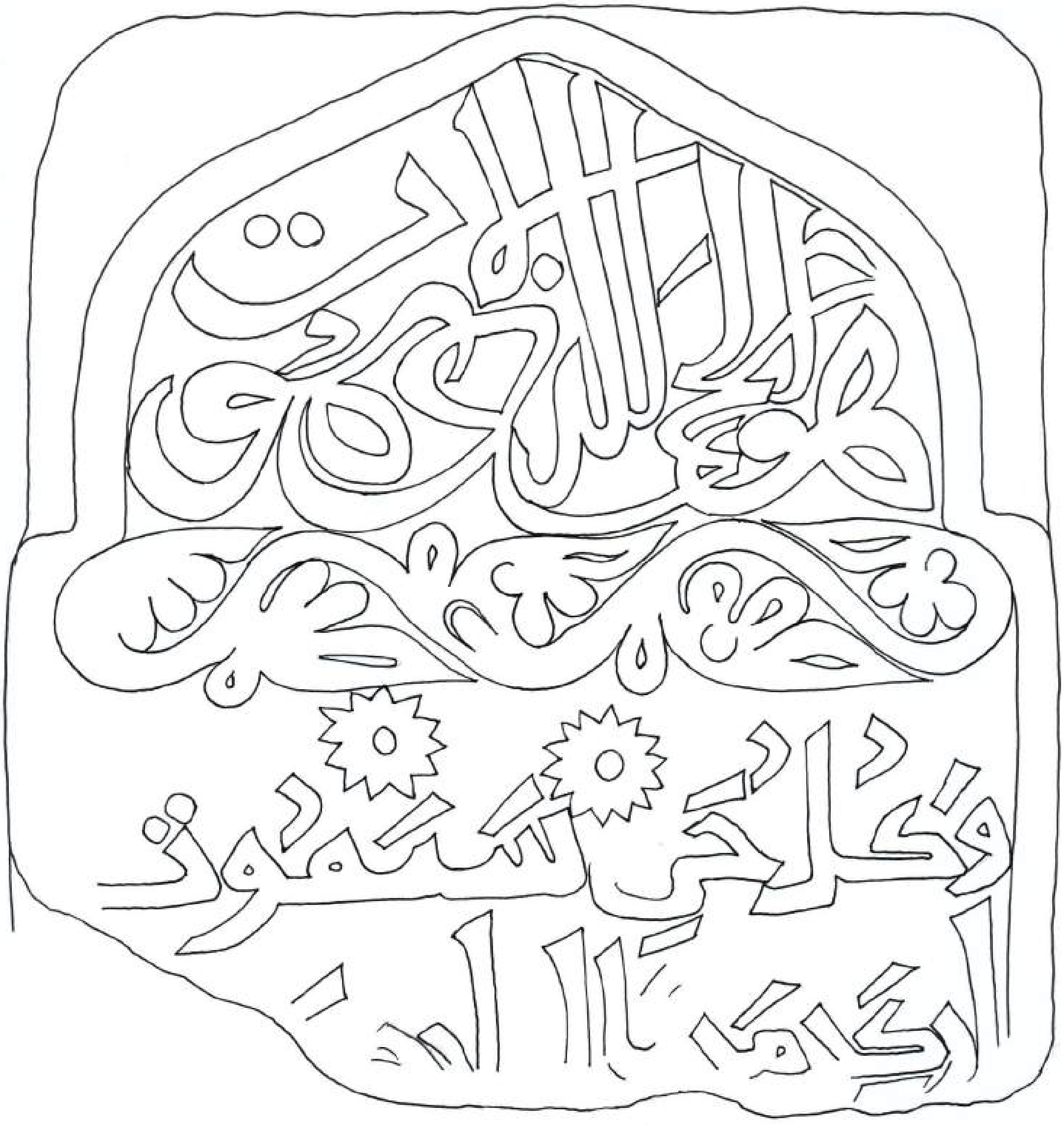

50

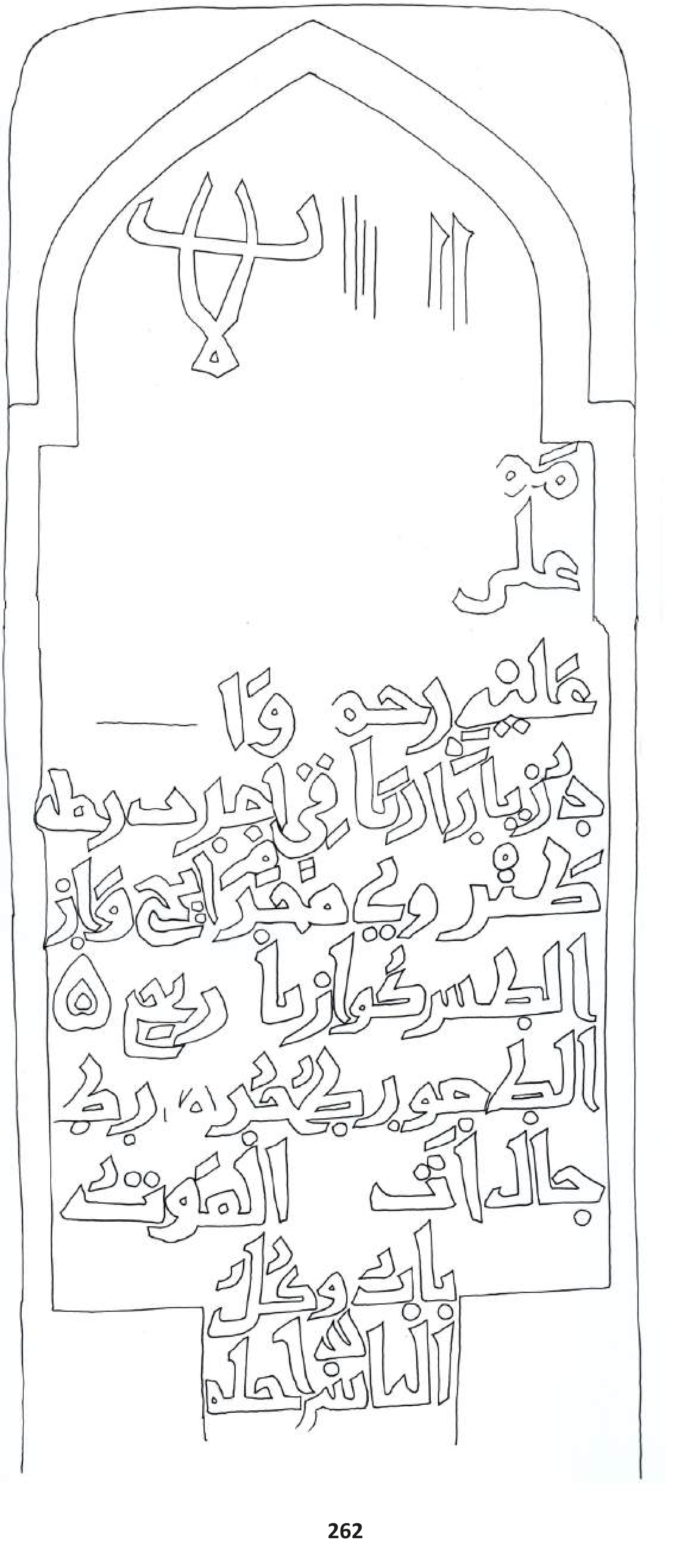

51

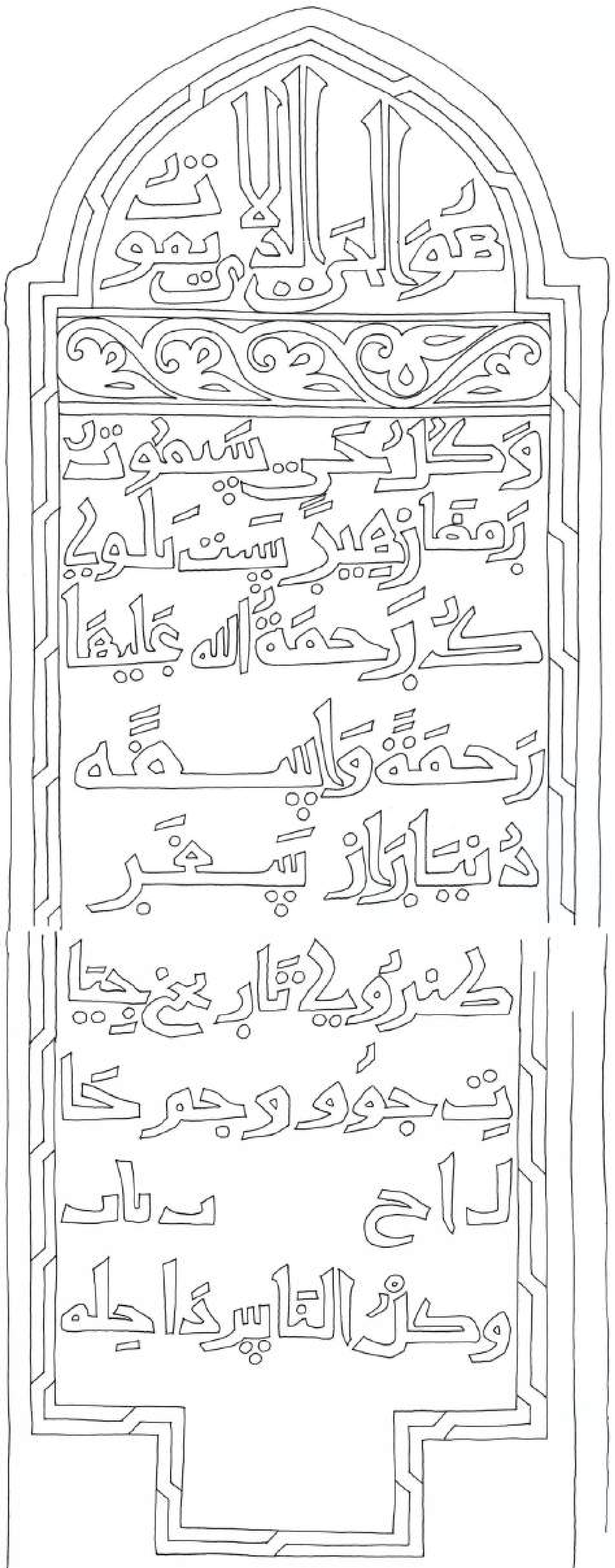

52

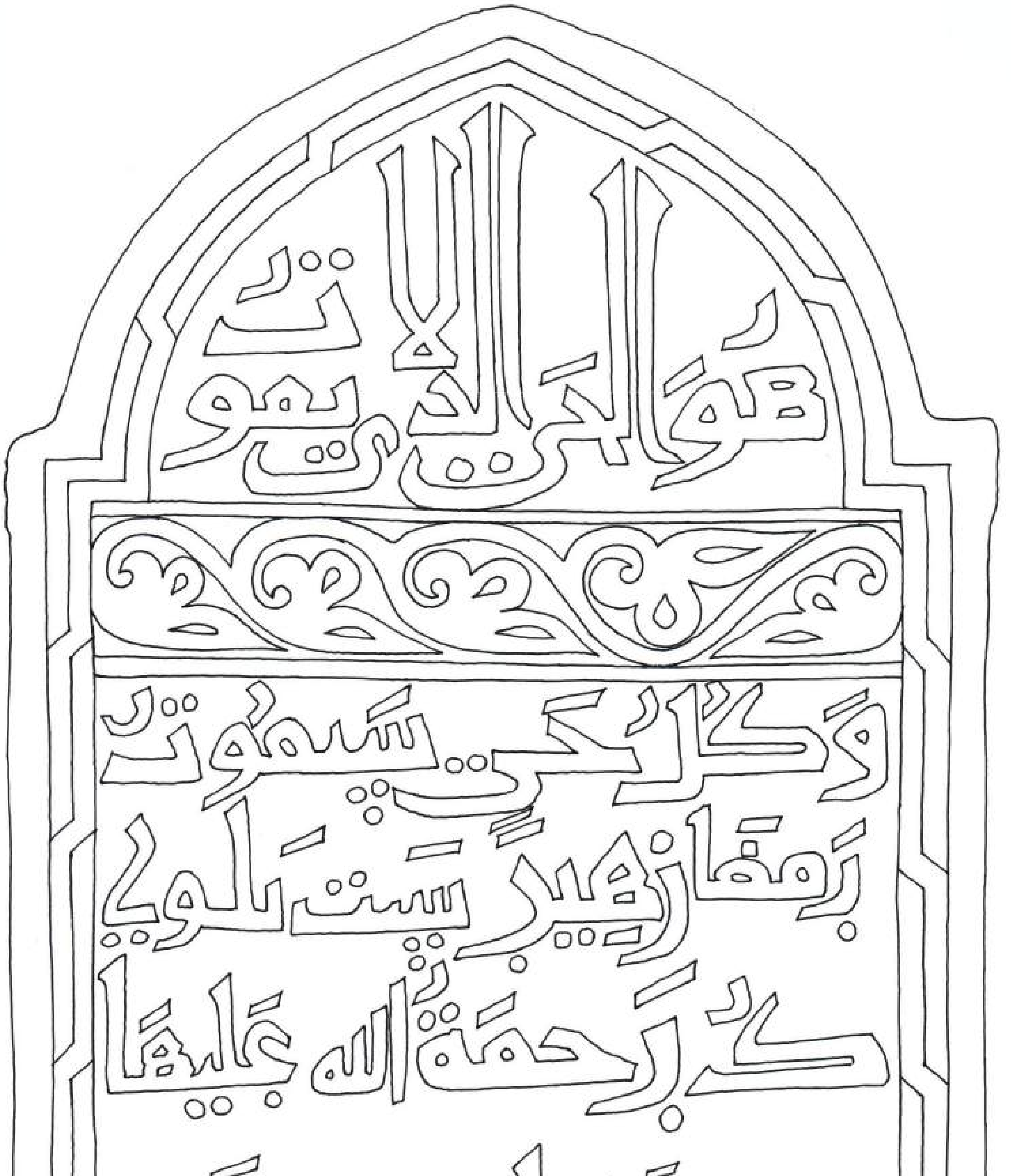

52-A=a

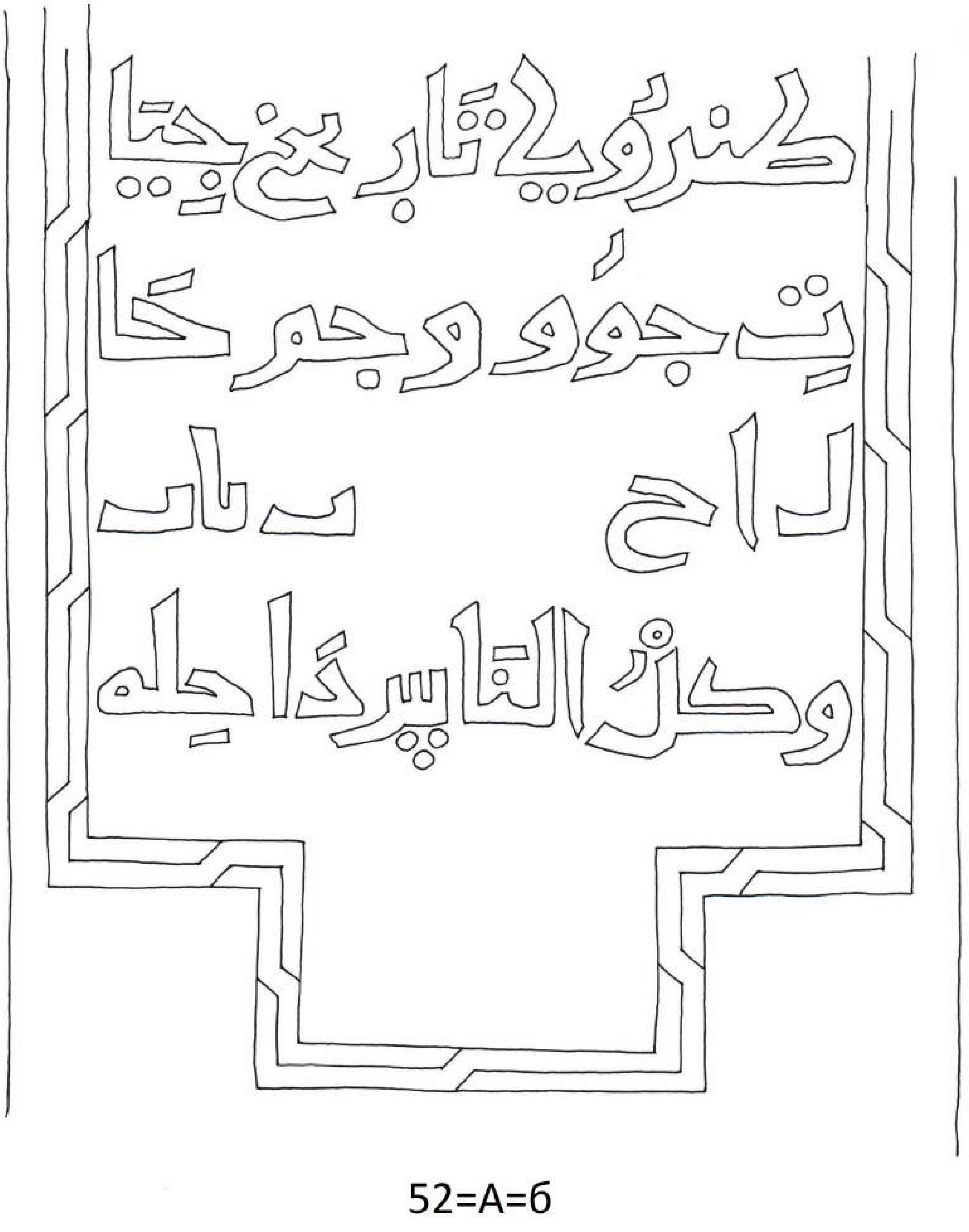

52=A=б

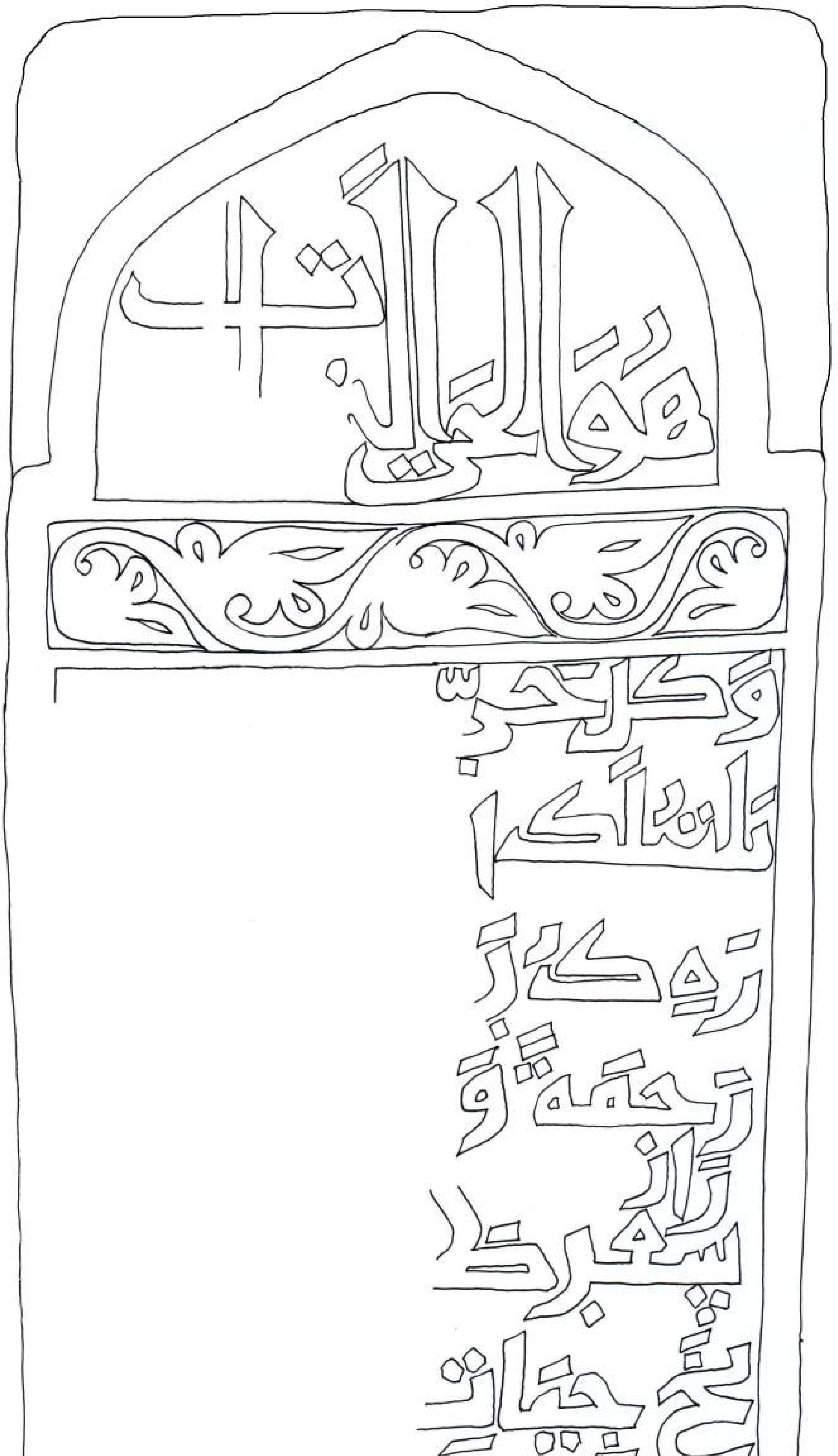

53

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана, Н.Ф.Калинин фонды (8 ф., 1 тасв., 67 сакл. бер.).

53=В,Б
Н.Ф. Калинин күчермәсе, 1942 ел

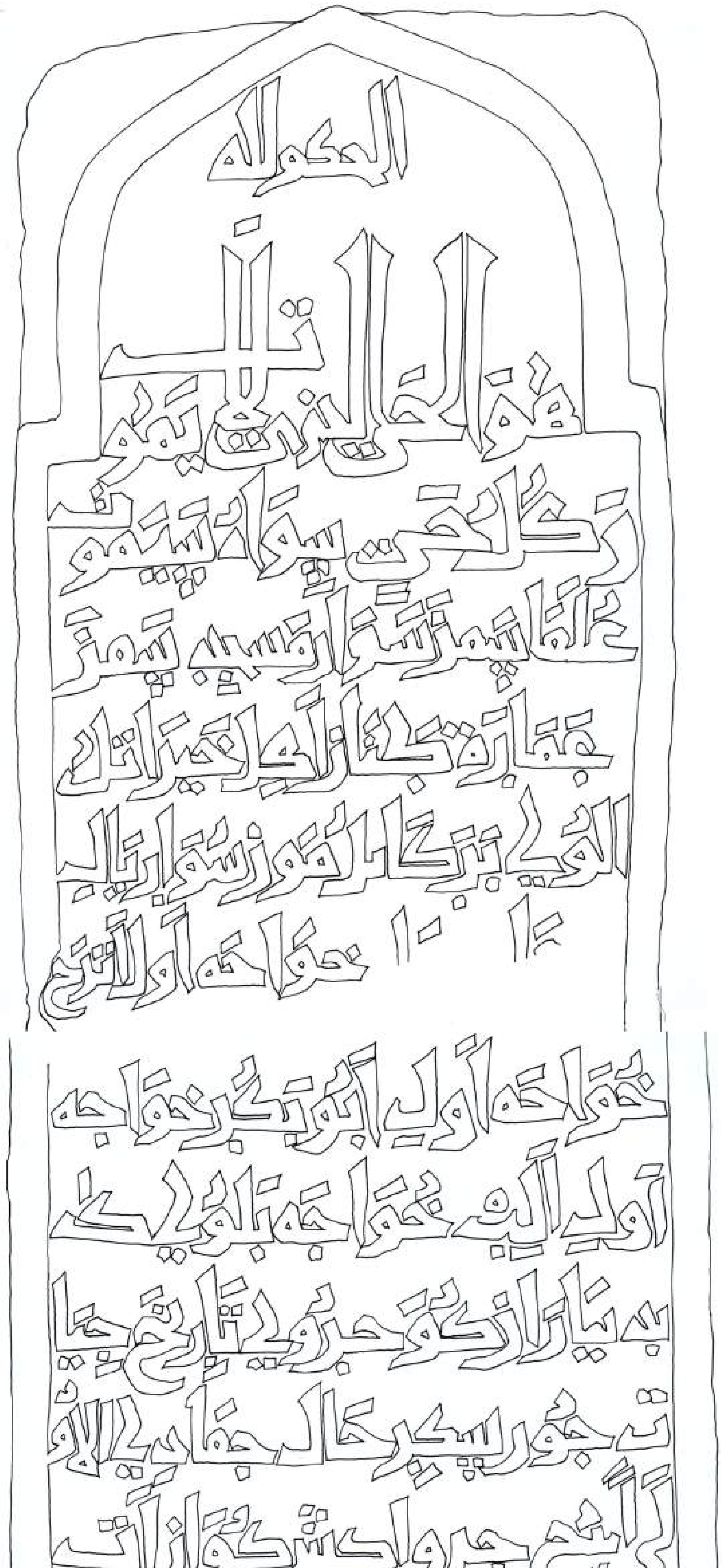

54

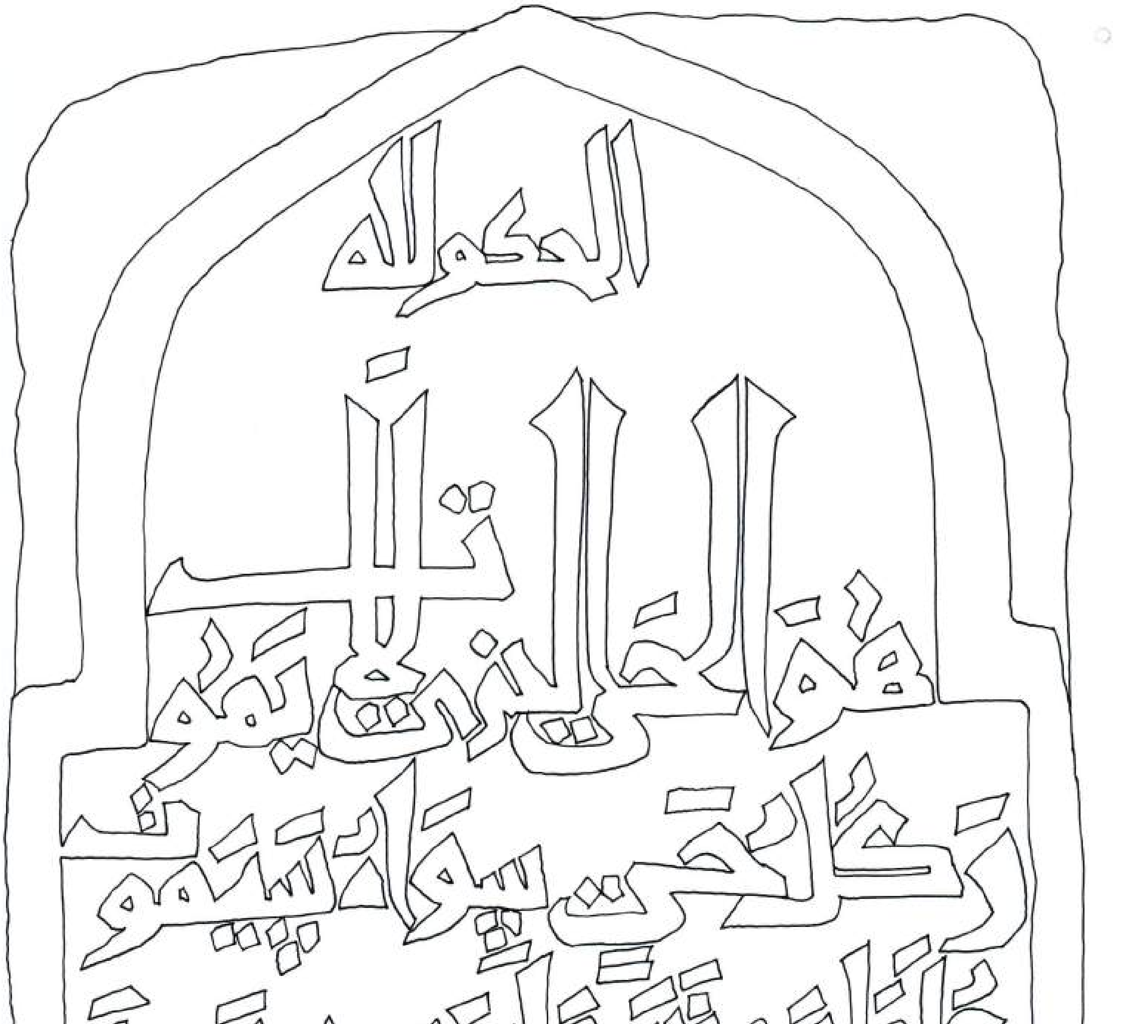

54=A=a

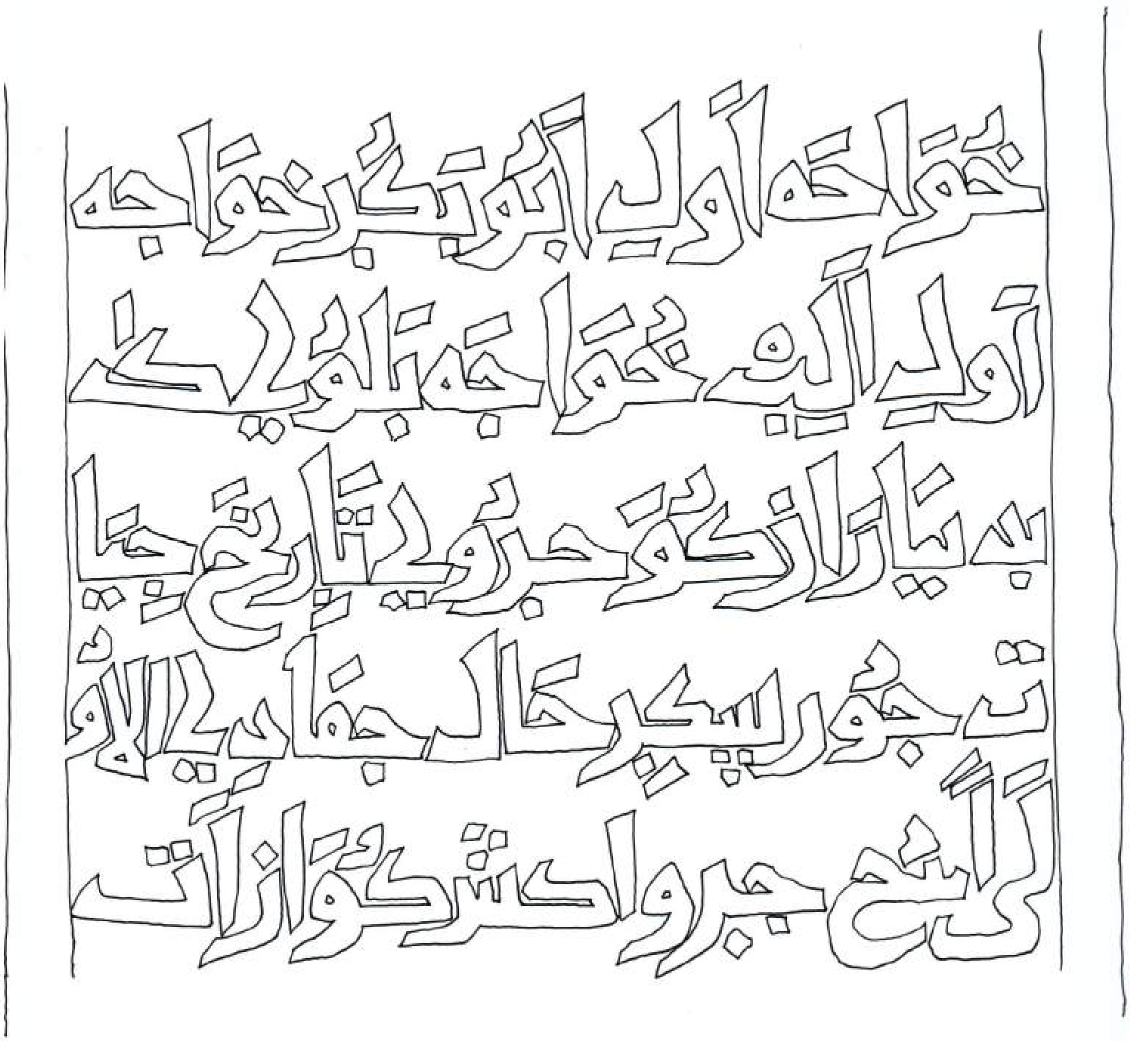

54=A=6

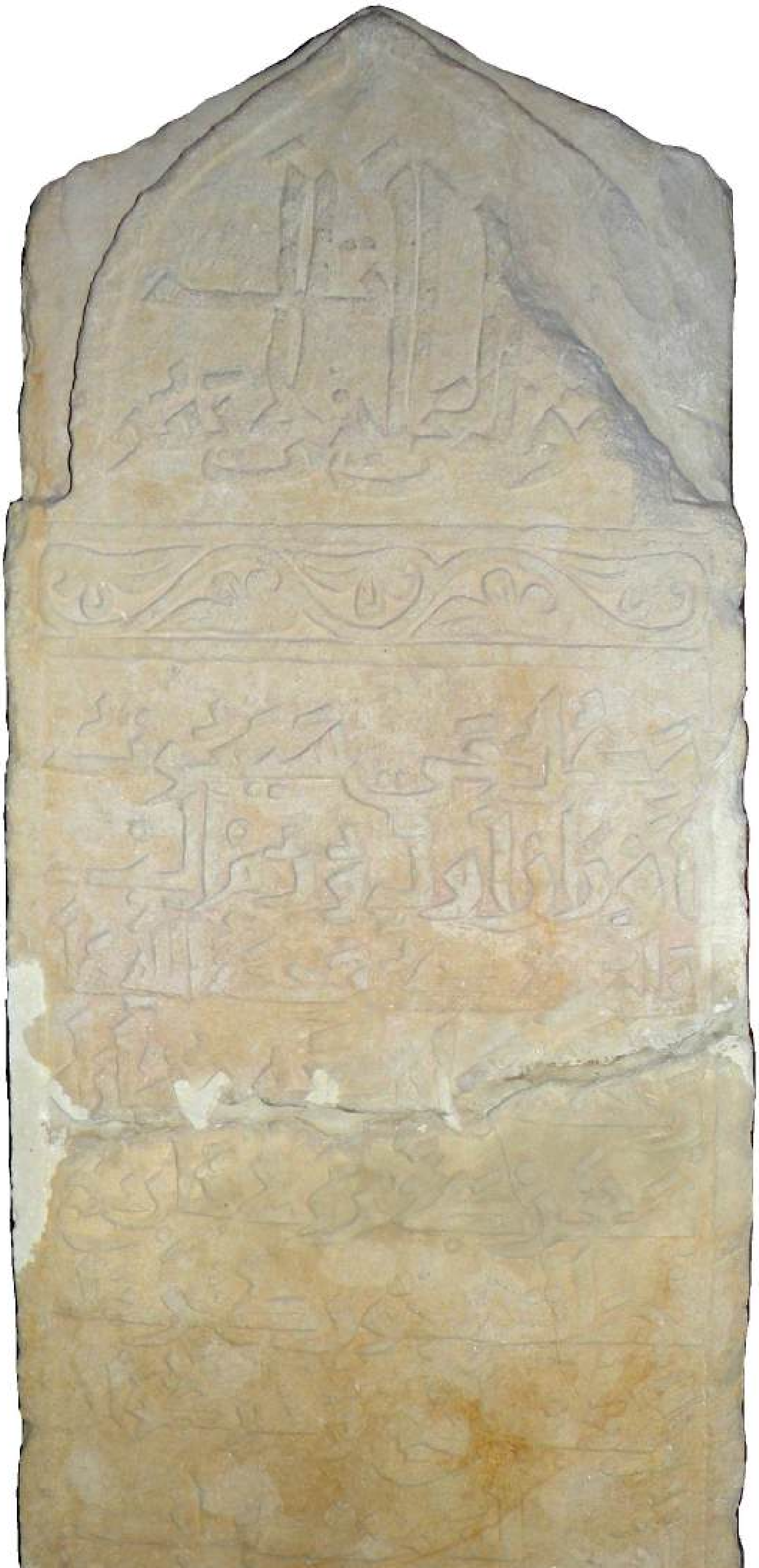

В. Усманов
фоторәсеме

55

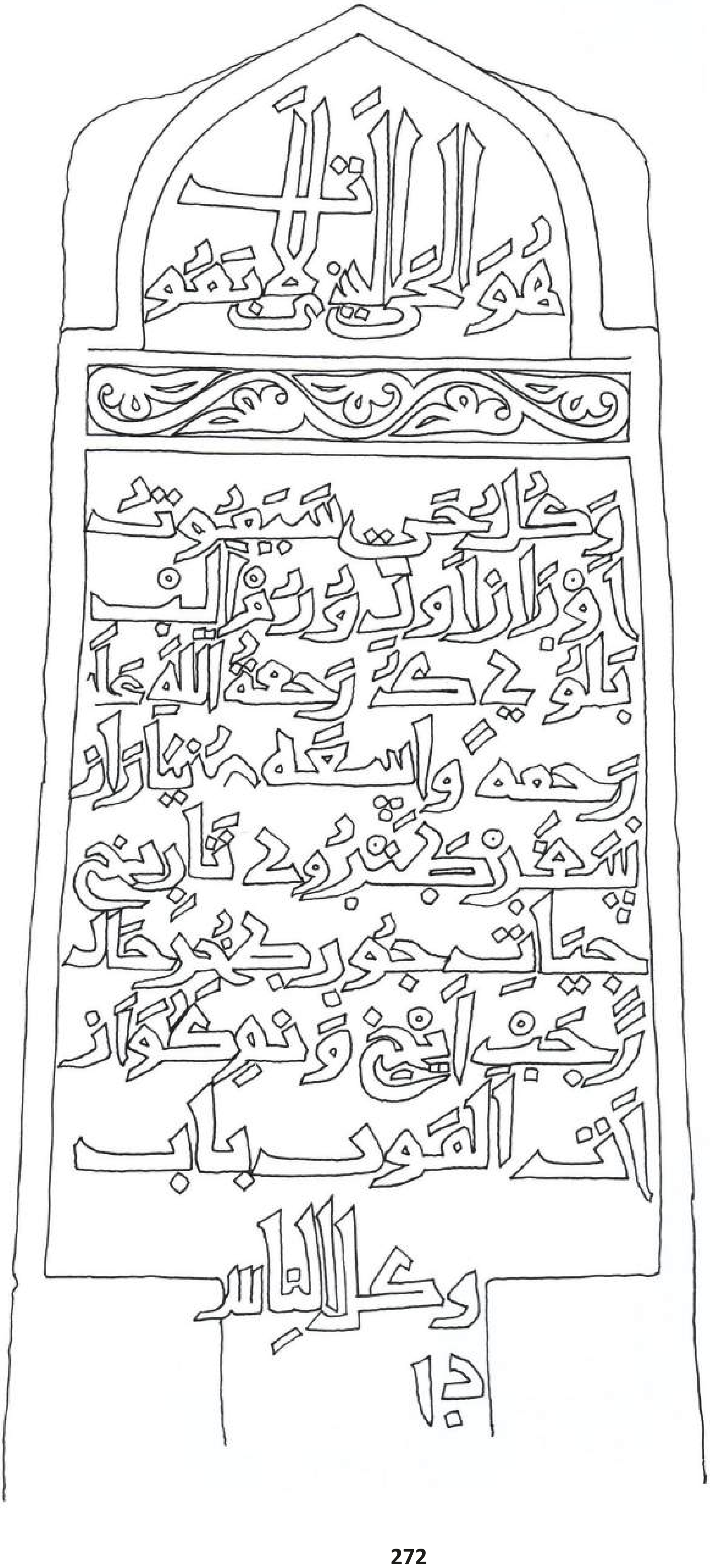

55

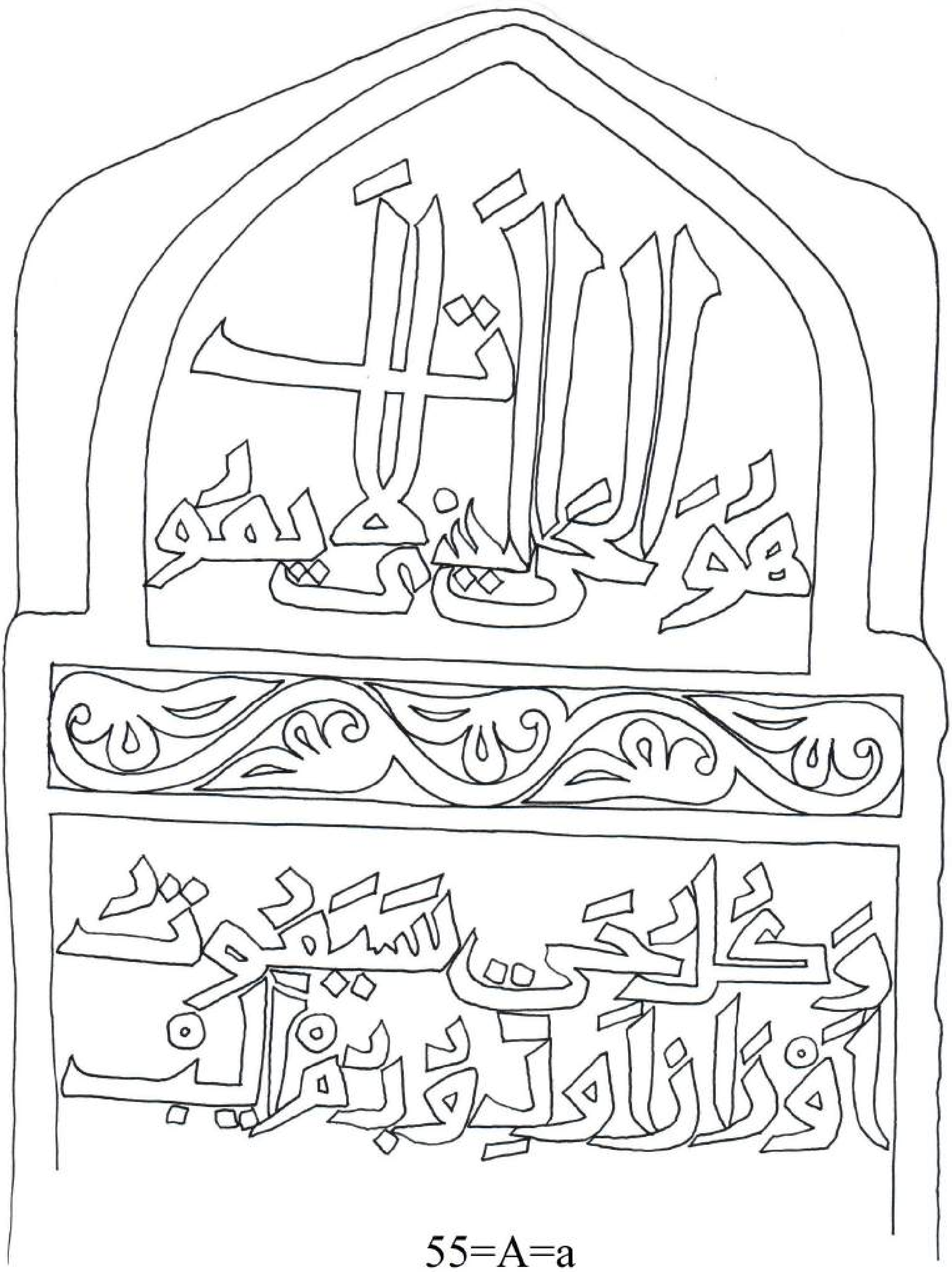

55=A=a

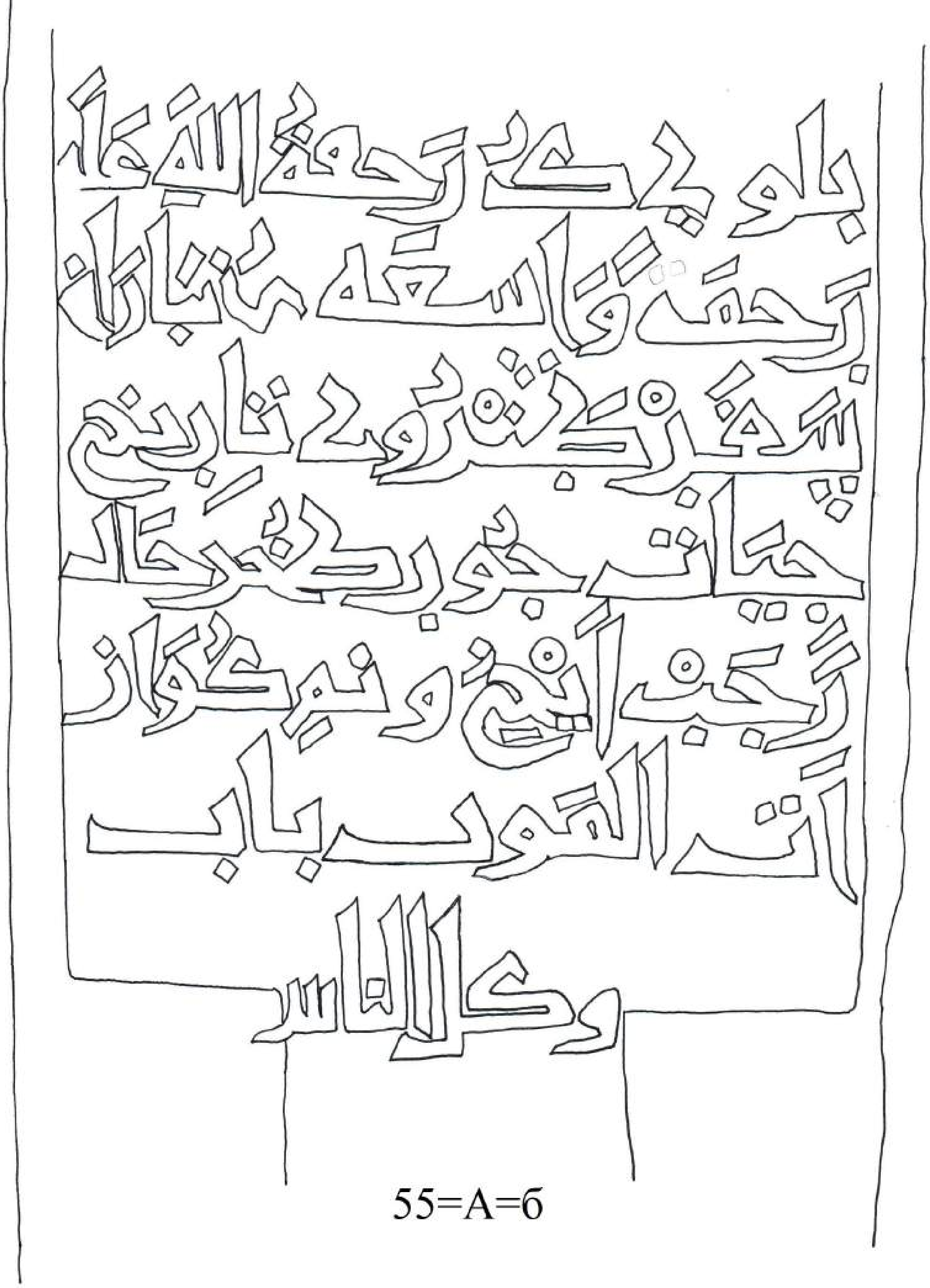

55=A=6

В. Усманов фоторәсеме

56

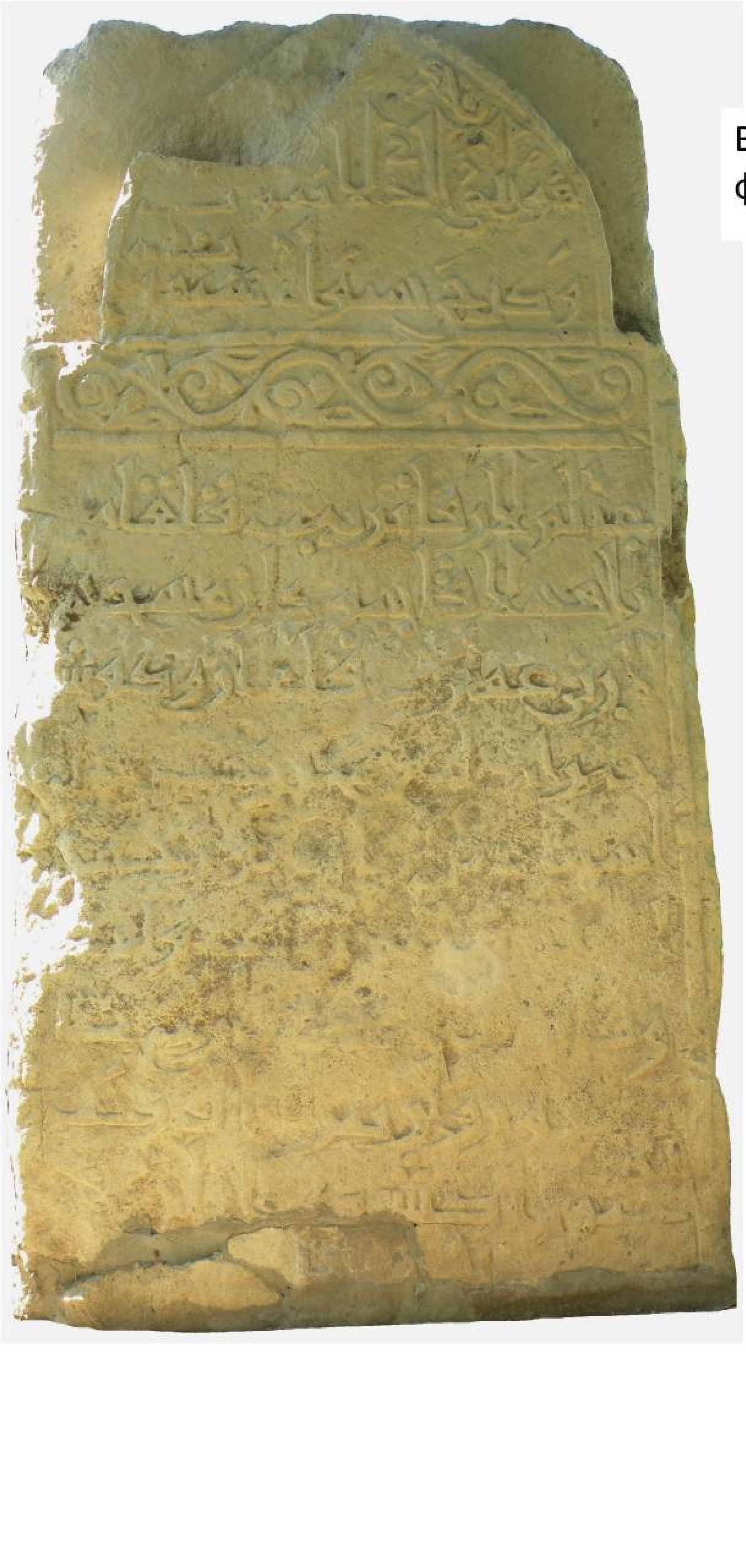

В. Усманов фоторәсеме

56

56=А=а

В. Усманов фоторәсеме

56=А=а

В. Усманов фоторәсеме

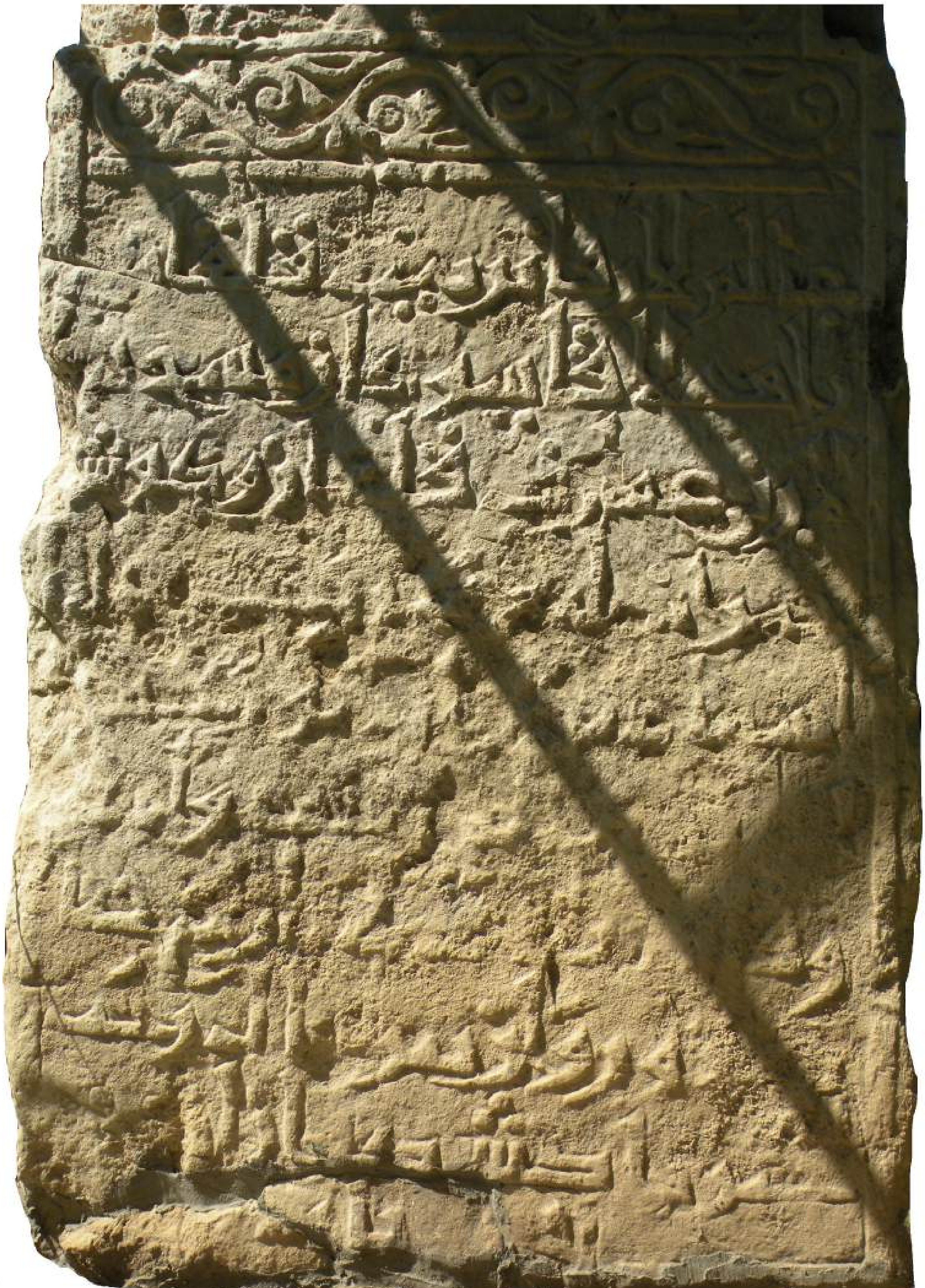

56=А=б
В. Усманов фоторәсеме

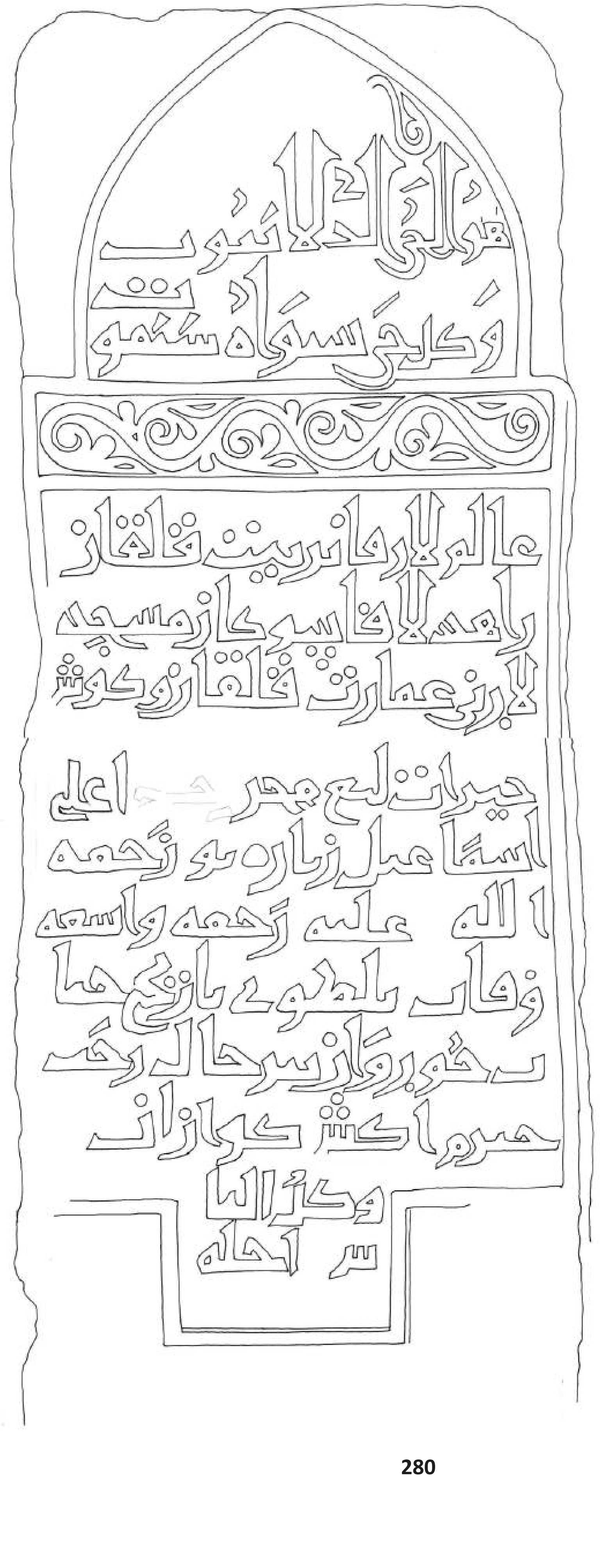

56

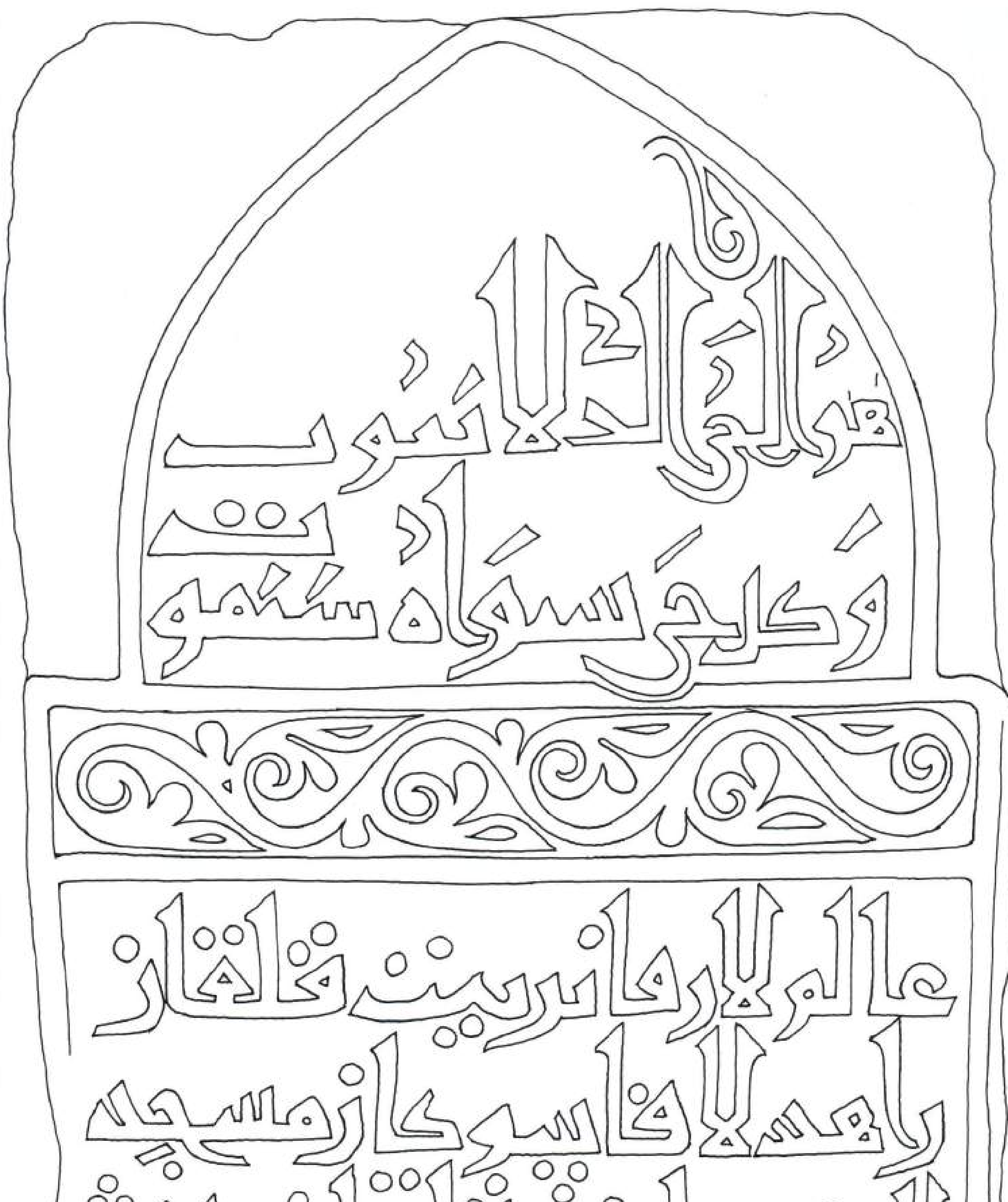

56=A=a

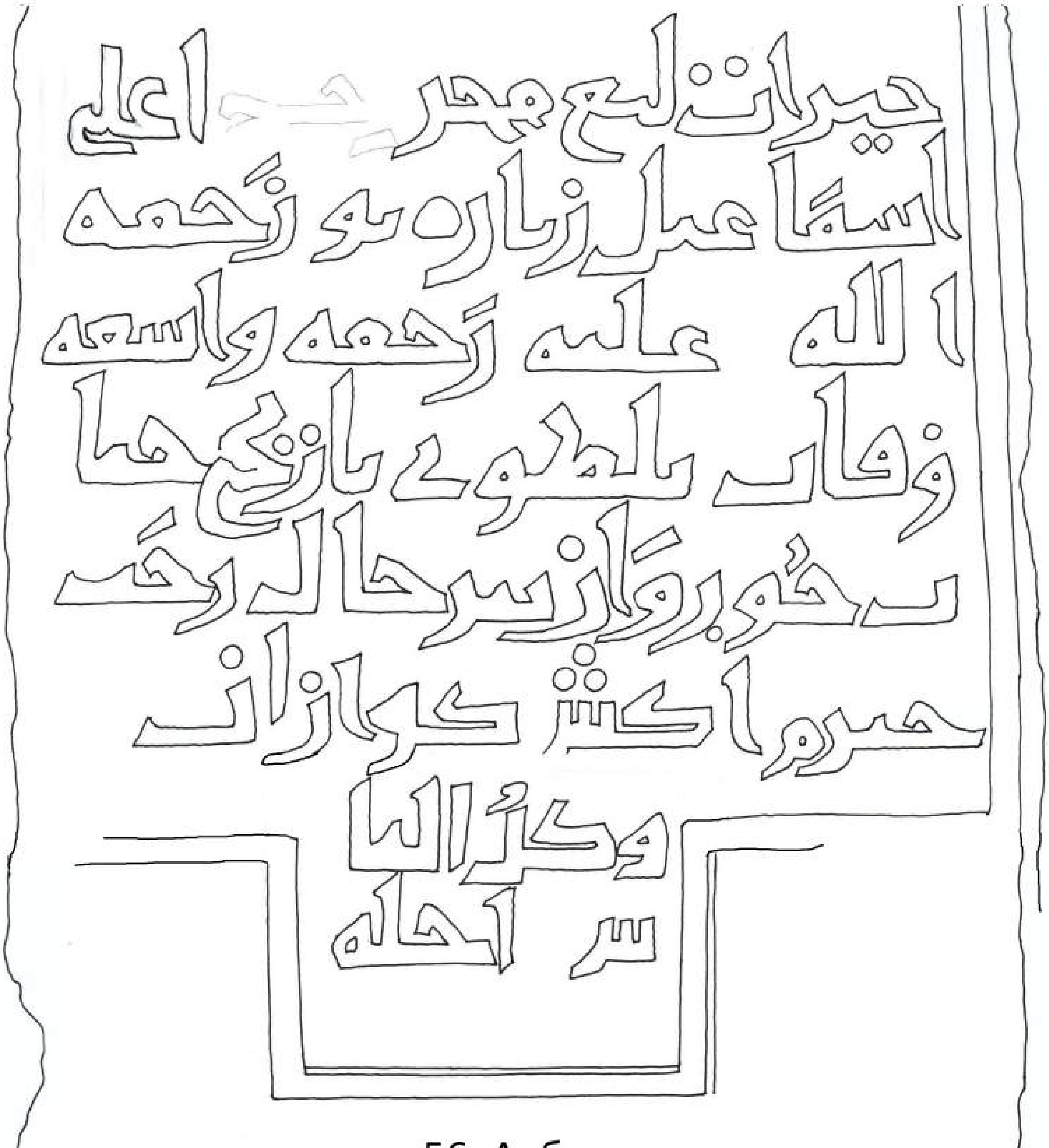

56=A=б

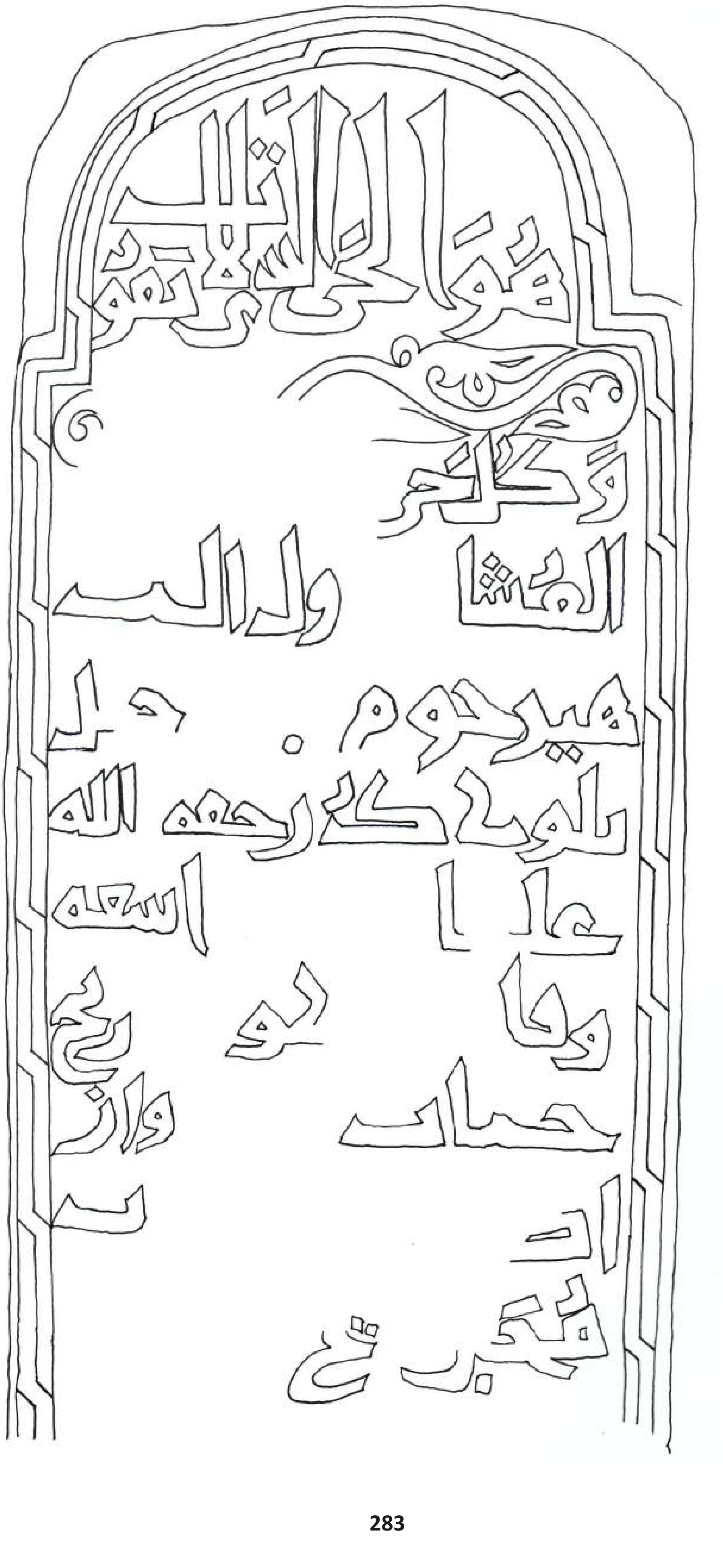

57

58

Мирасханә, 72 ф., тасв. 1., сакл. бер. 4.

58

الموت ياتيك الجبر و القبر صندوق العمل

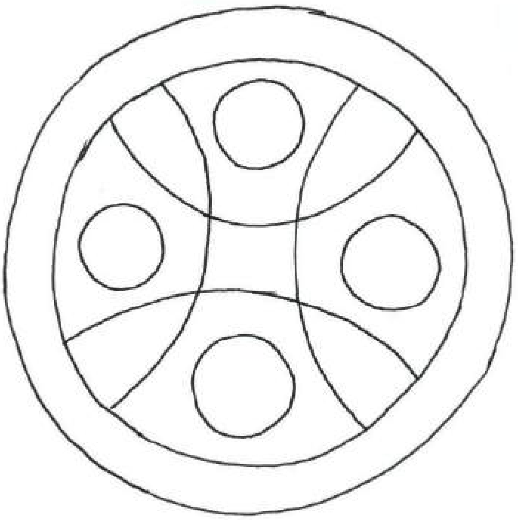

الموت ياتيك الجبر و القبر صندوق العمل

58=B

Н. Гариф
фоторәсеме

59

59=A=a

Н. Гариф фоторәсеме

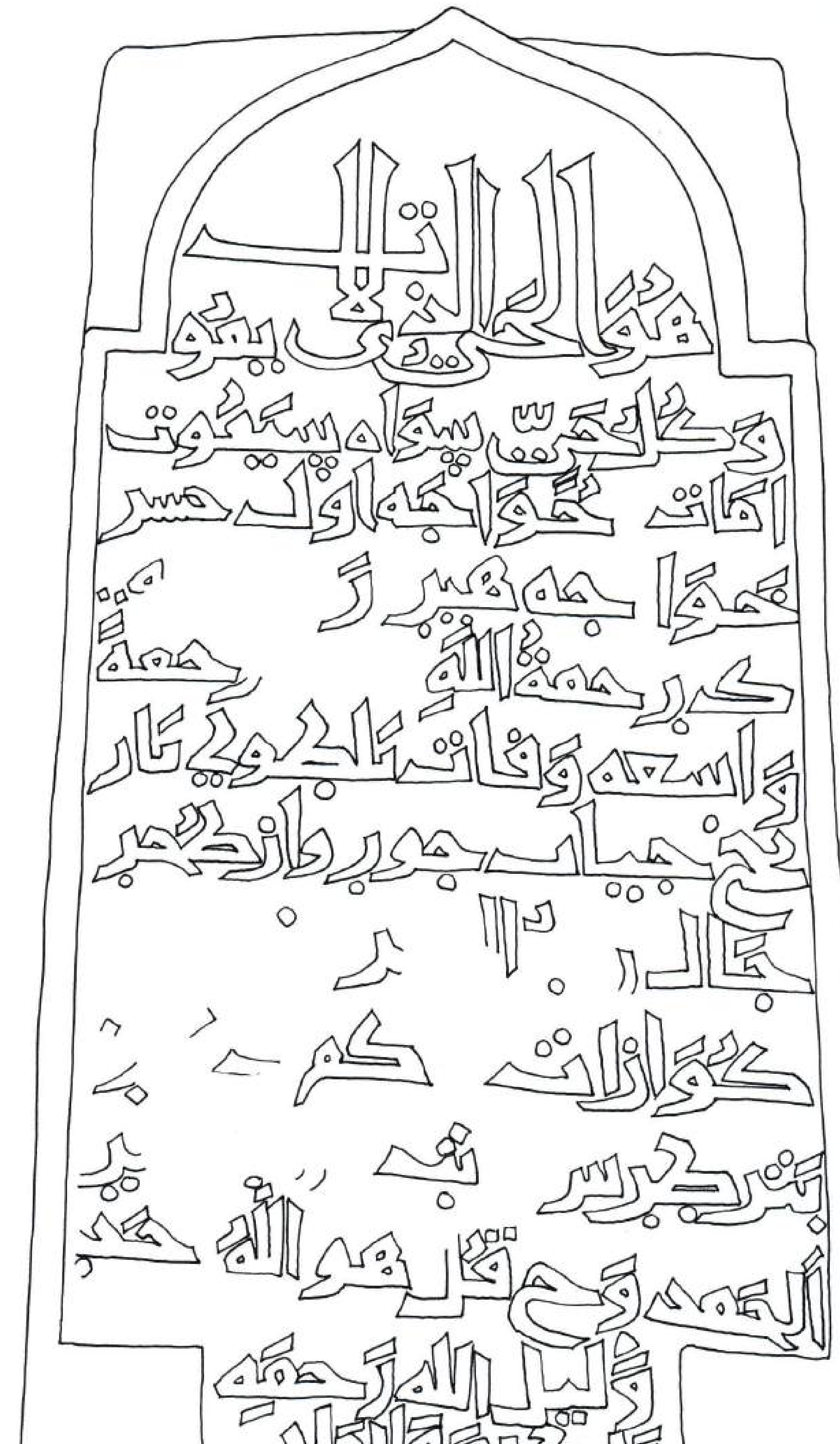

59

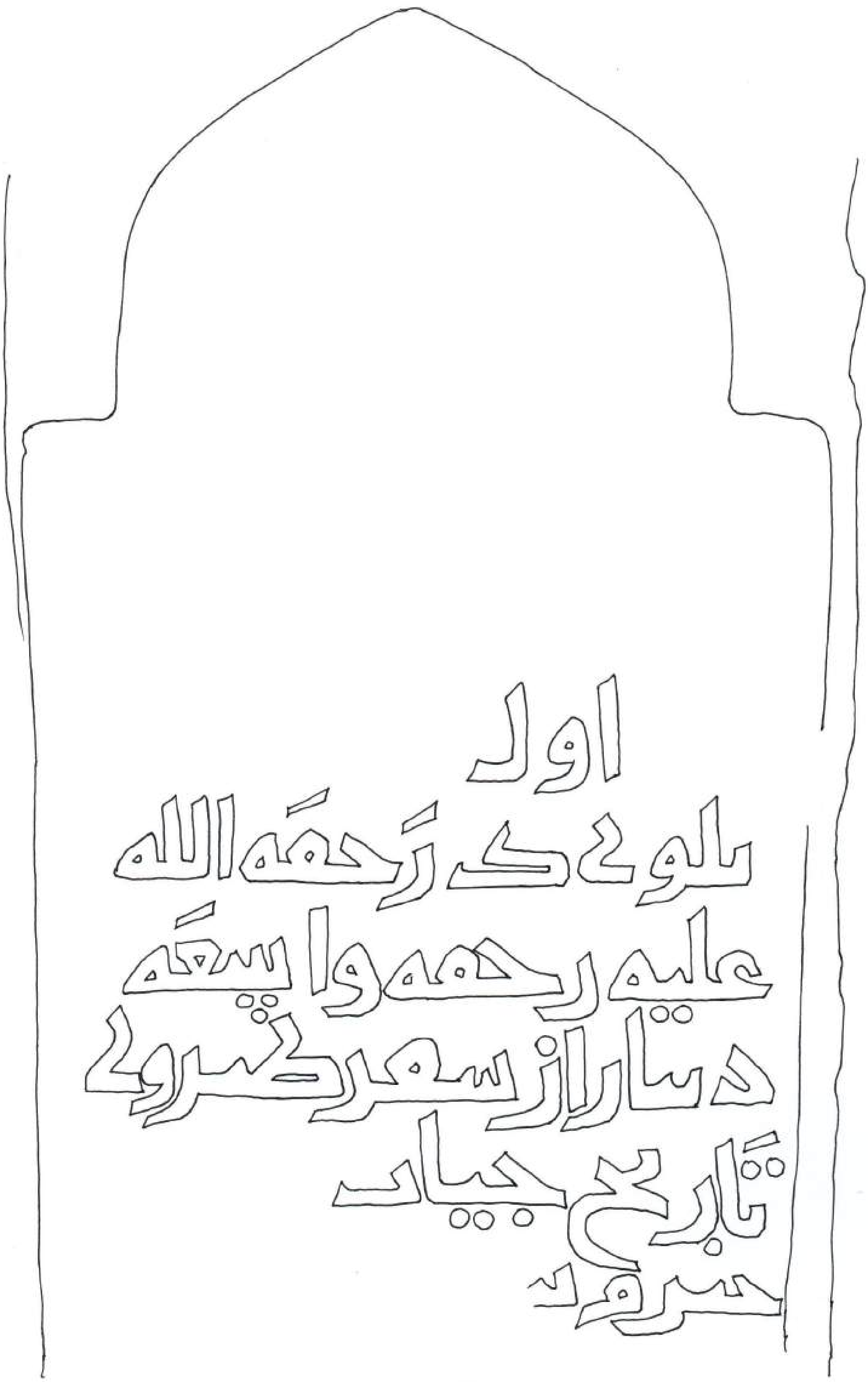
اول
رحمه الله
عليه رحمه واسعه

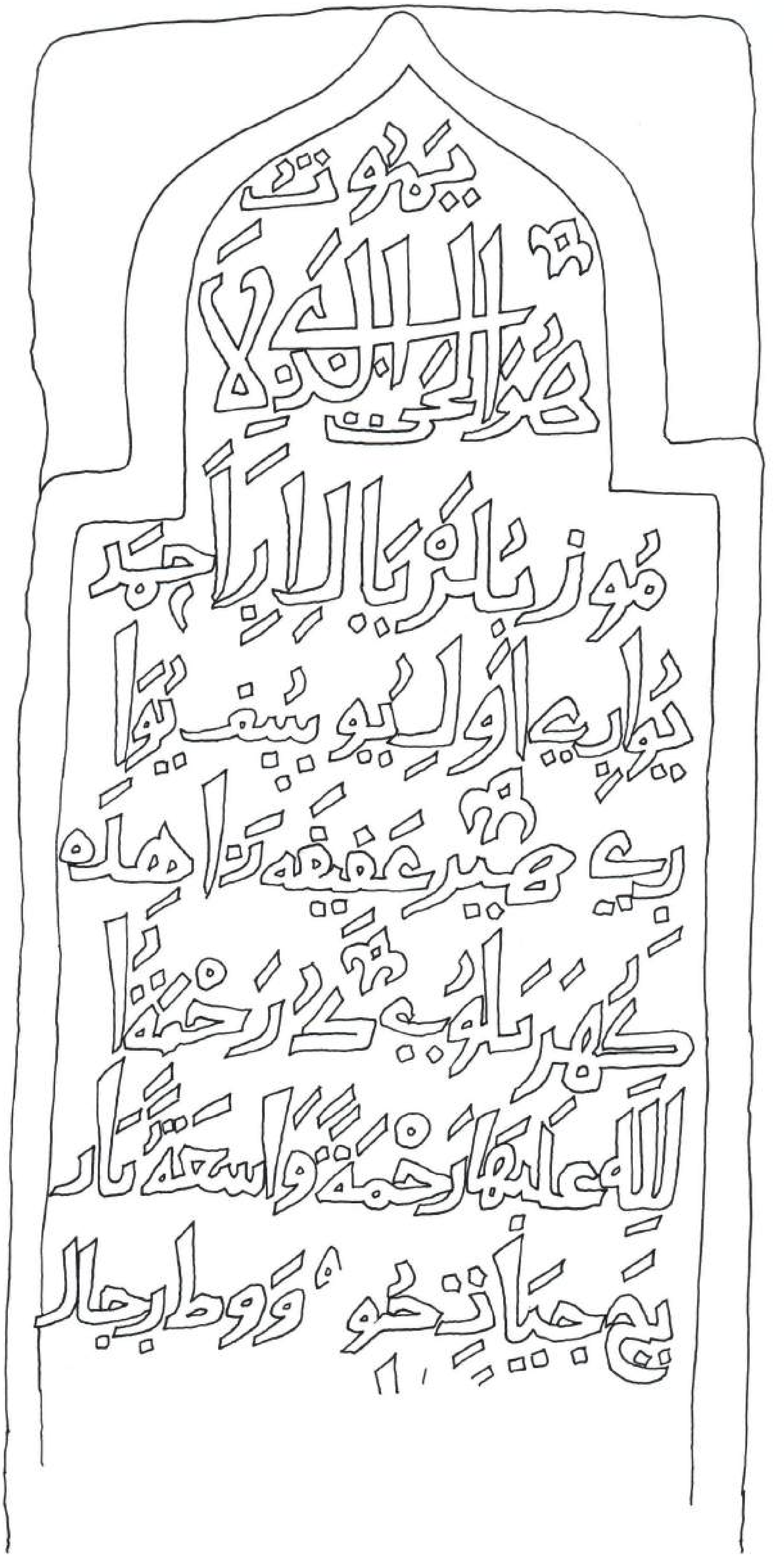

63

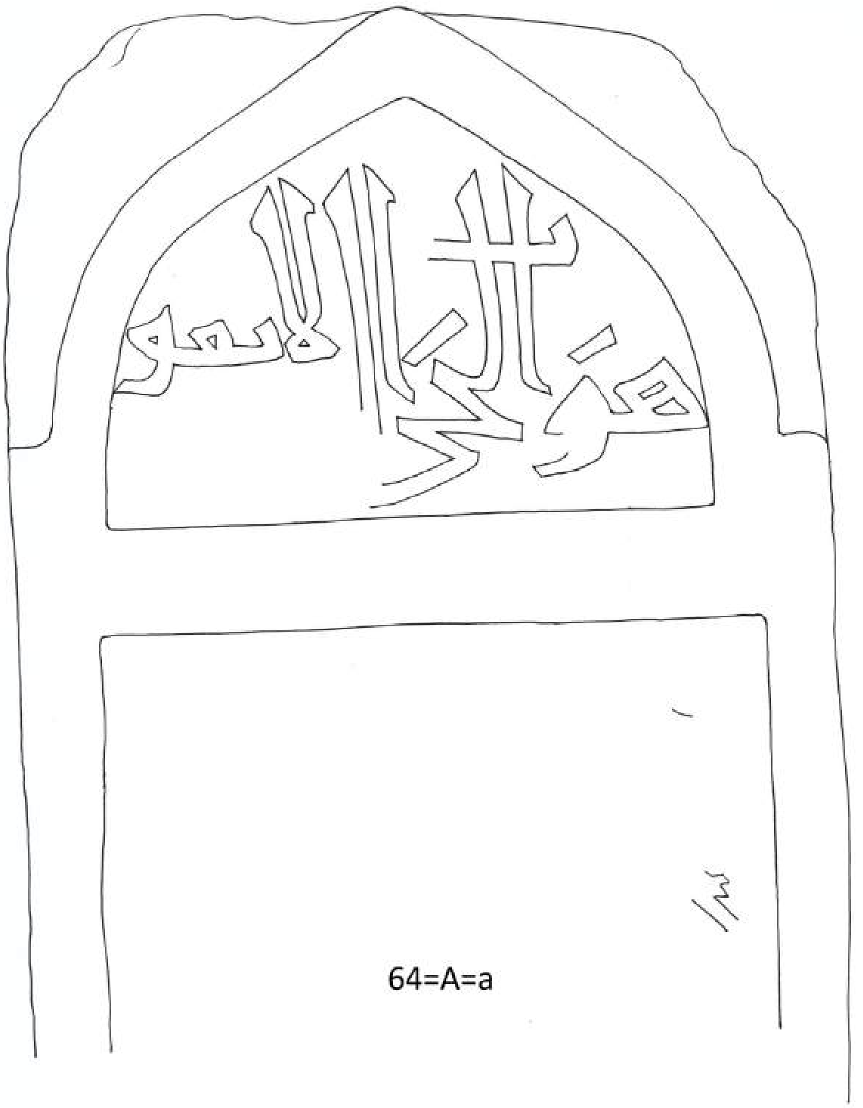

64=A=a

В. Усманов
фоторәсеме

65

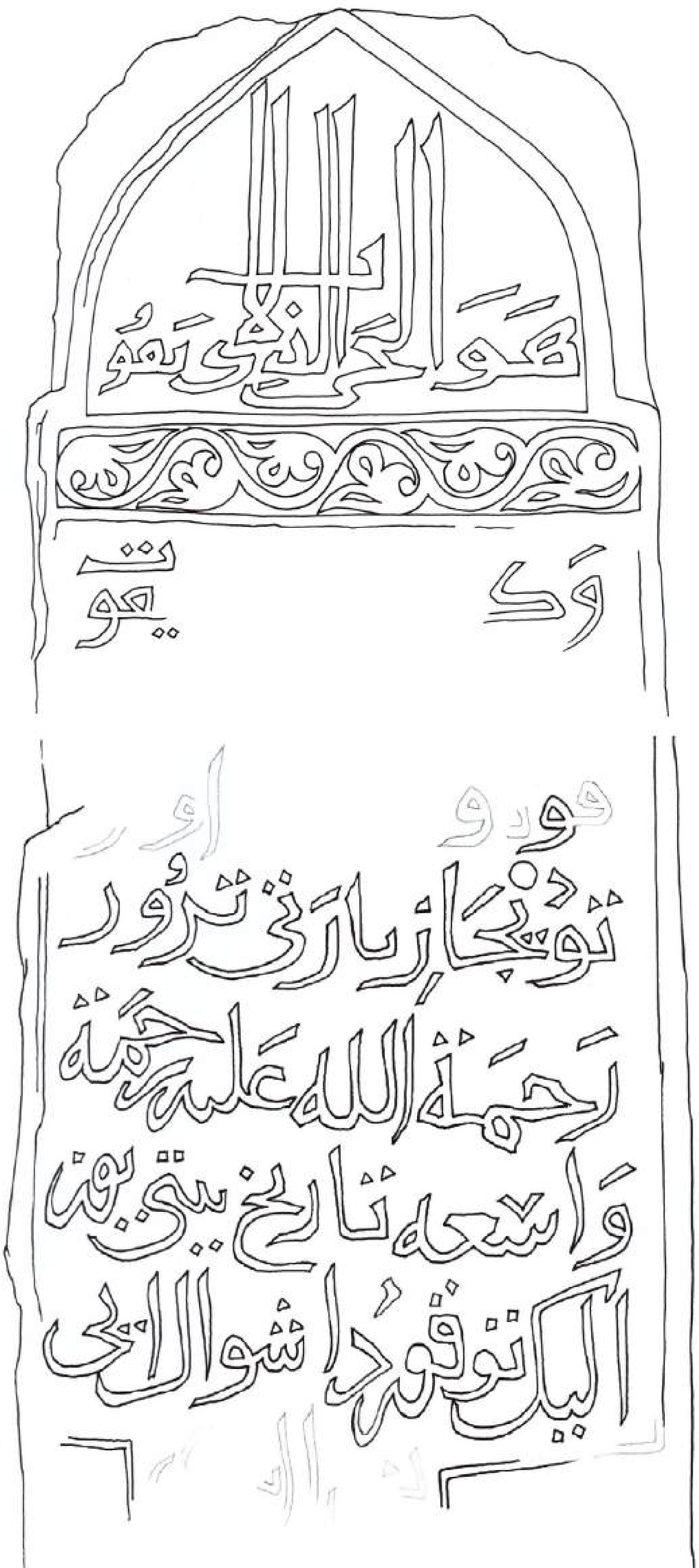

65

65=Б

الساعةَ آتية لا ريب فيها وَآن اللّٰه

[يبعث من فى القبور]

"Хаҗ" сүрәсе, 7 нче аять.

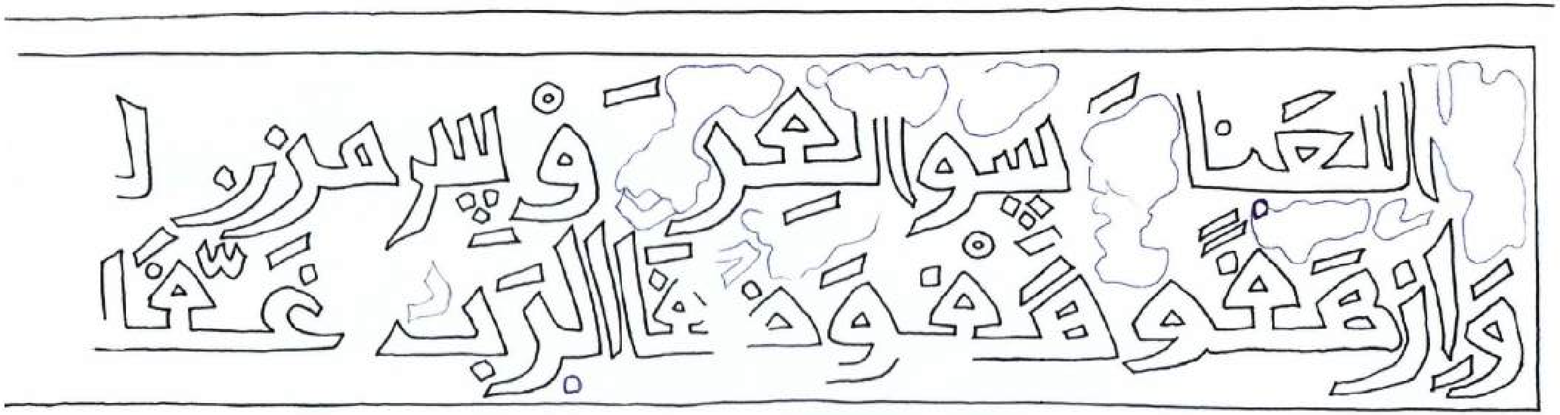

ما للعباد سو[ى] الفردوس منزلة
وان هفو[ا] هفوة فالرب غفار

65=Γ

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге (72 ф., 1 тасв., сакл. бер. 495).

66

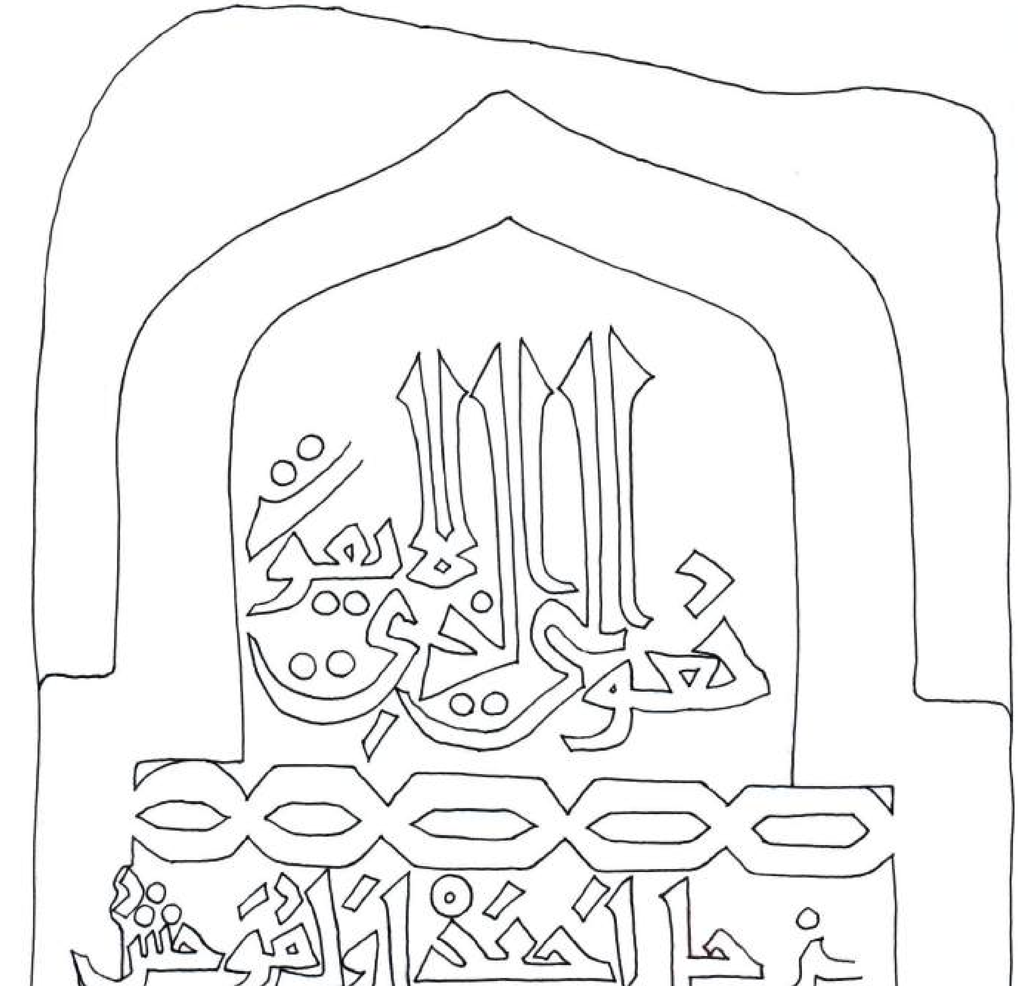

67

68

В. Усманов фоторәсеме

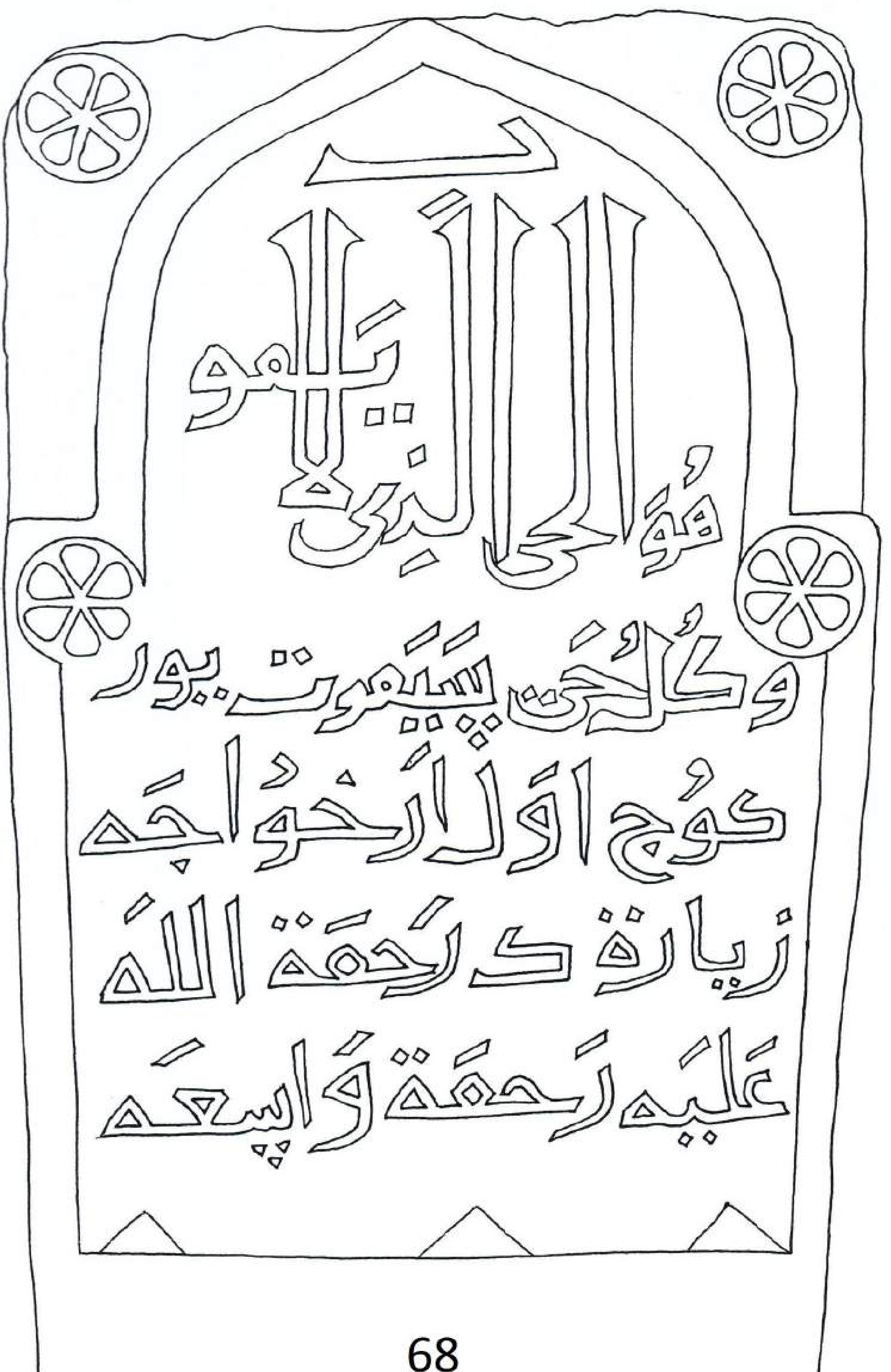
ب
هو الحي الذي لا يمو
وكل حي سيموت بور
كوج اول ارخواجه
زيارة كد رحمة الله
عليه رحمة واسعه

68

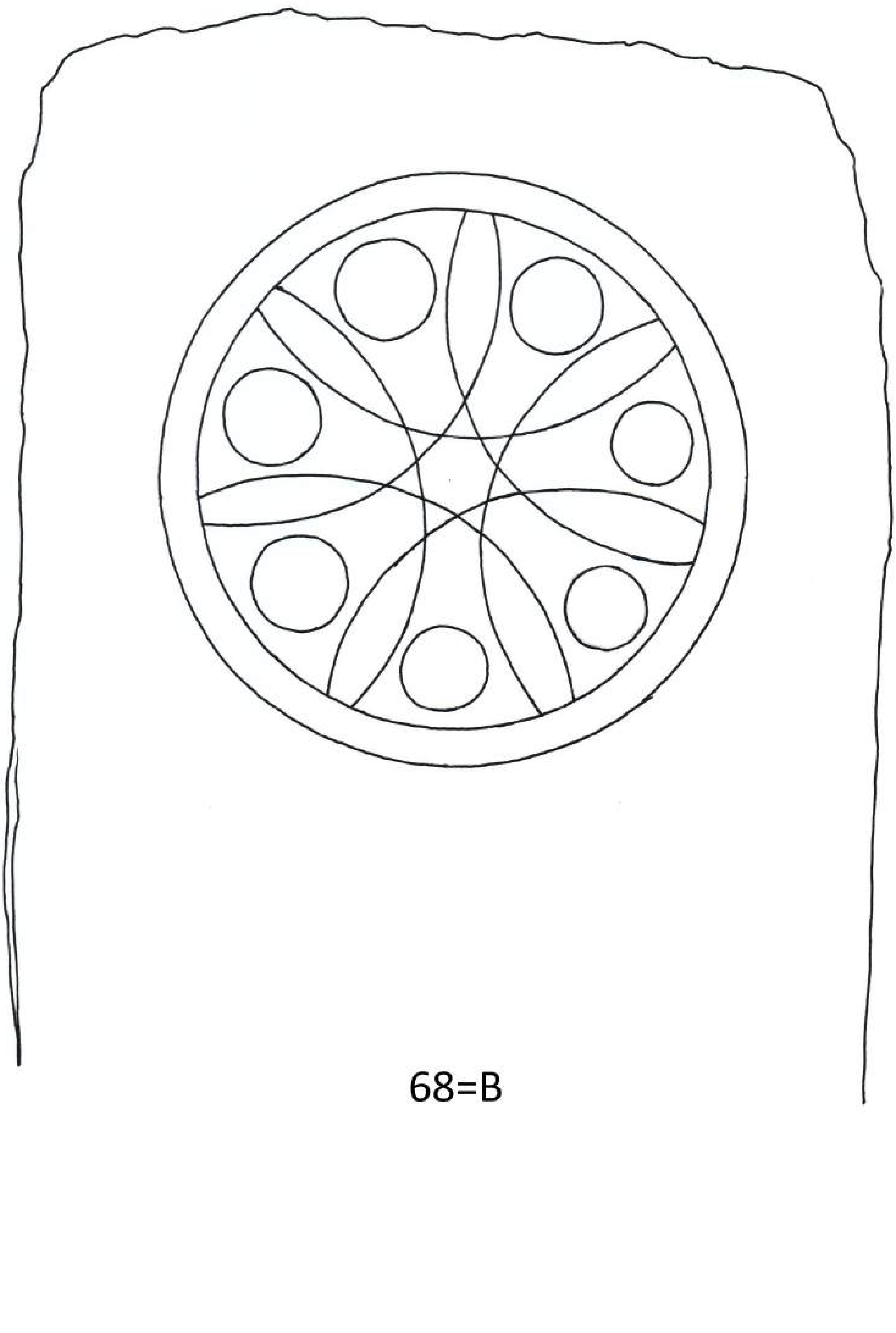

68=B

Мирасханә,
ф. 8, оп. 1,
ед. хр. 67

69

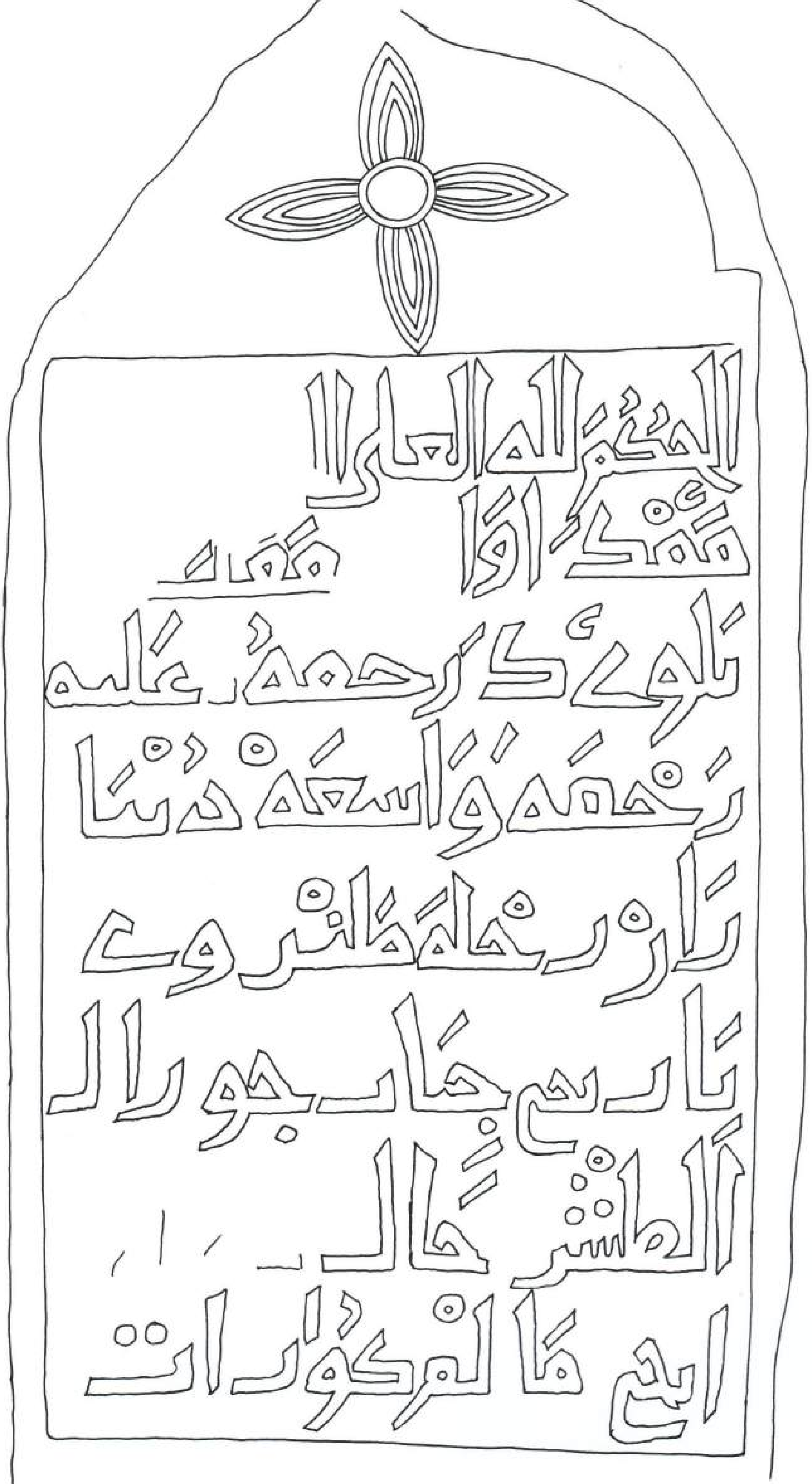

69

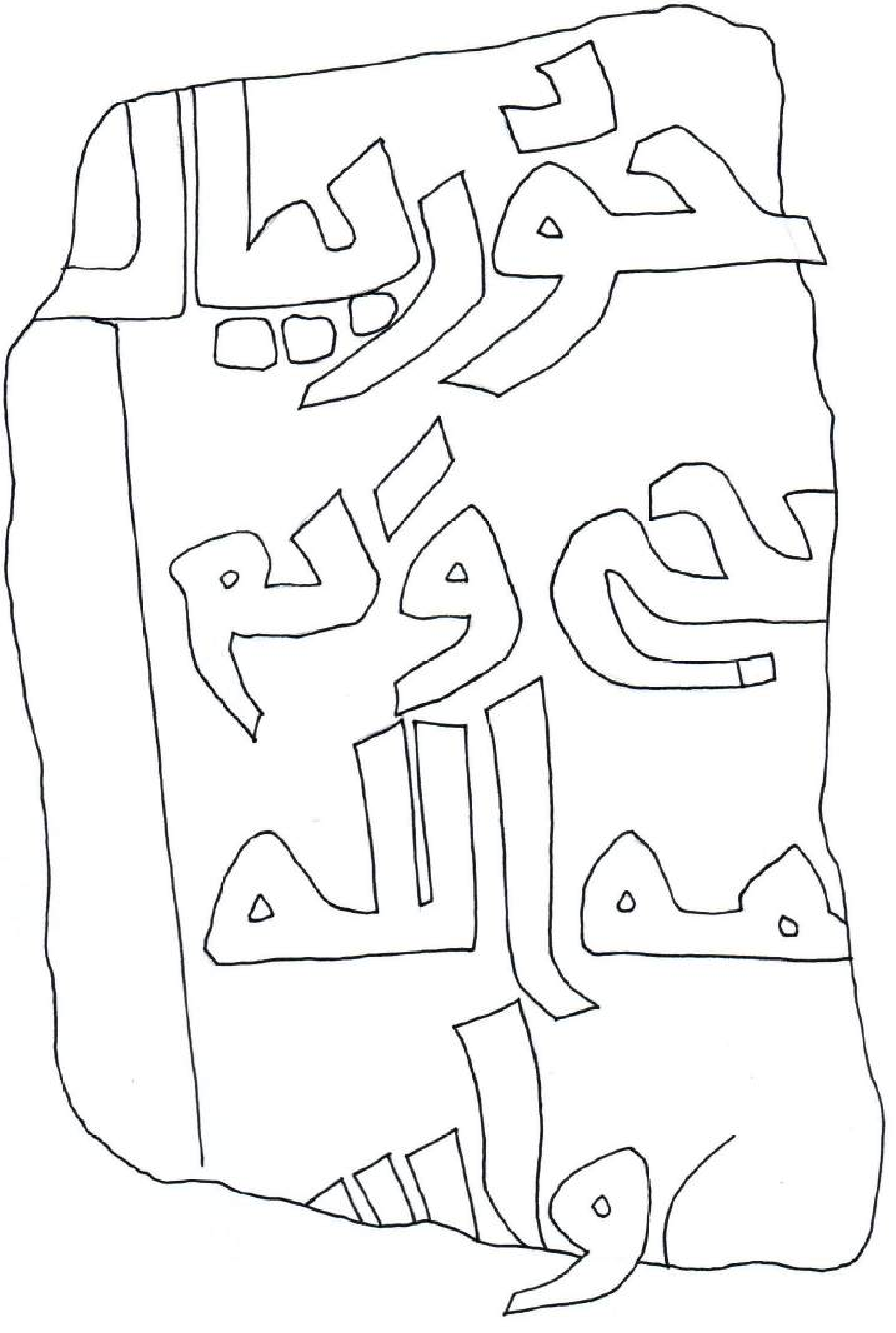

70=A=в

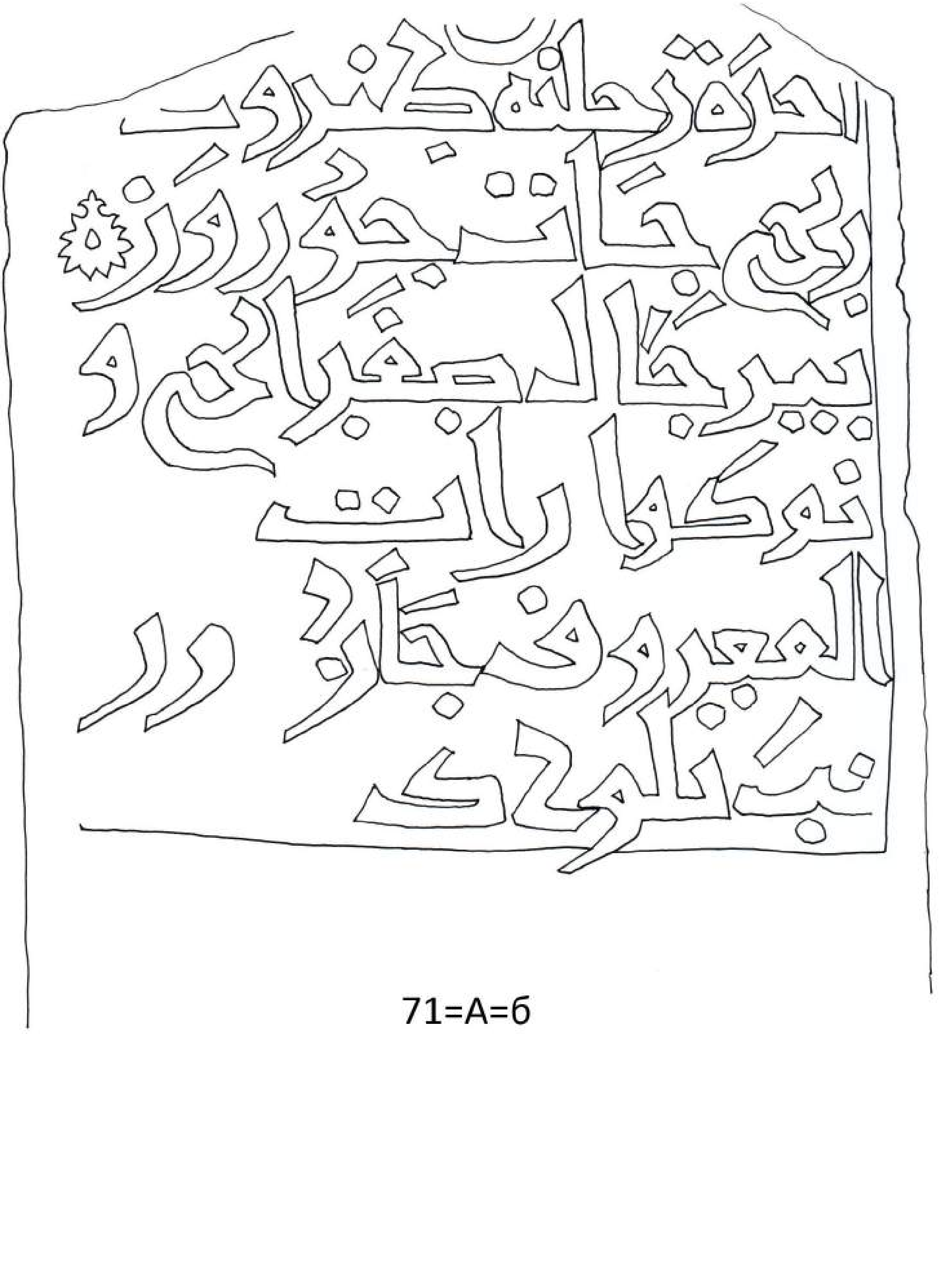

71=А=б

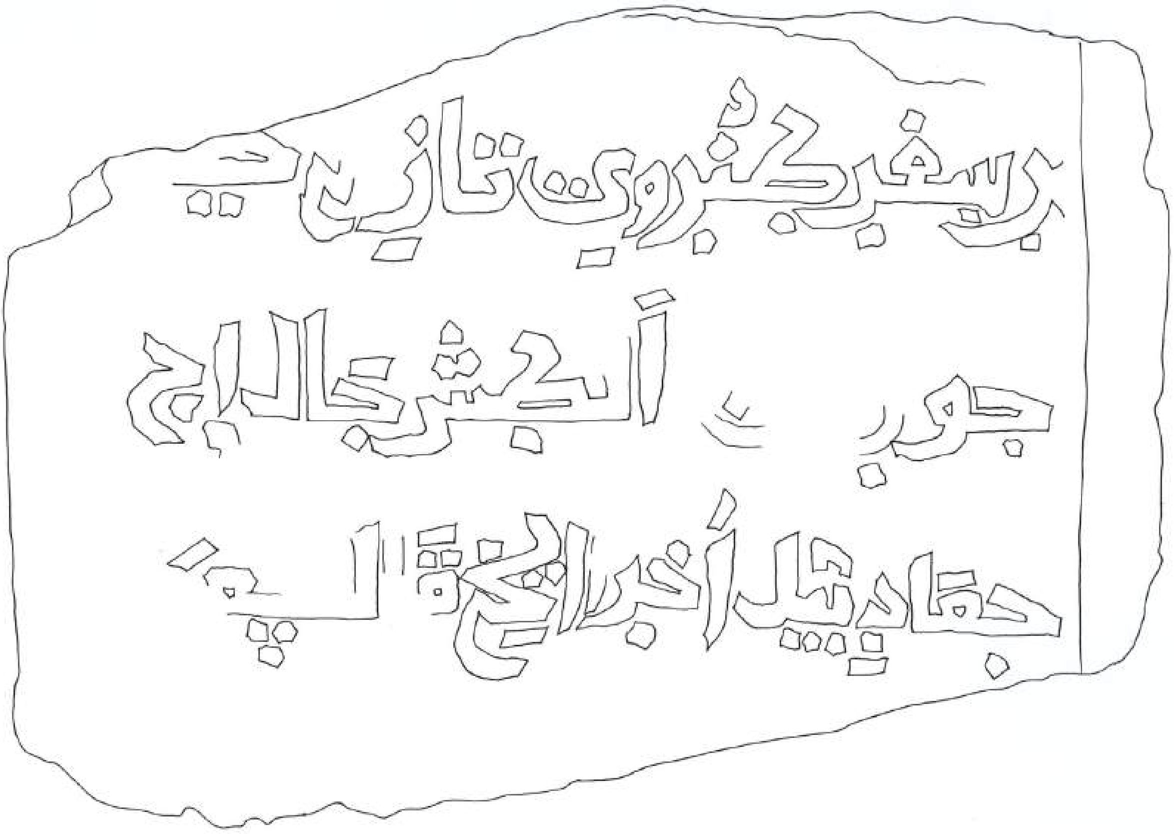

72=A=B

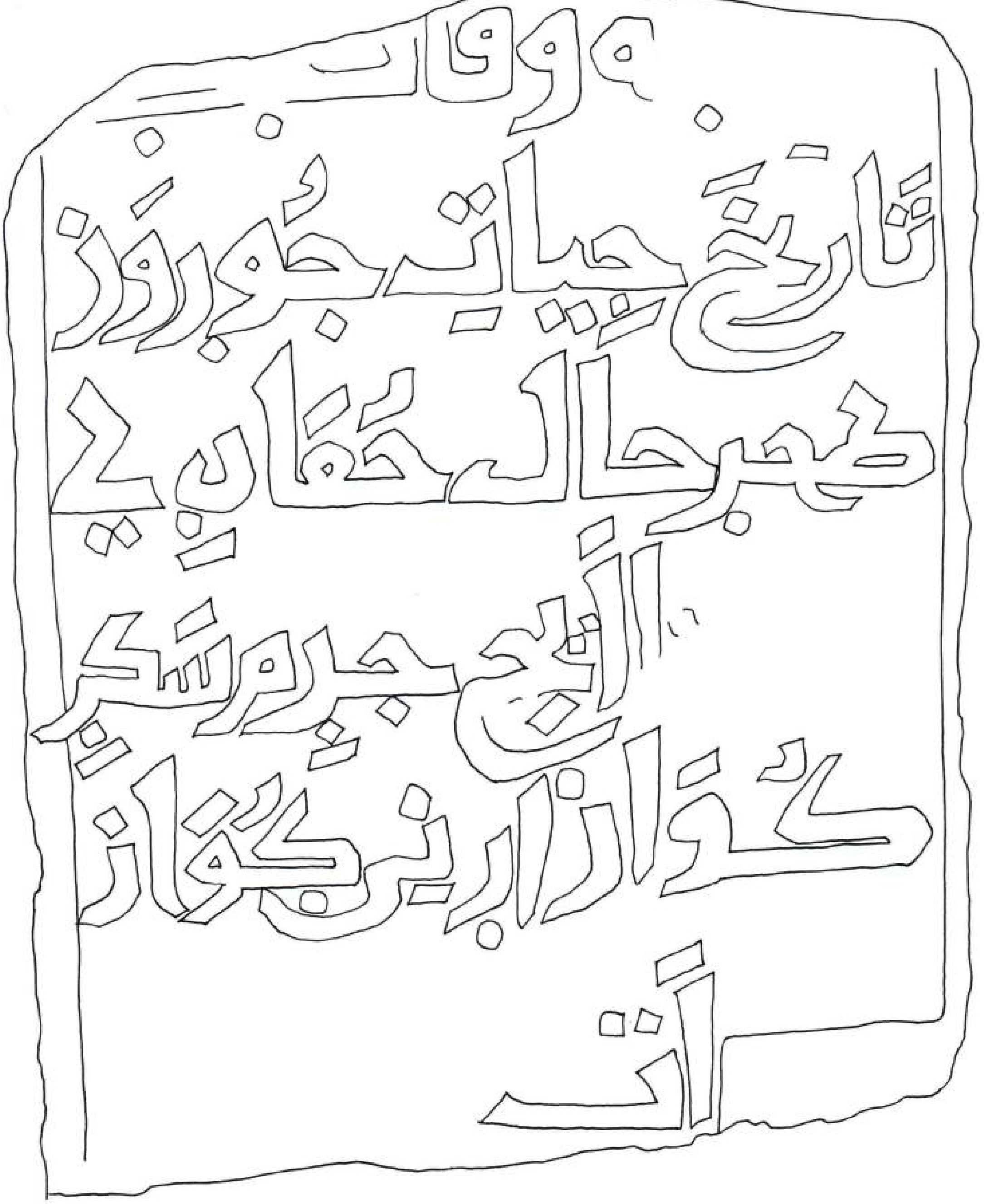

73=A=б

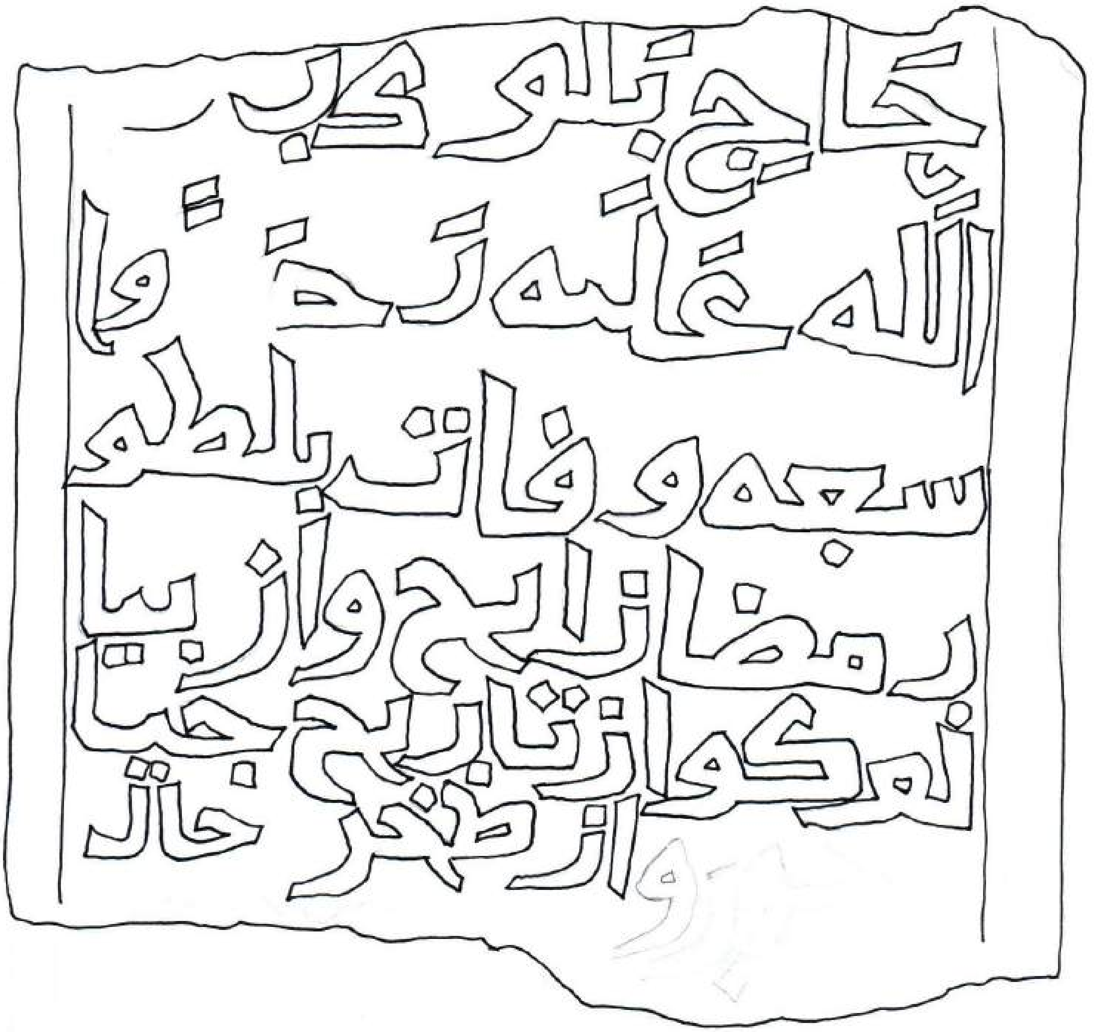

74=А=б

75

الموت یاتیک الحبر و القبر صندوق العمل

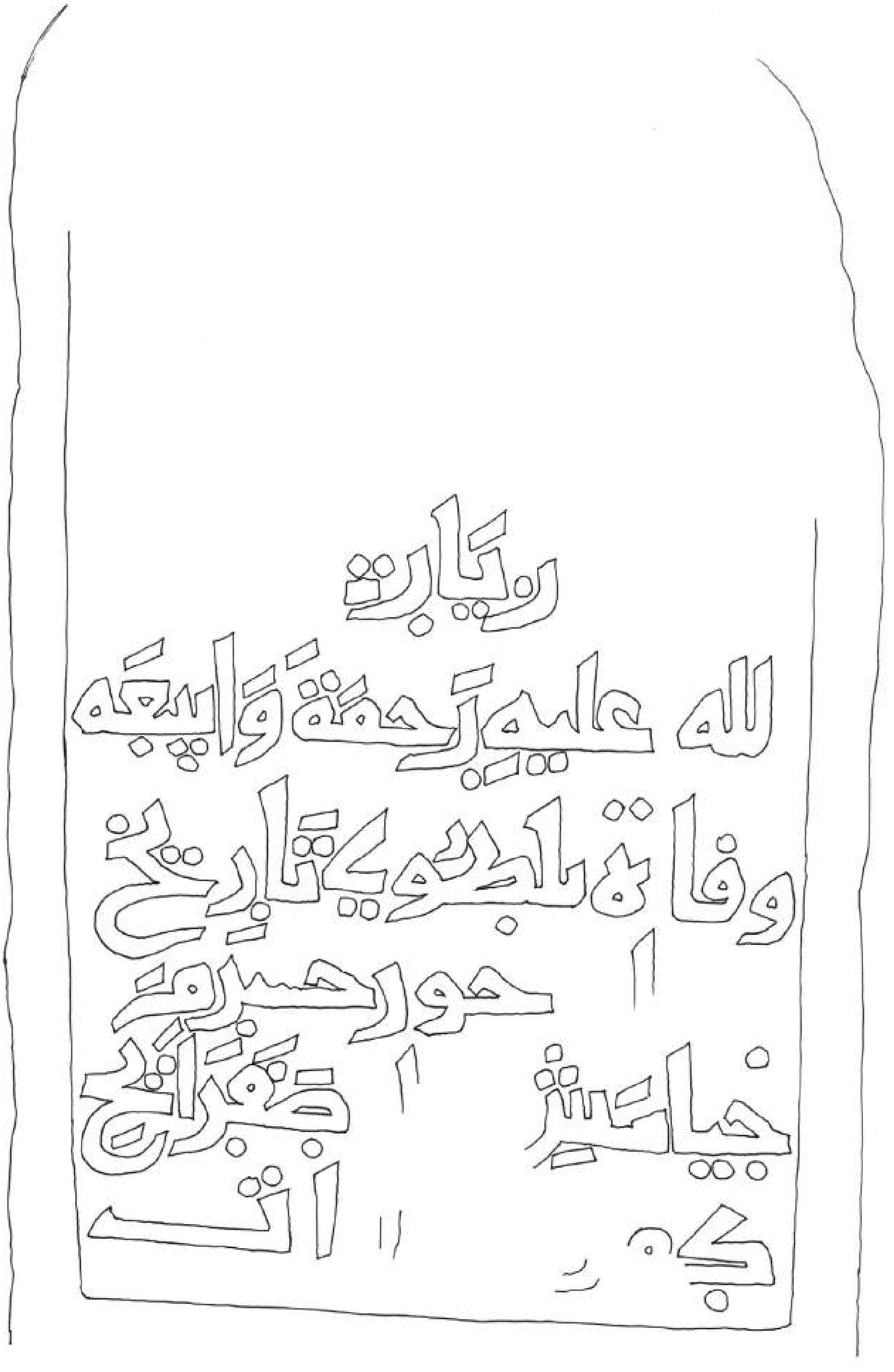

هجا الح لا یموت لا

76

77=А=б

Мирасханә, 102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер.

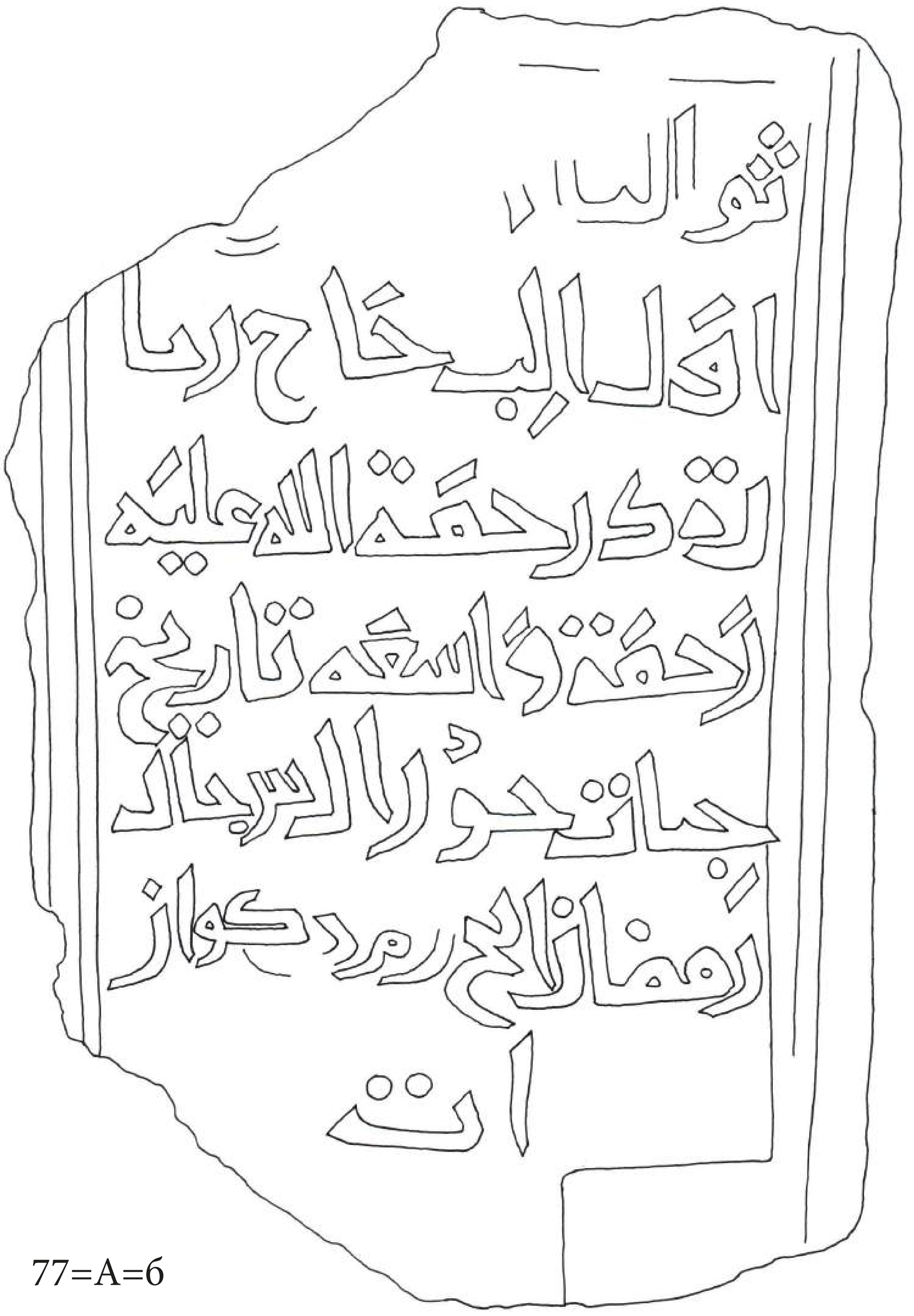

77=A=б

78=A=a

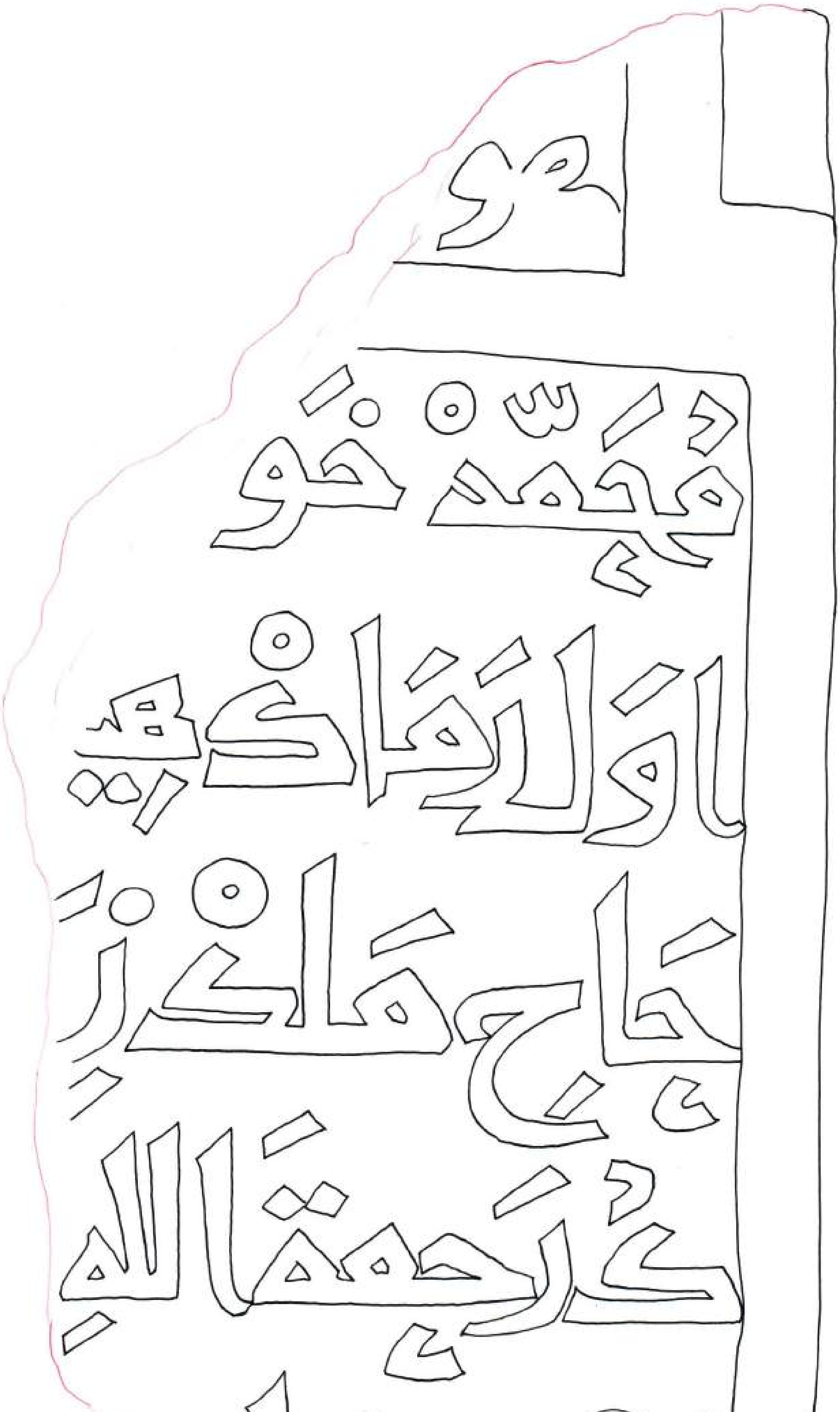

79=A=б

79=А=б

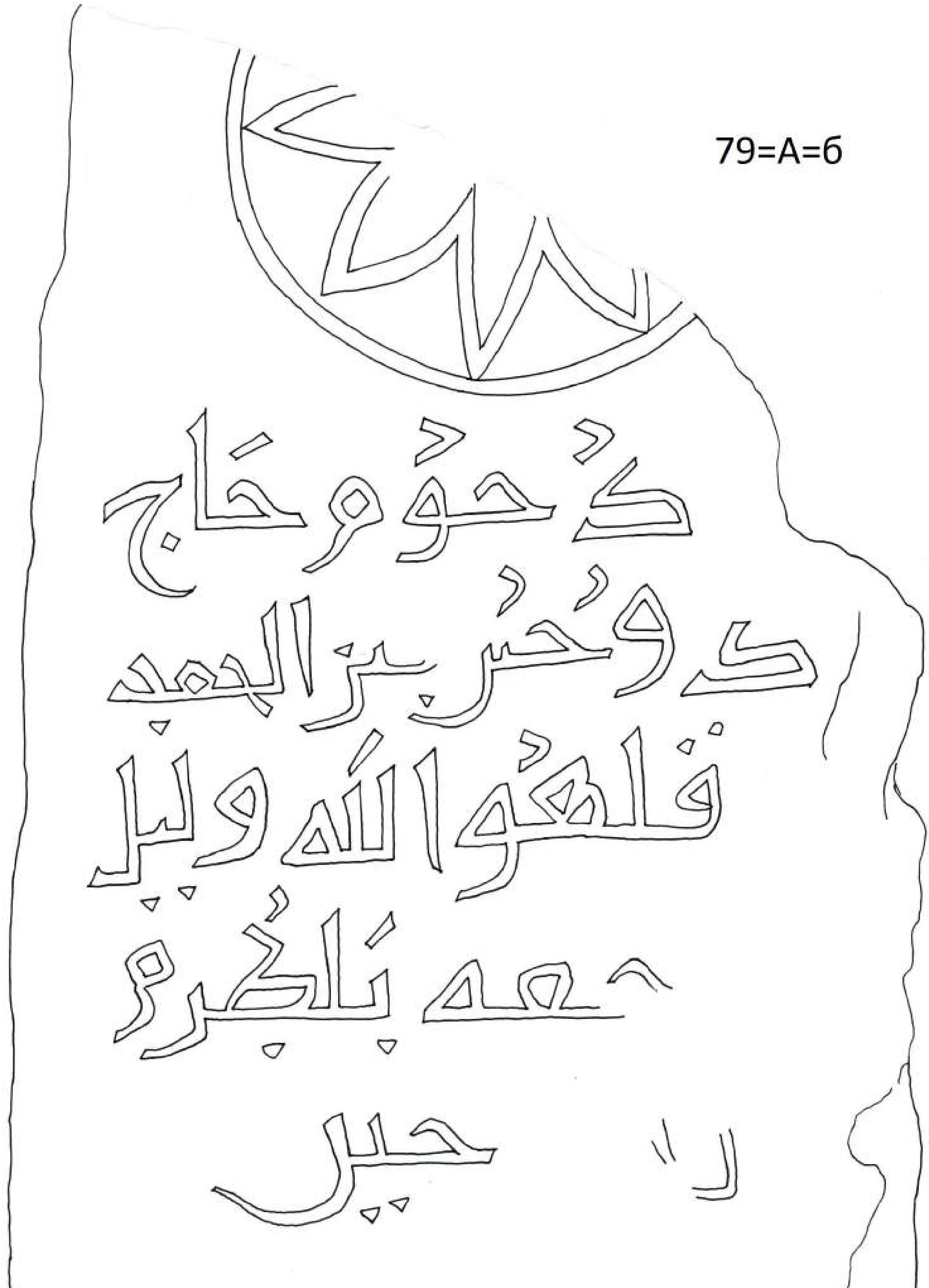

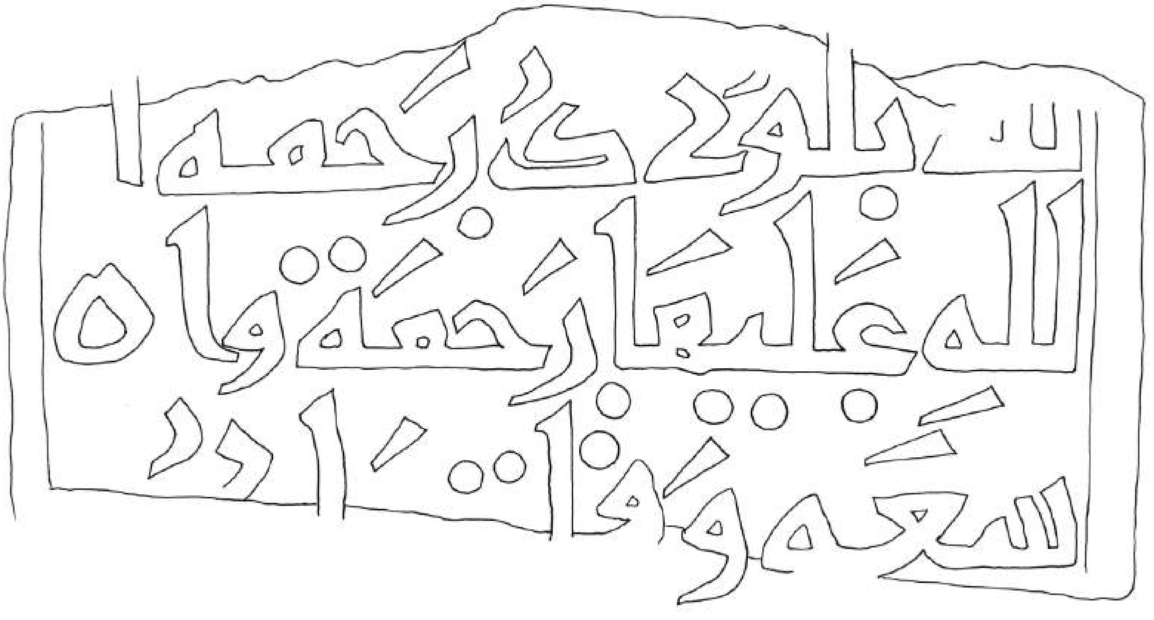

80=A=б

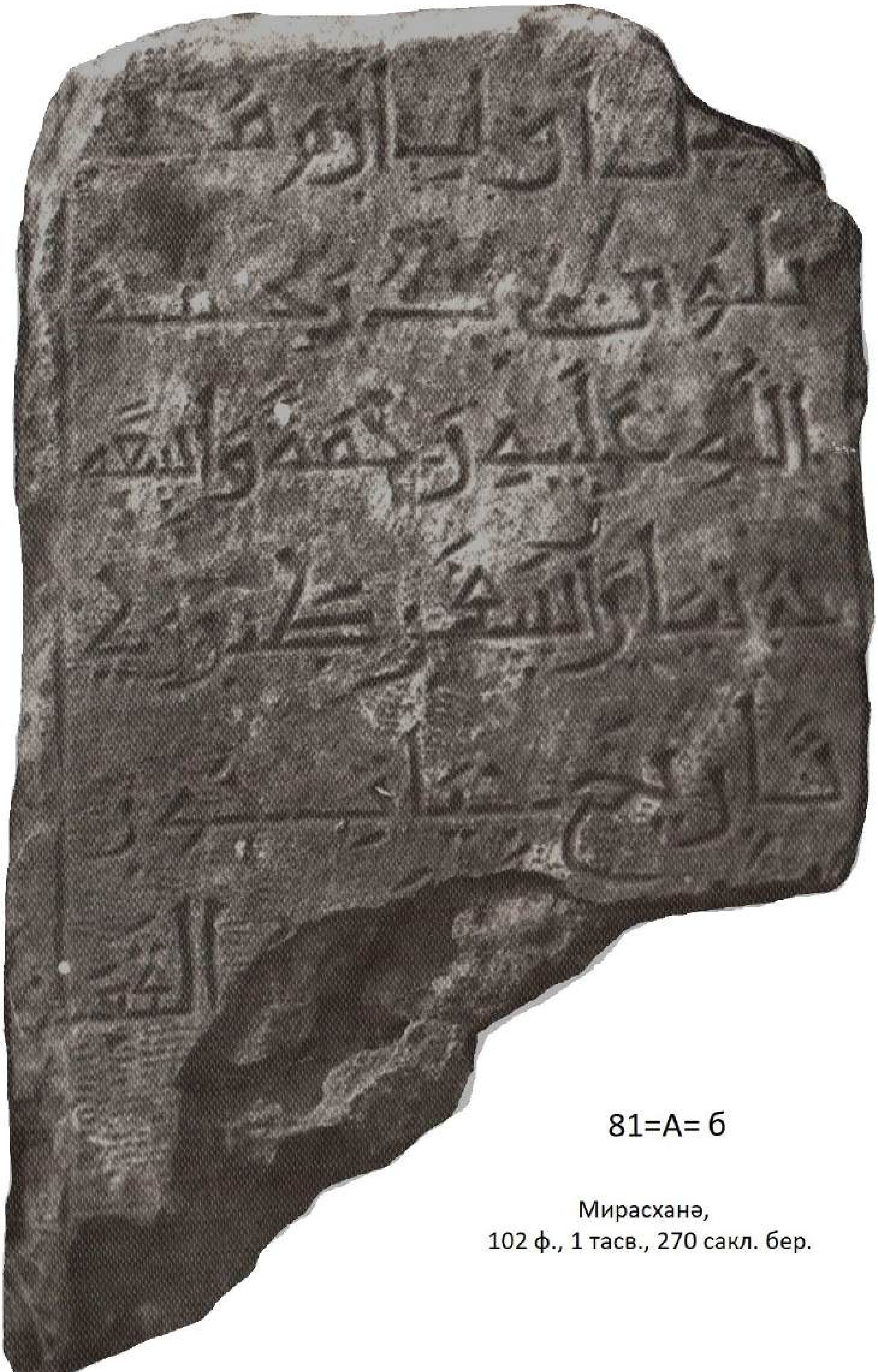

81=А= б

Мирасханә,
102 ф., 1 тасв., 270 сакл. бер.

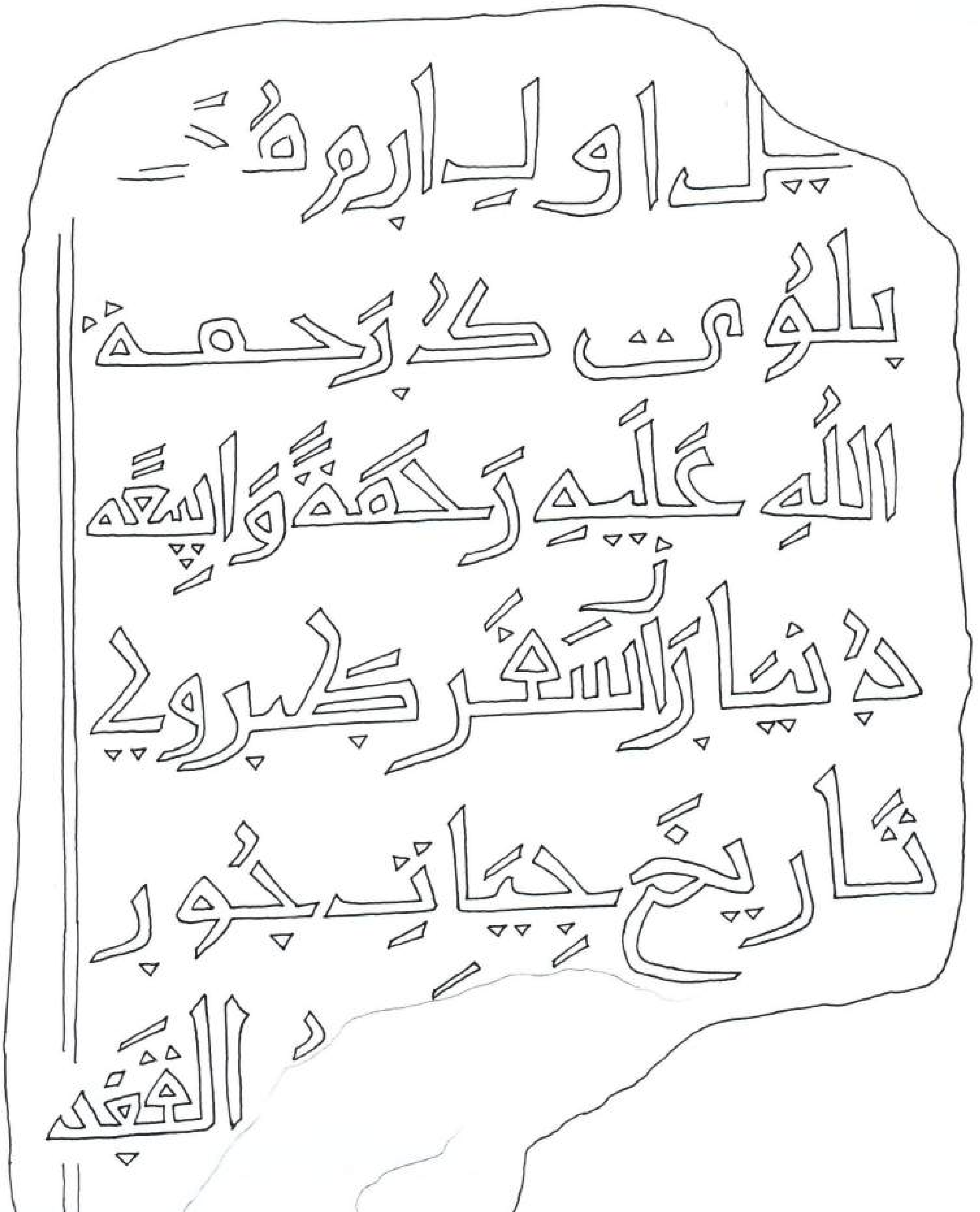

81=A=б

82=А=б

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

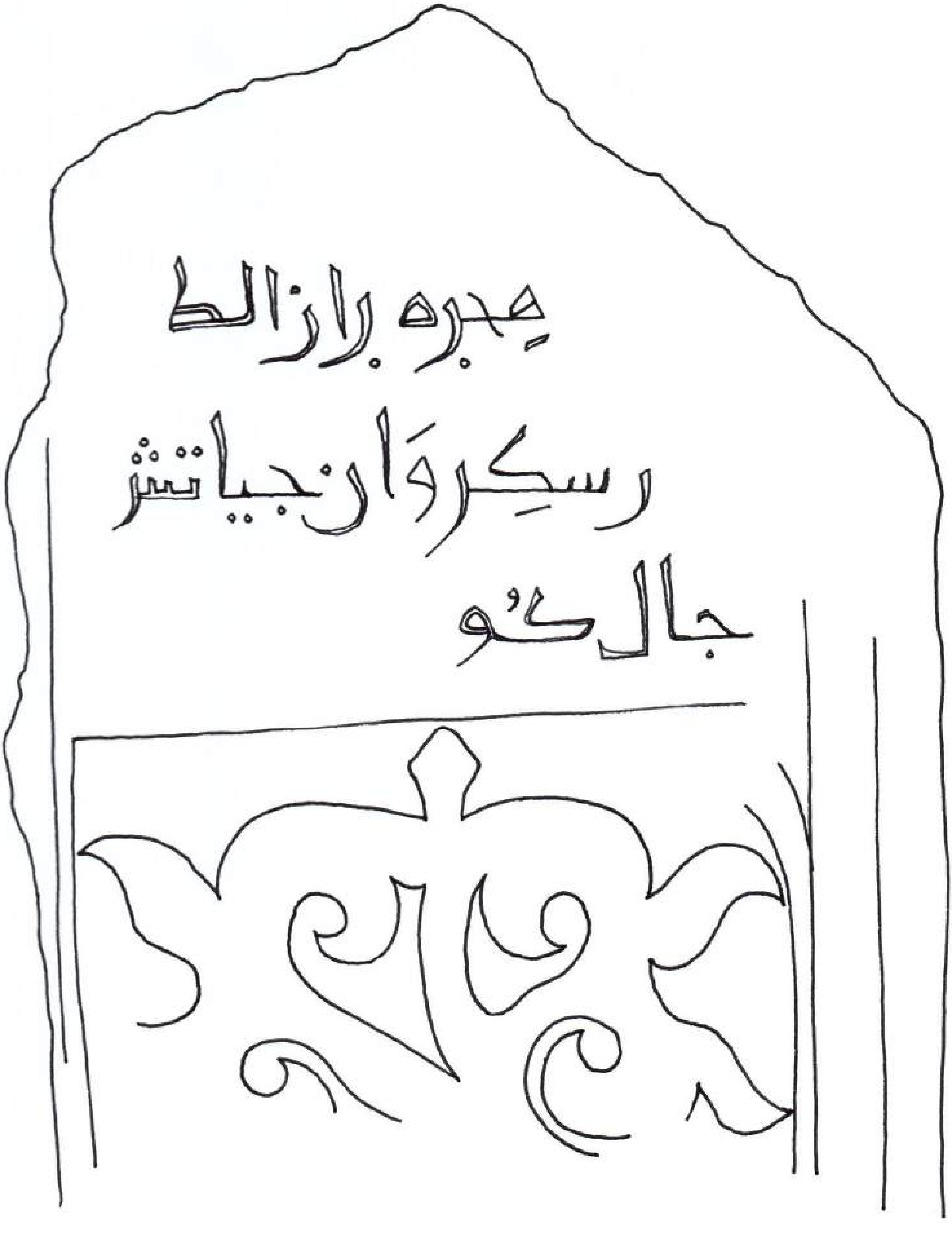

82=A=б

83=А=б

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

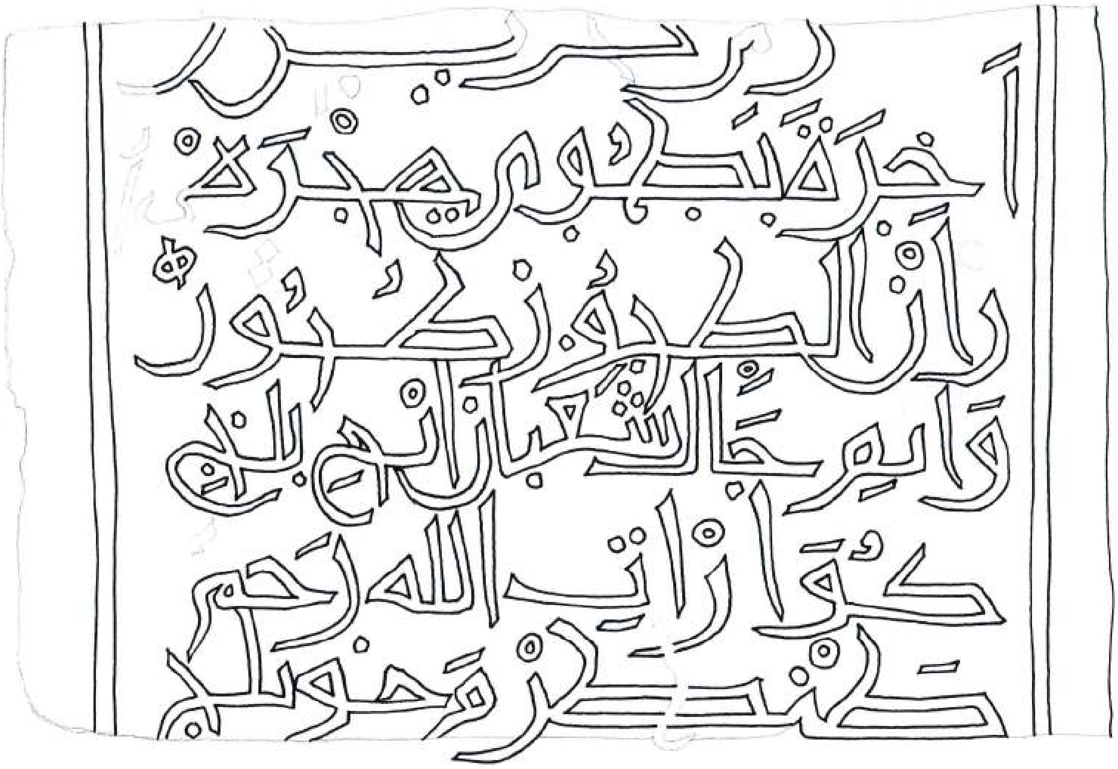

83=A=б

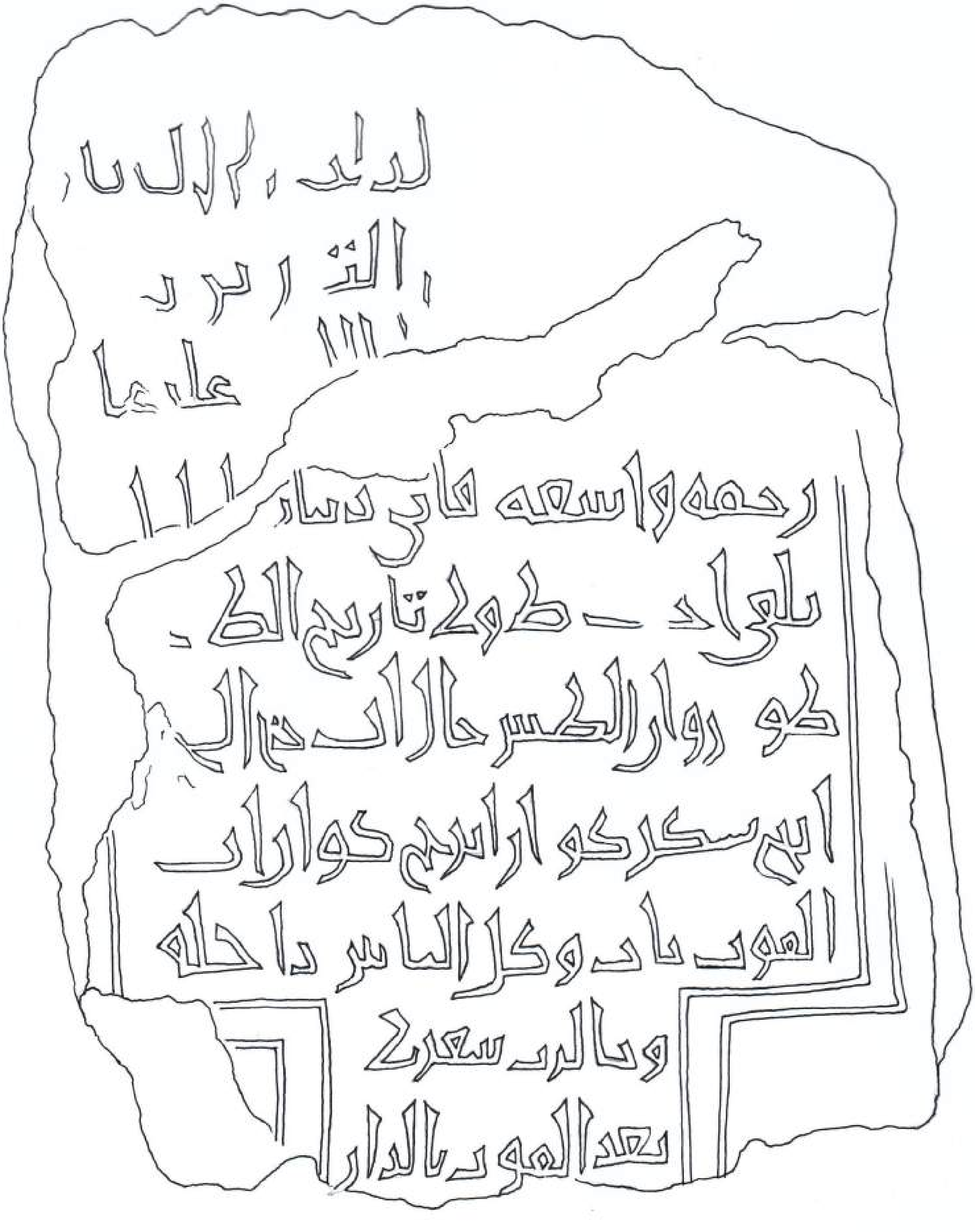

84=A=б

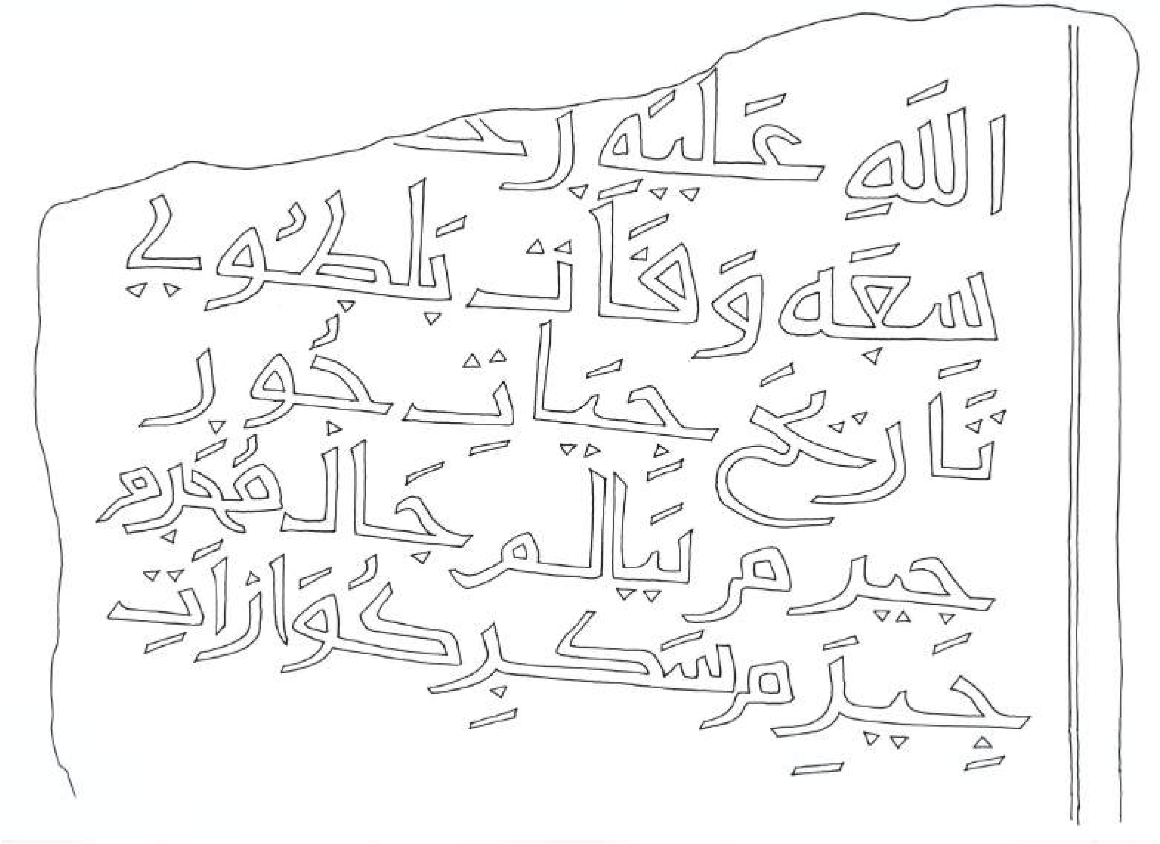

85=A=б

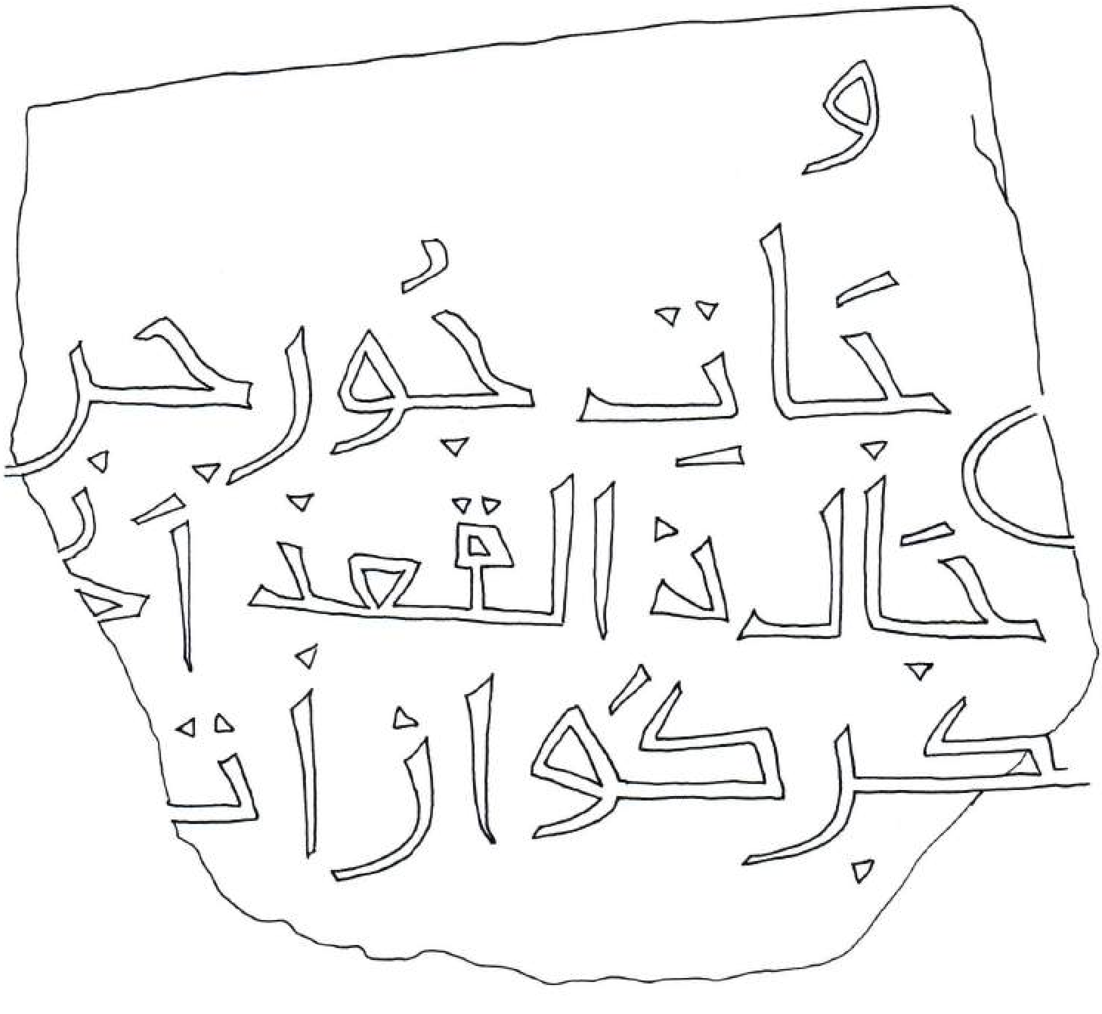

86=А=б

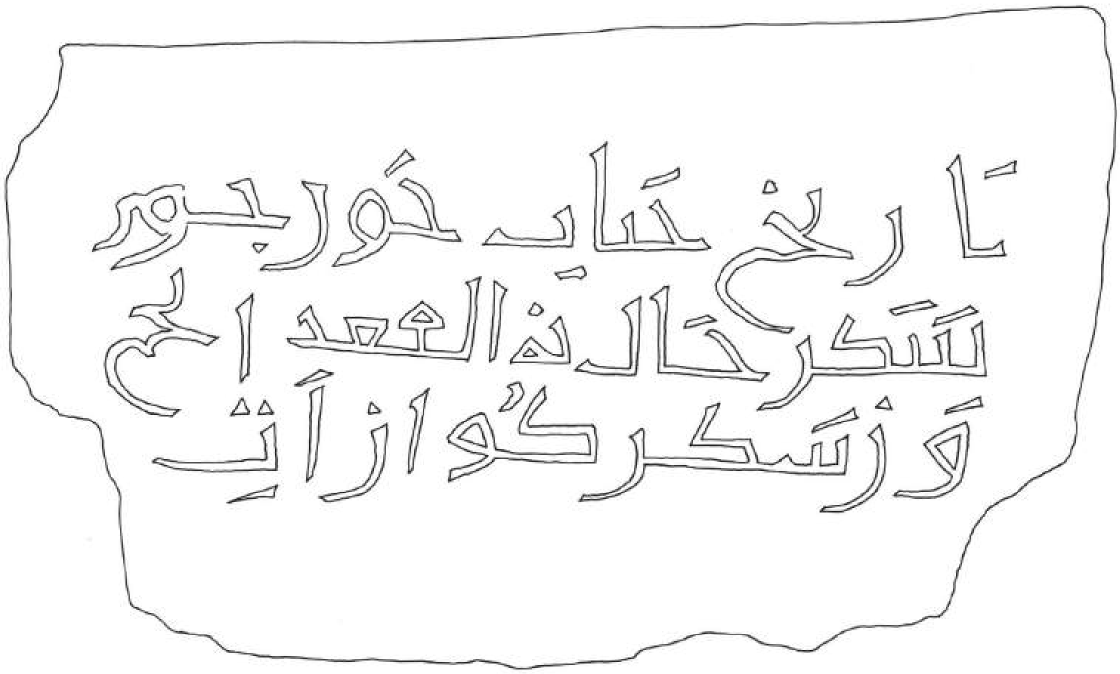

87=А=б

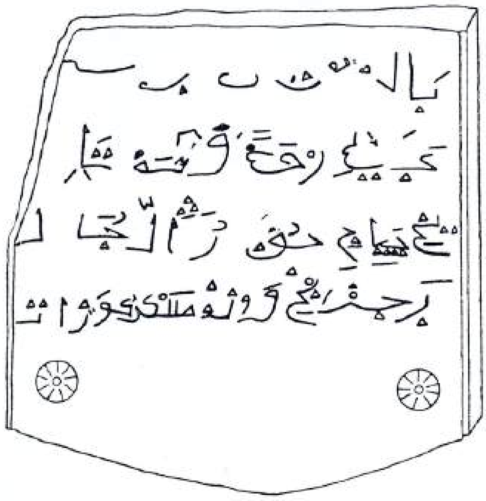

Malov'tan

С.Е.Малов
күчермәсе

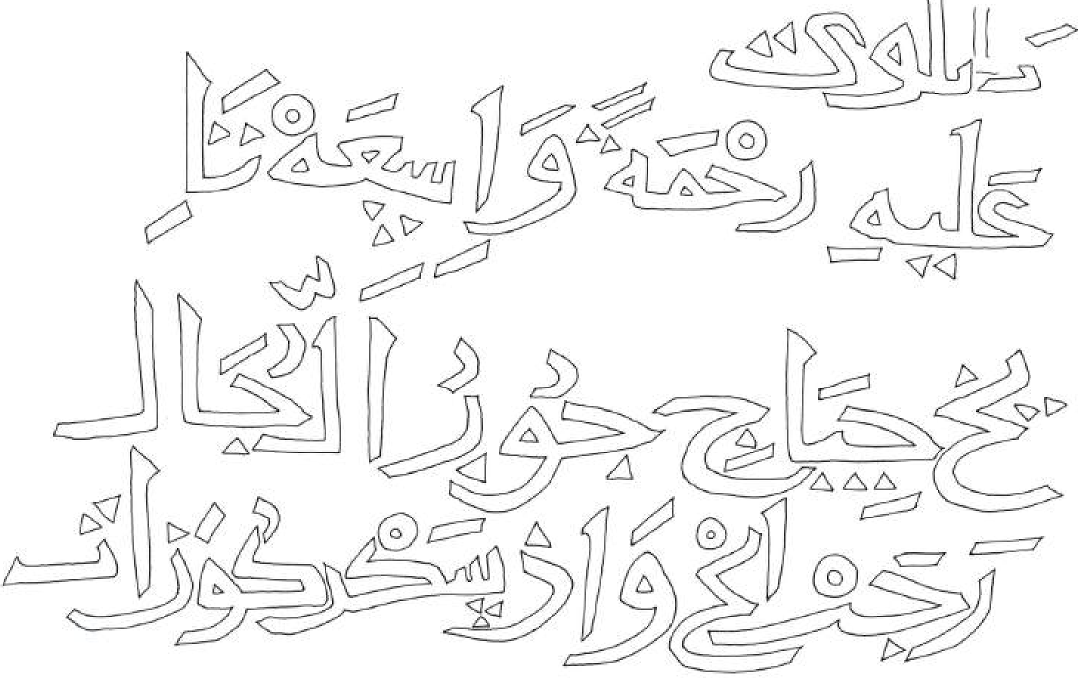

В.М. Усманов күчермәсе

88

89=А=б

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

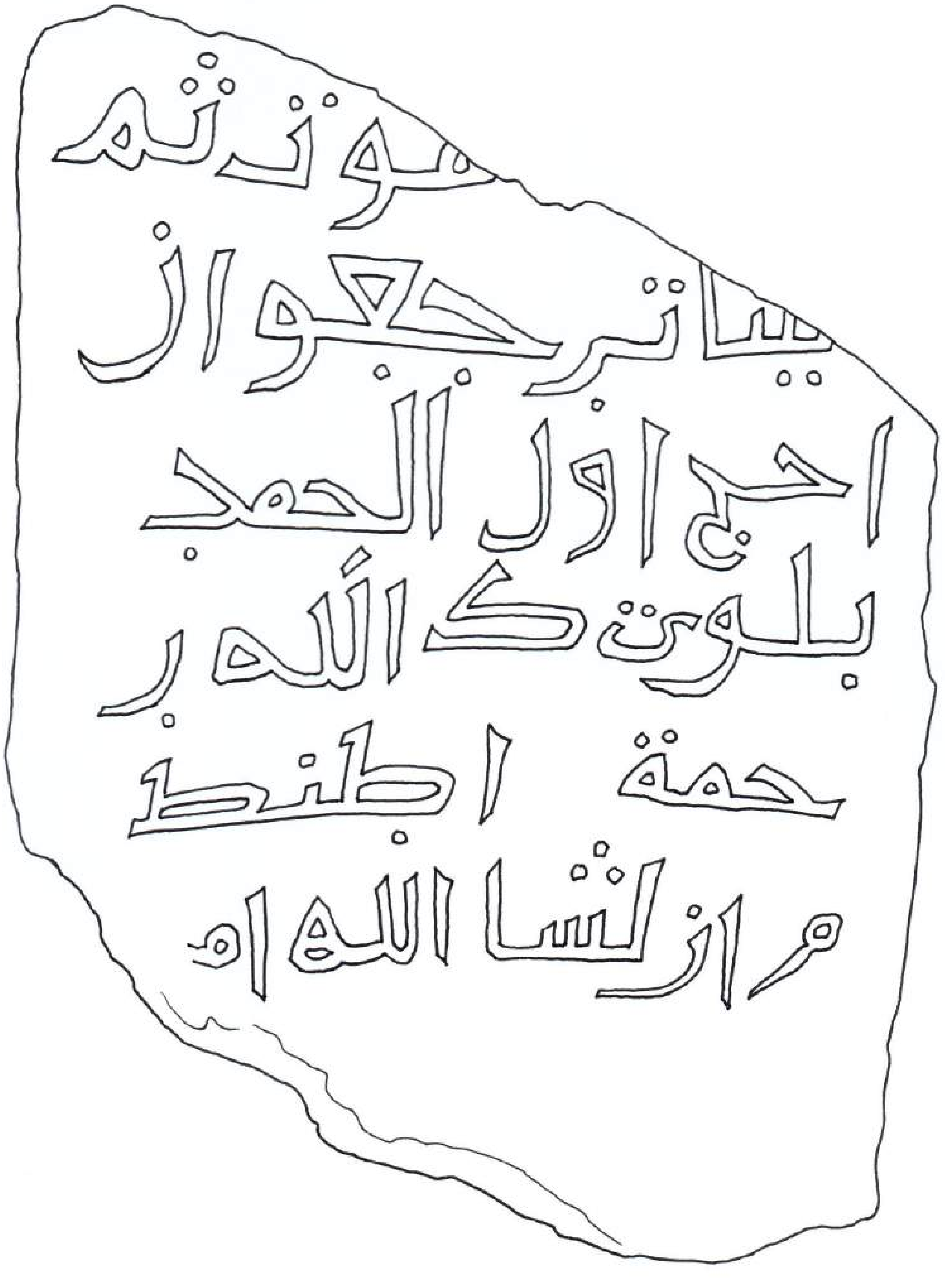

89=A=б

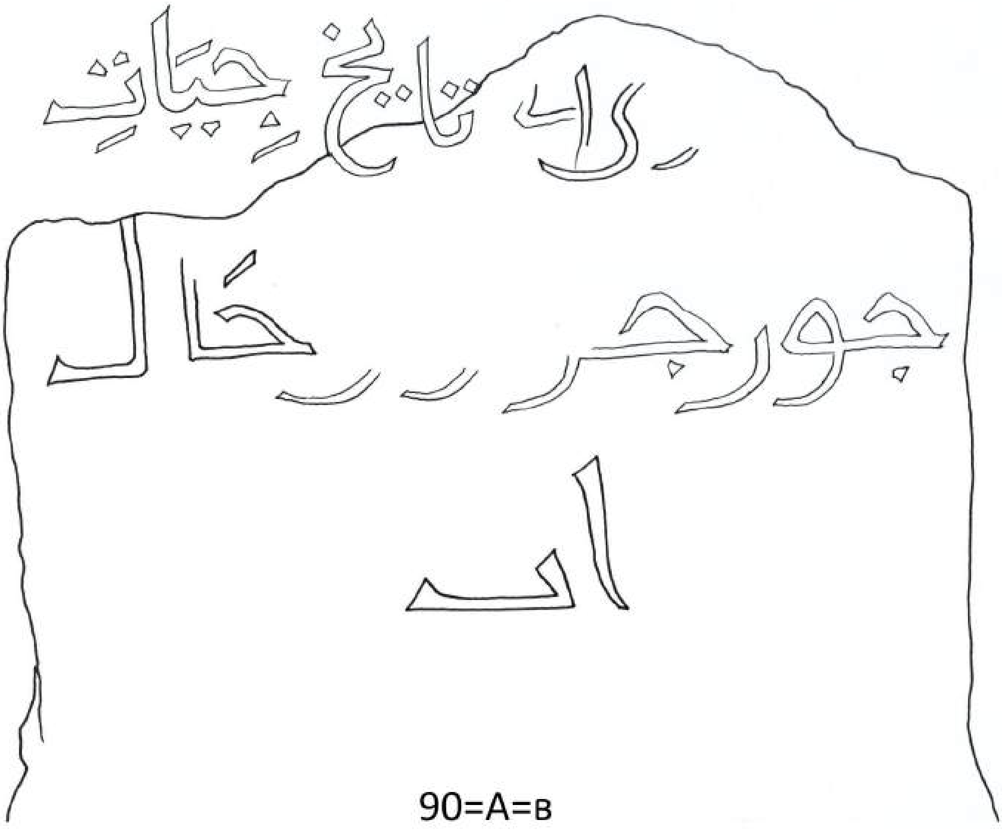

90=A=в

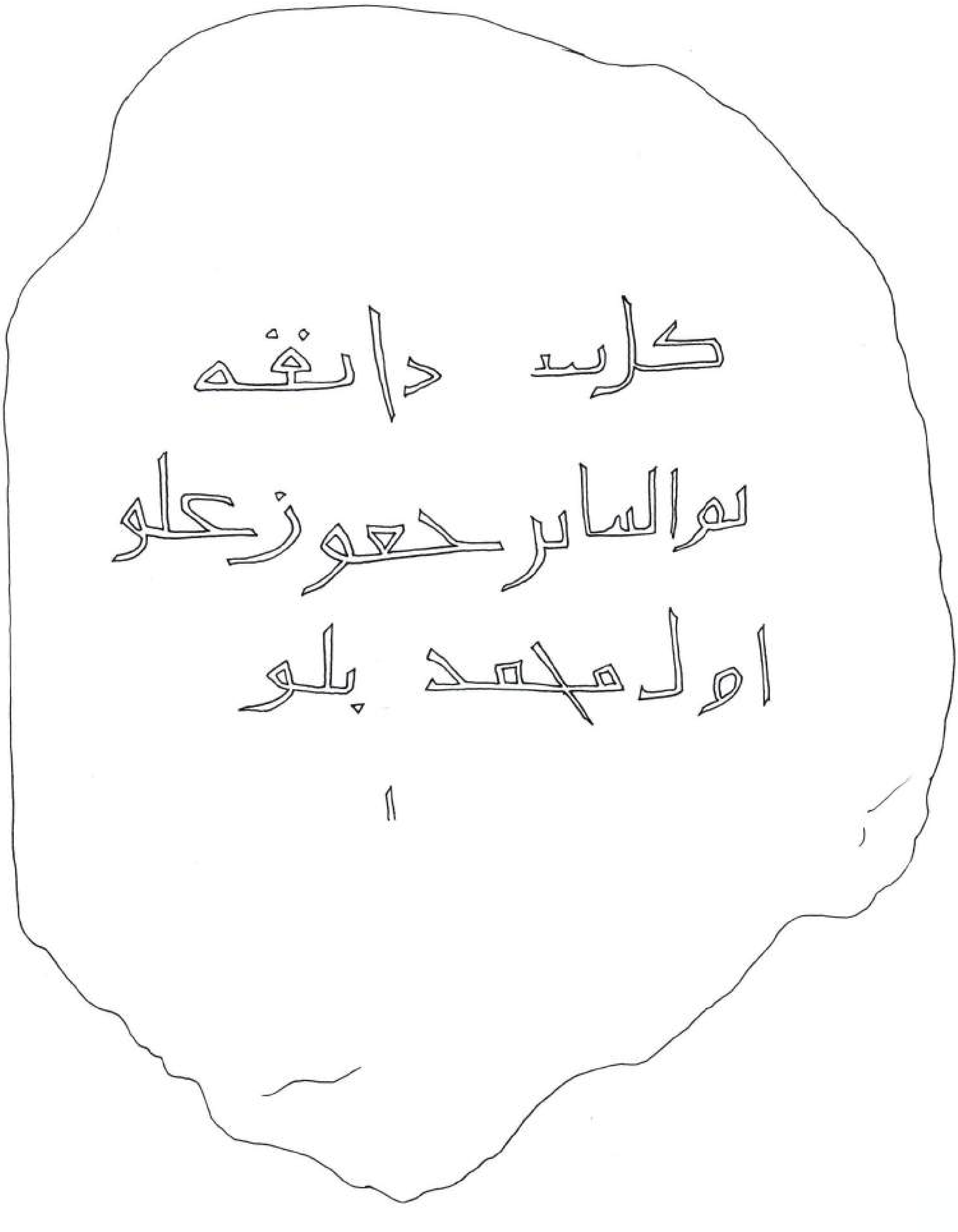

91

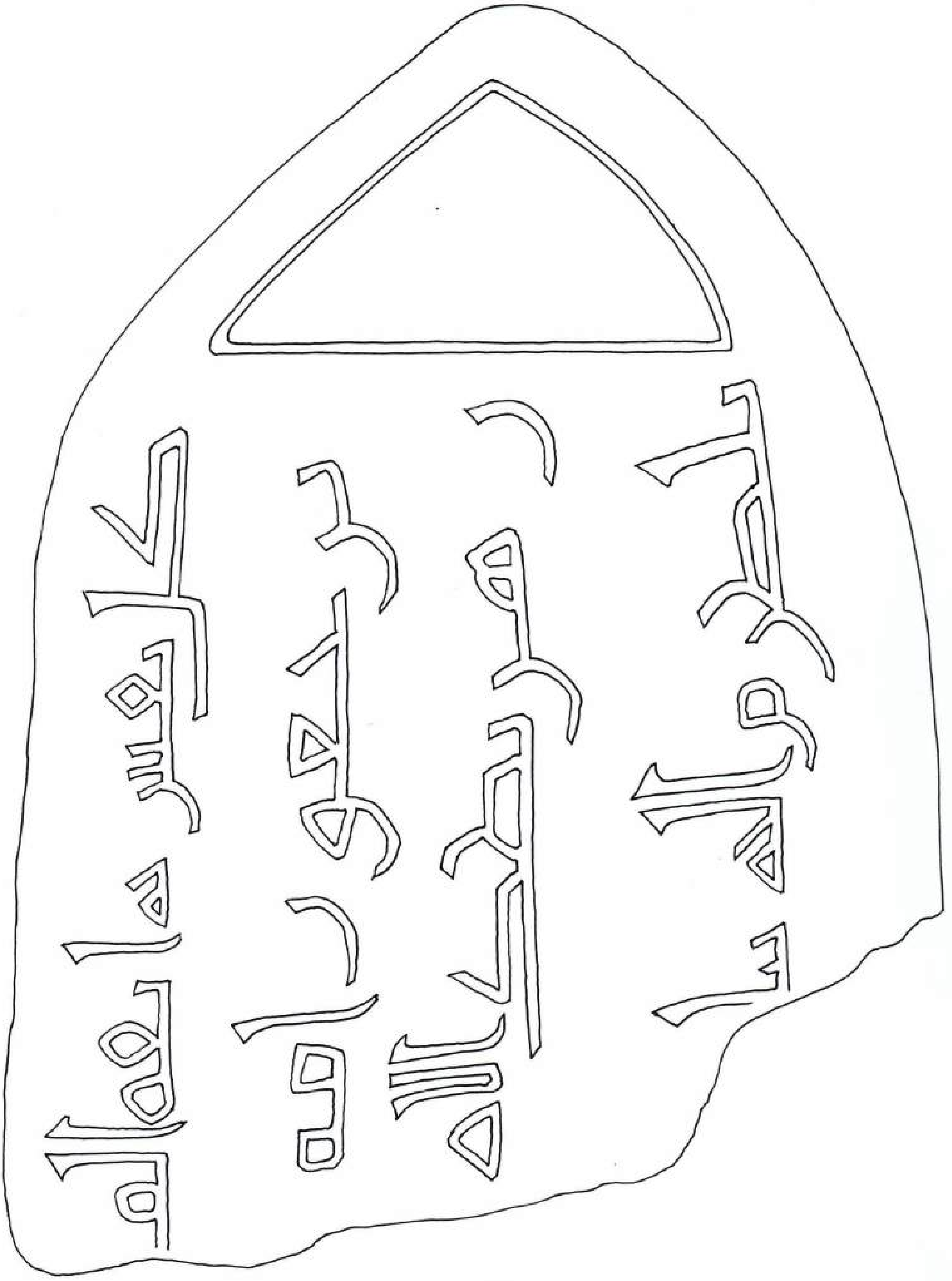

92

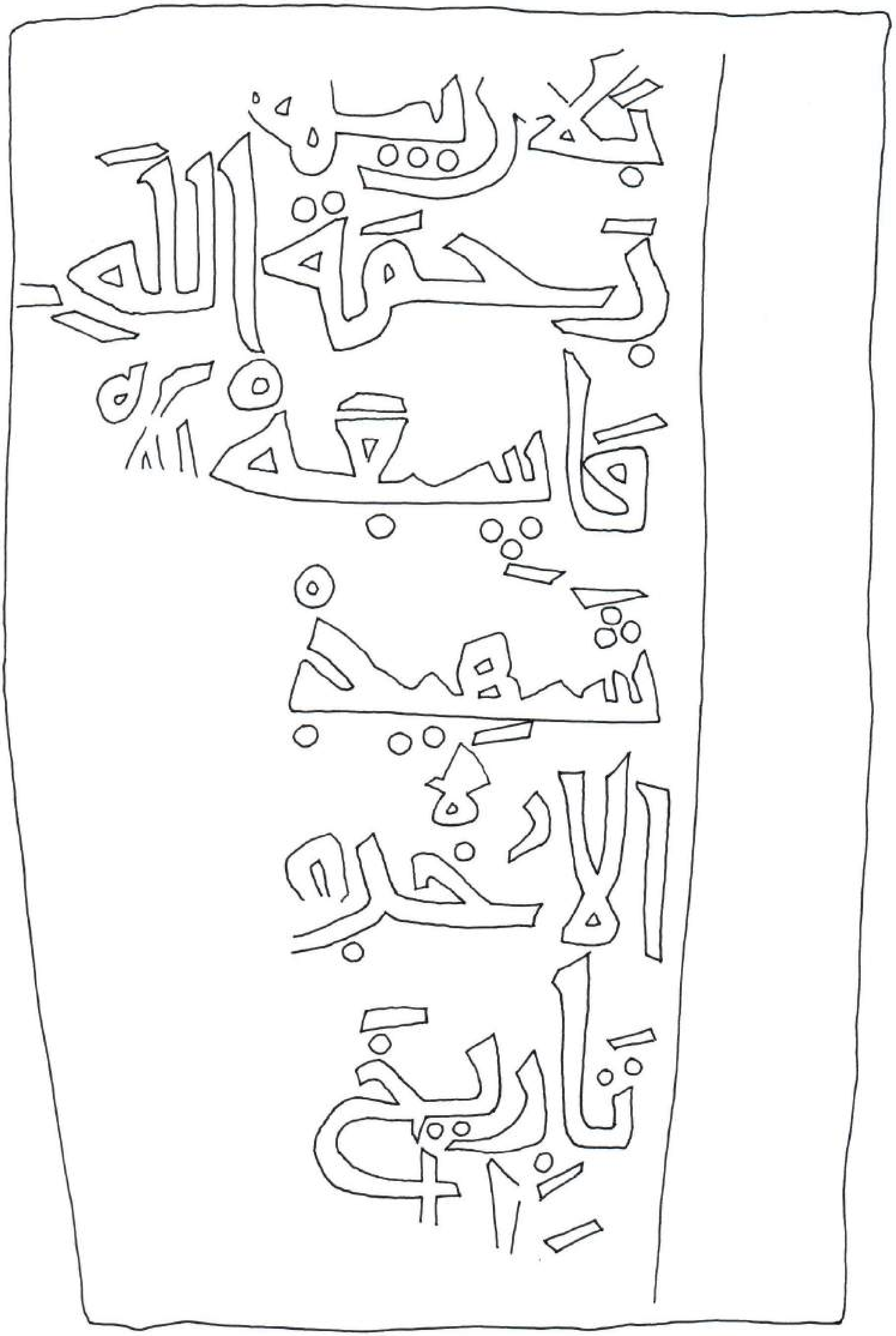

93=A=б

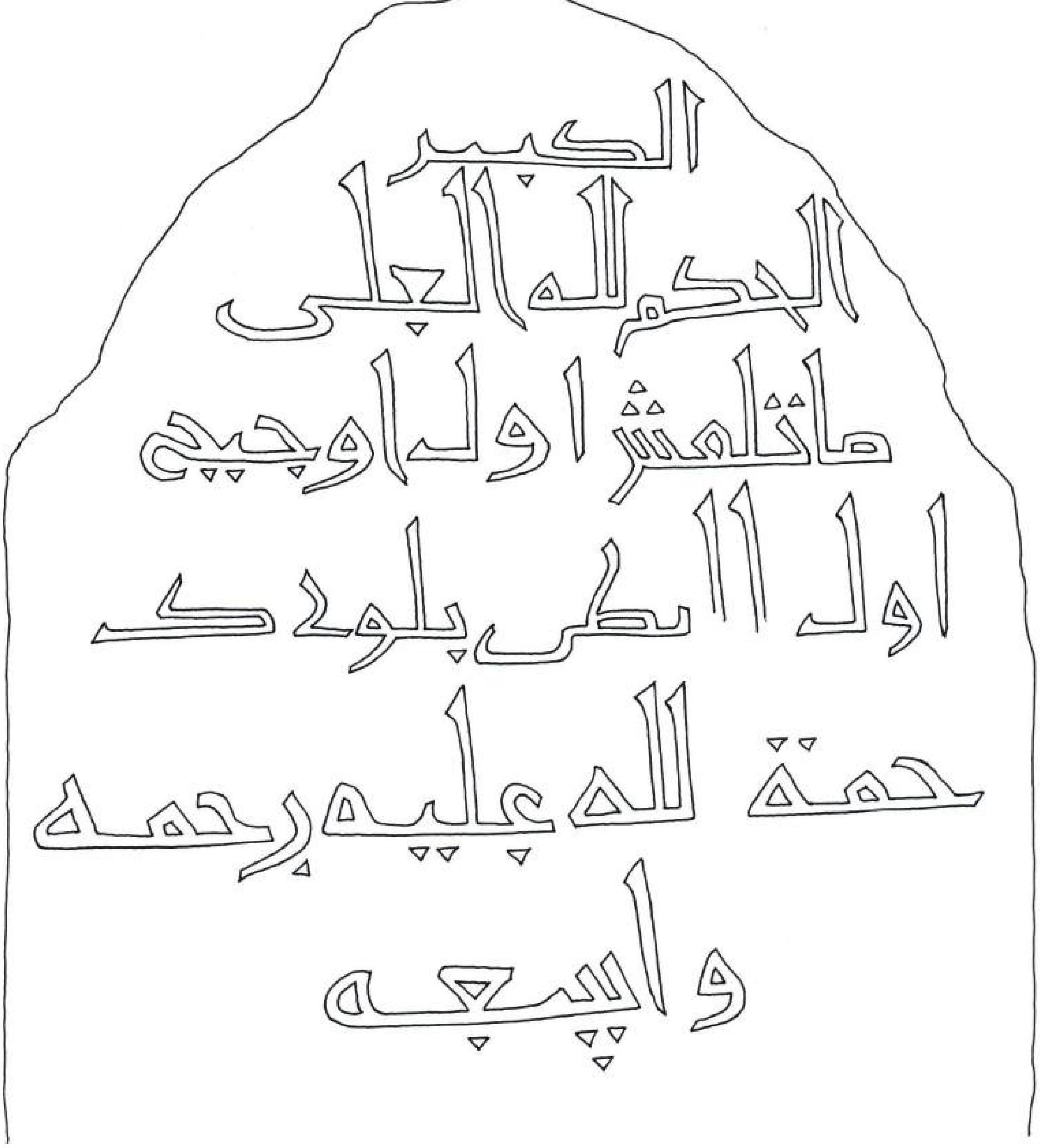

94

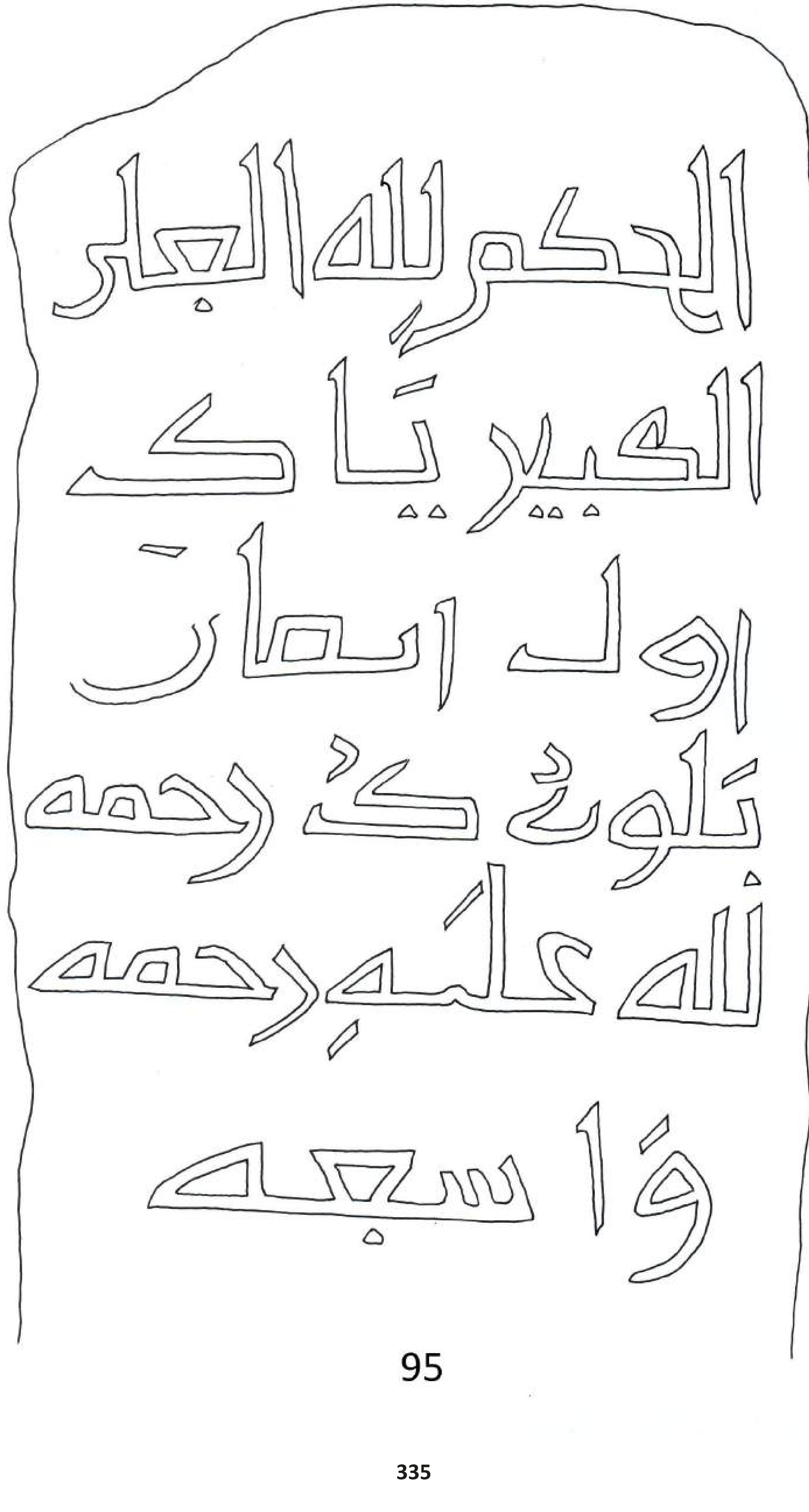

95

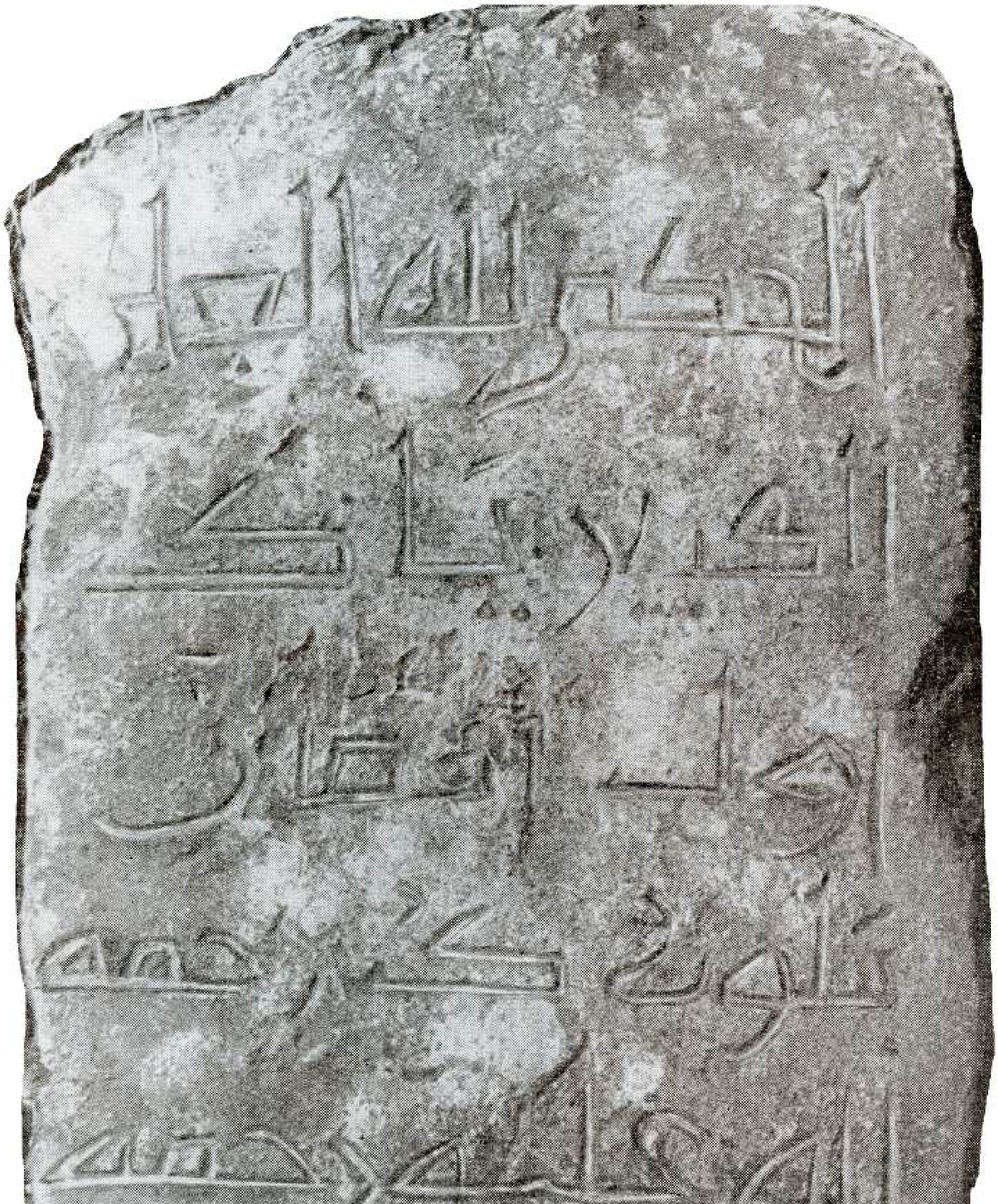

95

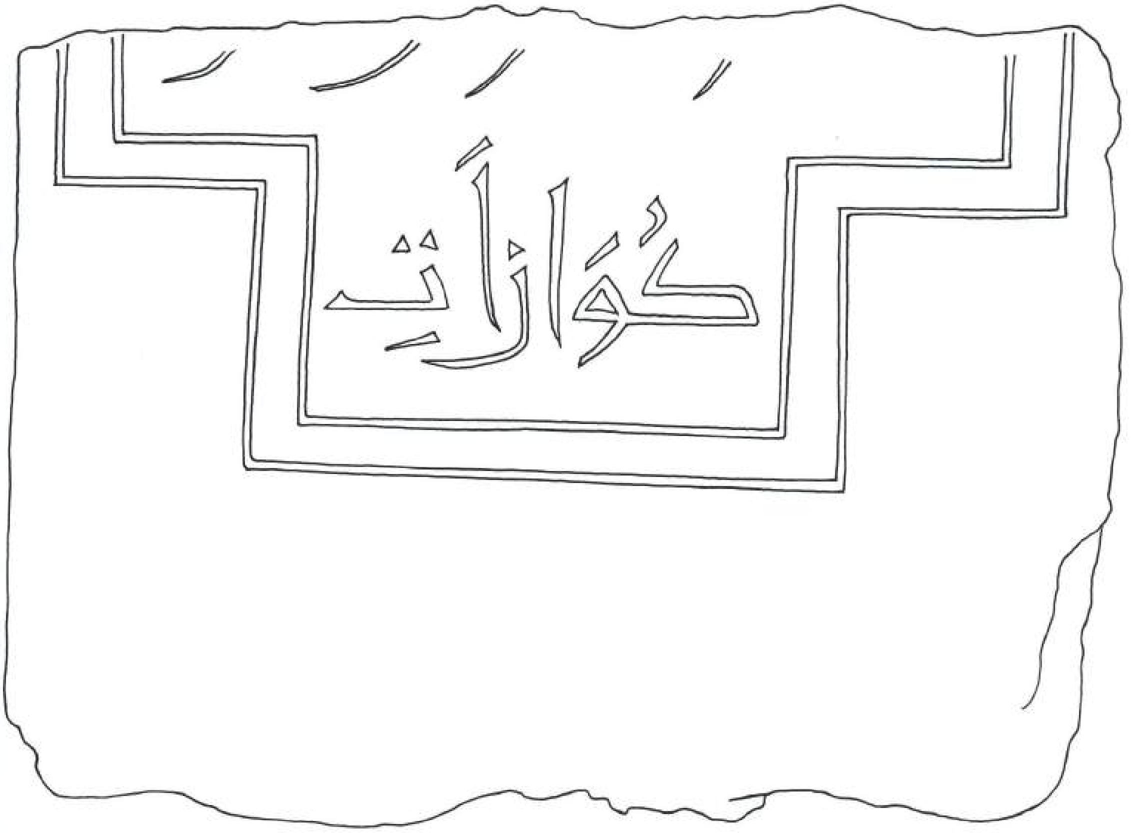

96=A=г

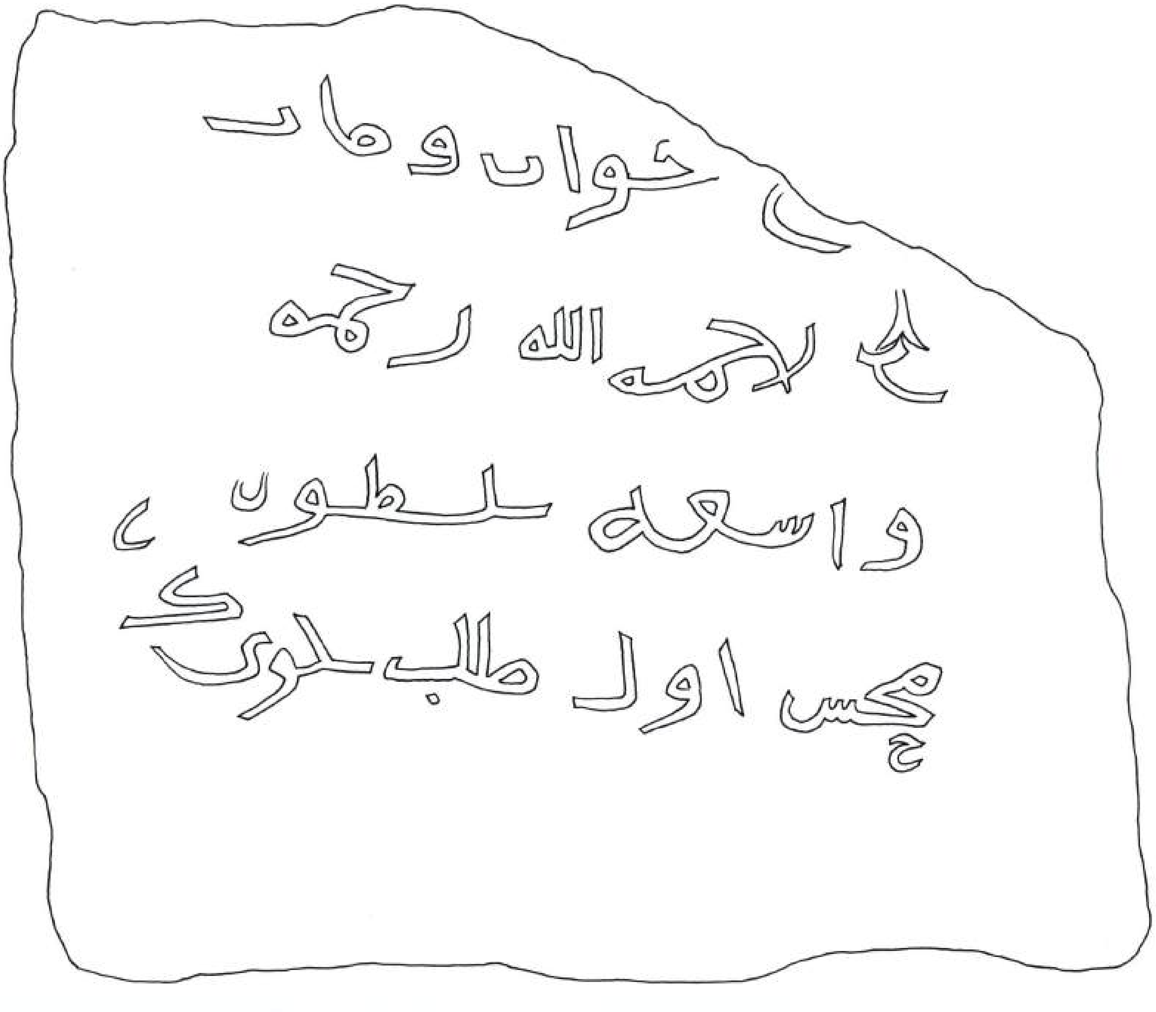

97=А=б

98=А=б

Мирасханә, ф. 72 , тасв. 1, сакл. бер. 502

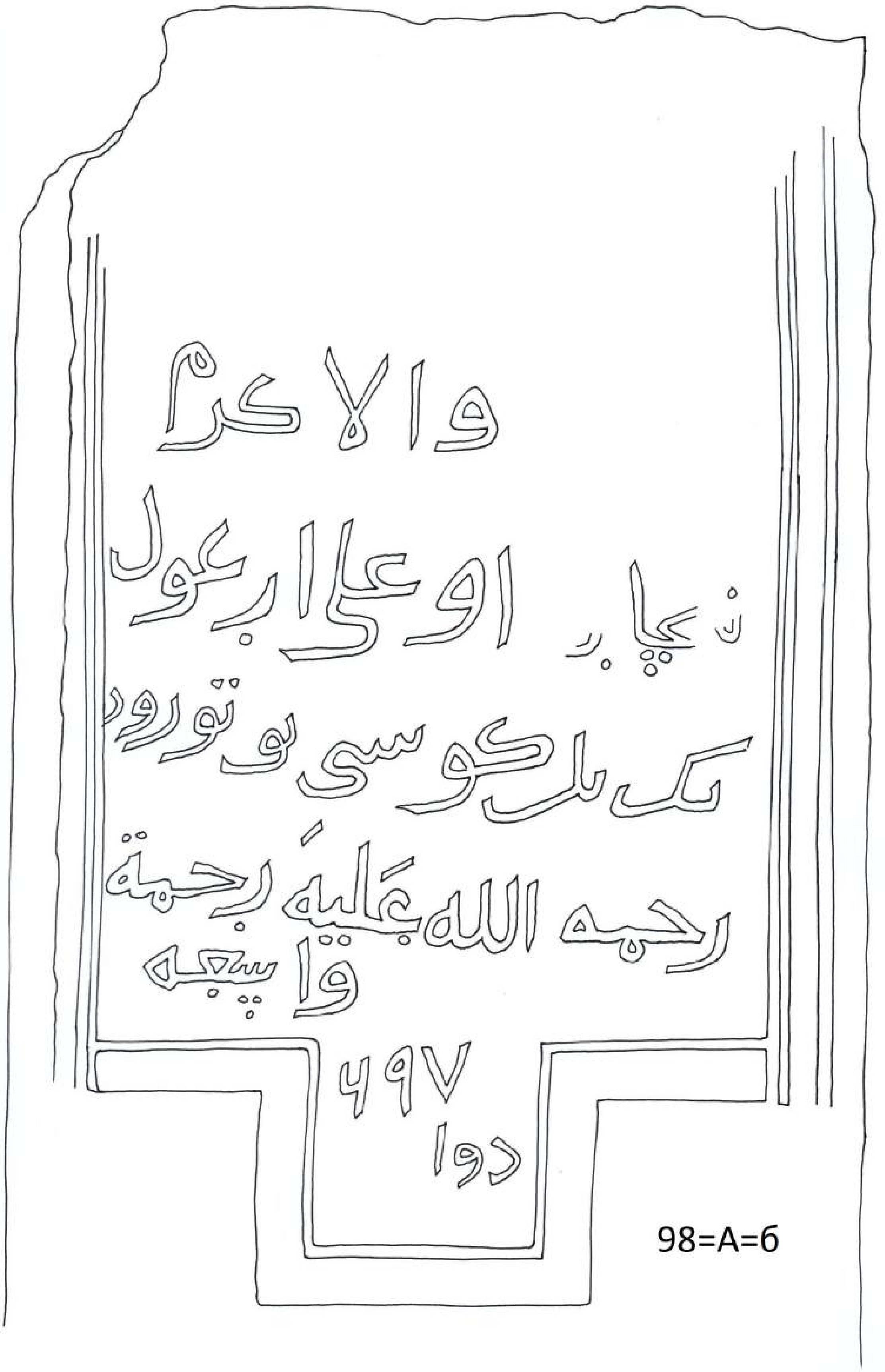

98=A=6

99=А=в
В. Усманов фоторәсеме

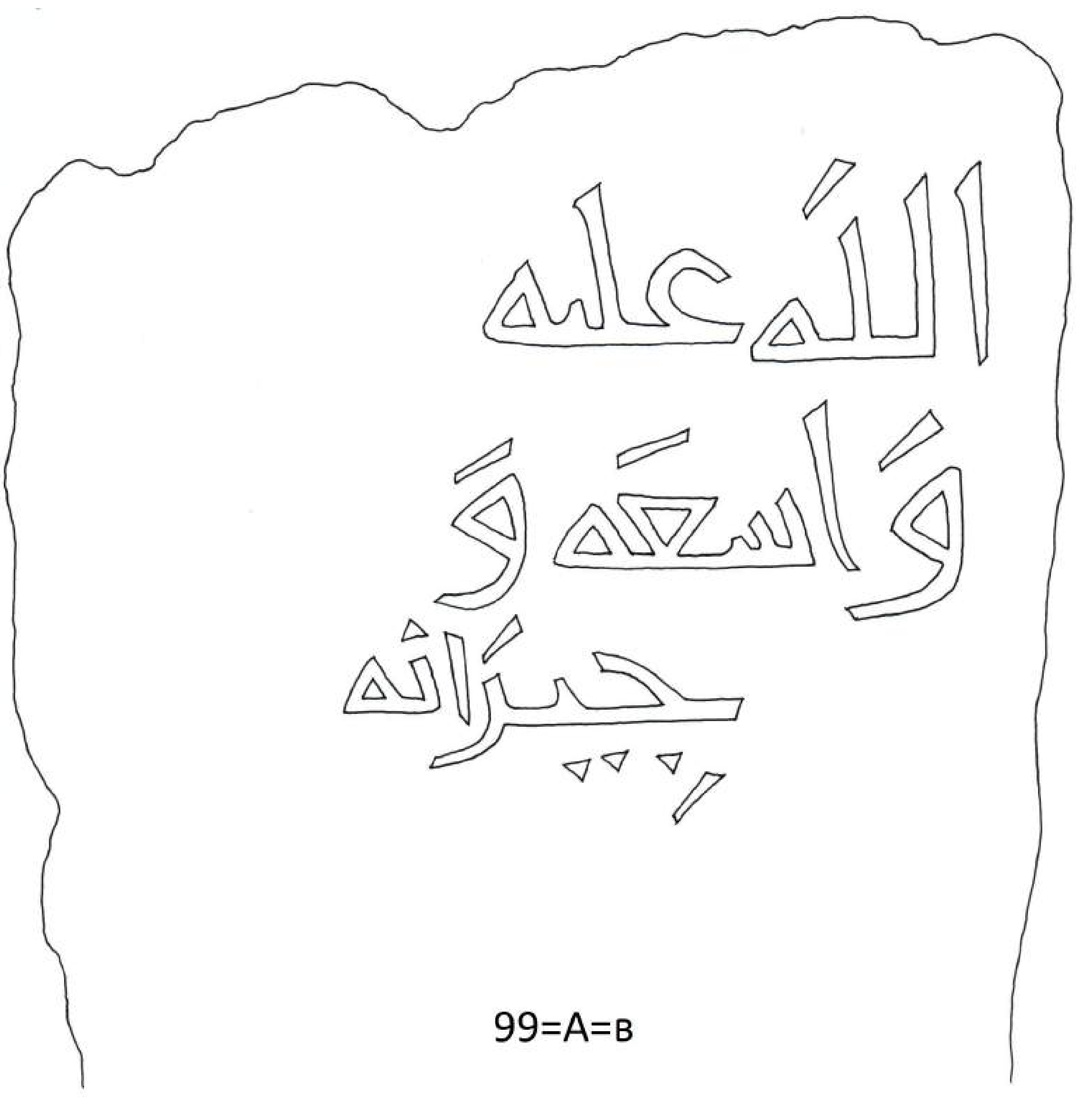

99=A=B

100
В. Усманов фоторәсеме

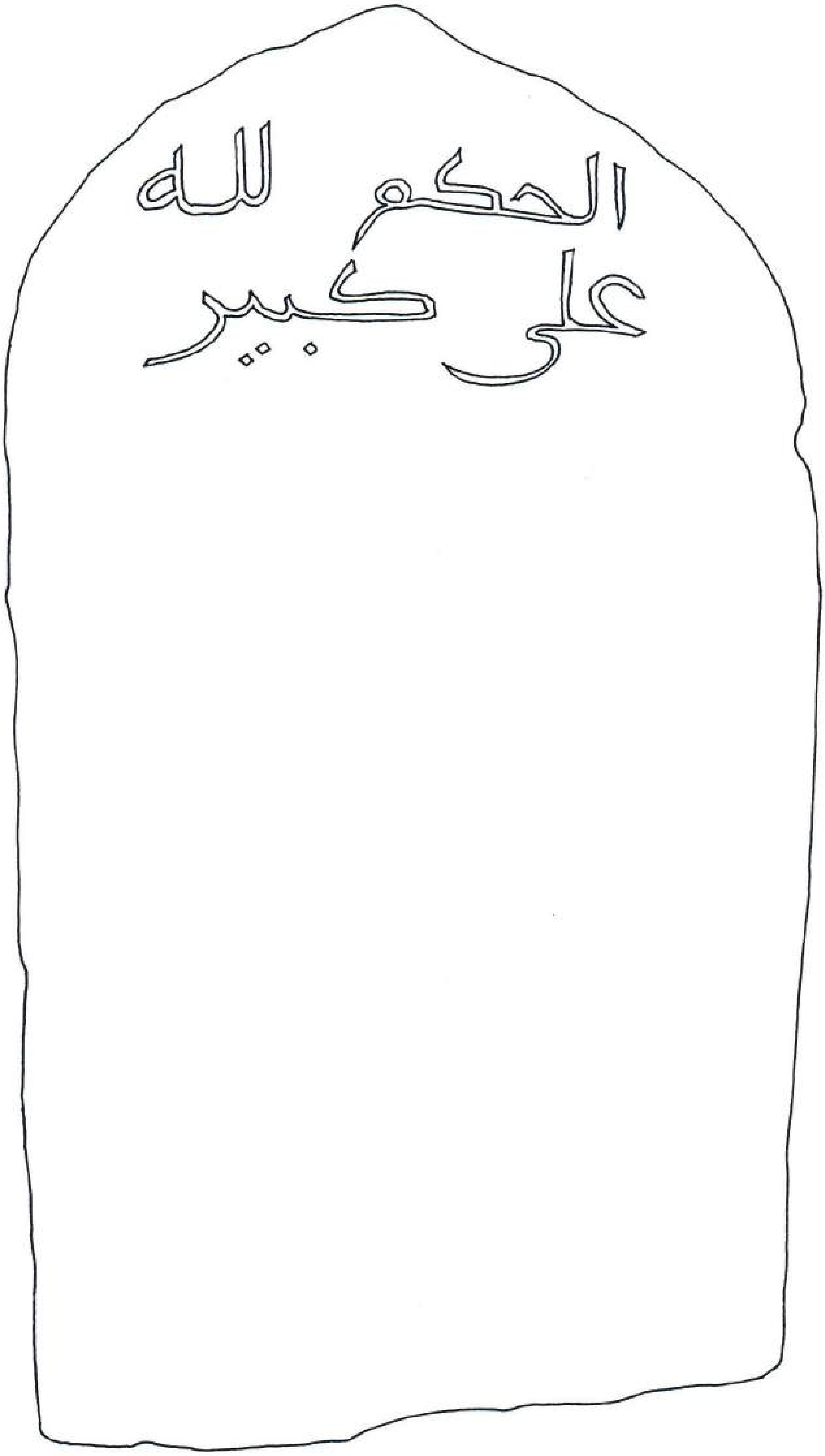

100

101
В. Усманов фоторәсеме

101=A=a

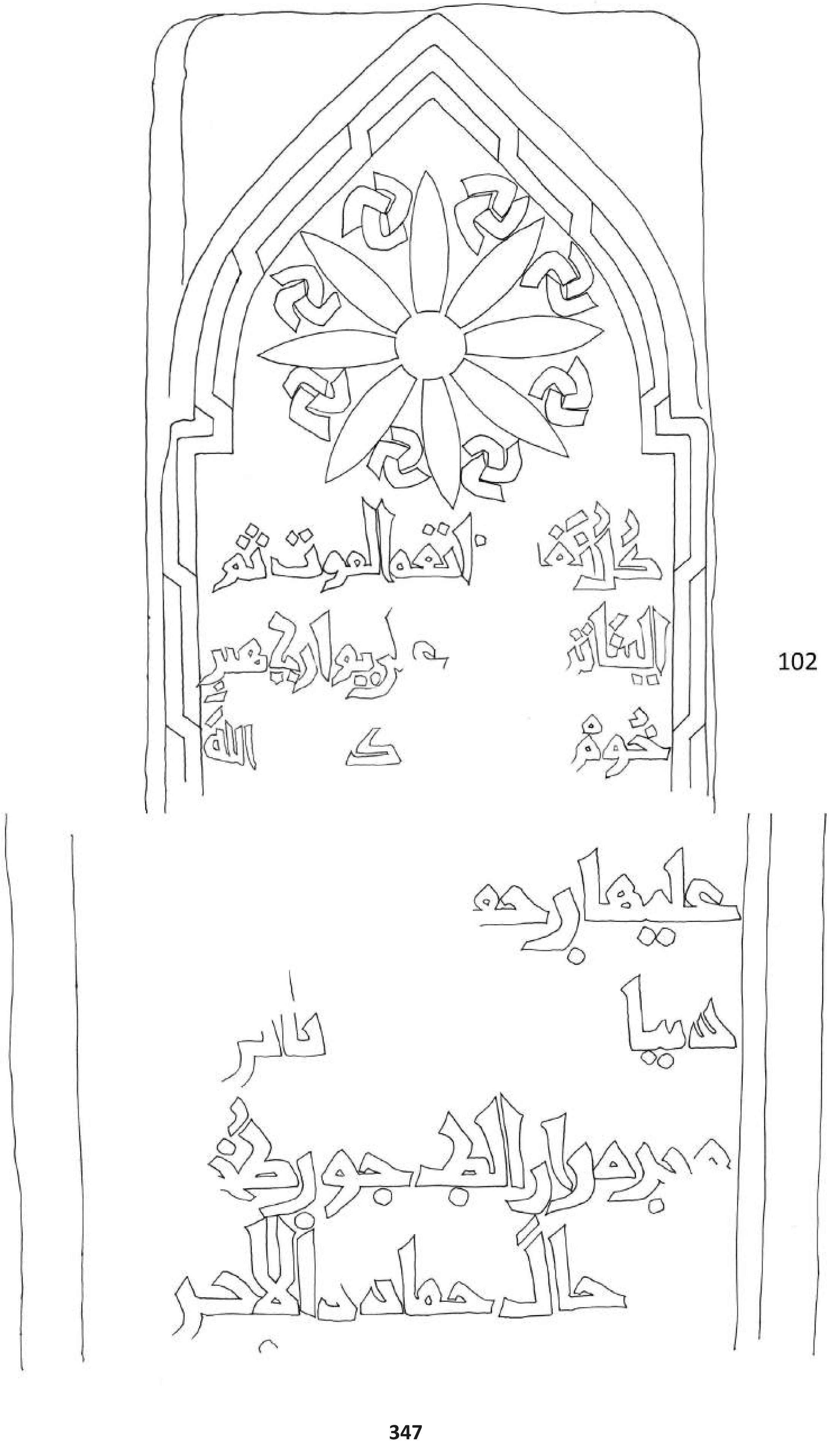

102

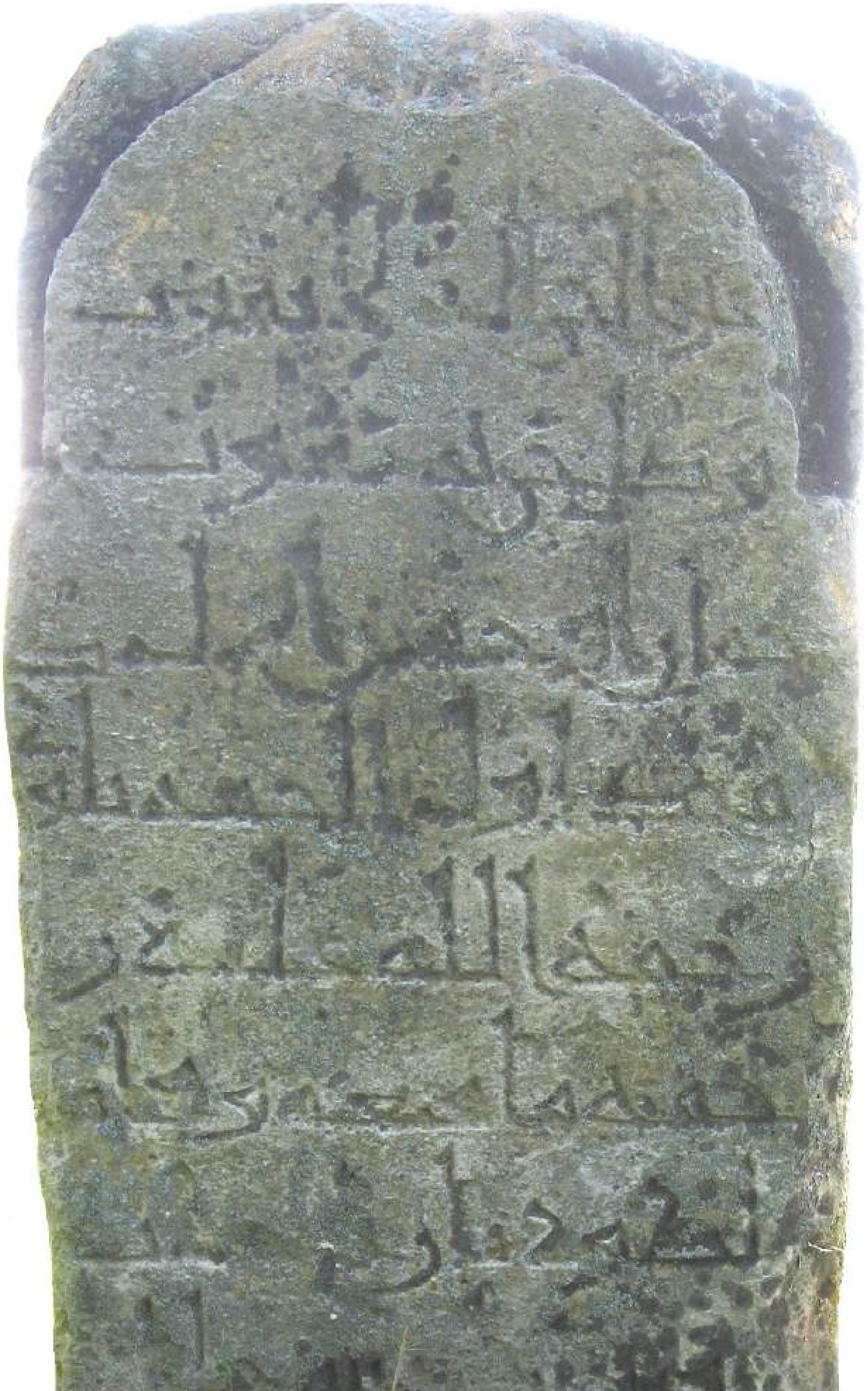

103

Н. Гариф фоторәсеме

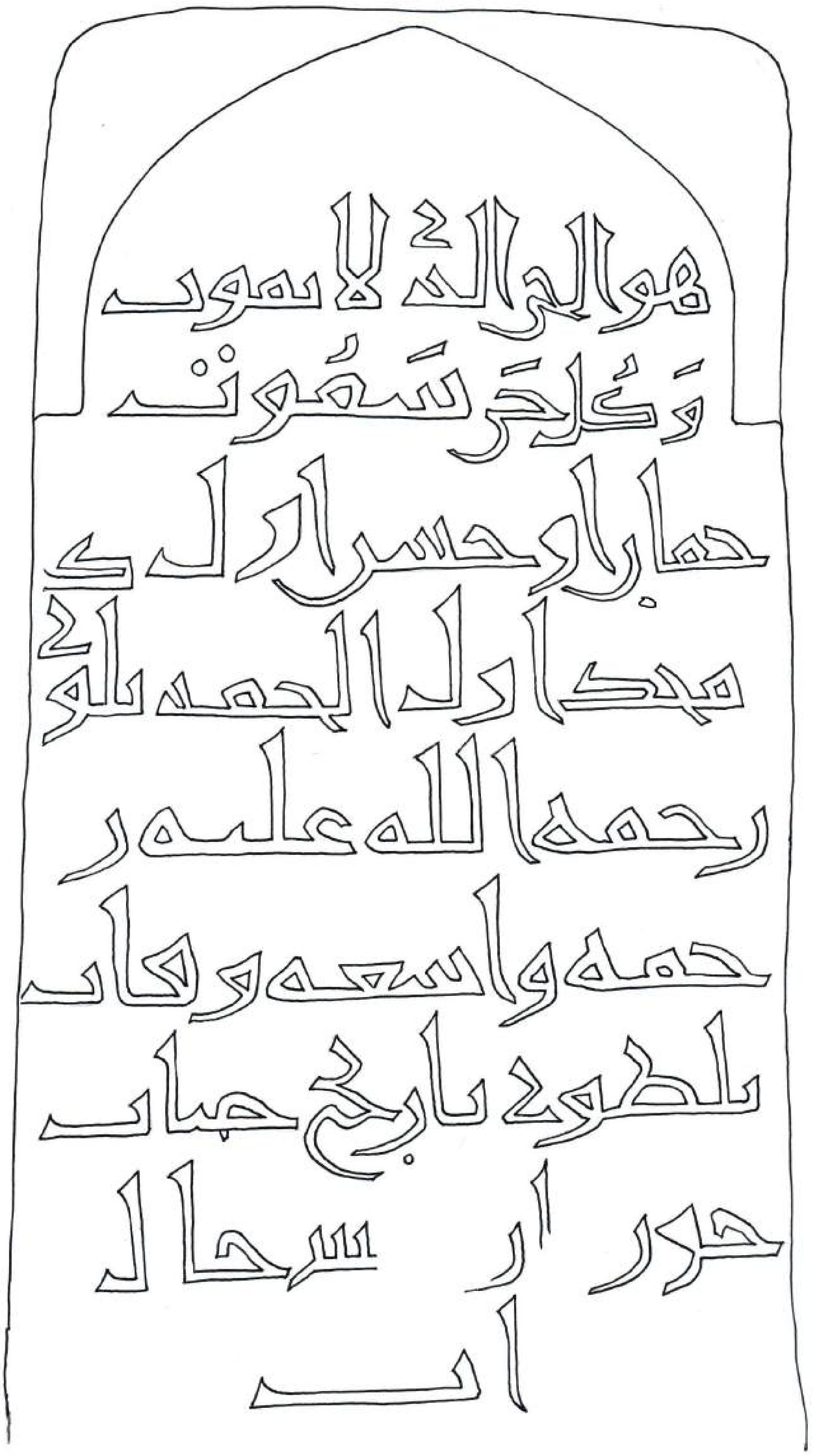

103

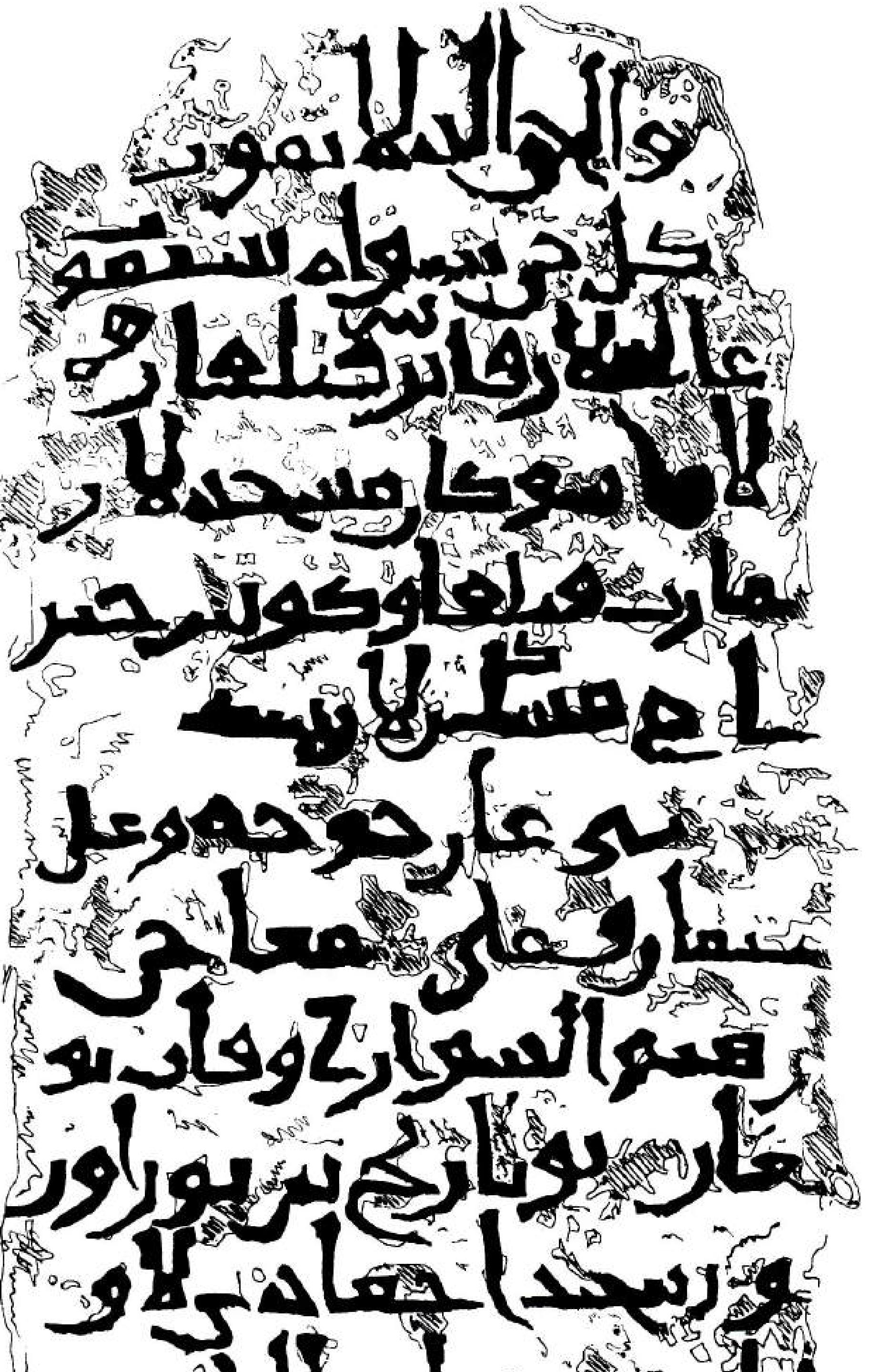

104

Х. Фәезханов күчермәсе

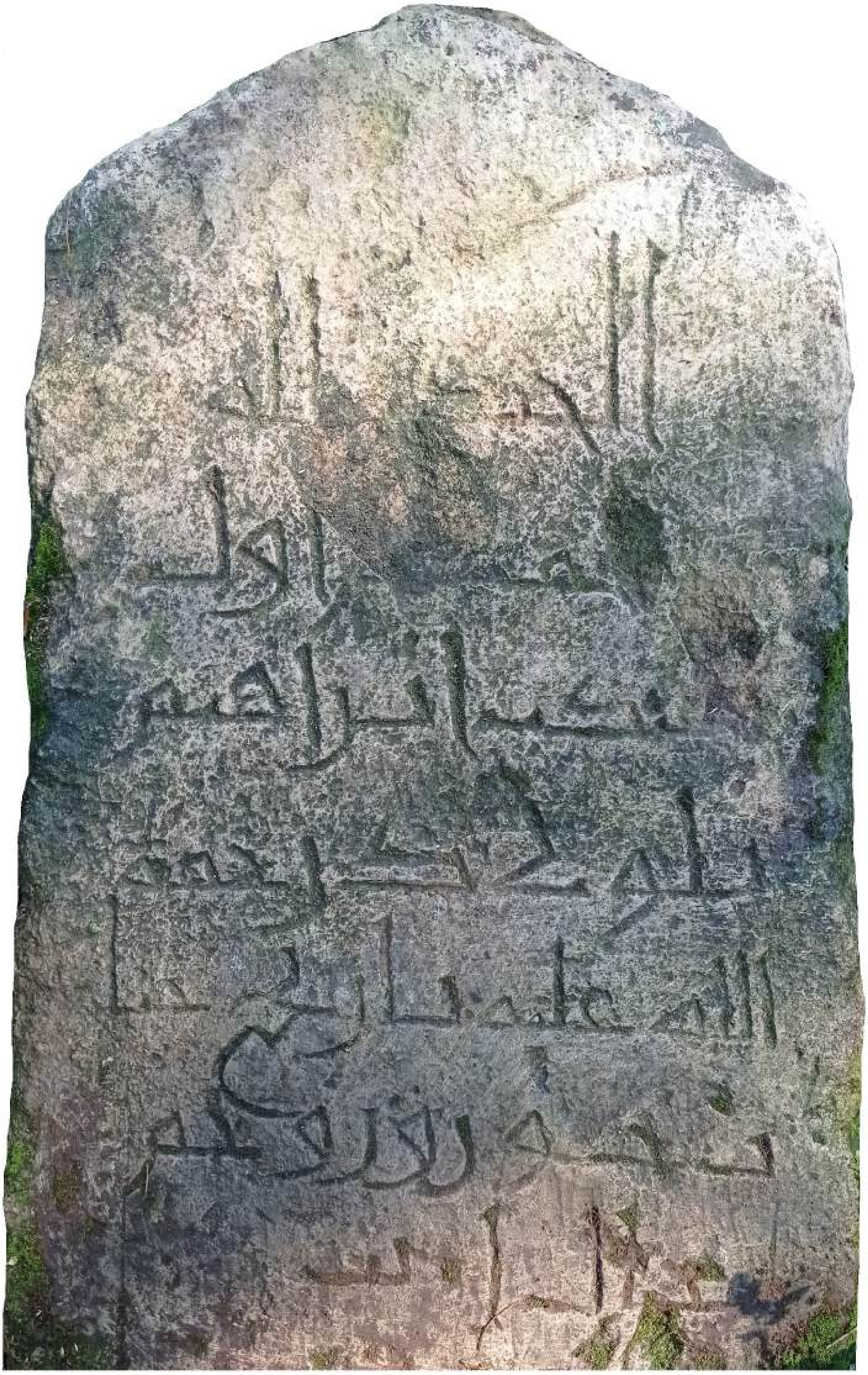

105
Н.Гариф фоторәсеме

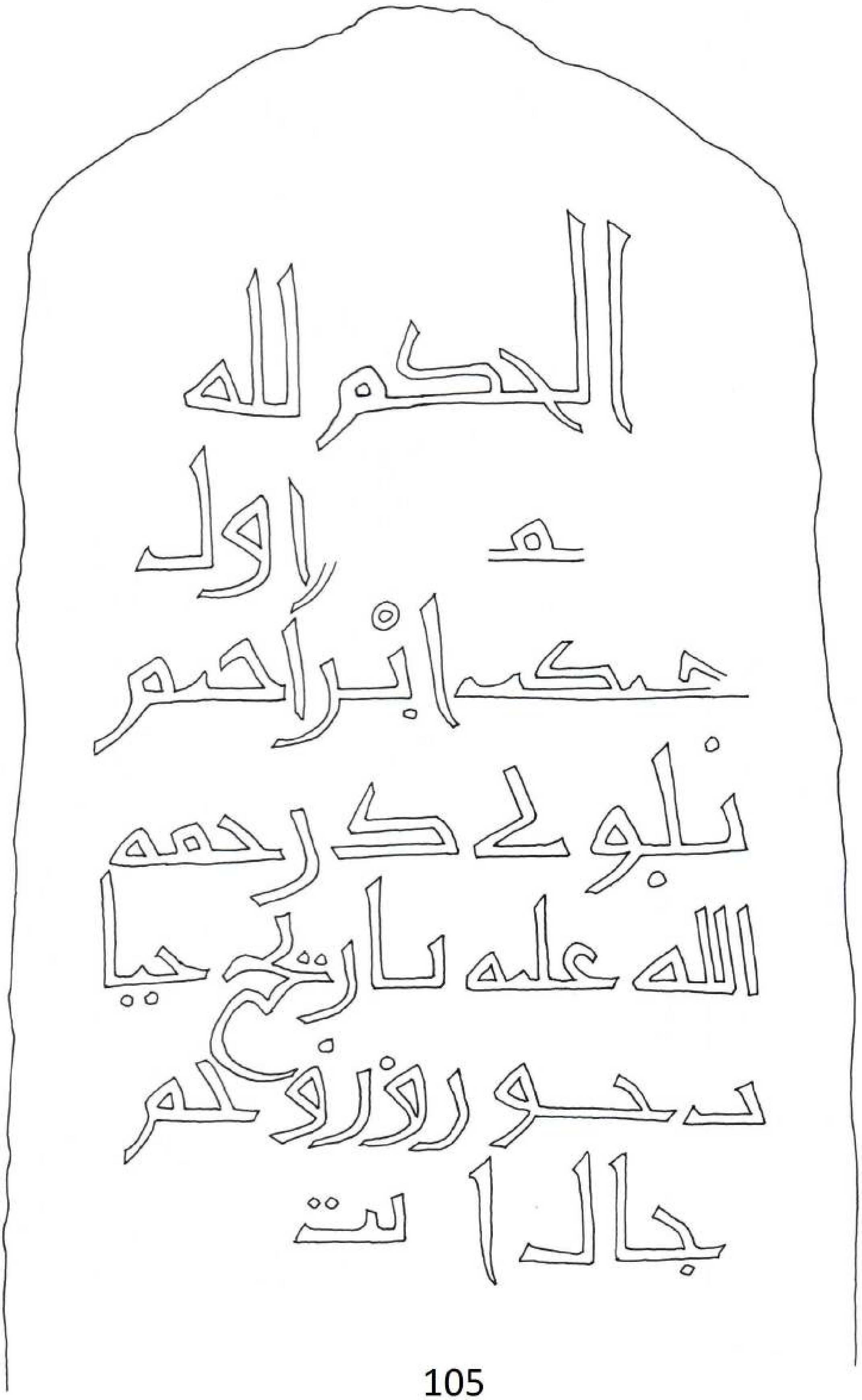

105

106

В. Усманов фоторәсеме

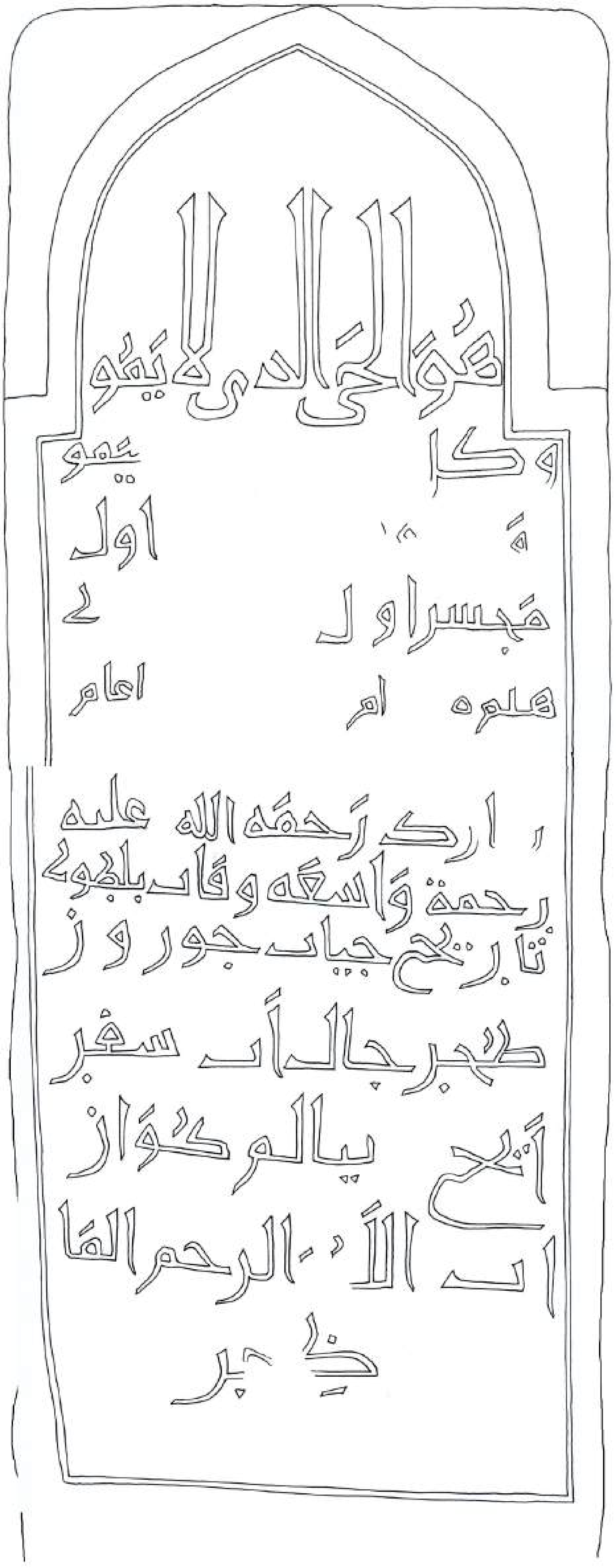

106

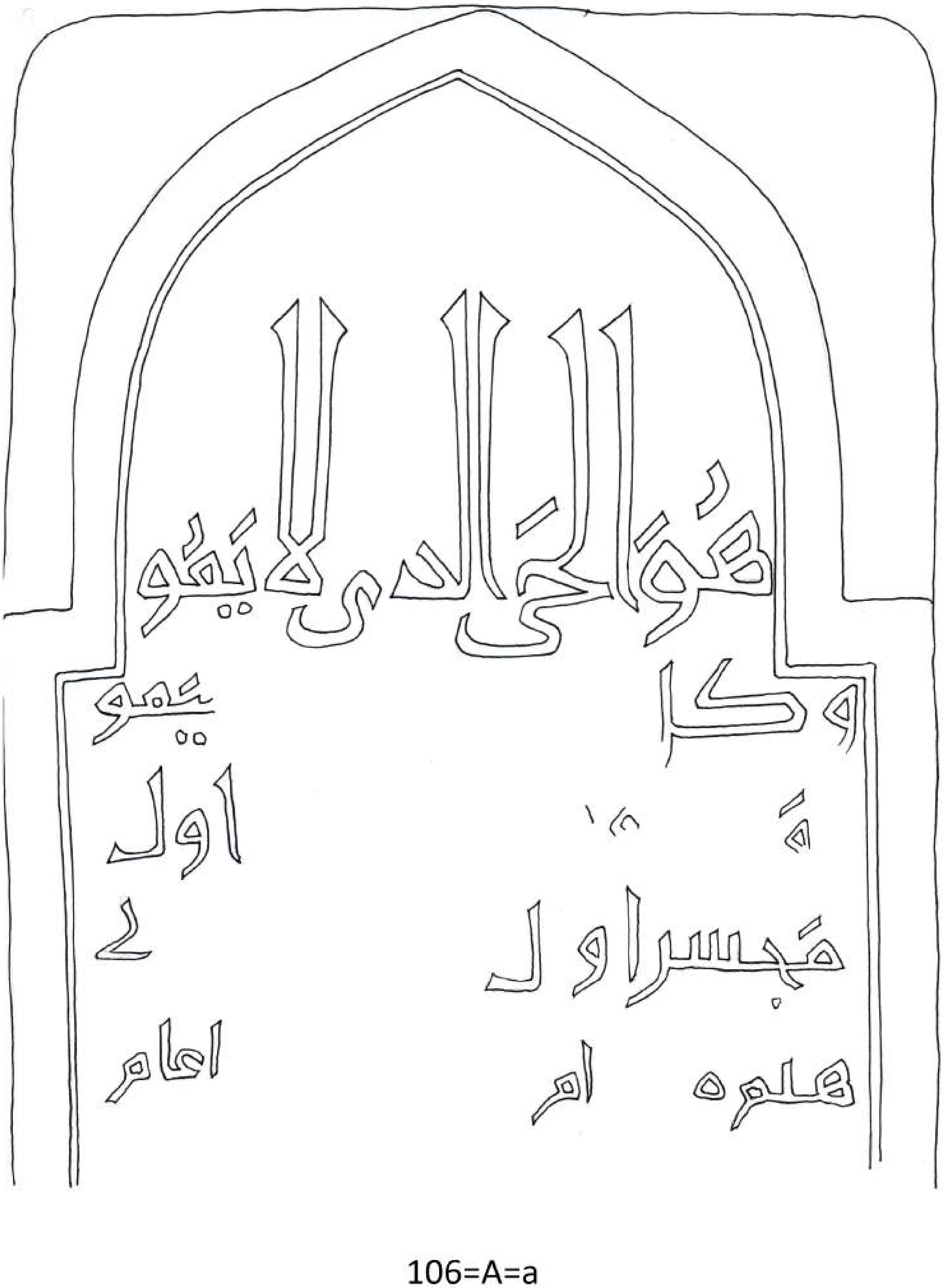

106=A=a

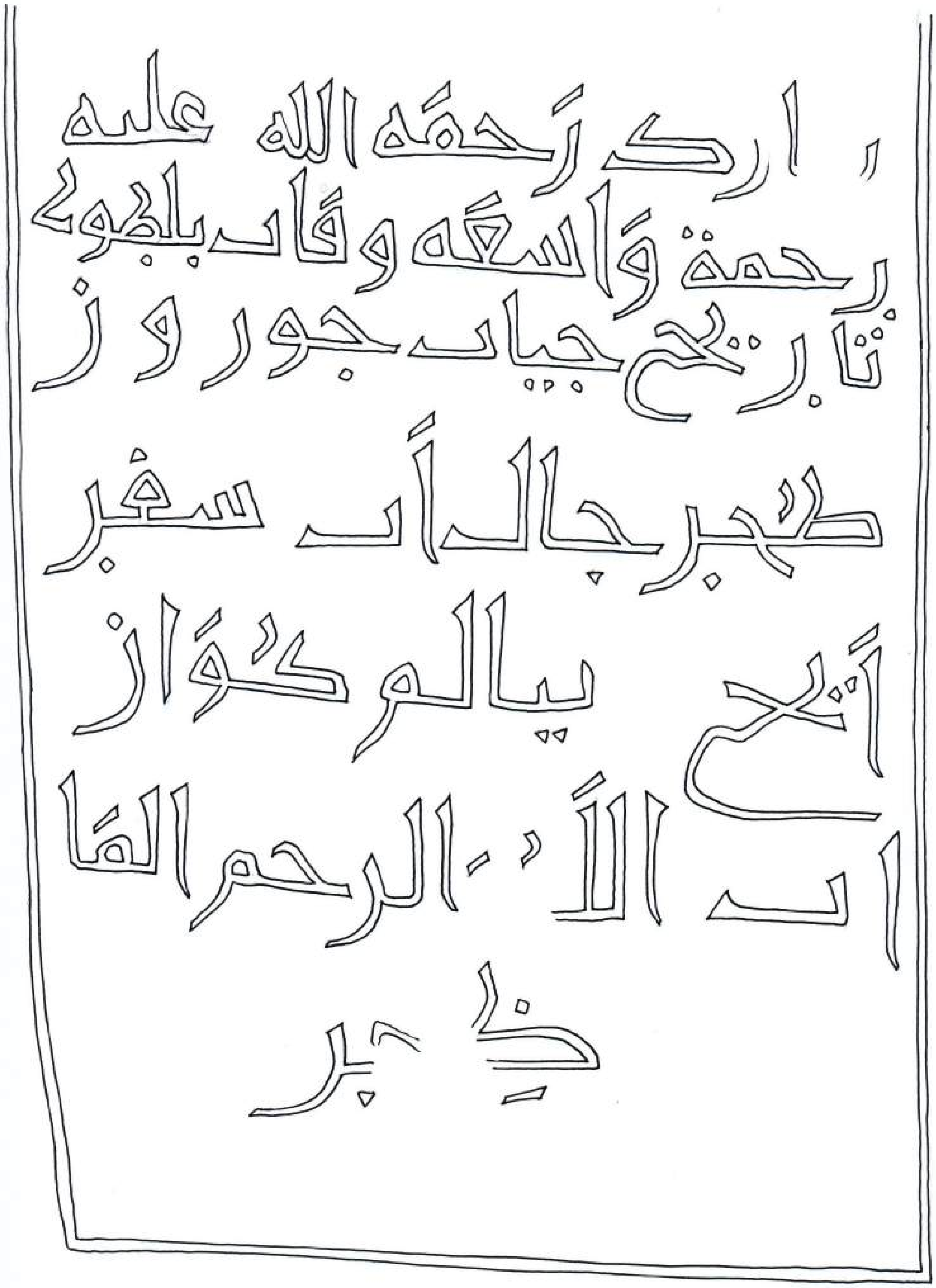

106=A=б

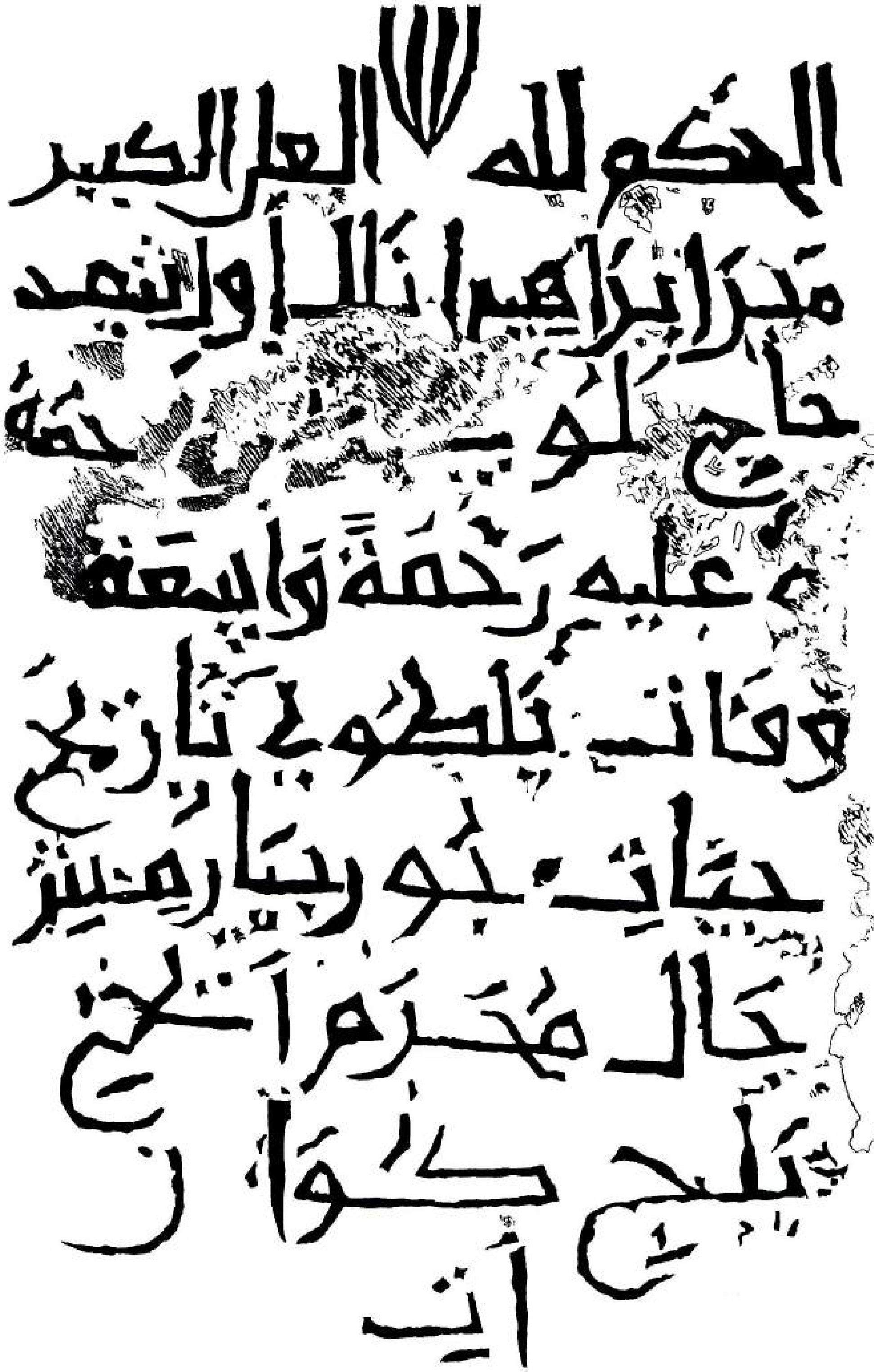

107

Х. Фәезханов күчермәсе

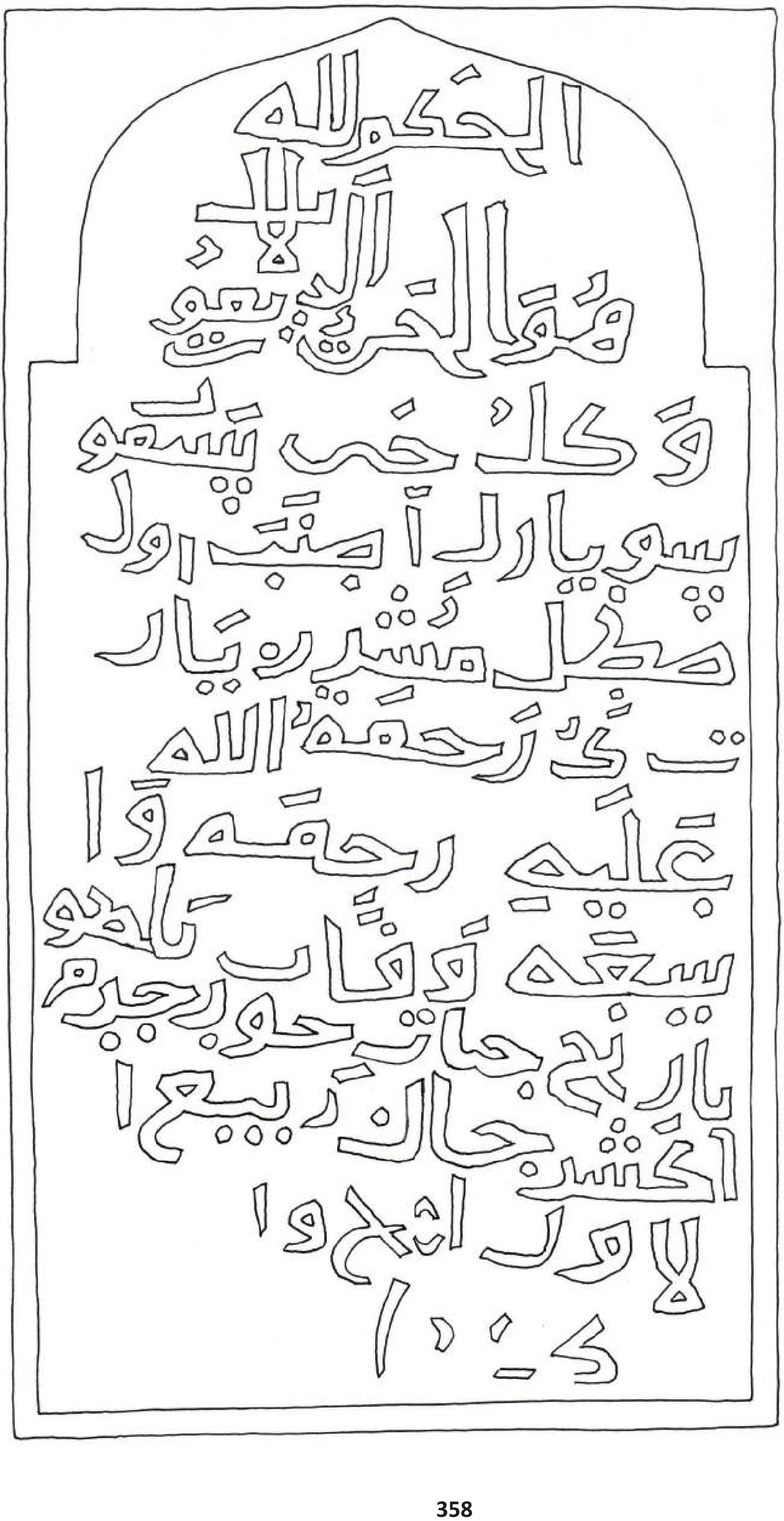

108

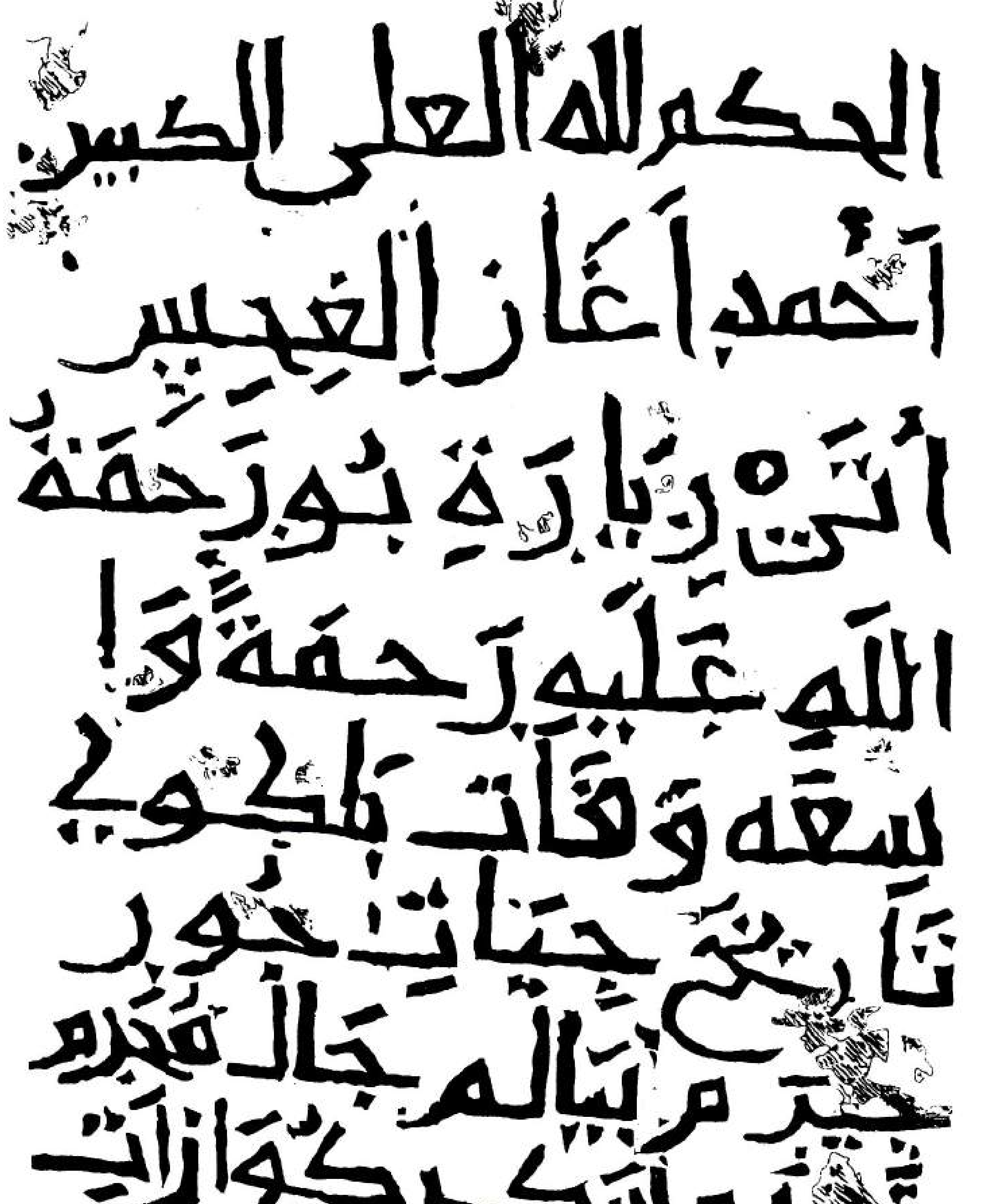

109

Х. Фәезханов күчермәсе

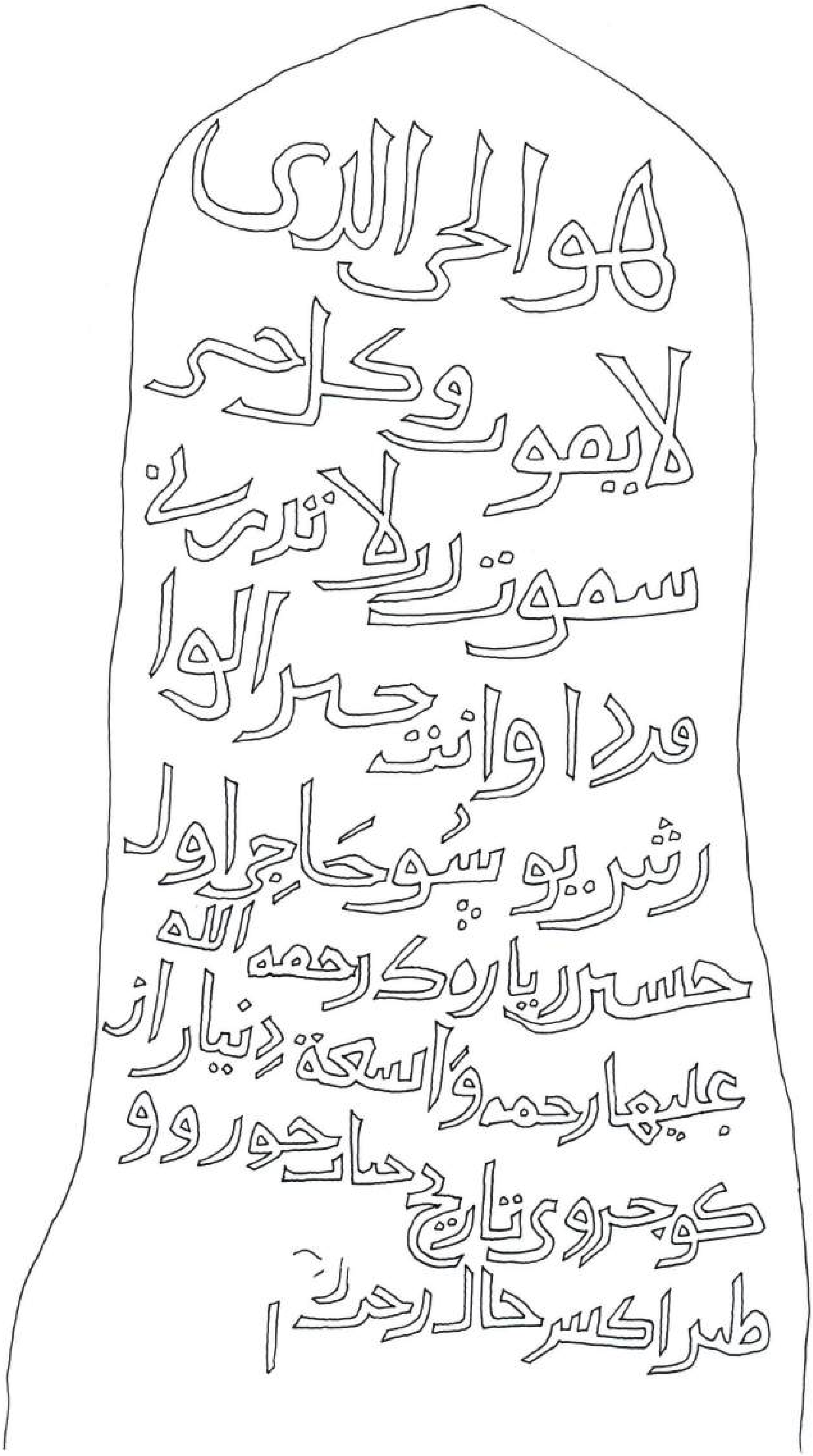

110

110

Мирасханә, 72 ф., 1 тасв., 489 сакл. бер.

В. Усманов
фоторәсеме

111

111

112

Мирасханә, 72 ф., 1 тасв., 497 сакл. бер.

112

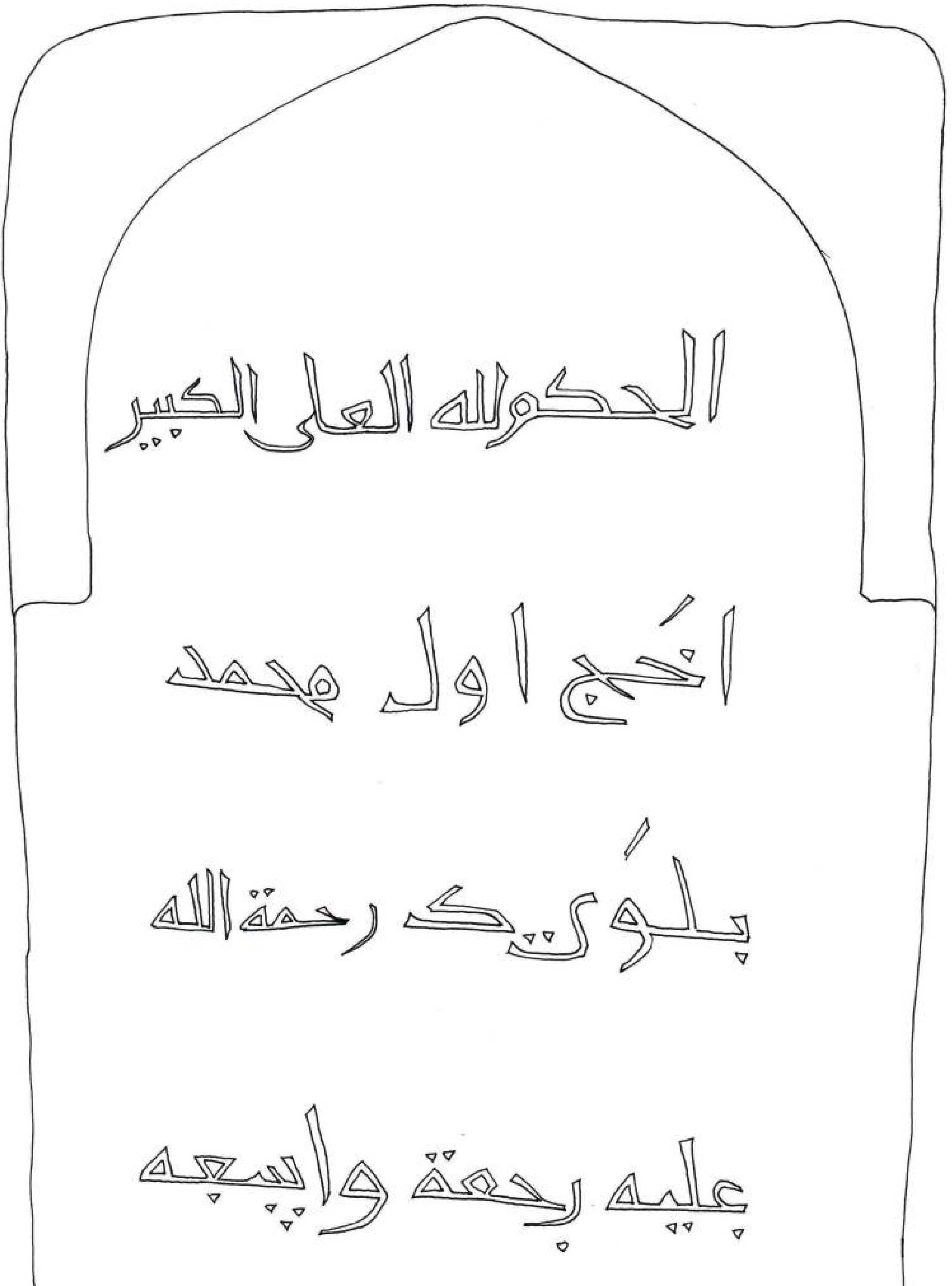
الحمد لله العلى الكبير
اخج اول محمد
بلوىك رحمة الله
عليه رحمة واسعه

113

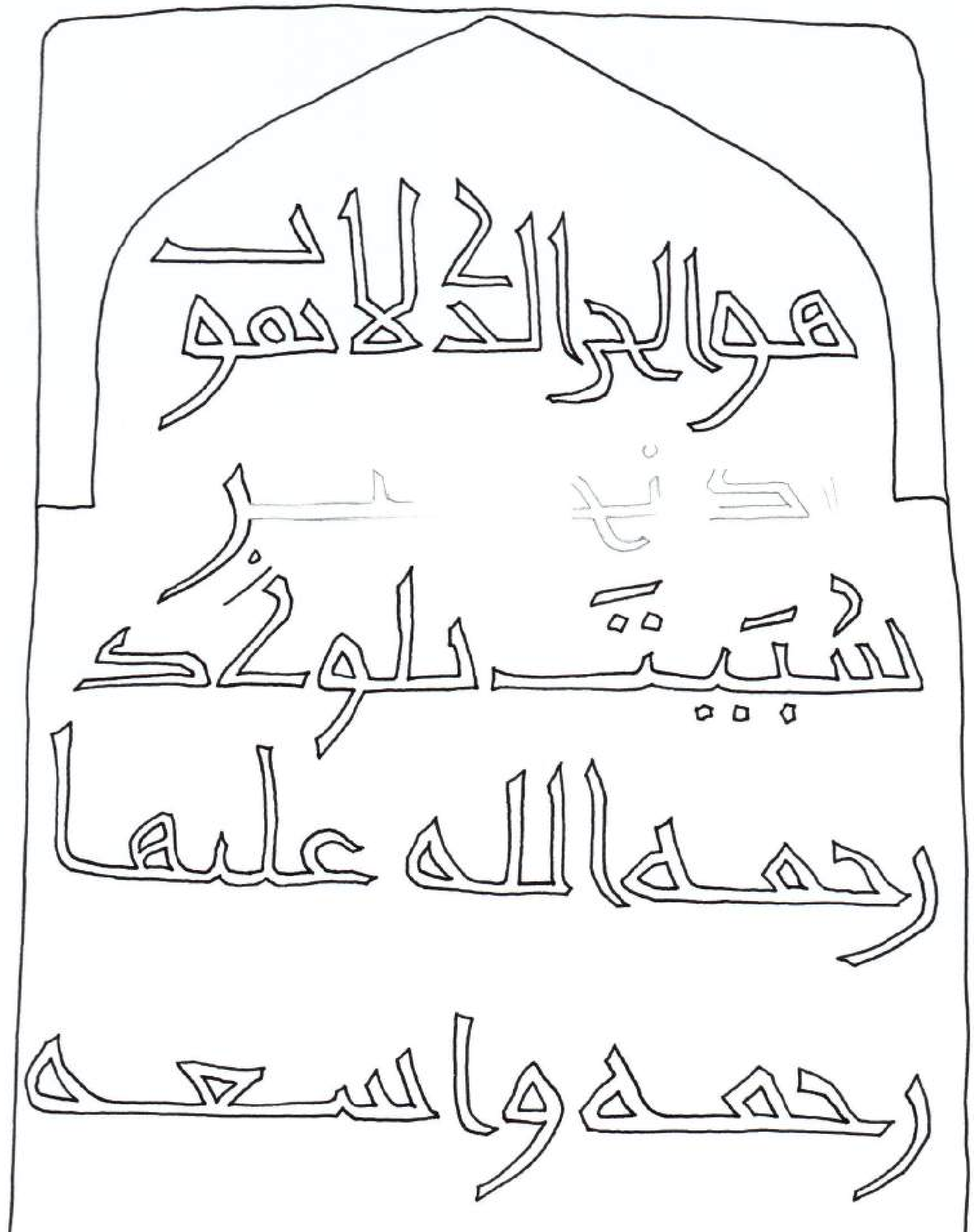

114

115

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

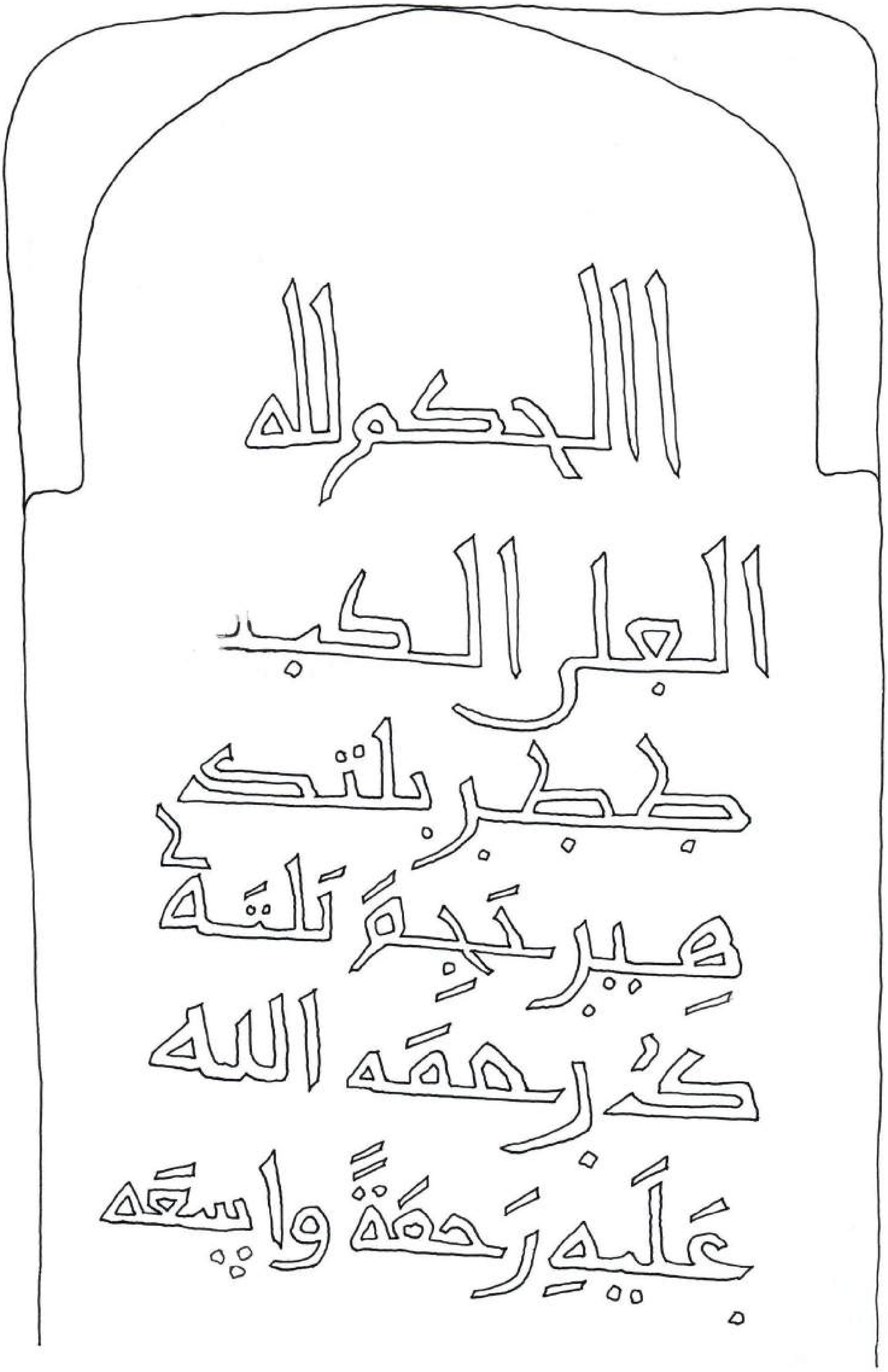

115

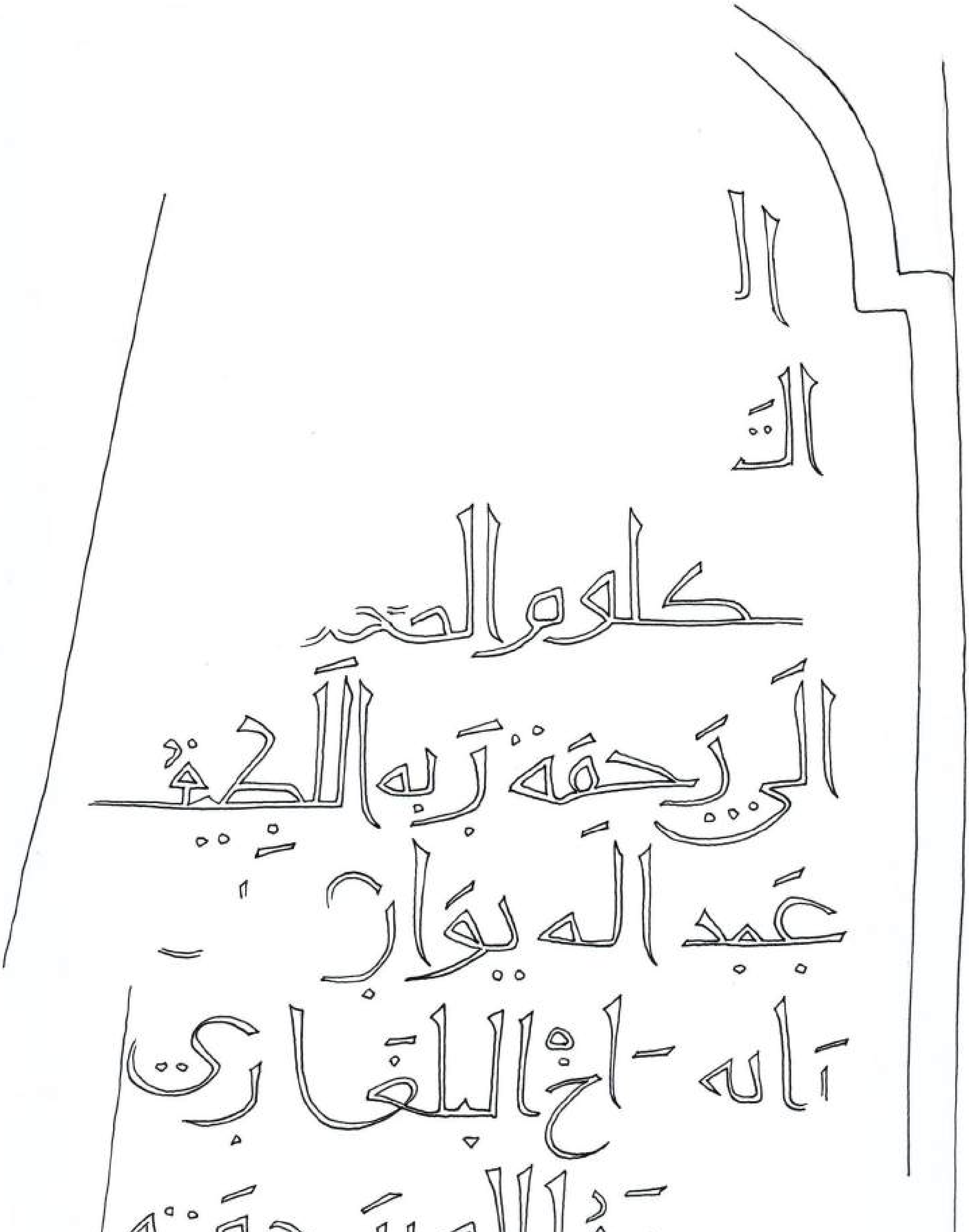

116

117

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

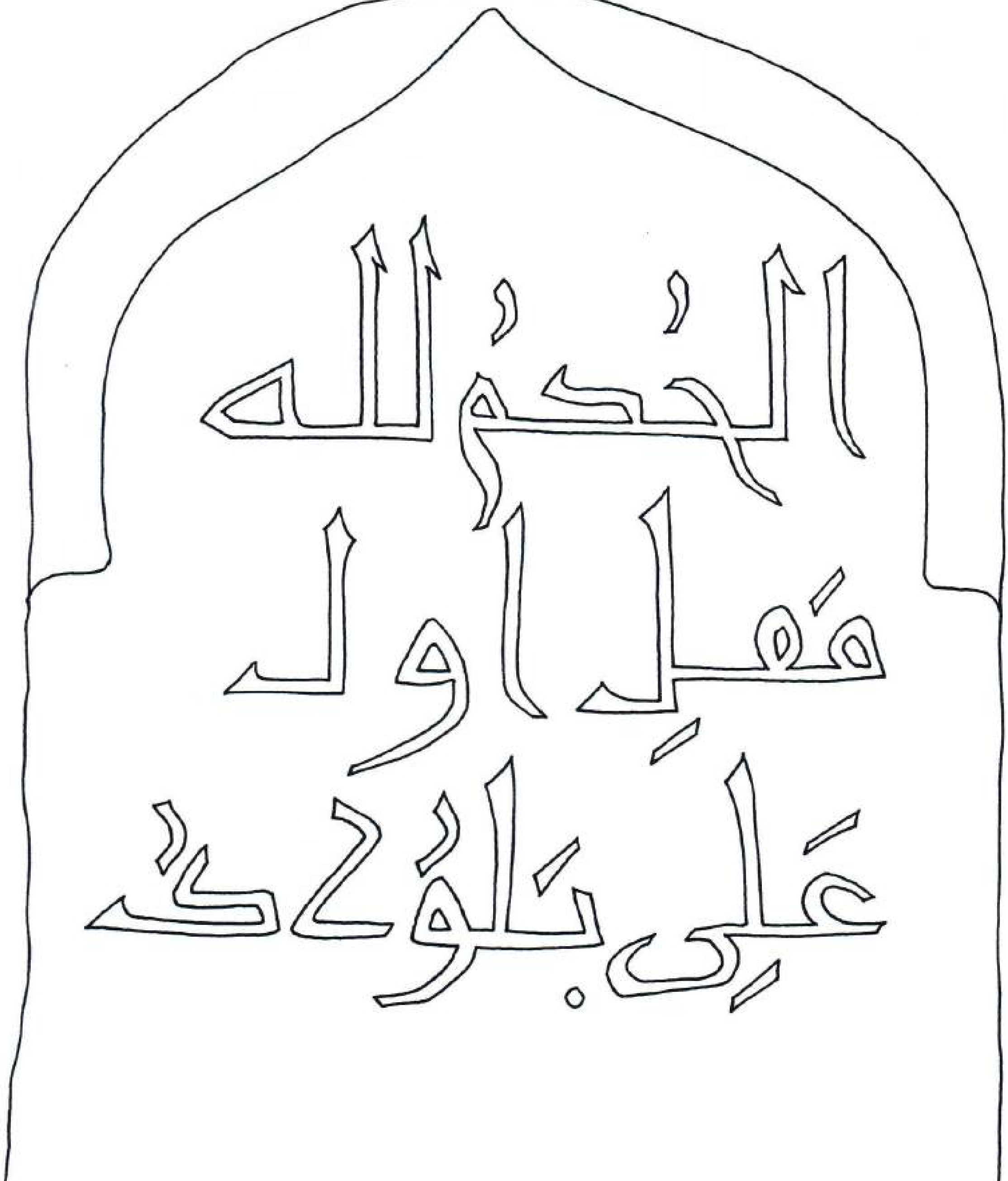

117

118

Н.Гариф фоторәсеме

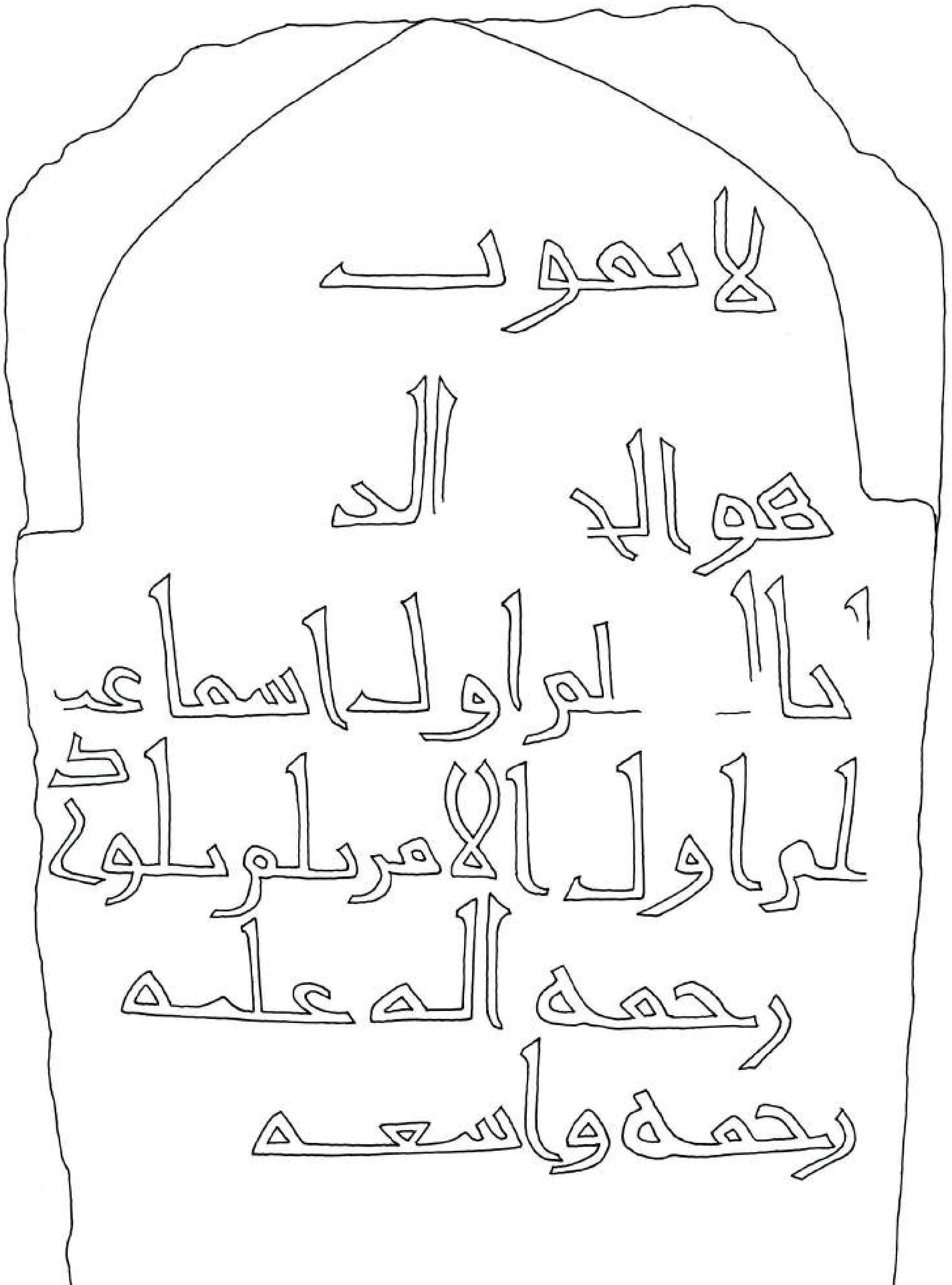

118

119

Н. Гариф фоторәсеме

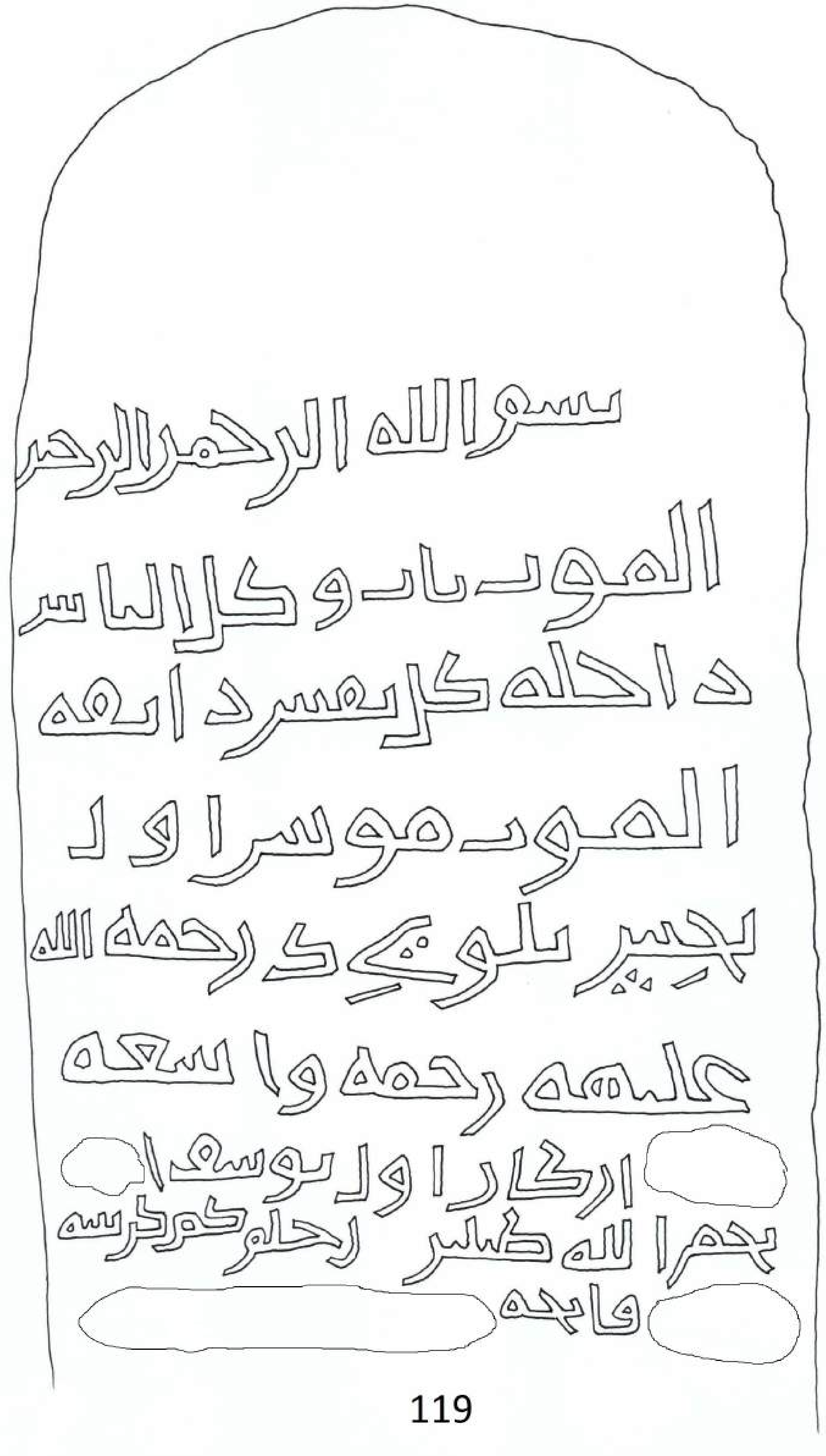

119

120

Байглычев авылындагы каберташ. (Ялчык районы).

Фоторәсем Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә саклана: 72 фонд, 1 тасв., 497 сакл. бер. (Һ. Йосыпов арх.).

Юсупов Г.В. Эпиграфические памятники Чувашской АССР (XIII-XIX вв.). На 48 лл. Ф. 72, оп. 1, д. 497.

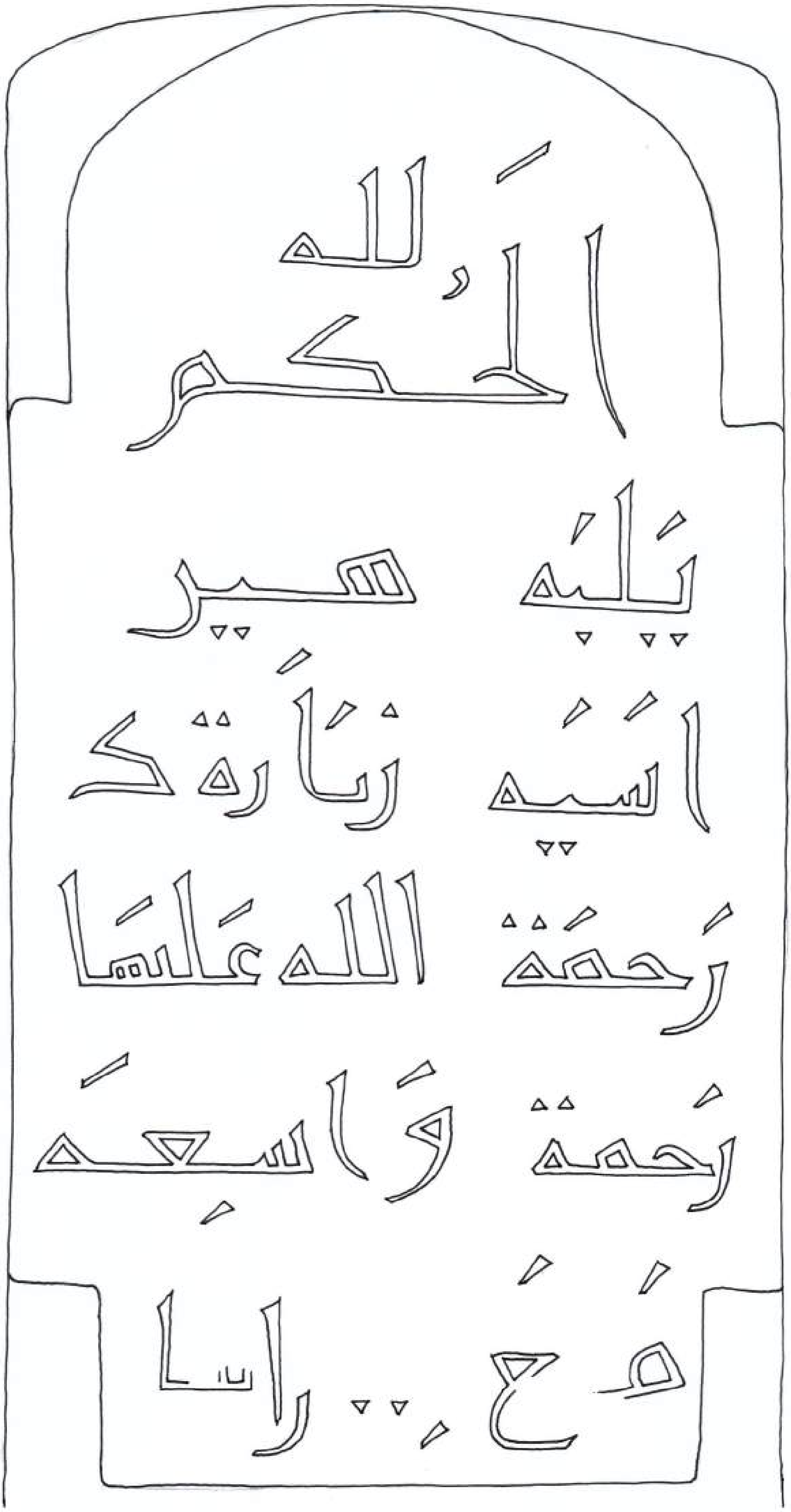

120

Байглычев авылындагы каберташ. Ялчык районы.

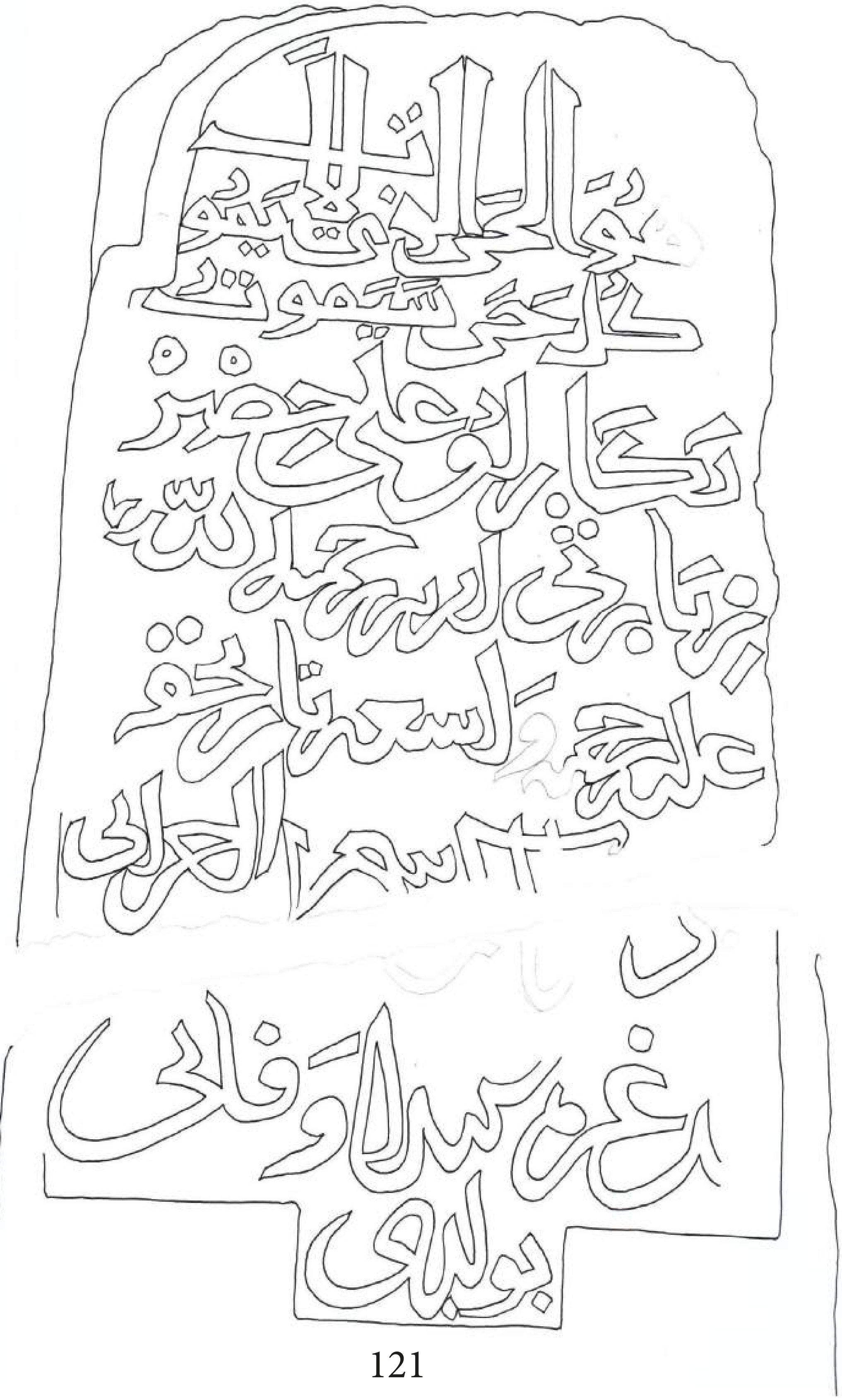

121

Байтирәк авылы (Ялчык районы)

122

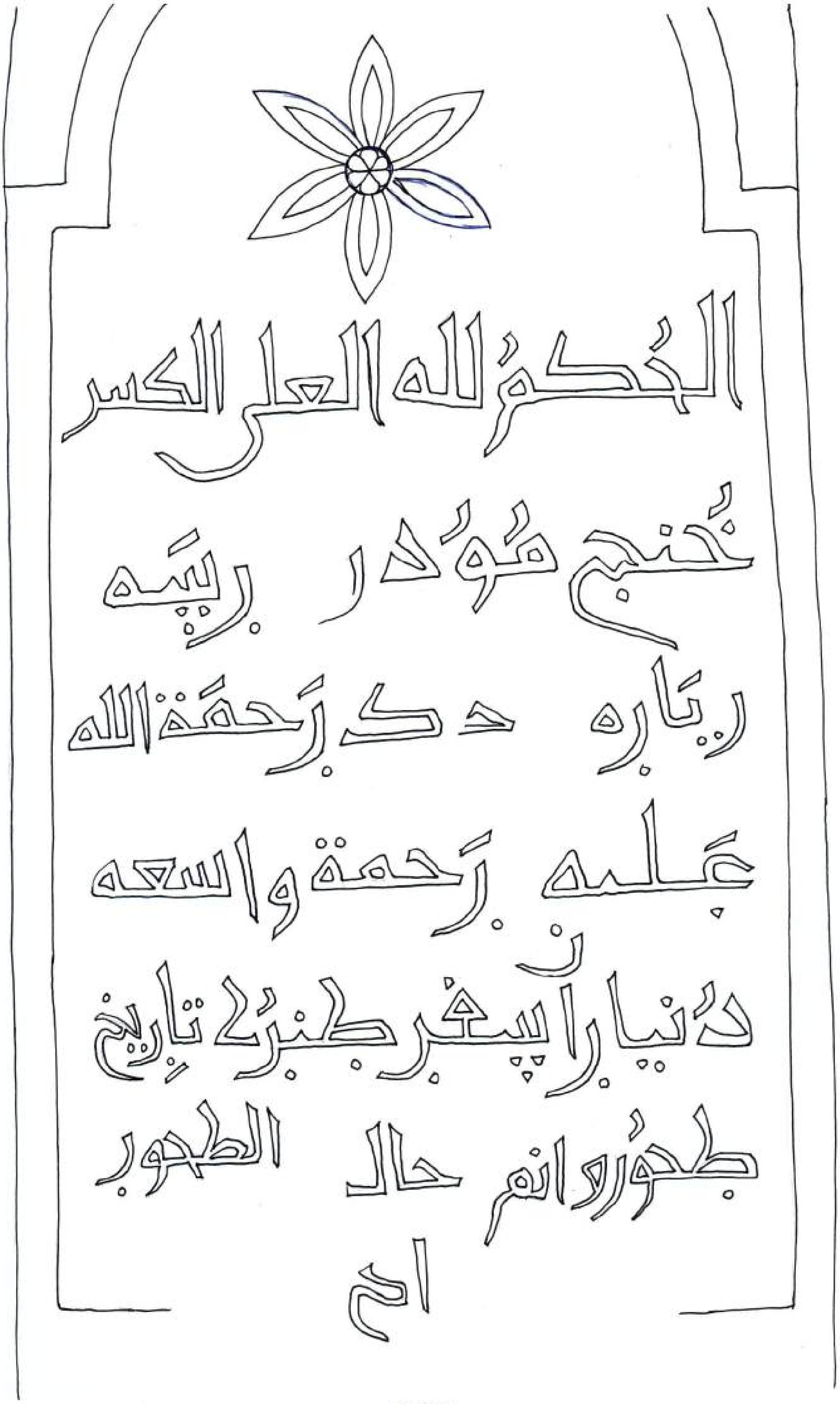

123

124

124

125

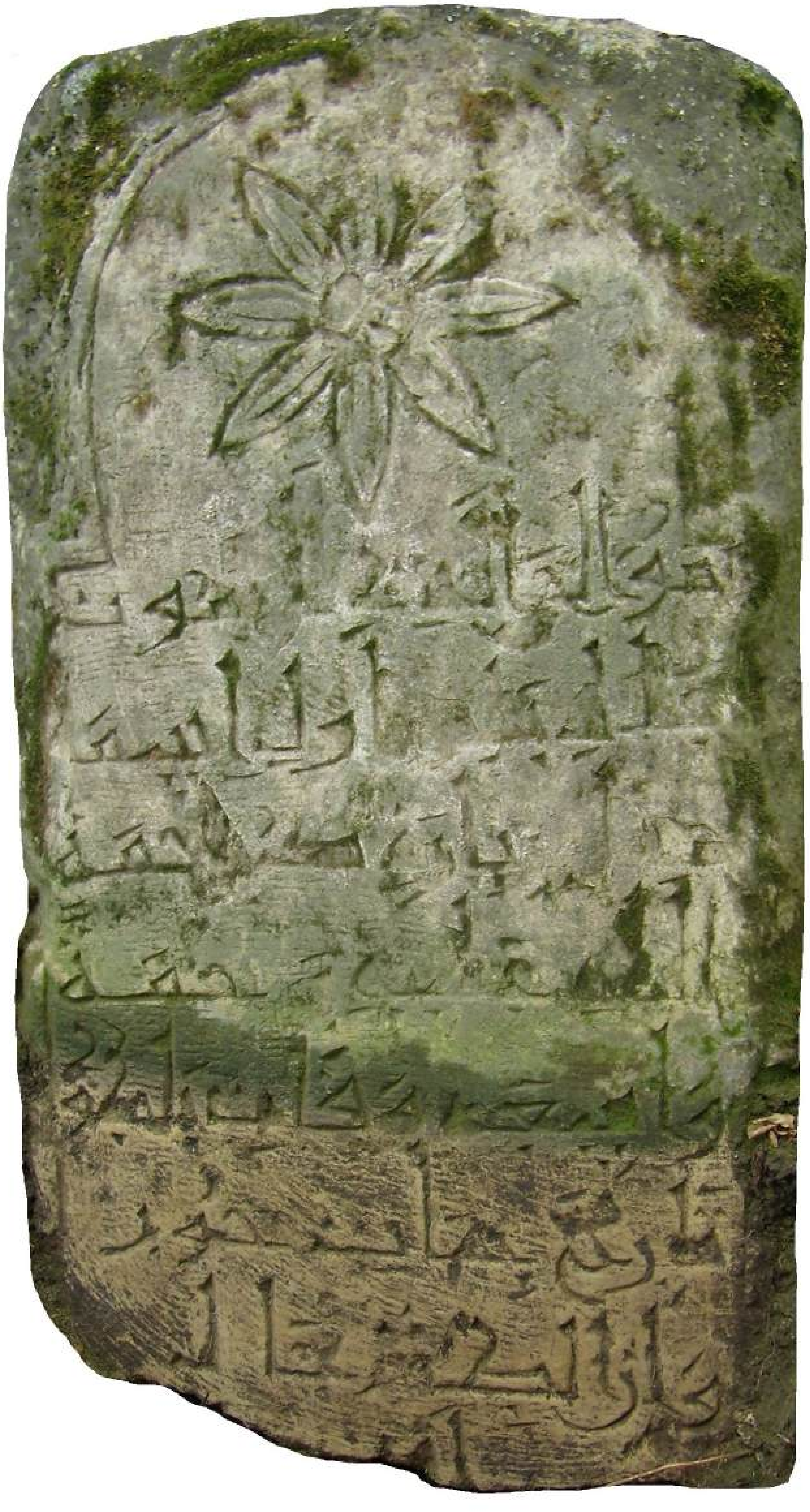

126

Н.Гариф фоторәсеме

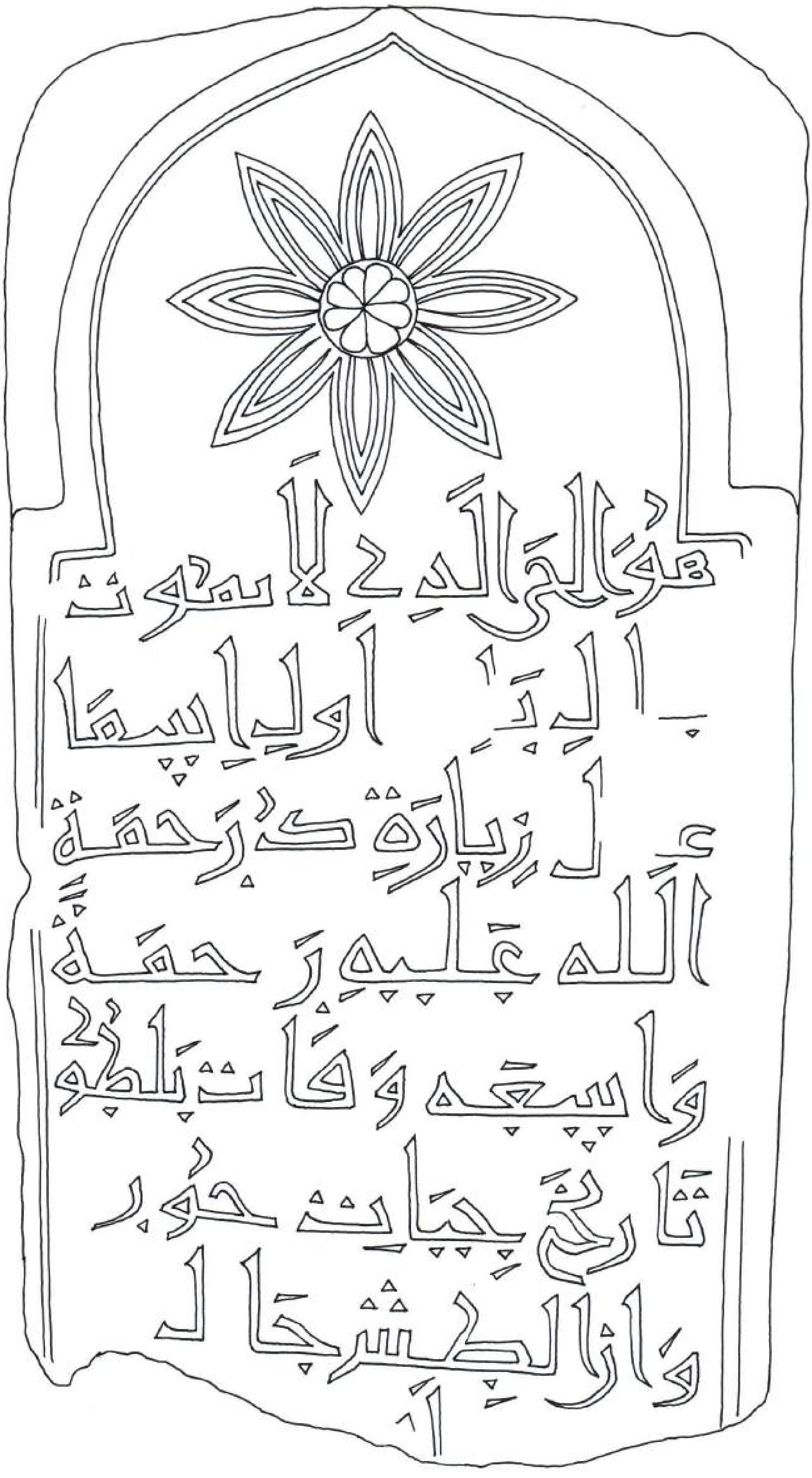

126

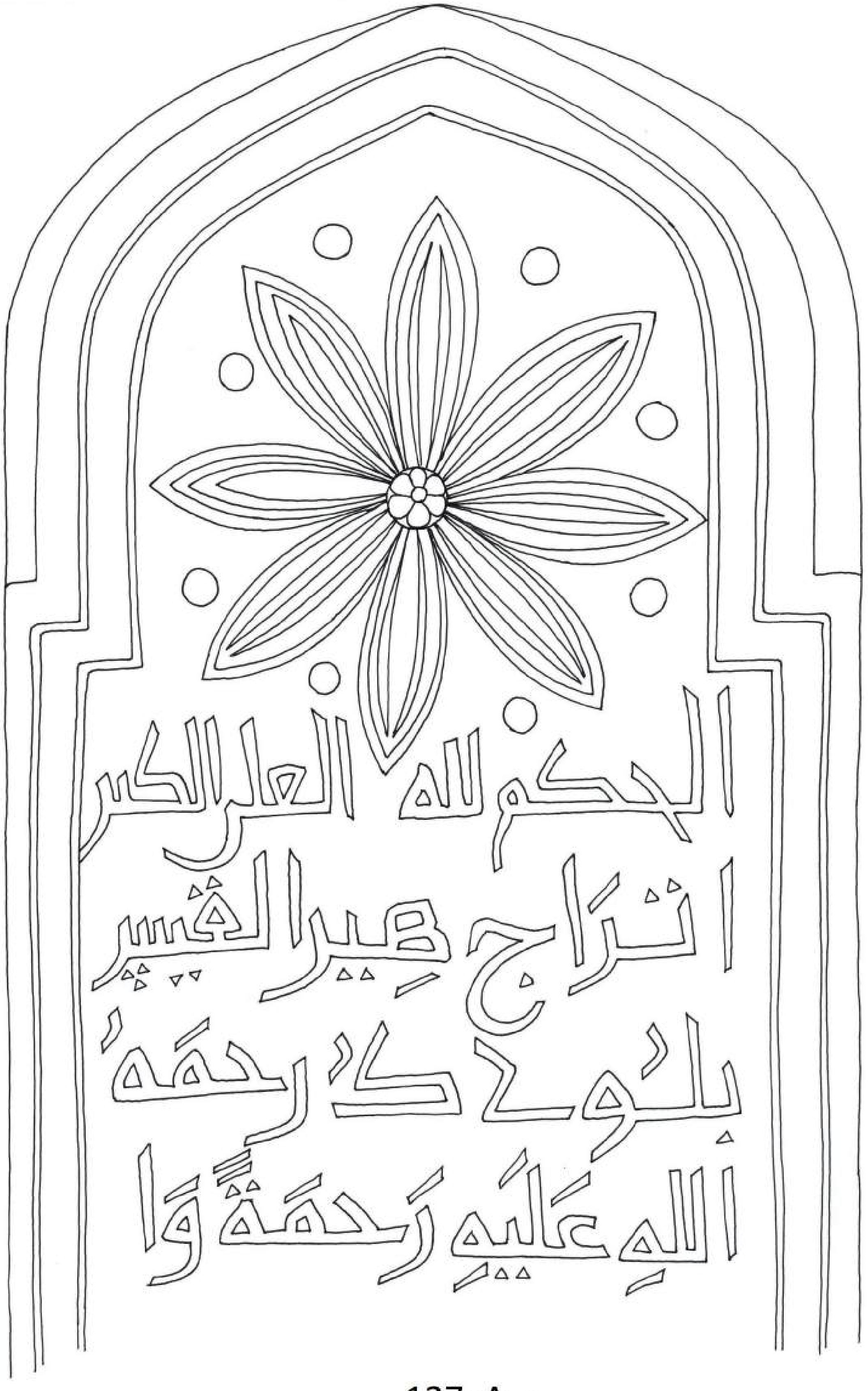

127=A=a

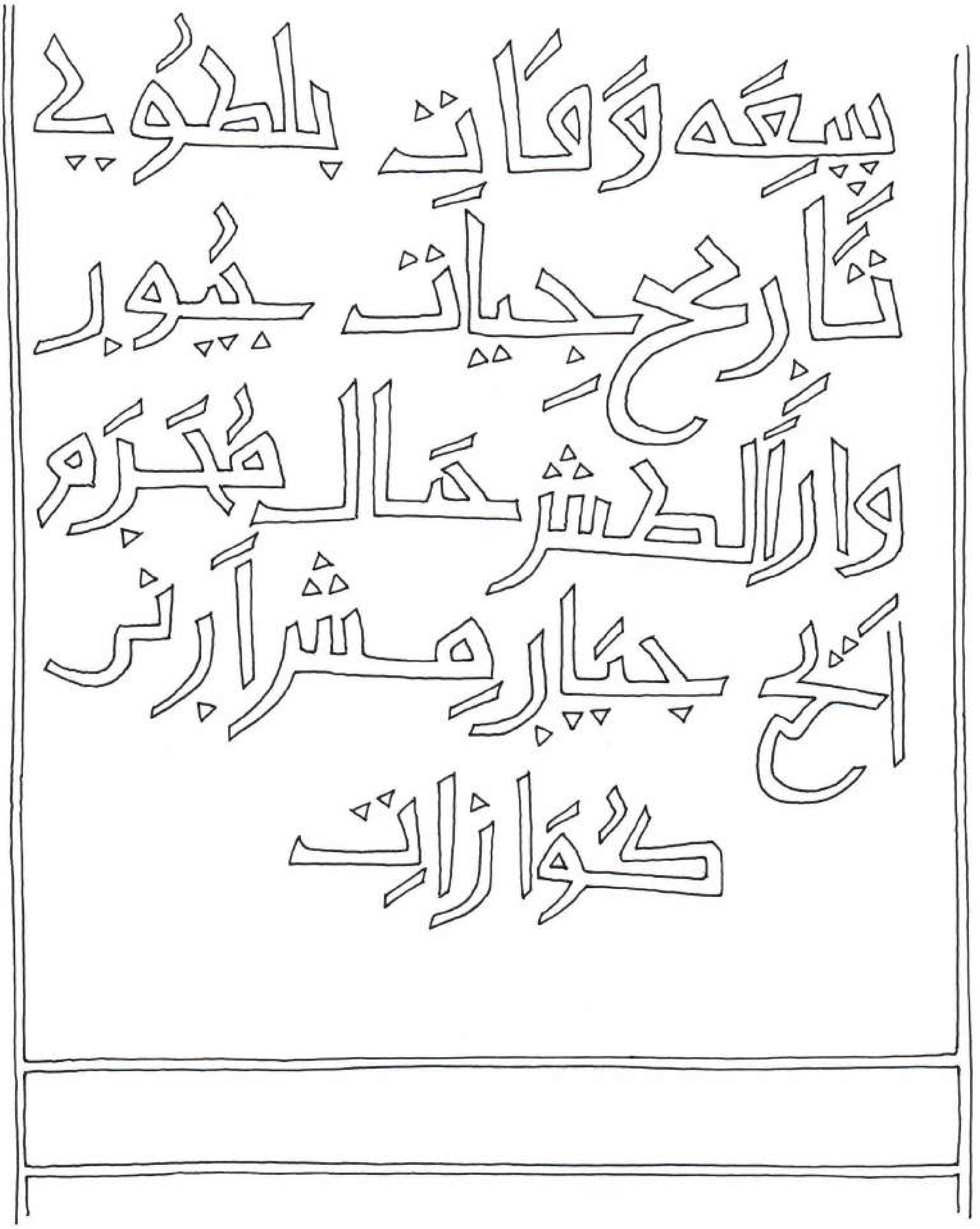

127=А=б

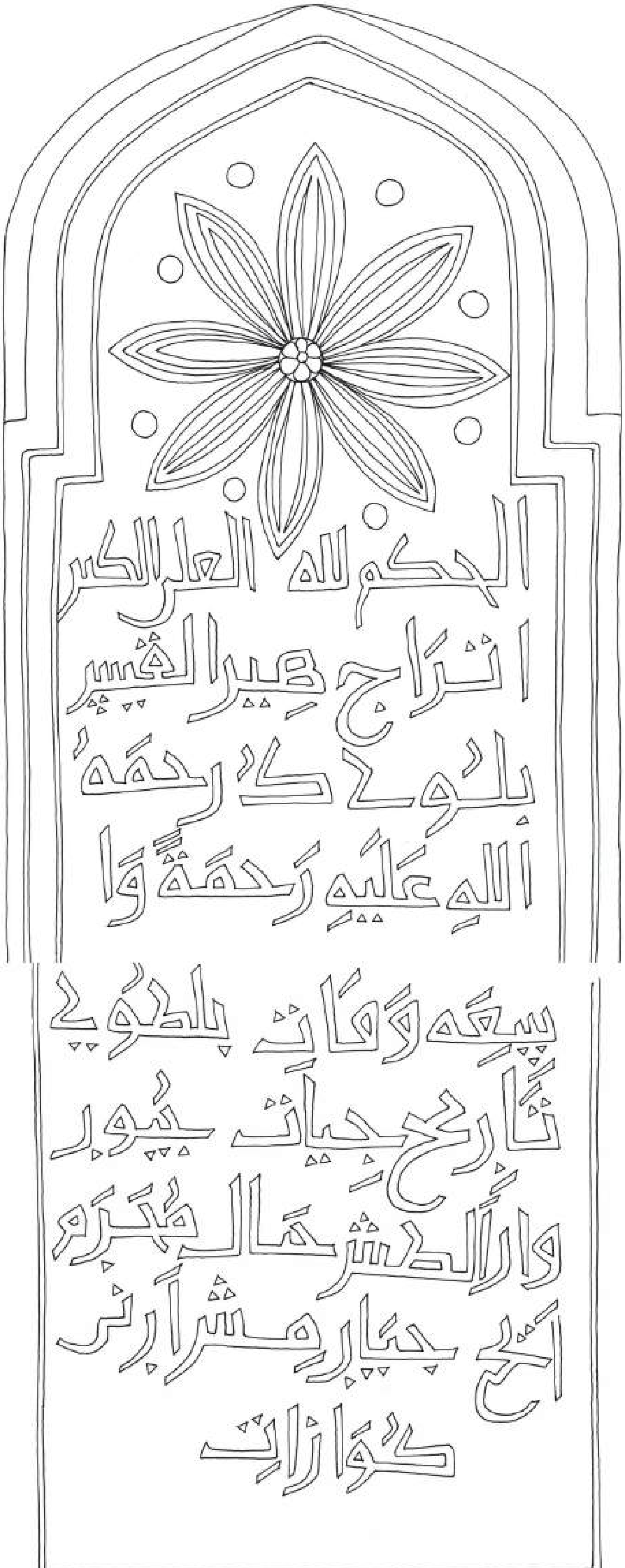

127

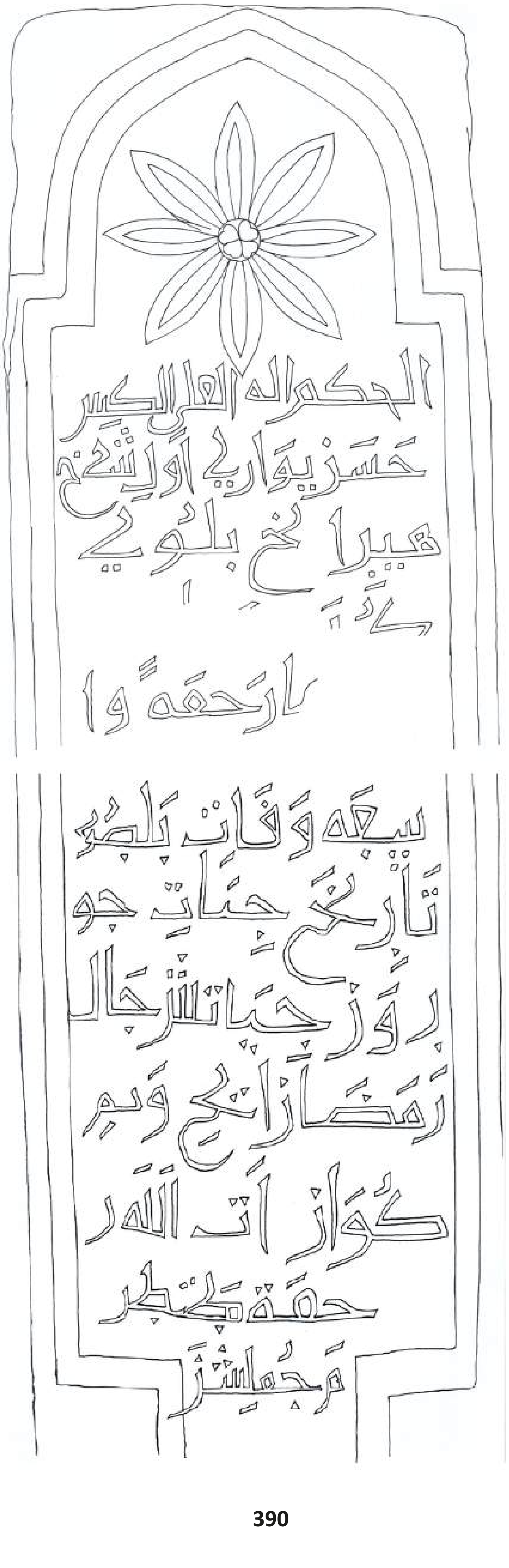

128

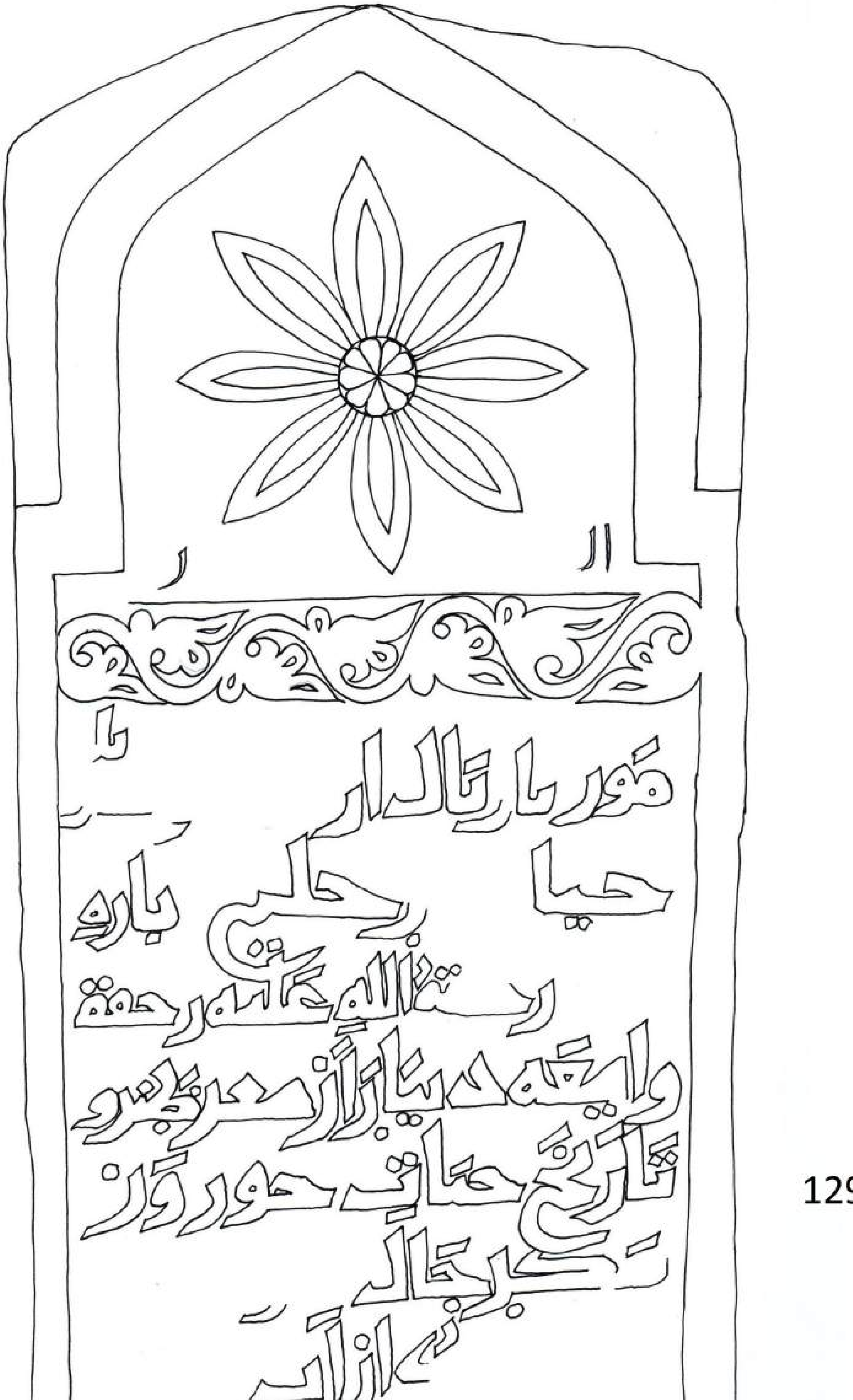

129

129=B

130

131

Н.Гариф фоторәсеме

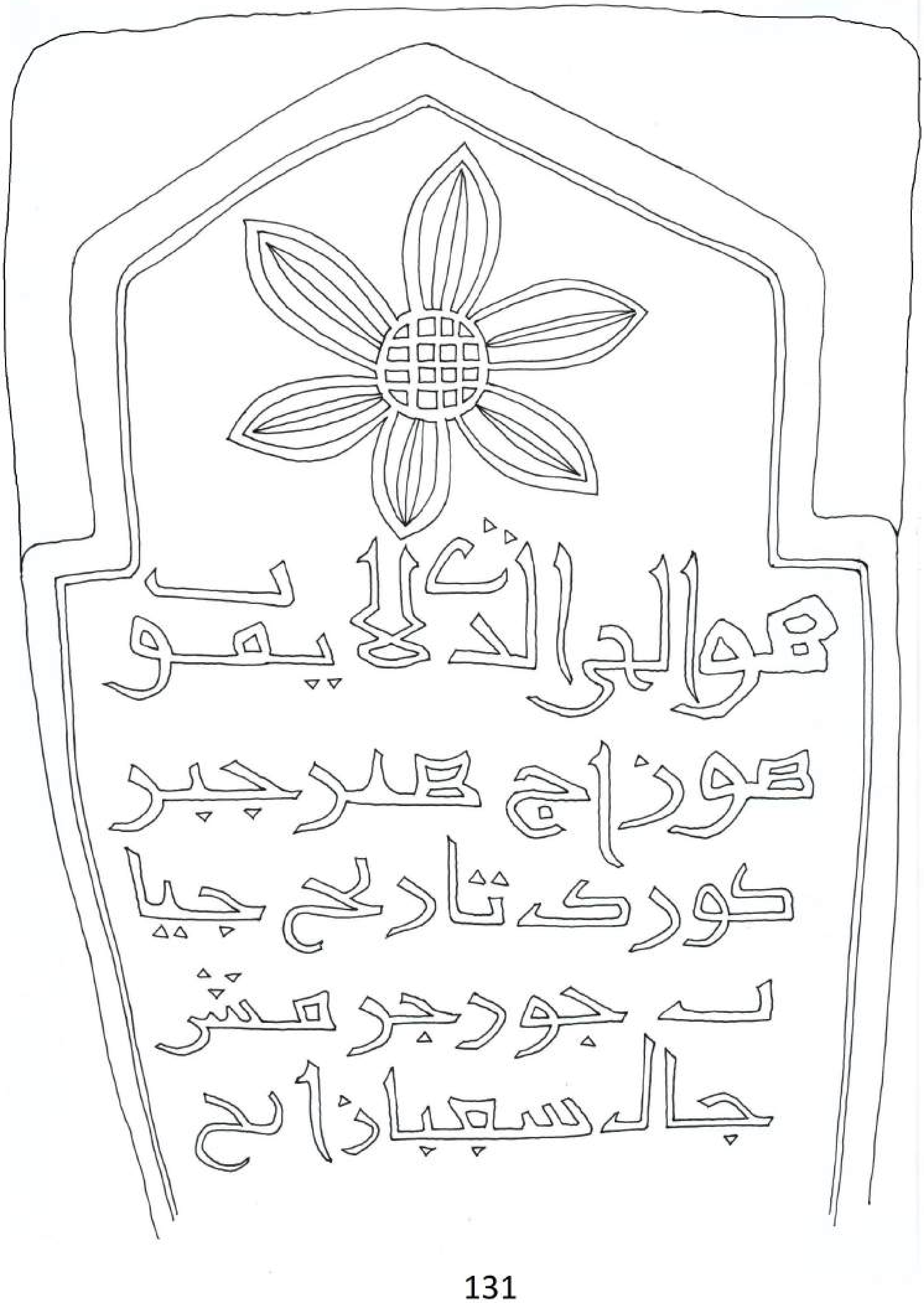

131

132

132

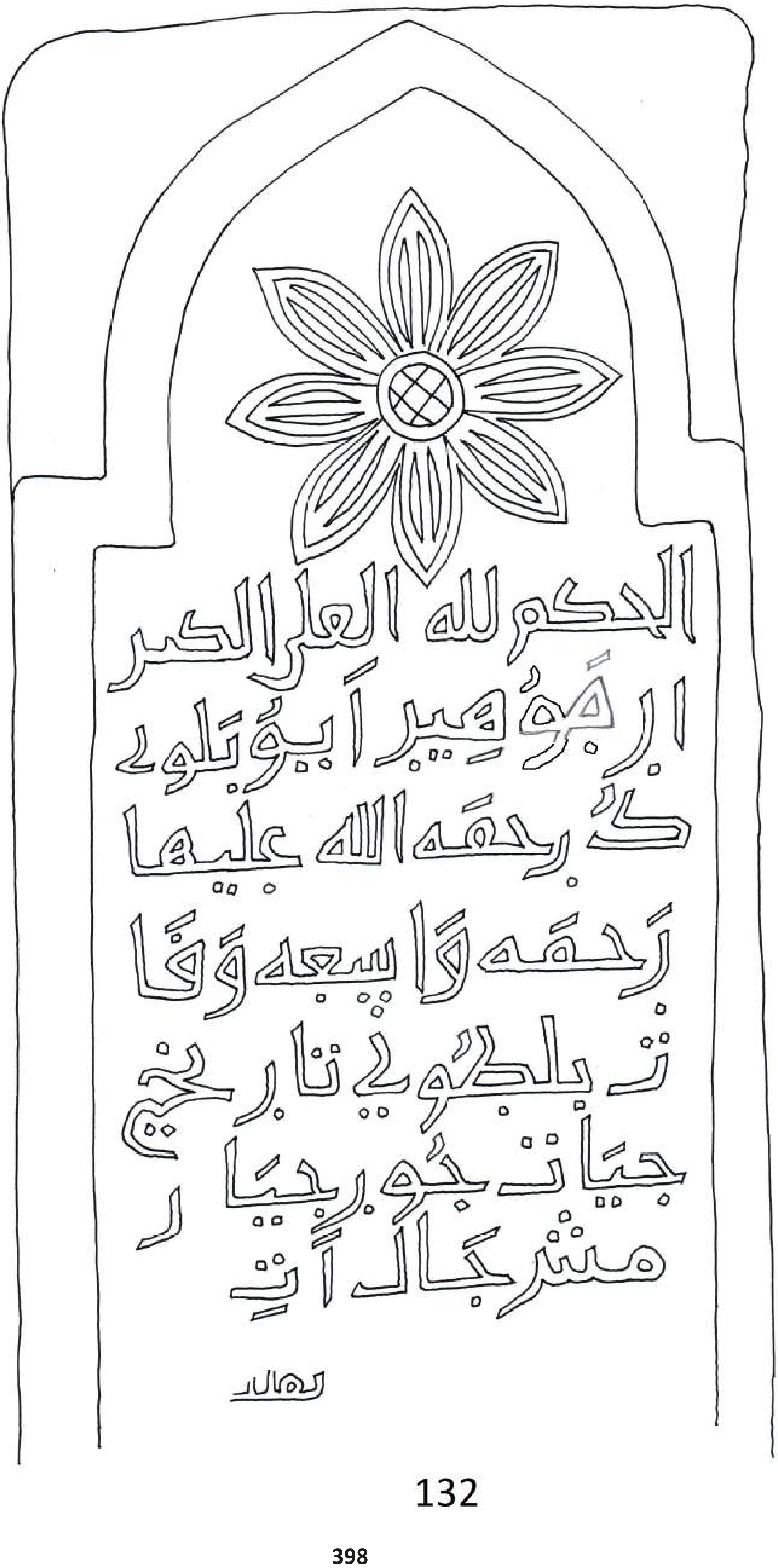

132

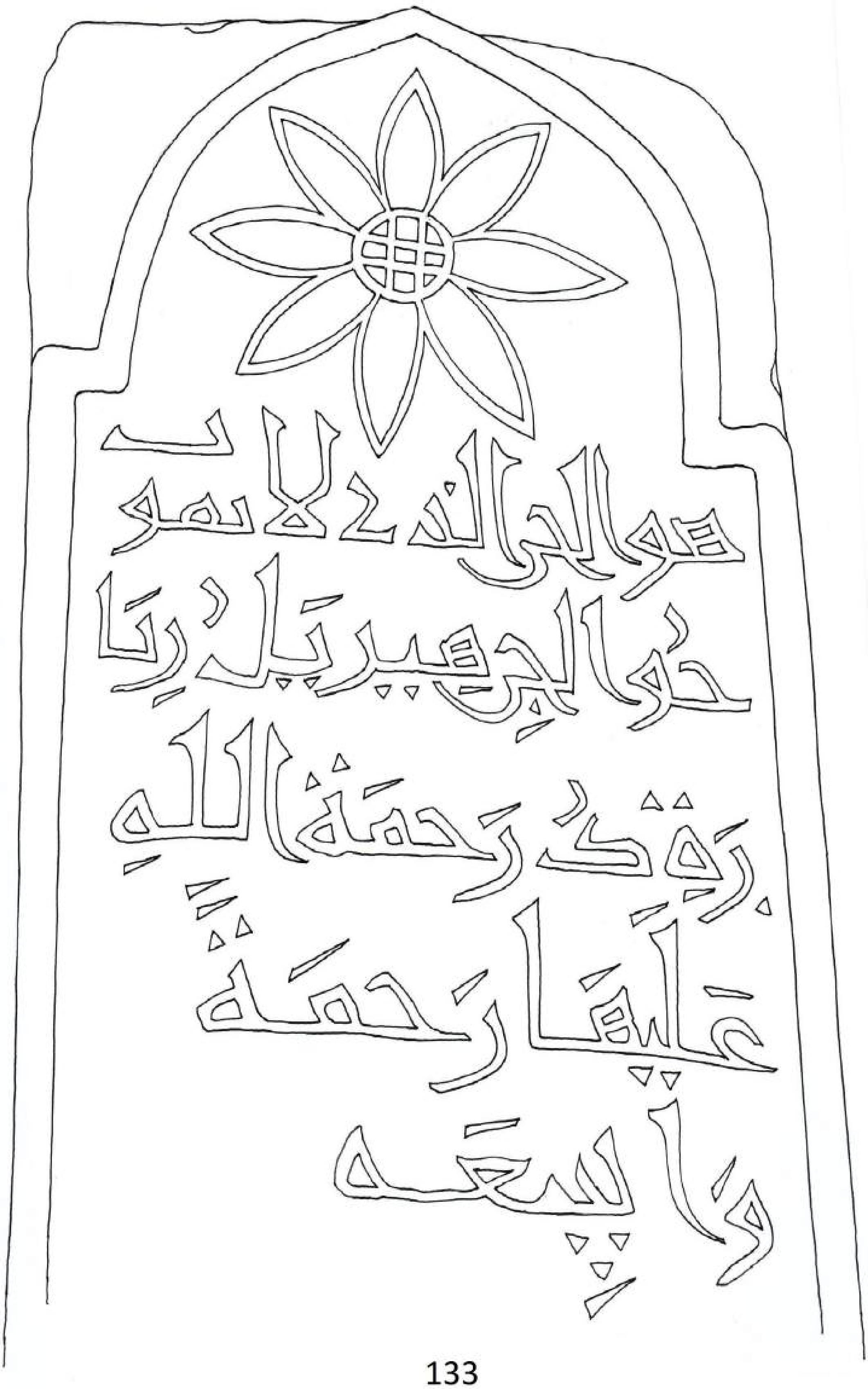

133

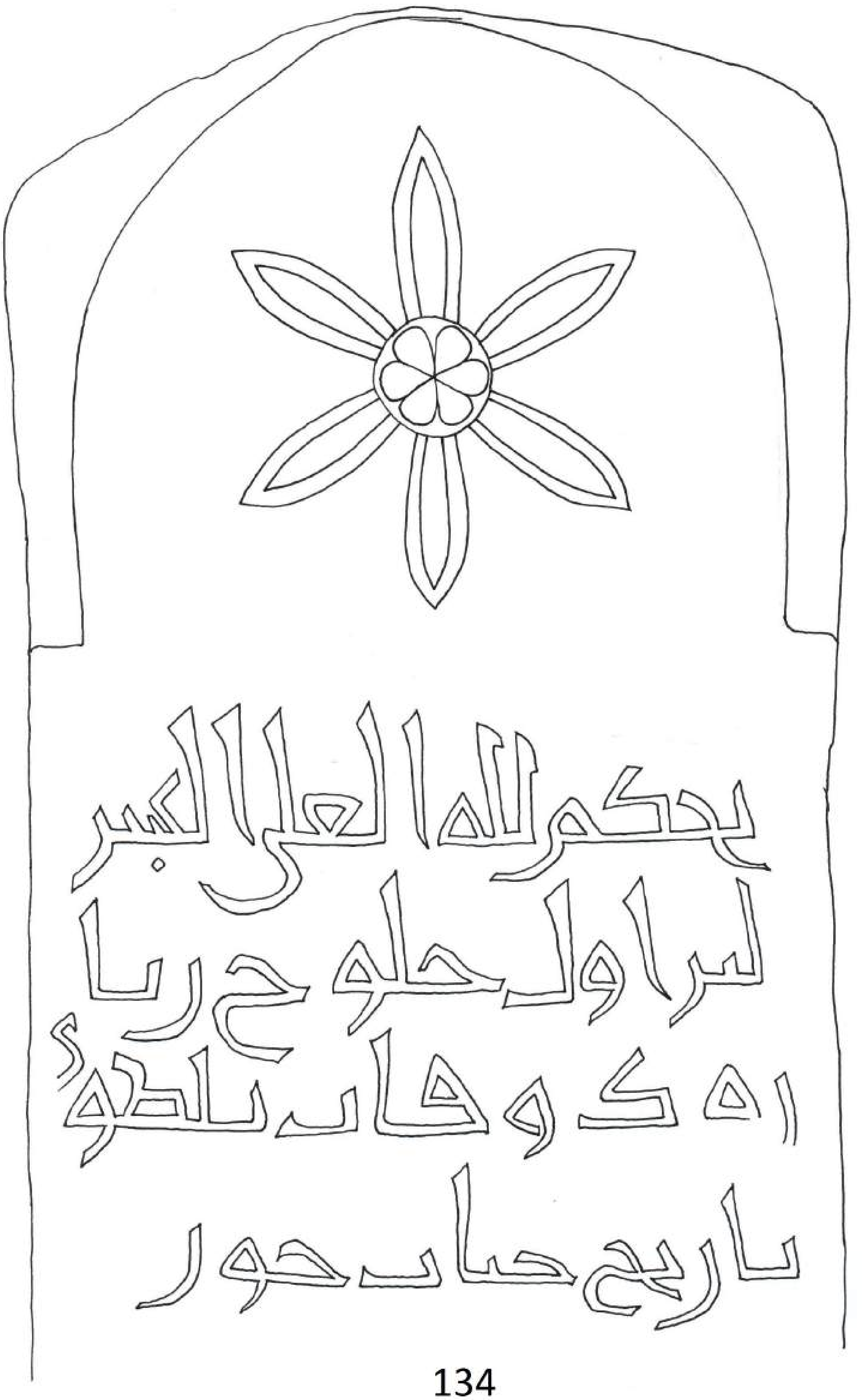

134

135

В. Усманов фоторәсеме

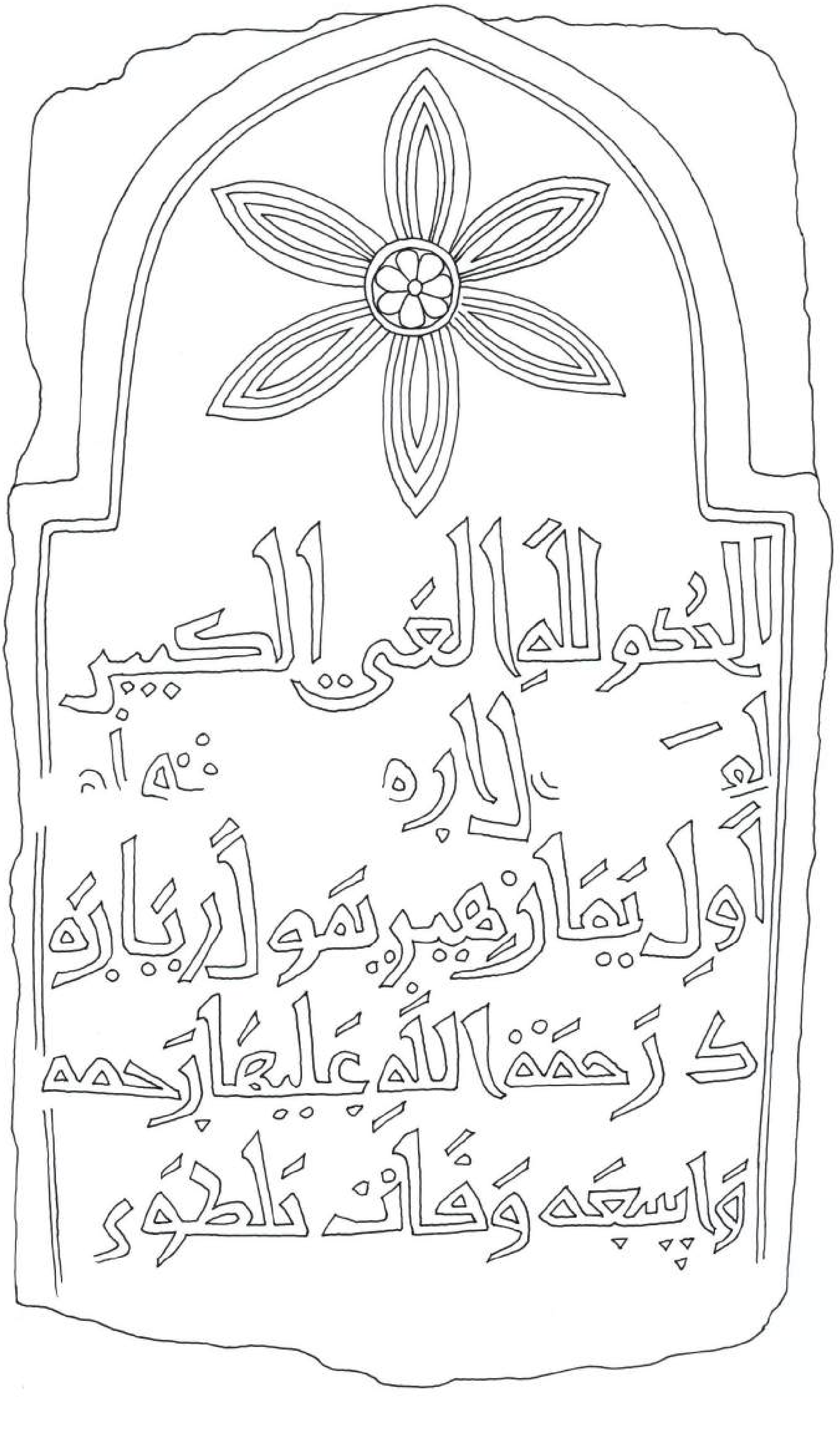

135

136

В. Усманов фоторәсеме

Н. Гариф фоторәсеме

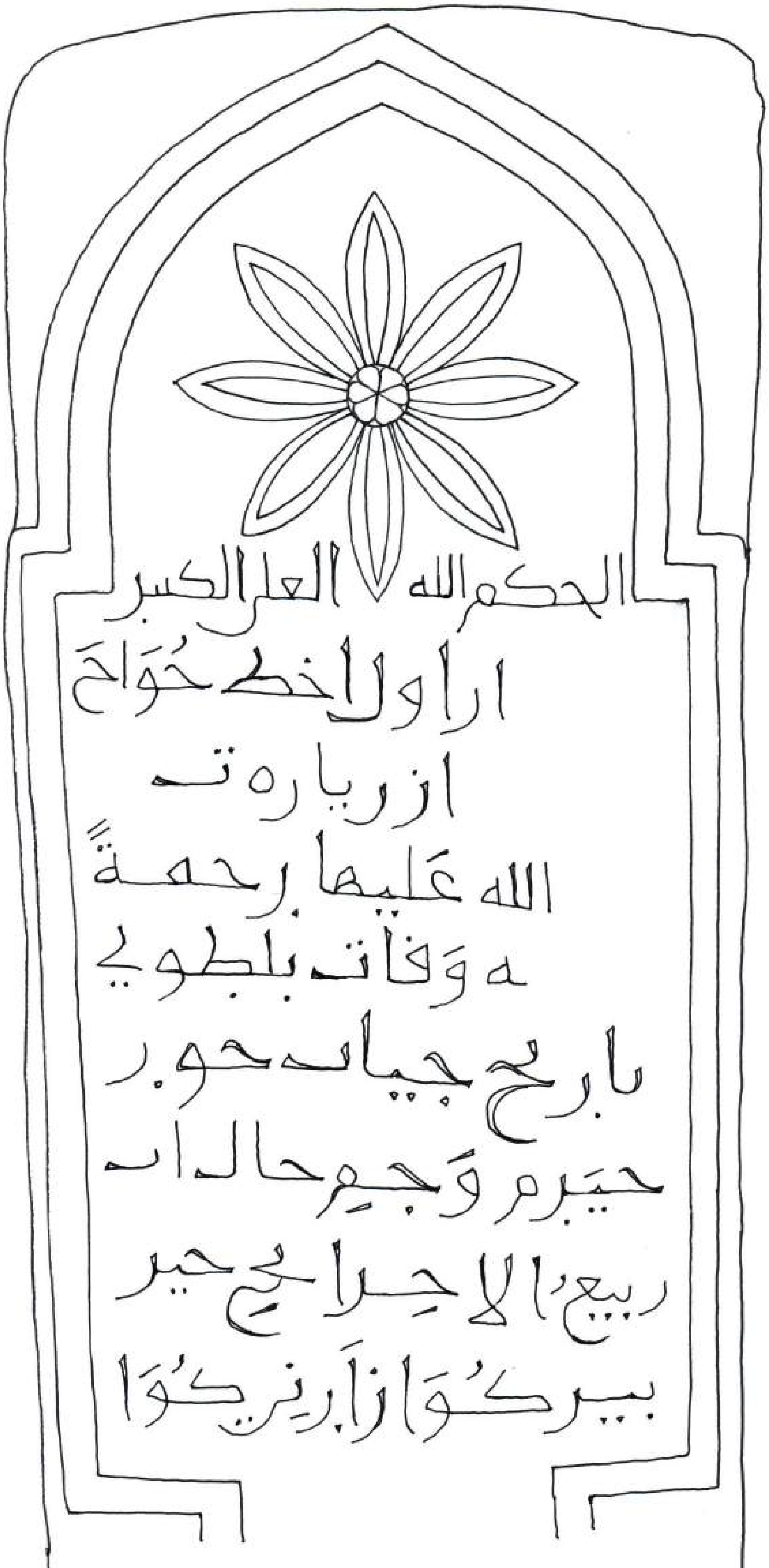

141

142

В. Усманов фоторәсеме

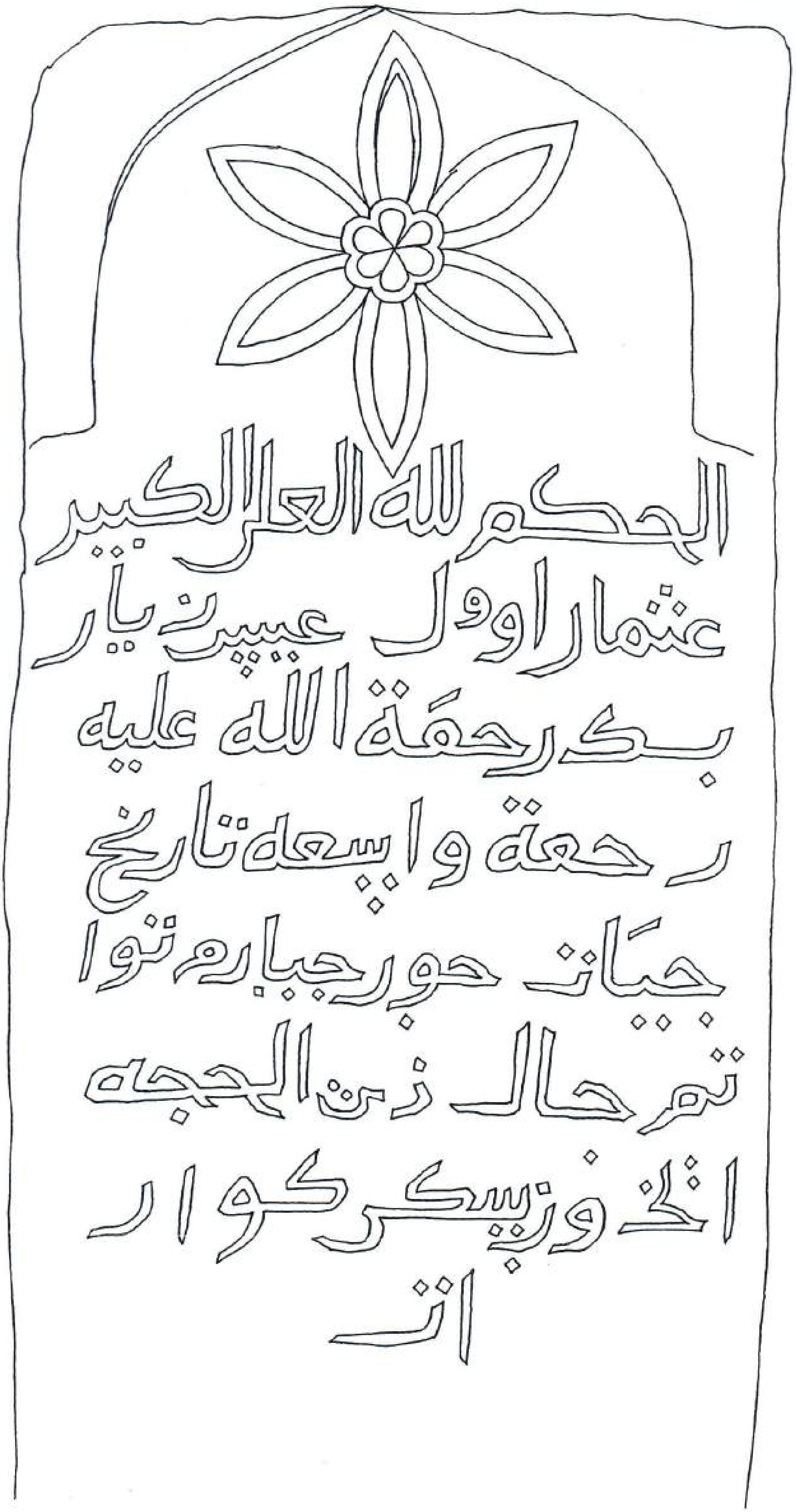

142

143

В. Усманов фоторәсеме

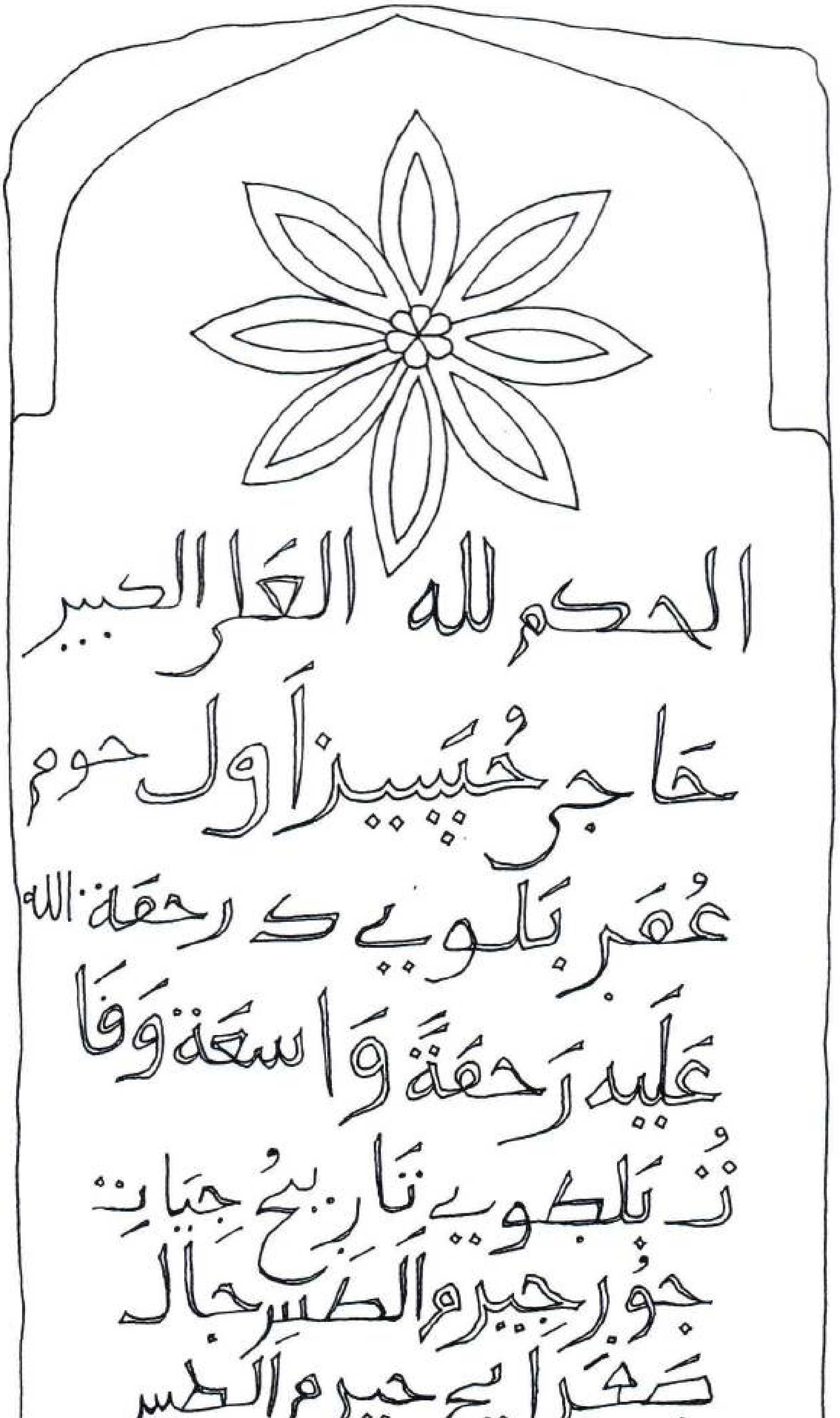
الحكم لله العلي الكبير
عليه رحمة واسعة وفا

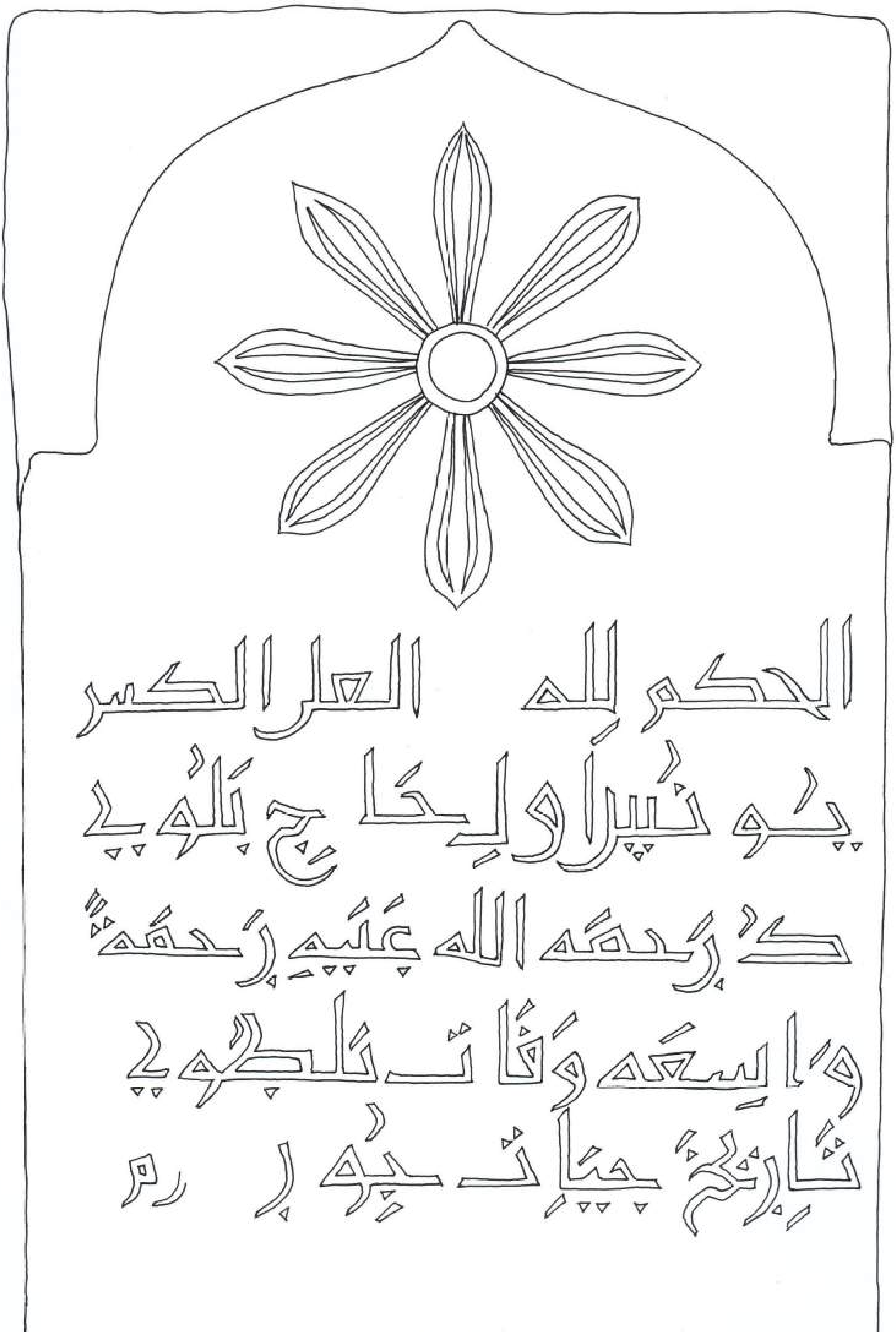

144

Хажи Юныс улының кабер ташы. Байтирәк авылы

145

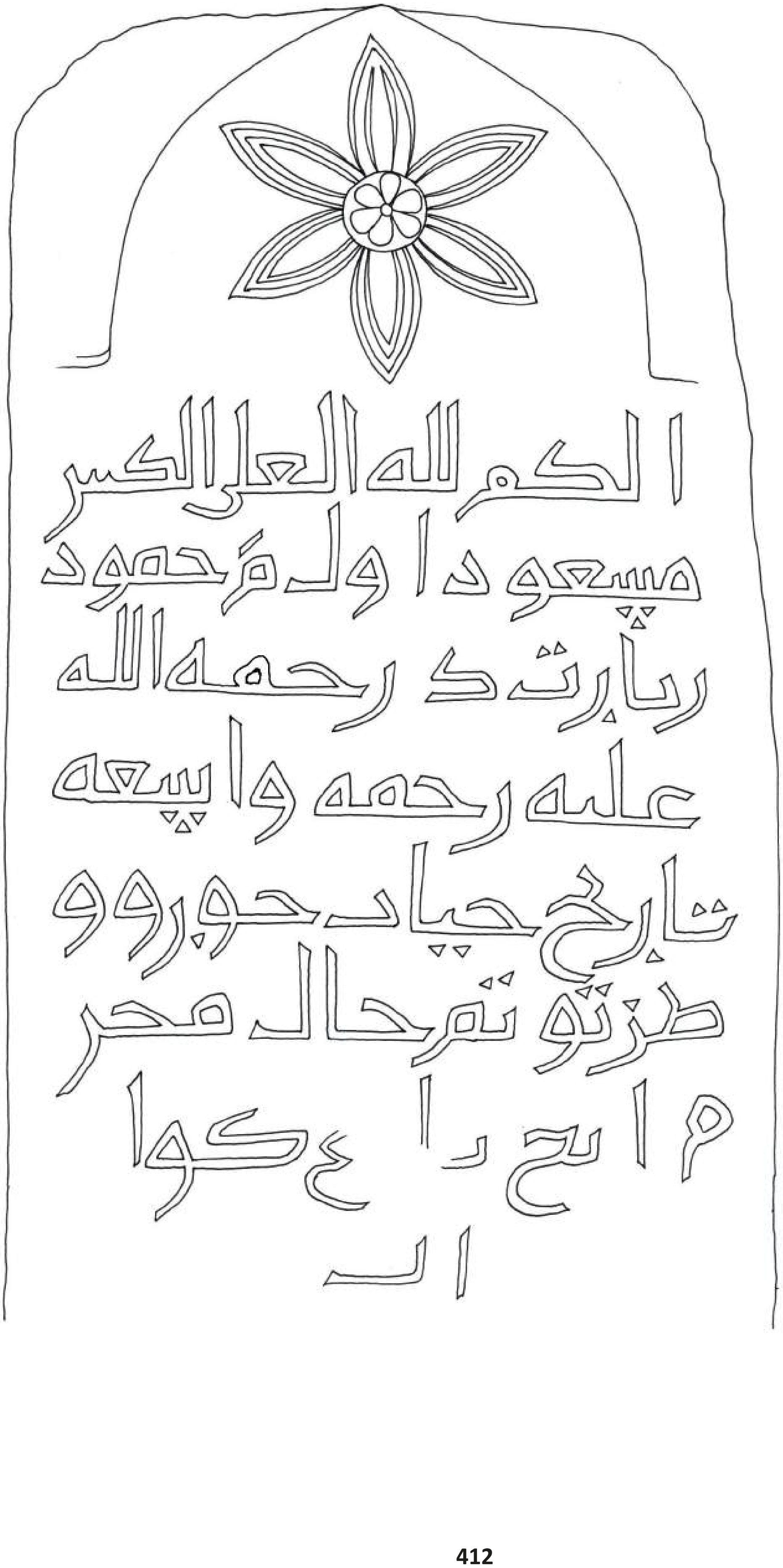

145

146

В. Усманов фоторәсеме

146

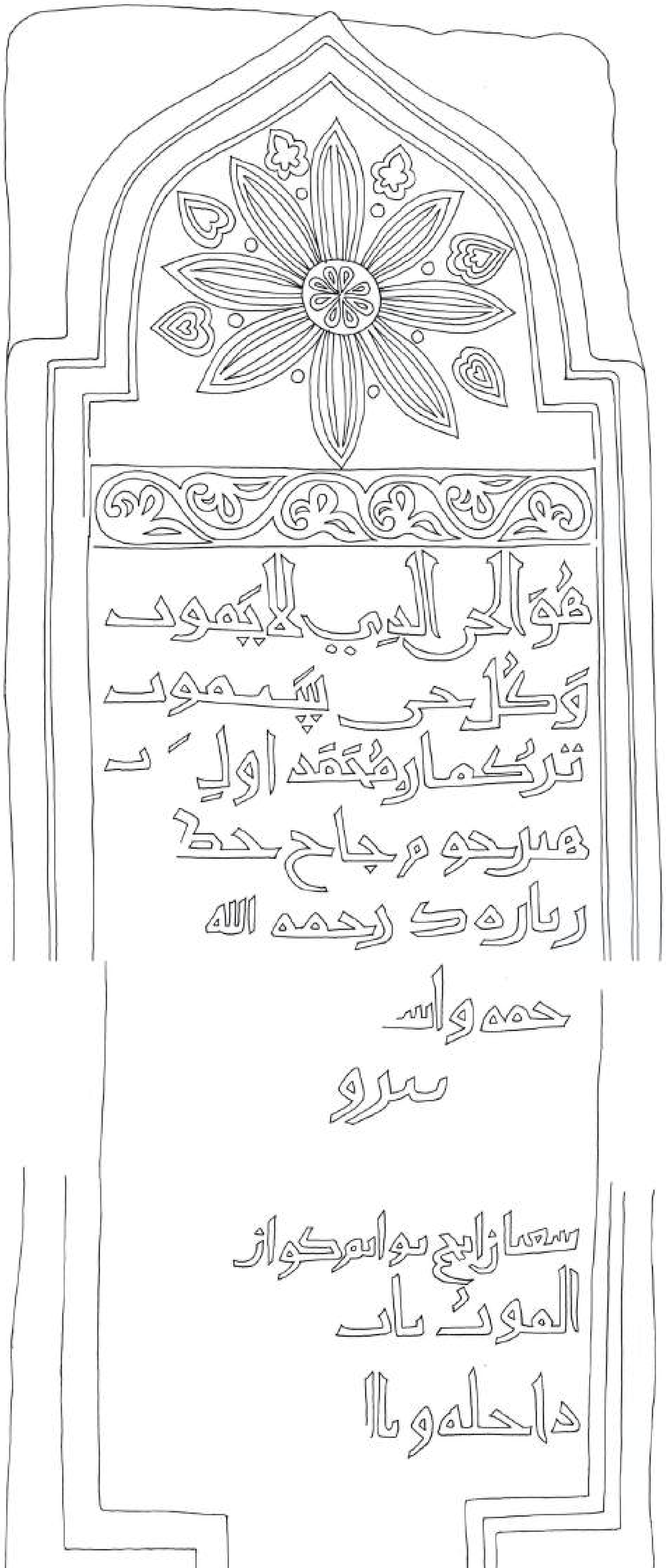

147

148

Мирасханə, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

148

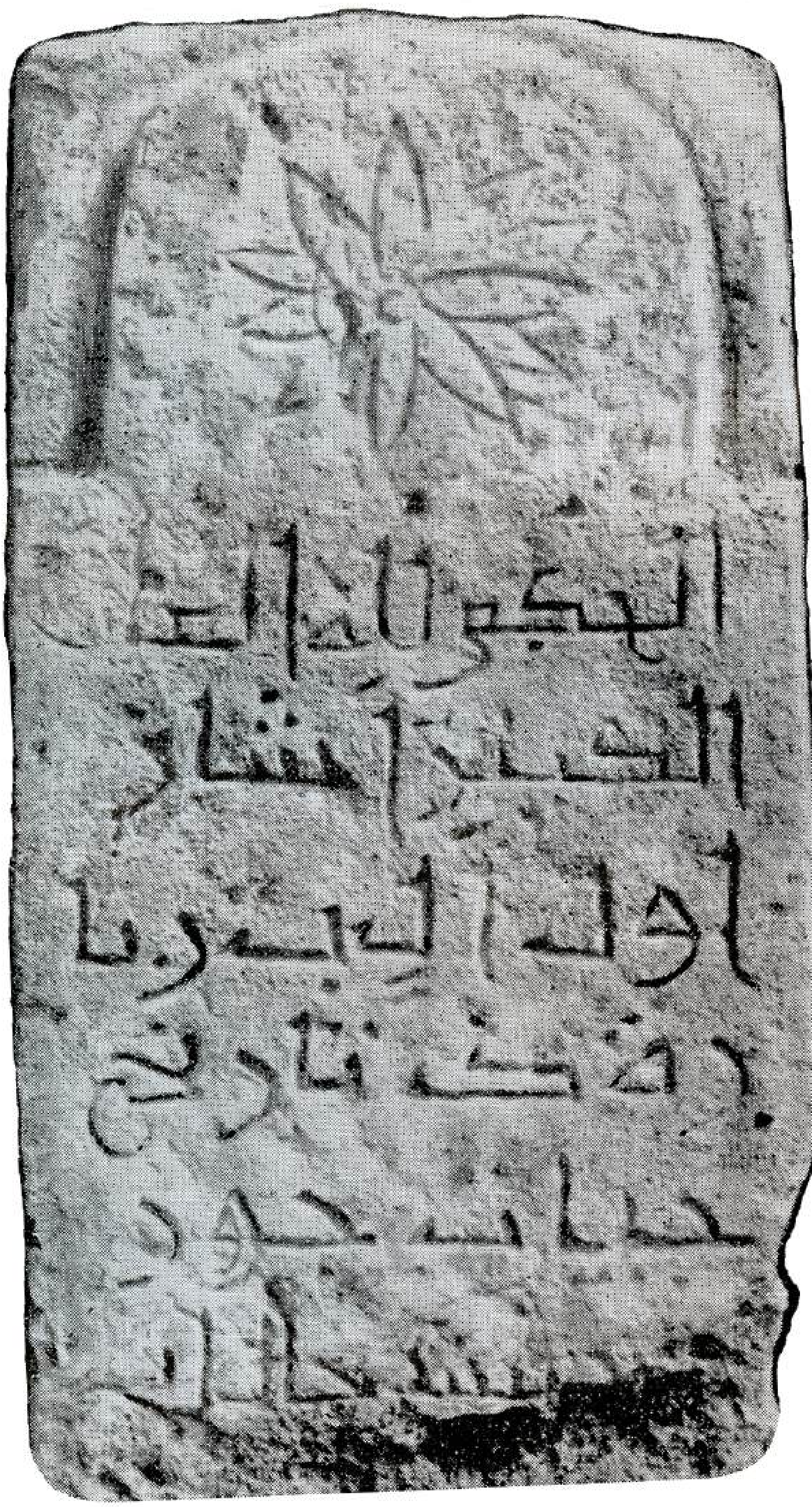

149

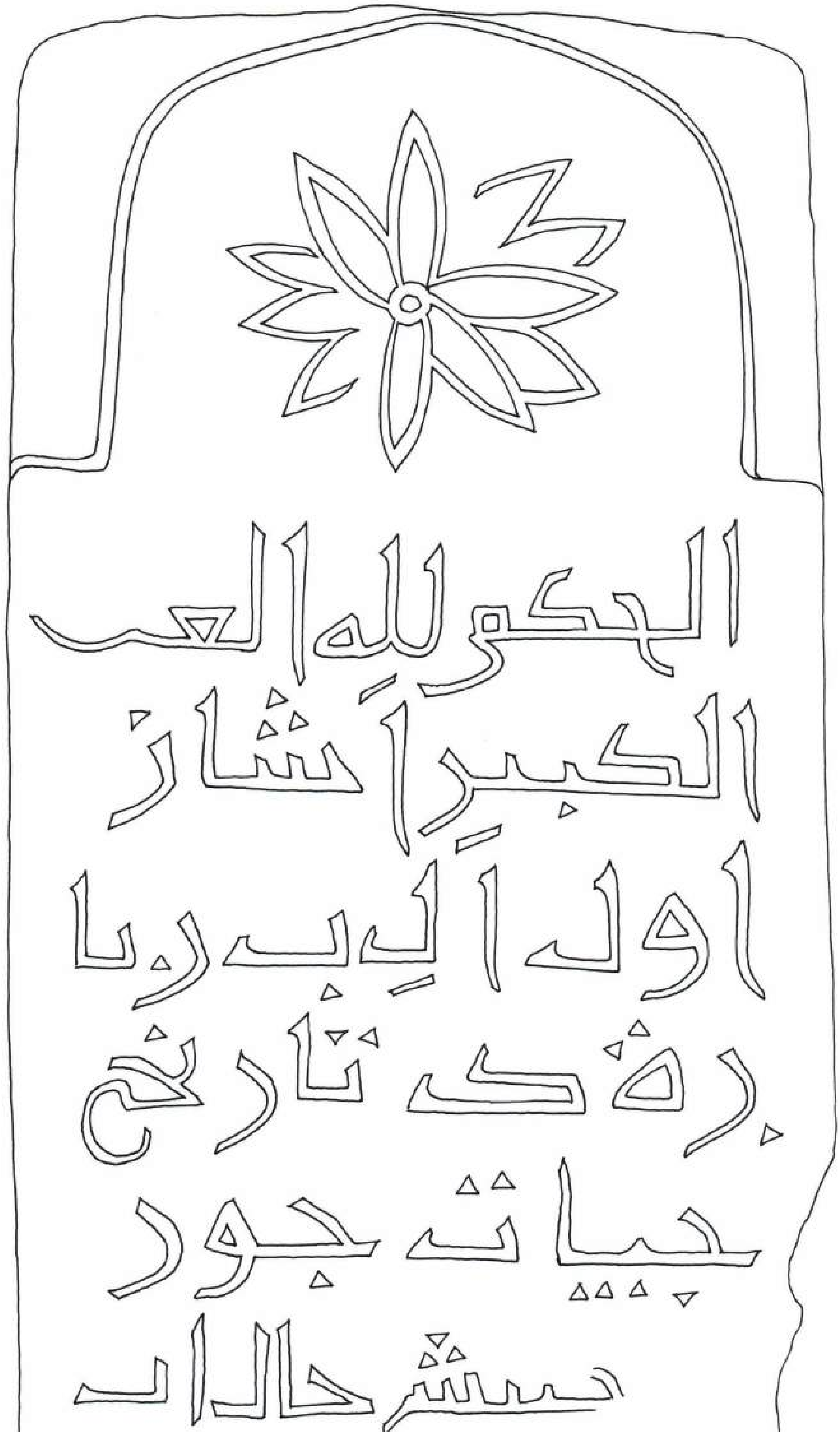

149

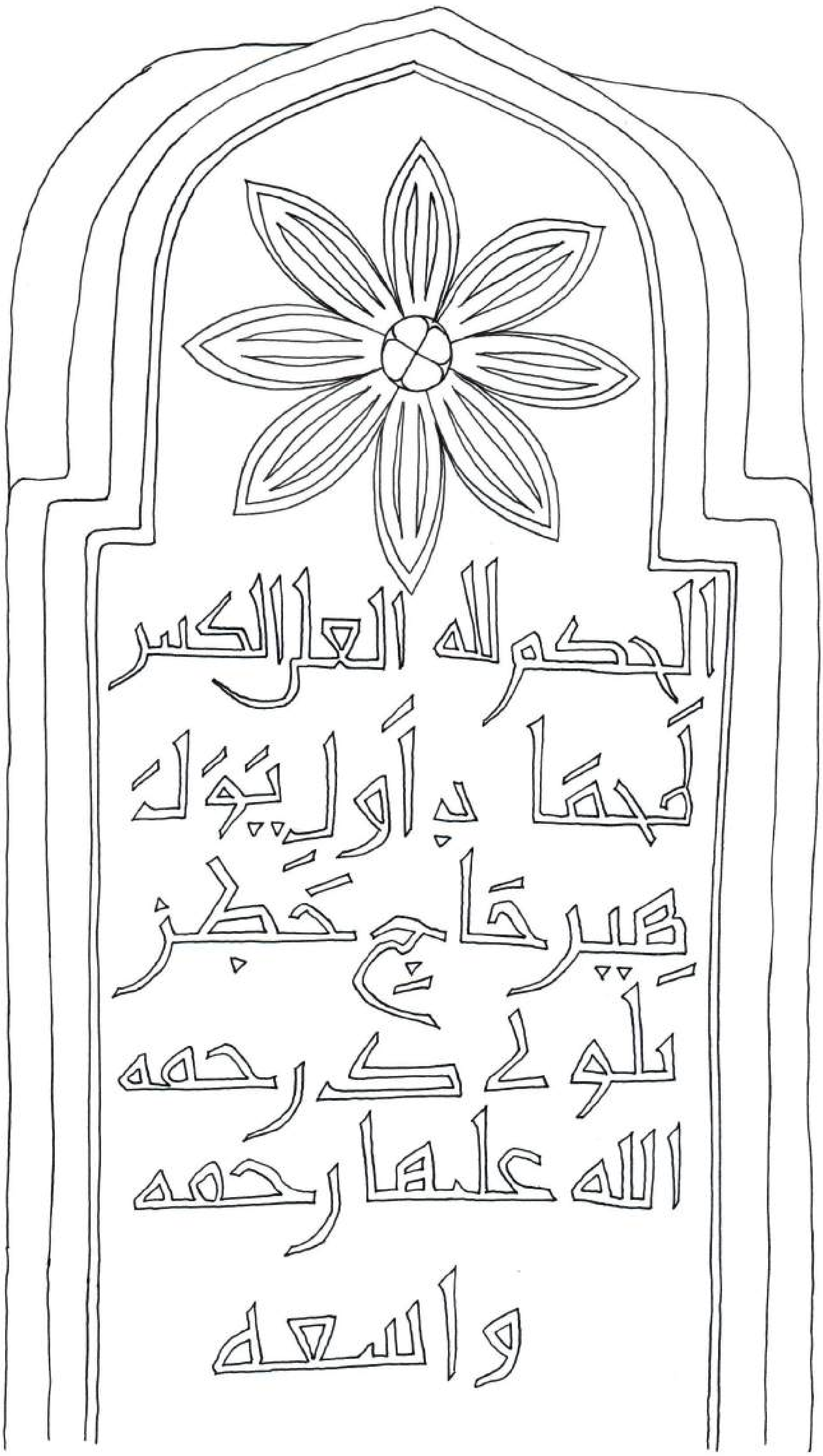

150

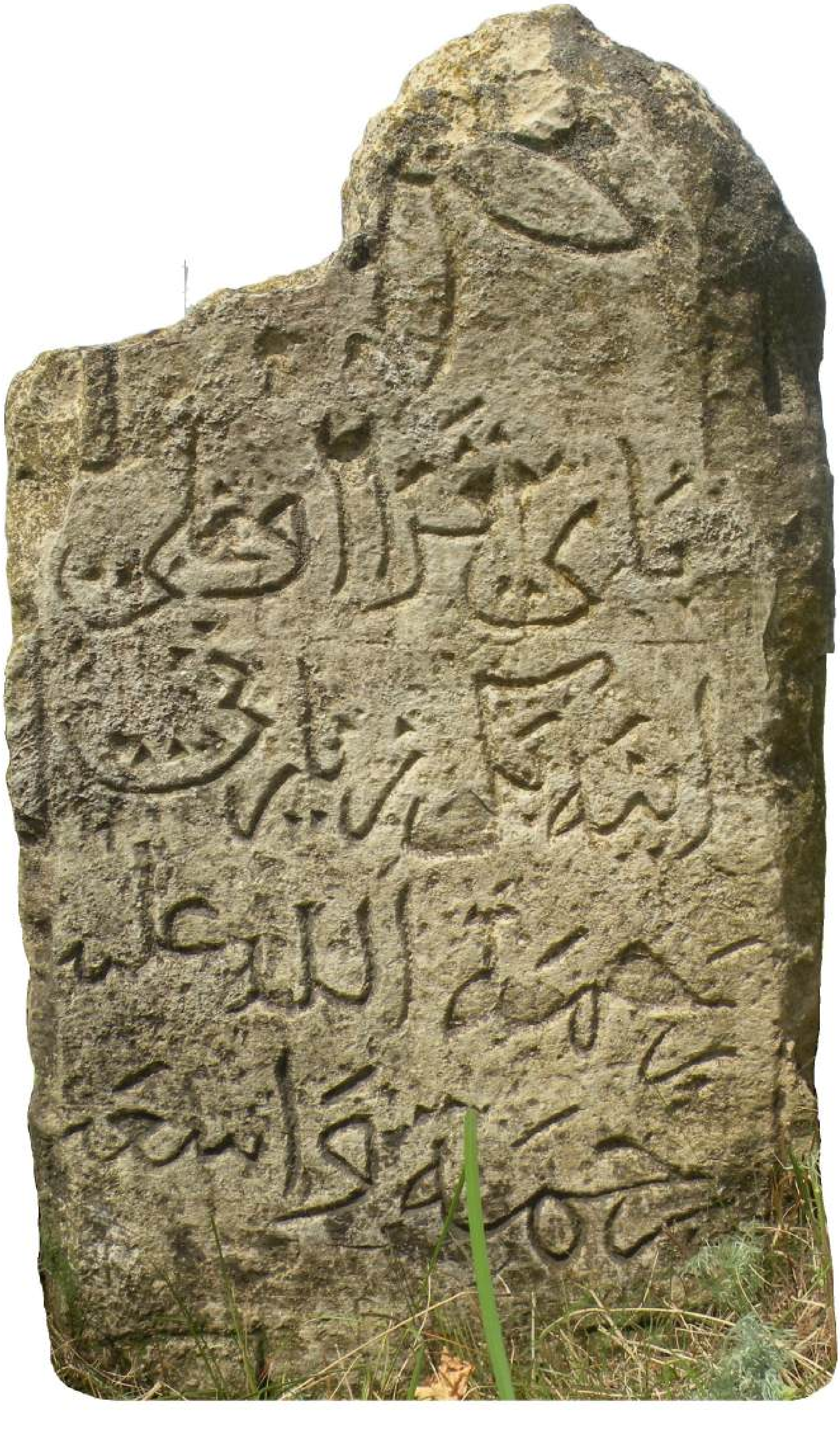

151

В. Усманов фоторәсеме

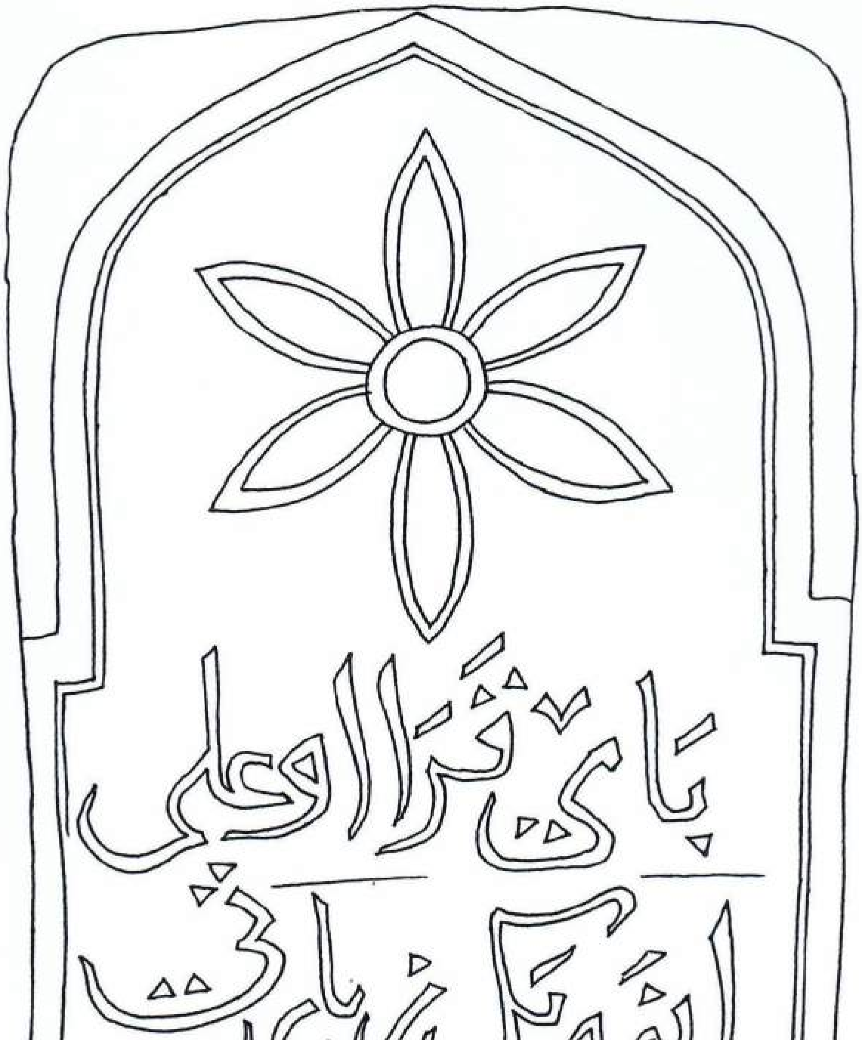

151

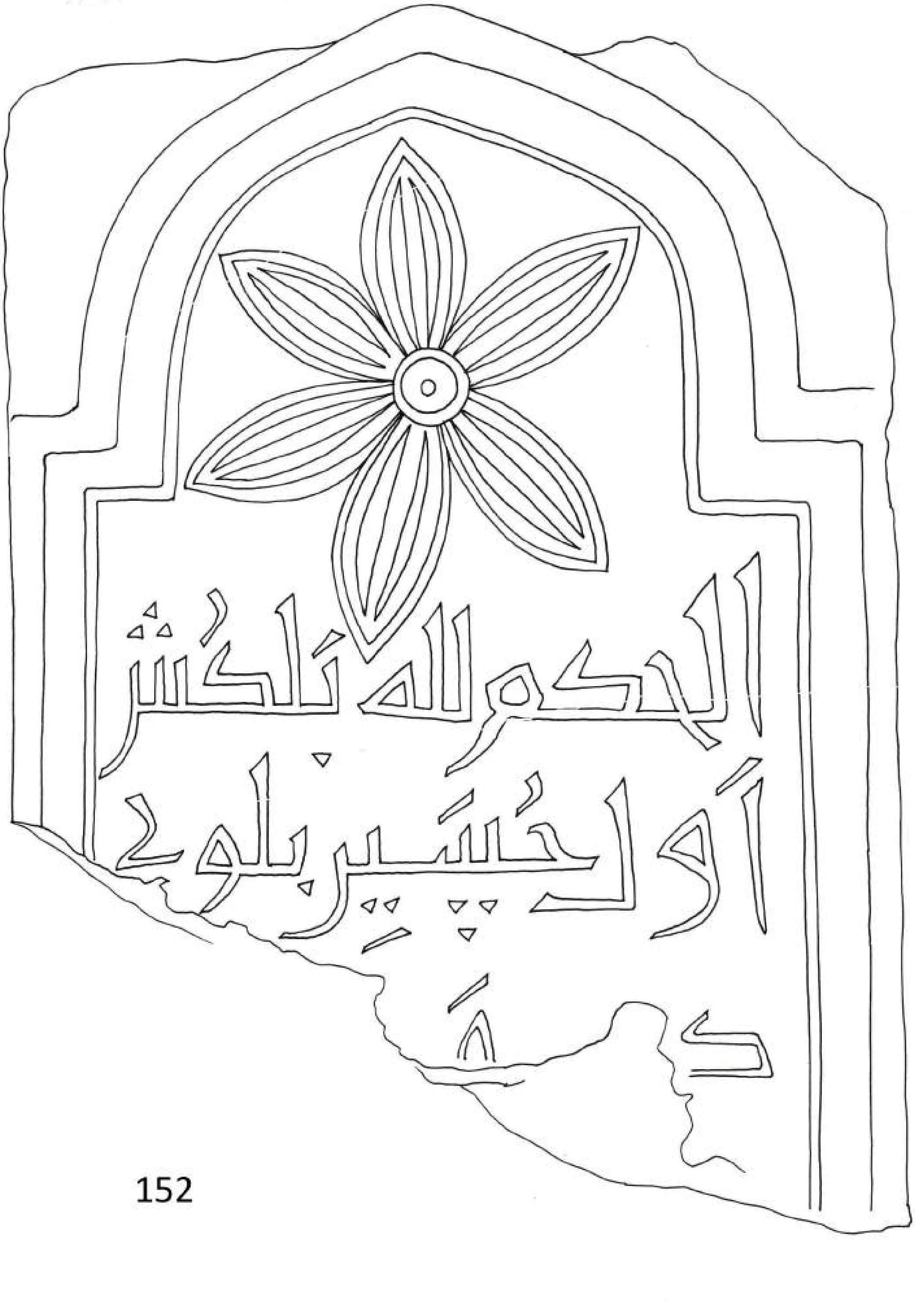

152

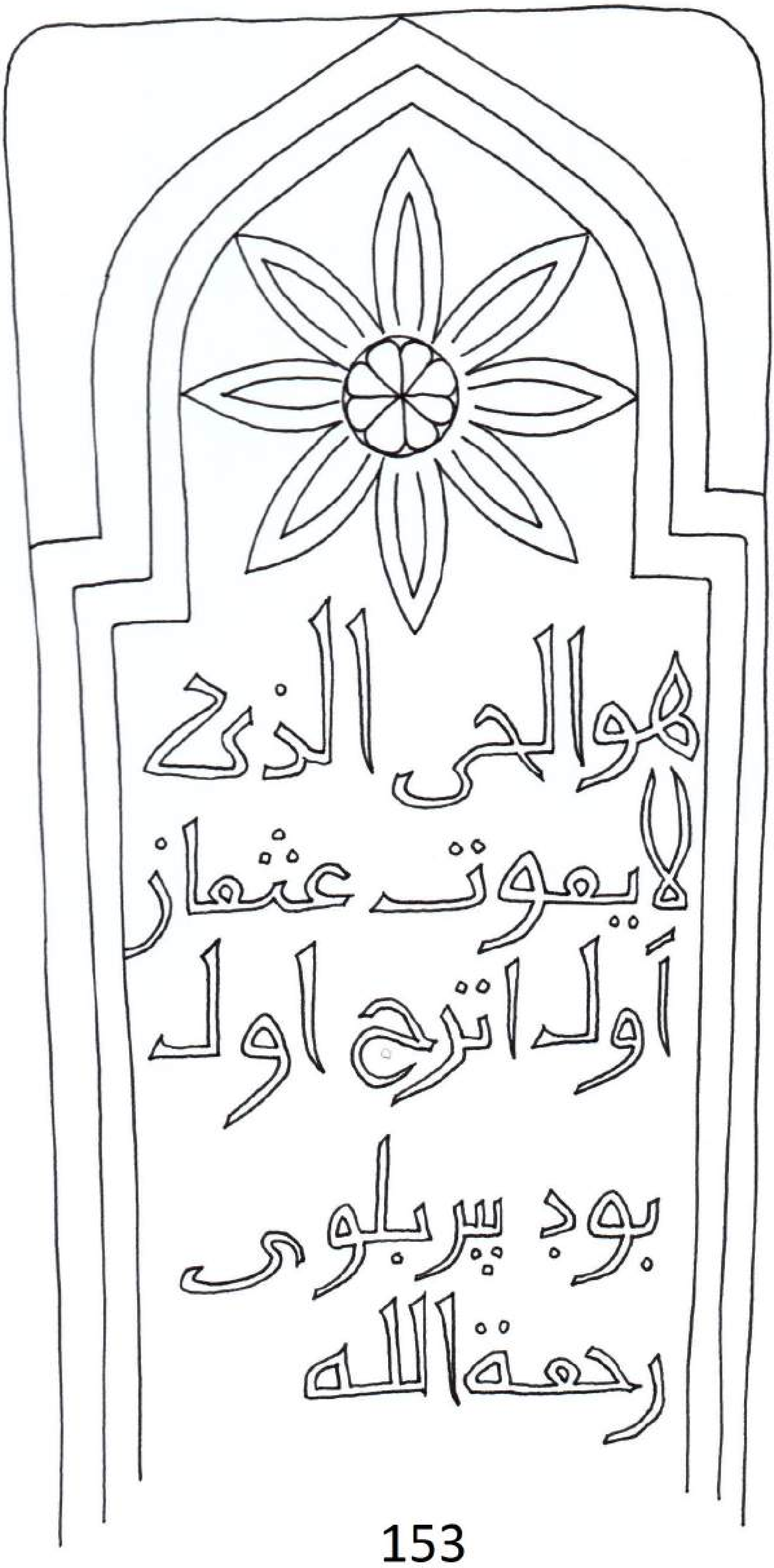

153

154

В. Усманов фоторәсеме

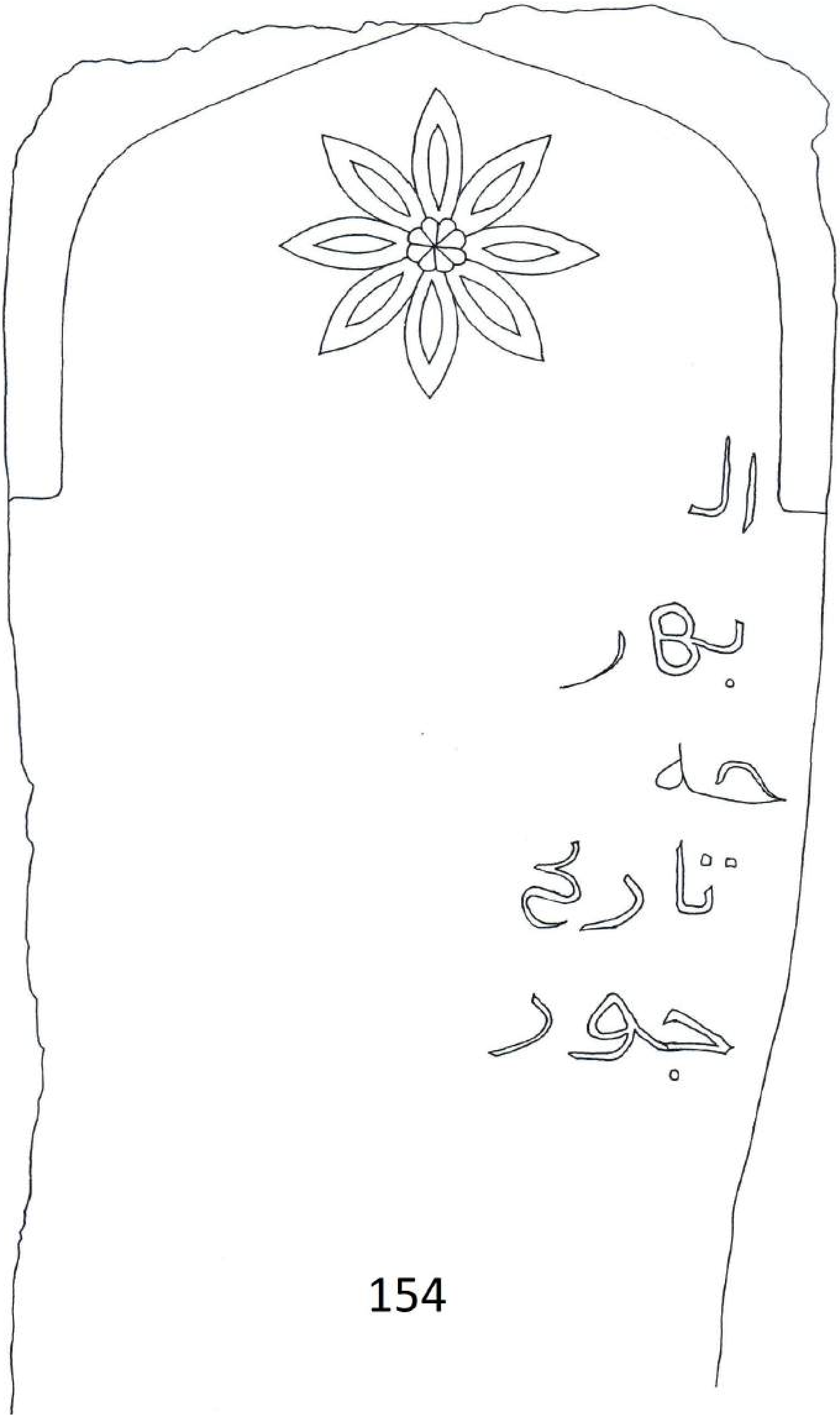

154

155

156

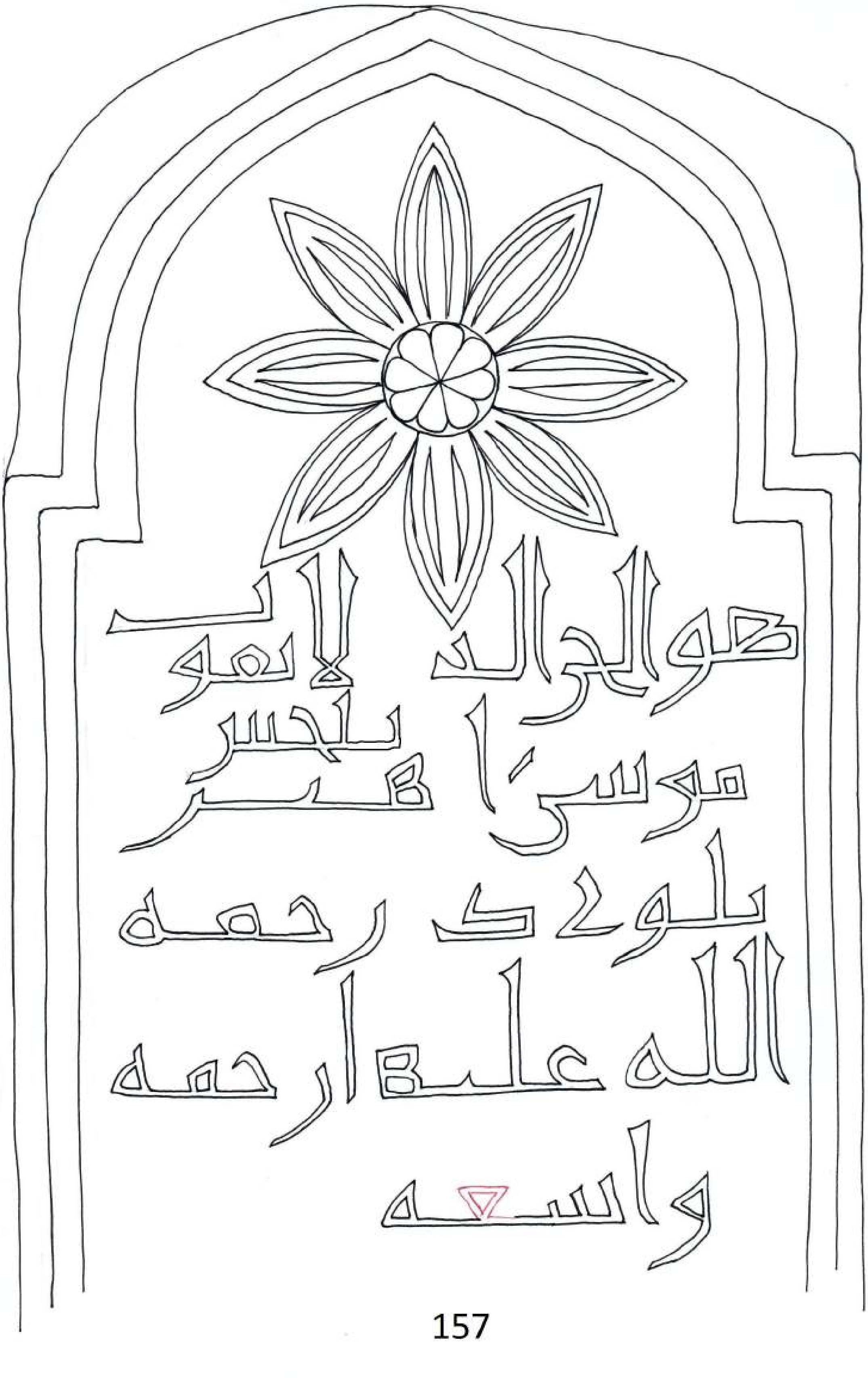

157

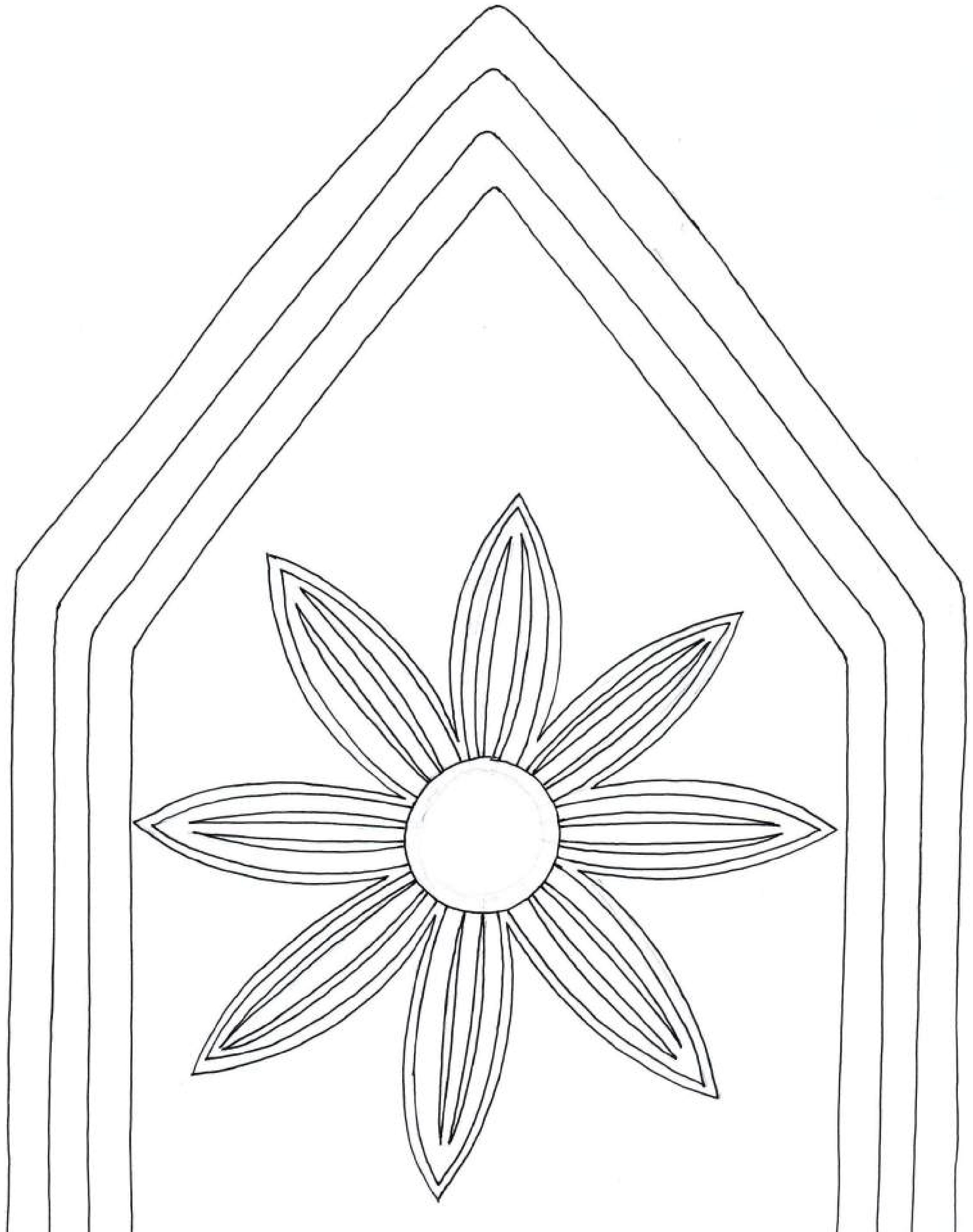

158

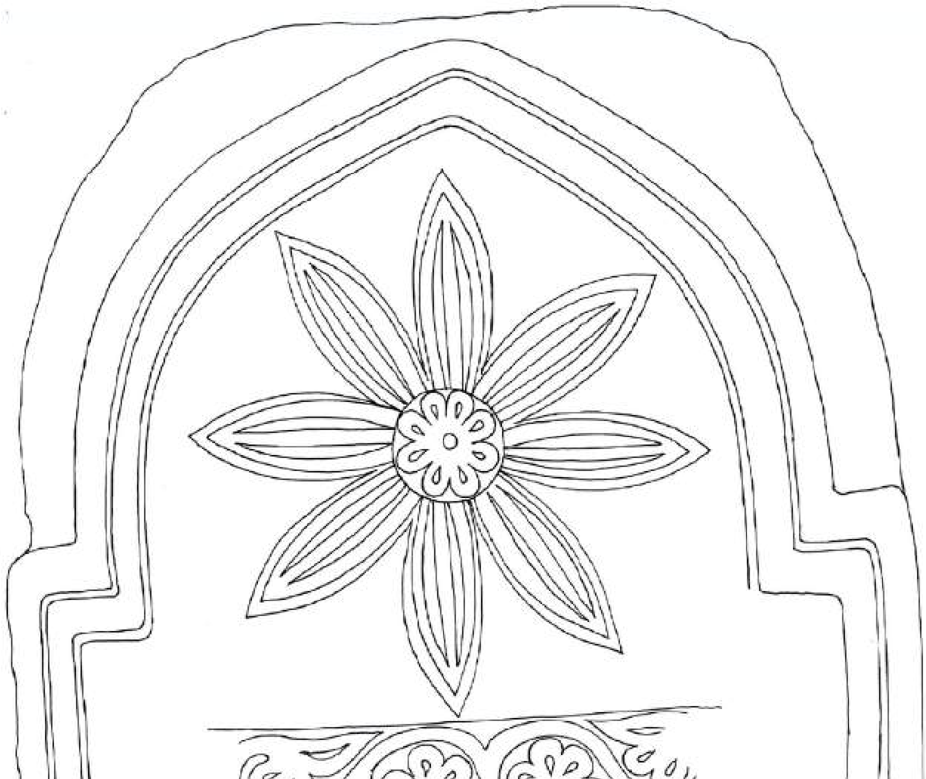

159

160

Н. Гариф фоторәсеме

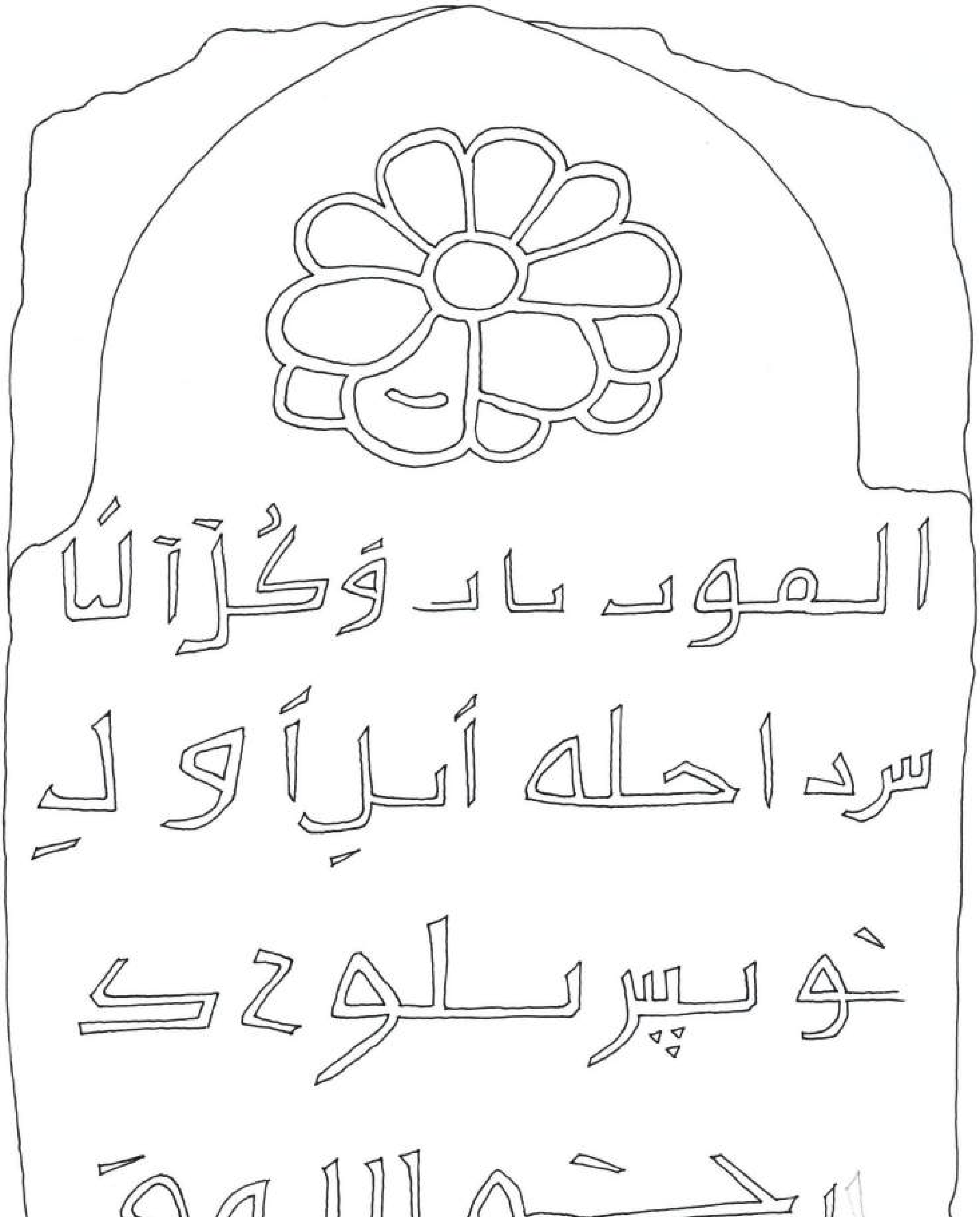

Н. Гариф
фоторәсеме

161

161

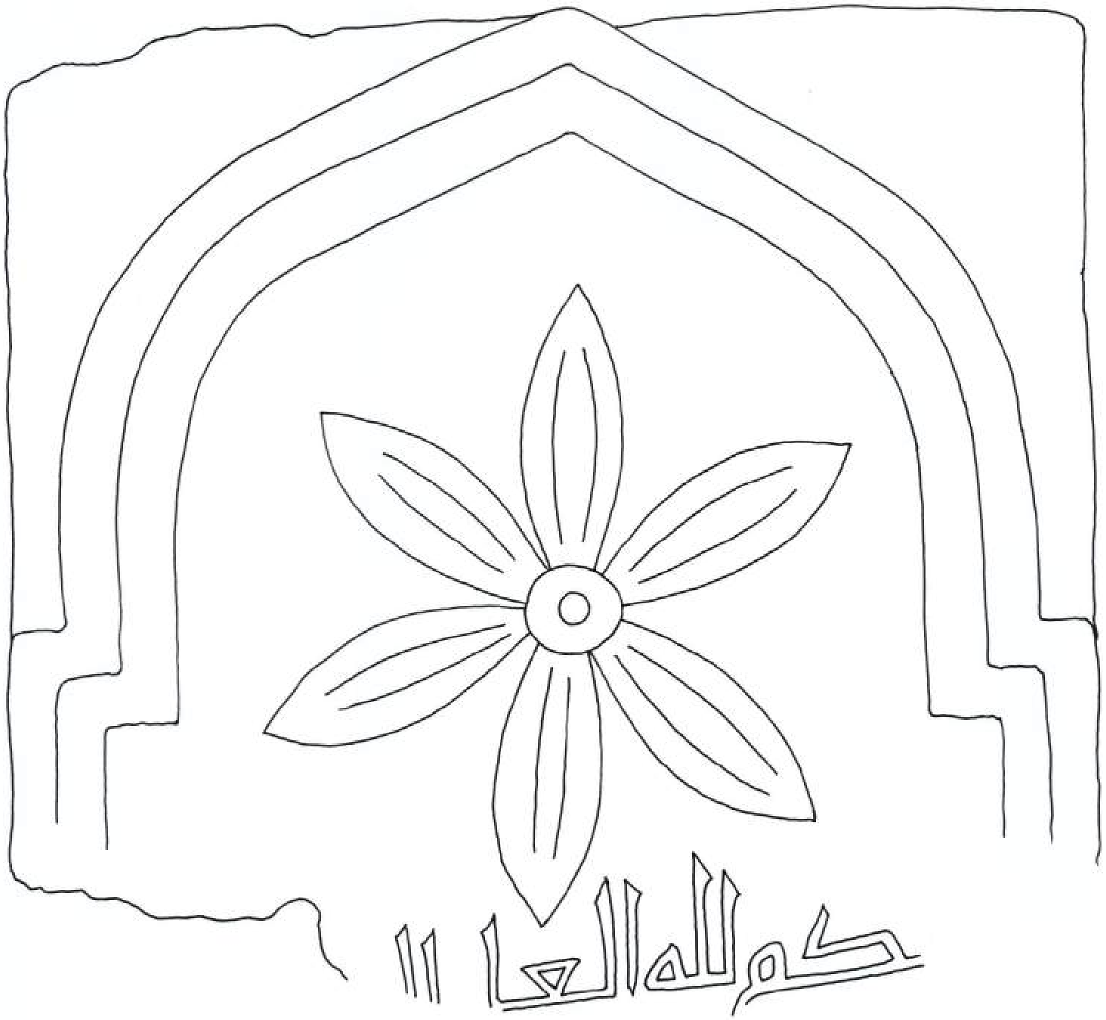

162

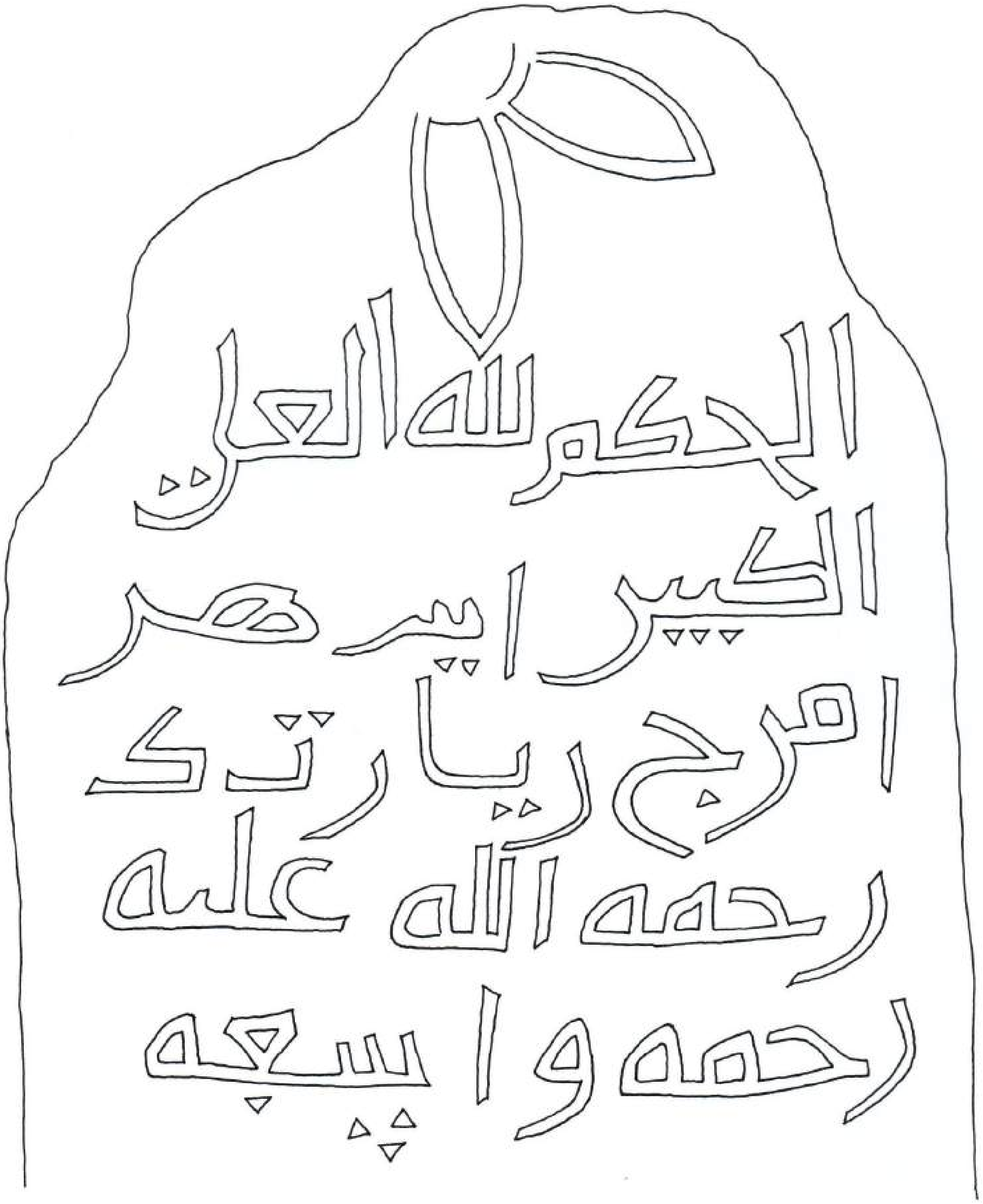

163

164

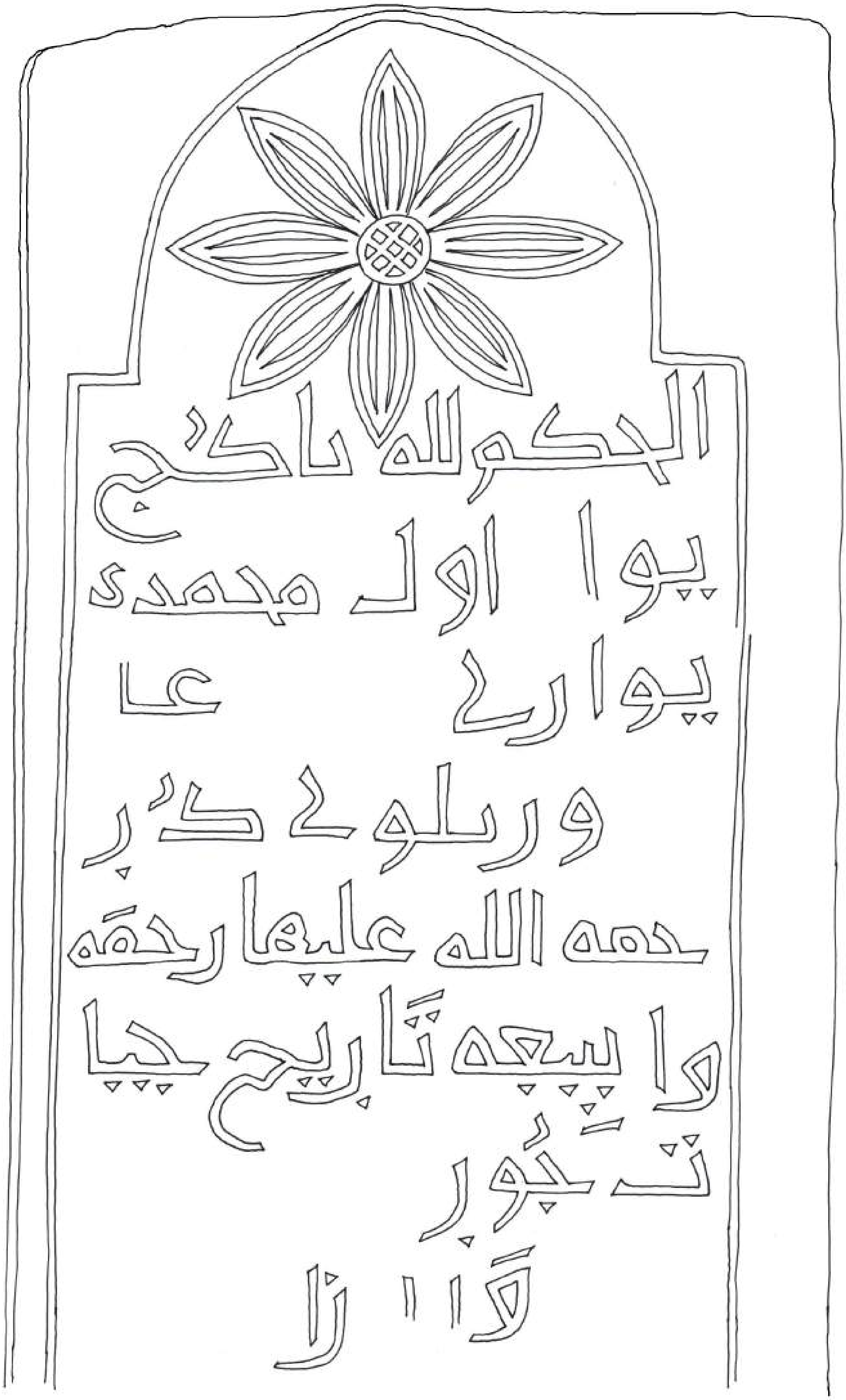

164

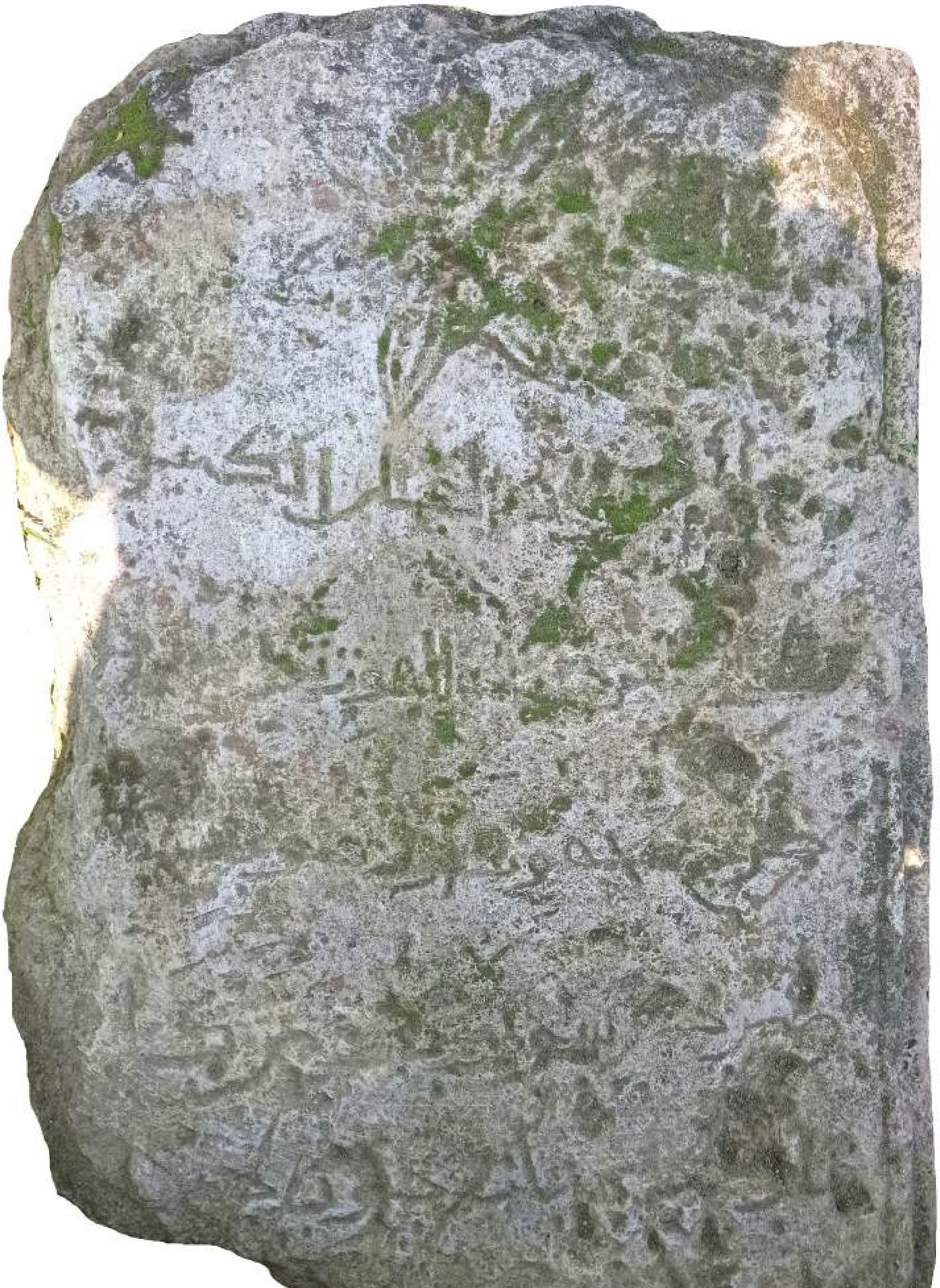

165

В. Усманов фоторәсеме

165

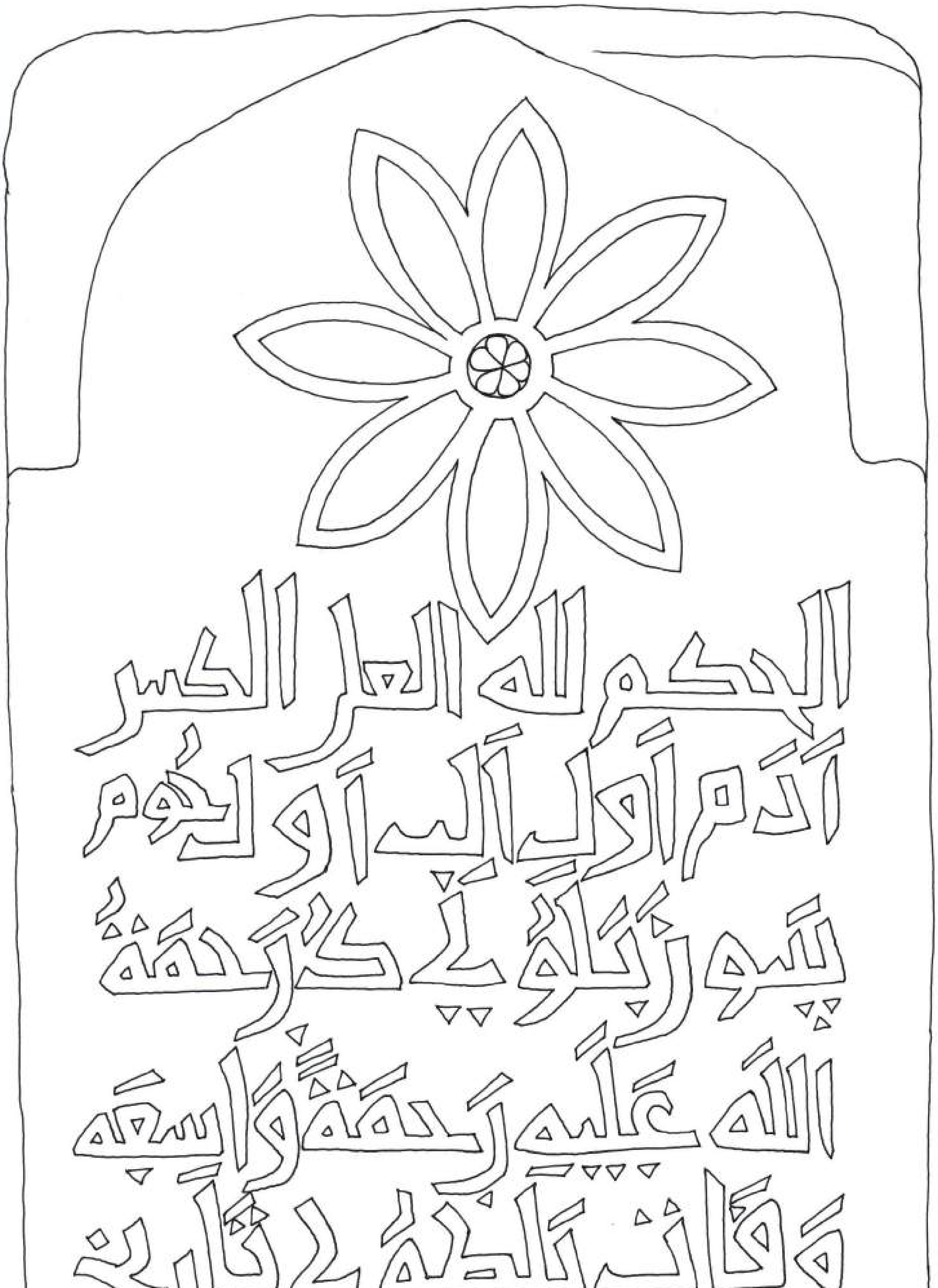

167

168

[الموت یاتیک الحجر القبر صندوق العمل]
[اصبر علي اهو الحا الموت الا با الاحل]

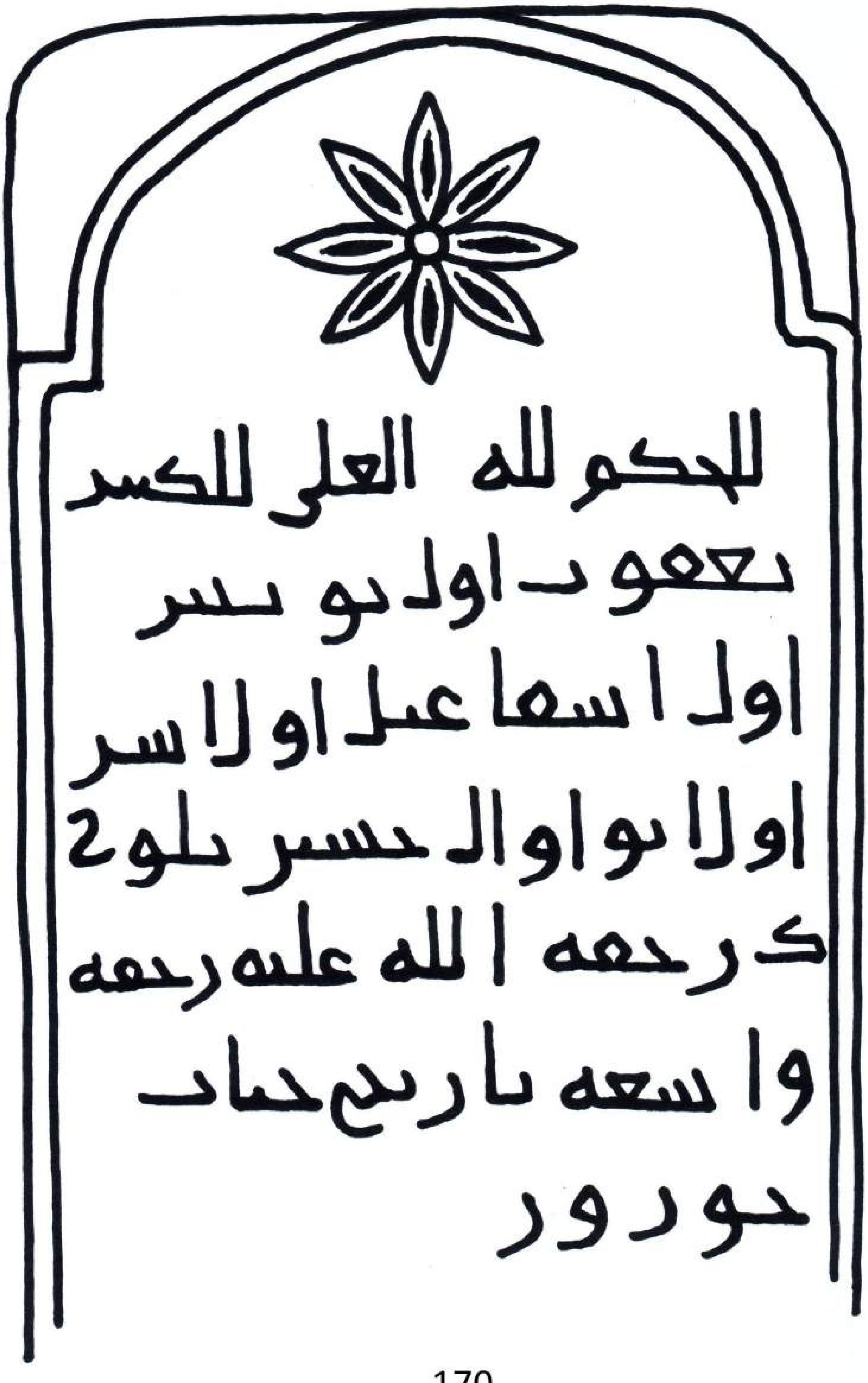
للحكم لله العلى للكسر
ىعقو ب اولىو ىسر
اولـ اسماعىل اولا سر
اولا ىو اوالـ حسىں ىلو2
ك رحمه الله علىه رحمه
وا سعه ىا رىح حماد
حودور

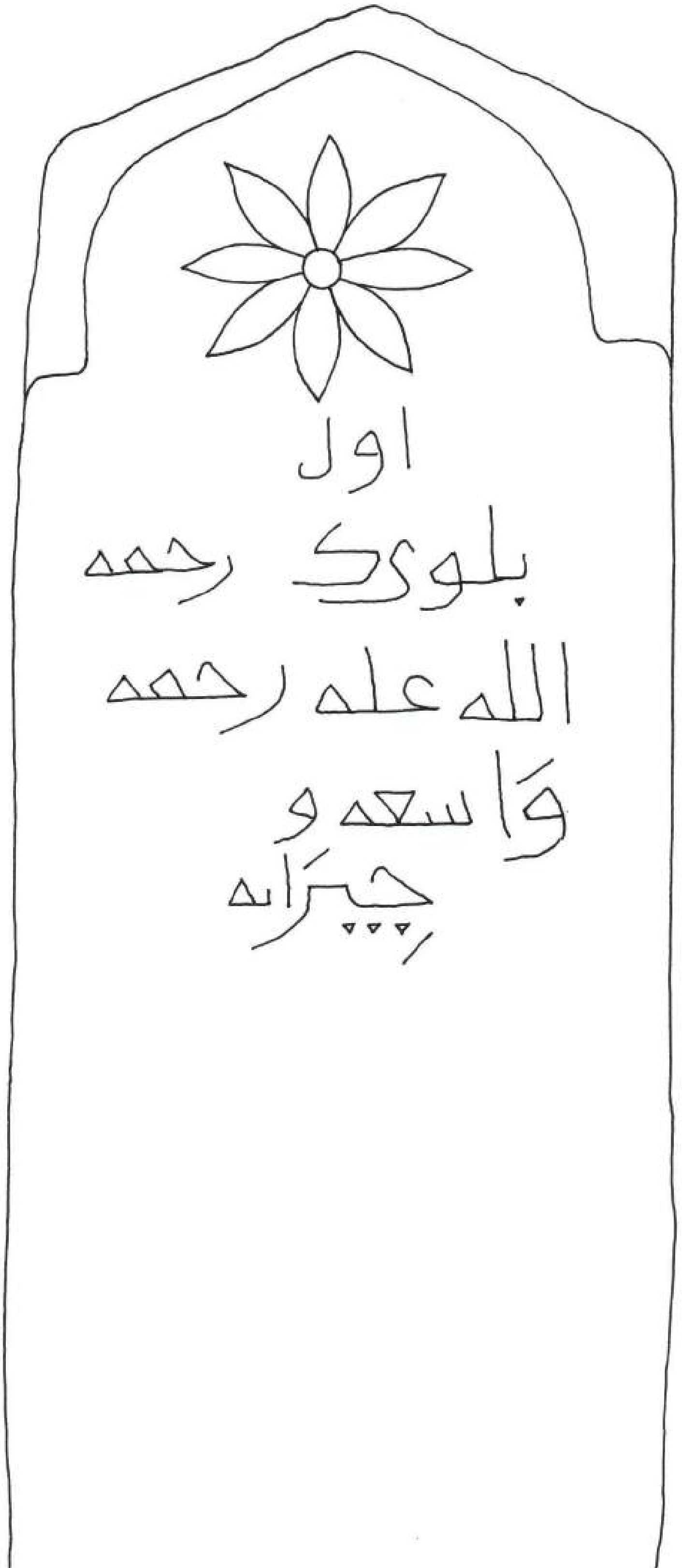

173

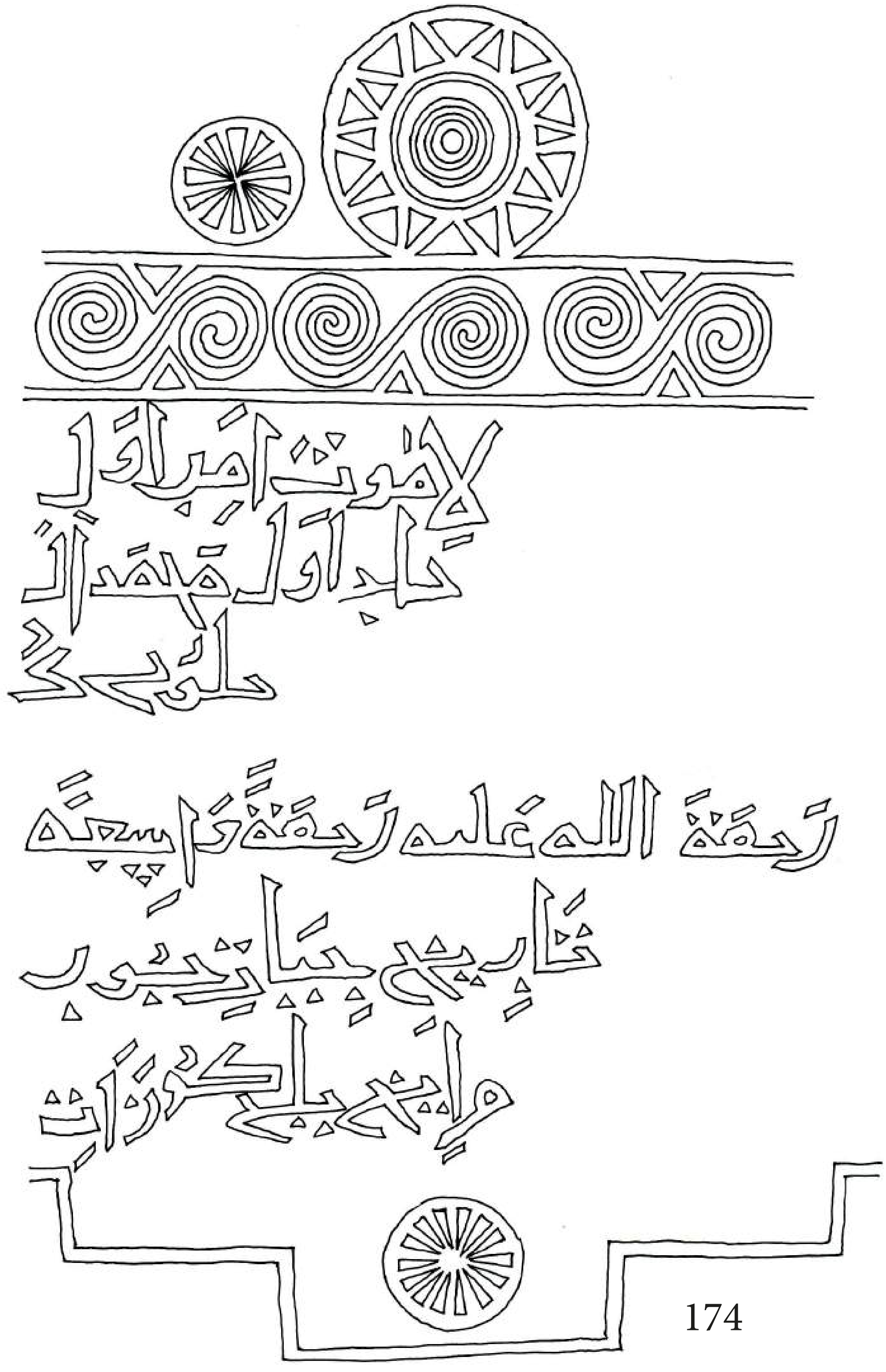

С. Е. Малов күчермәсеннән бер аз үзгәртелеп ясалды

Н.Гариф
фоторәсеме

175

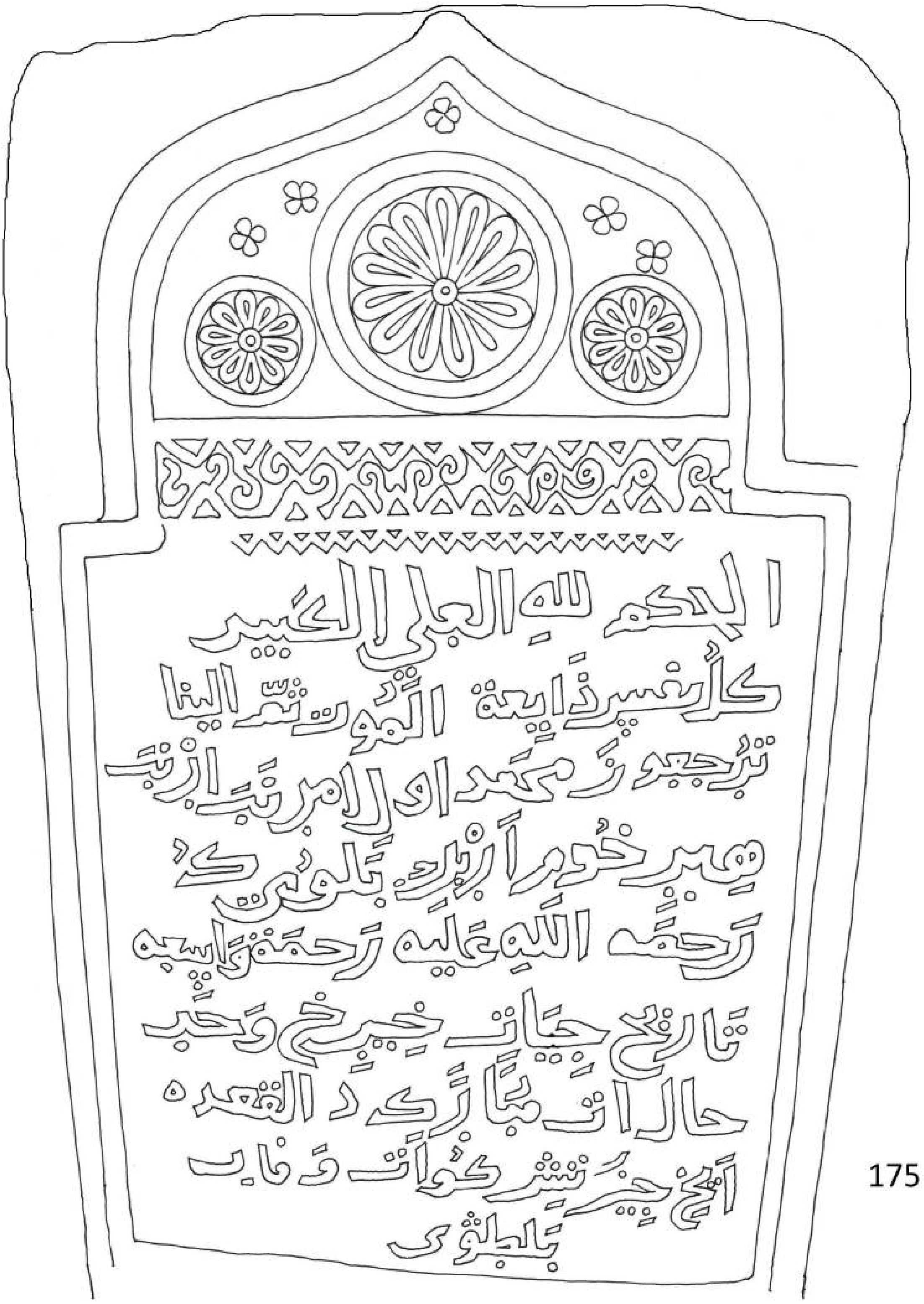
الحكم لله العلي الكبير
كل نفس ذايقة الموت ثم الينا
رحمة الله عليه رحمة واسعة

175

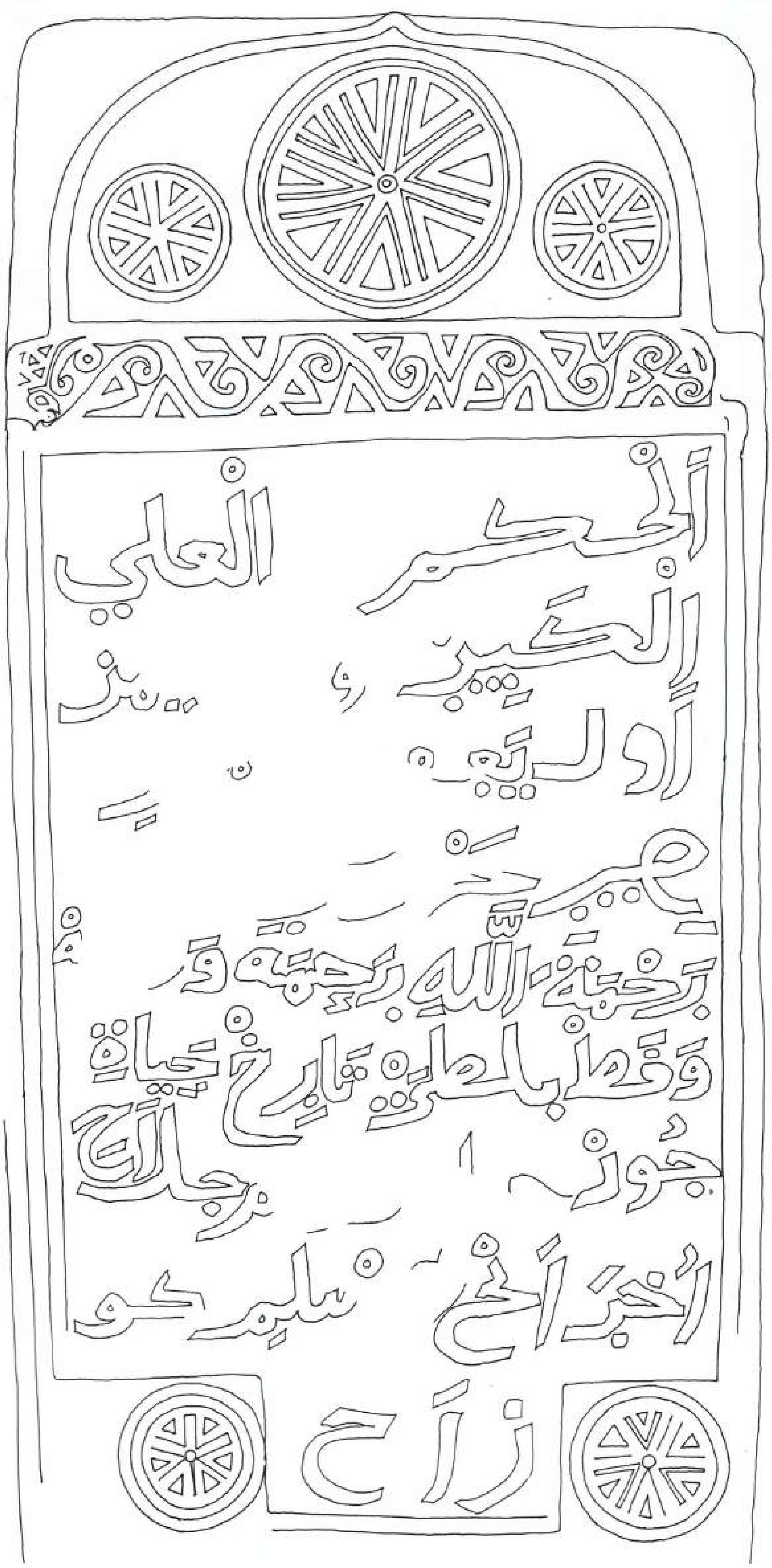

176

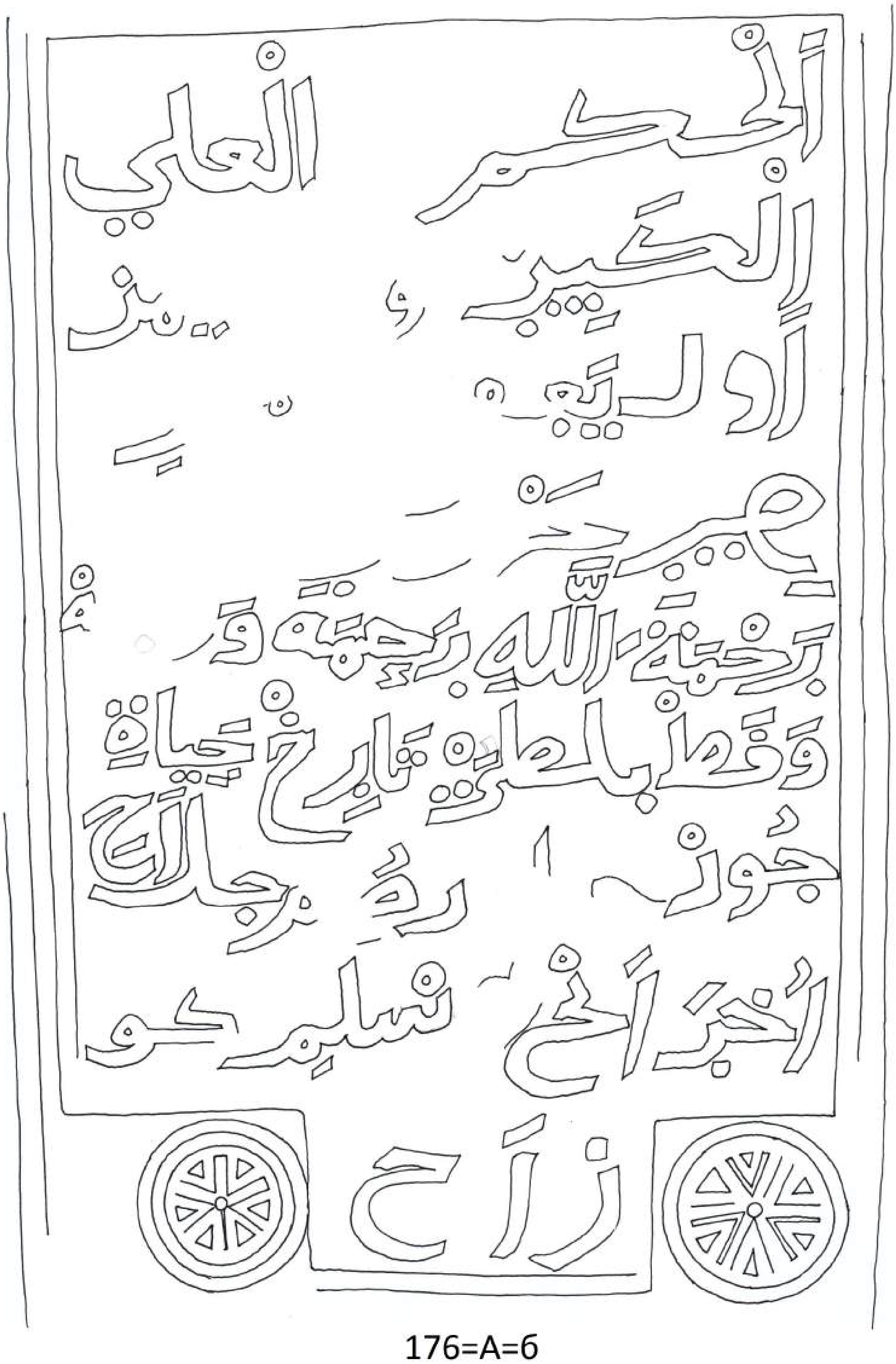

176=A=б

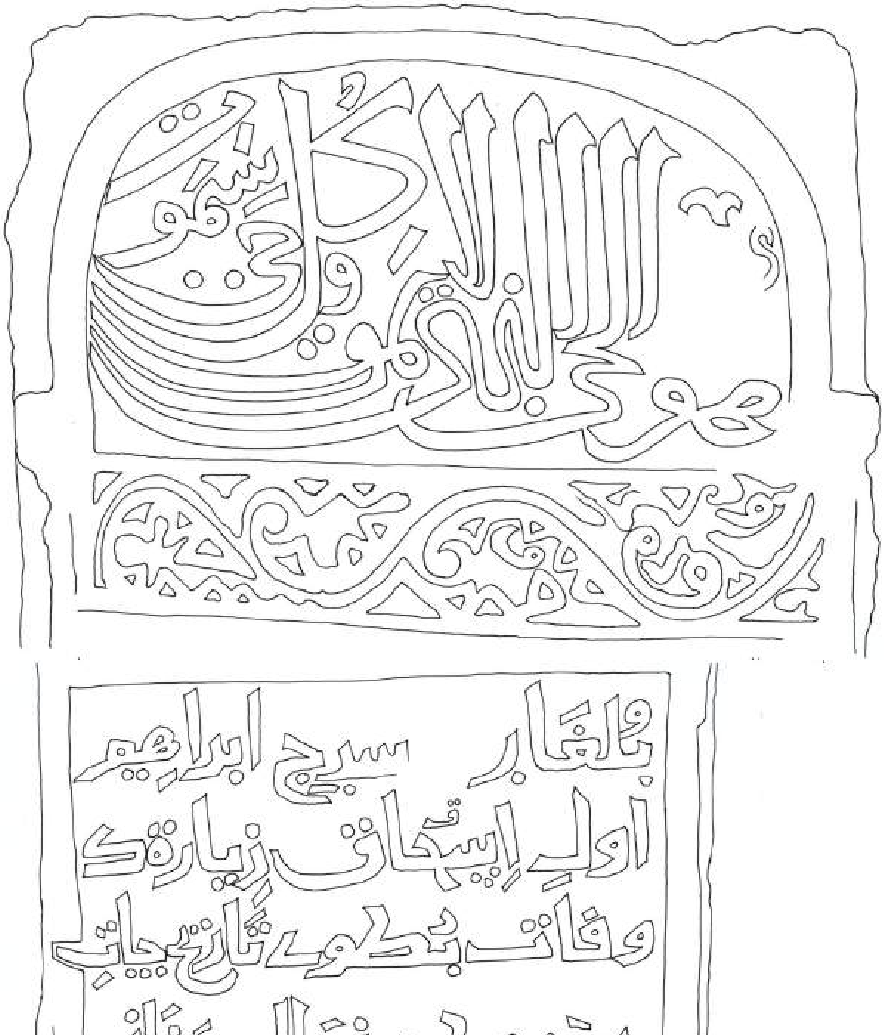

177

177=А=а

В. Усманов фоторәсеме

177=А=а

В. Усманов фоторәсеме

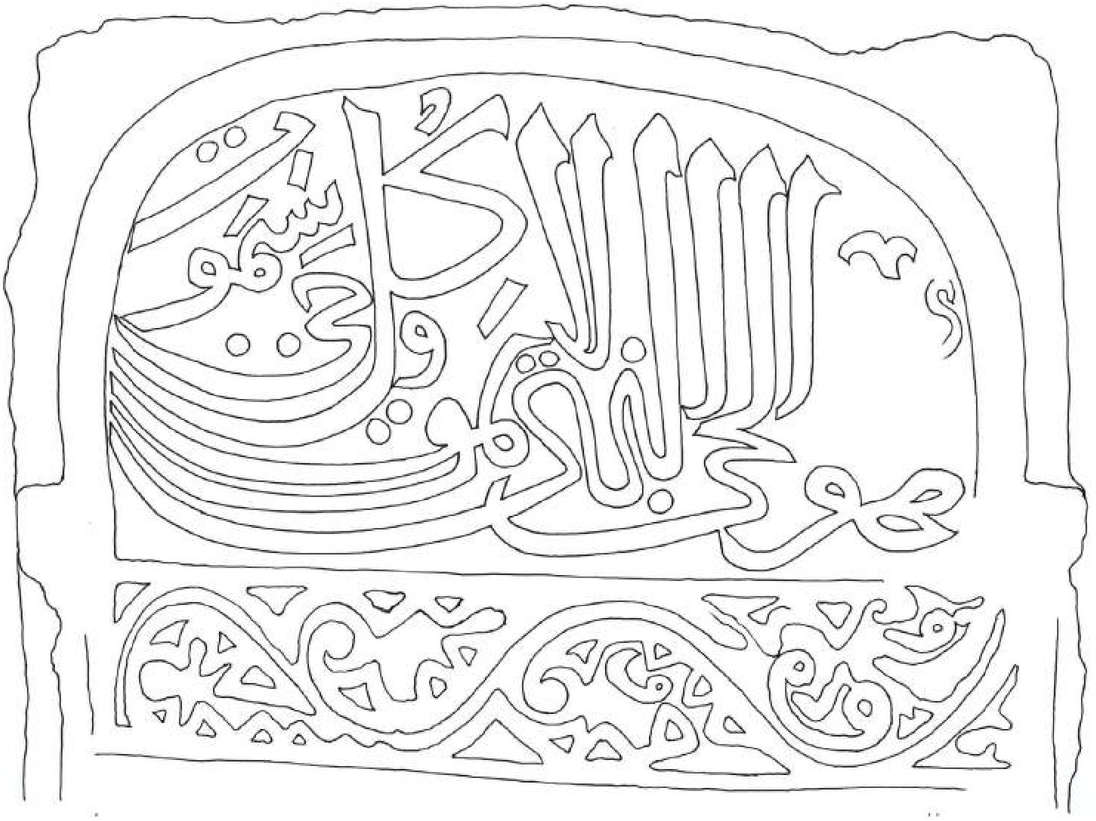

177=A=a

177=А=б
В. Усманов фоторәсеме

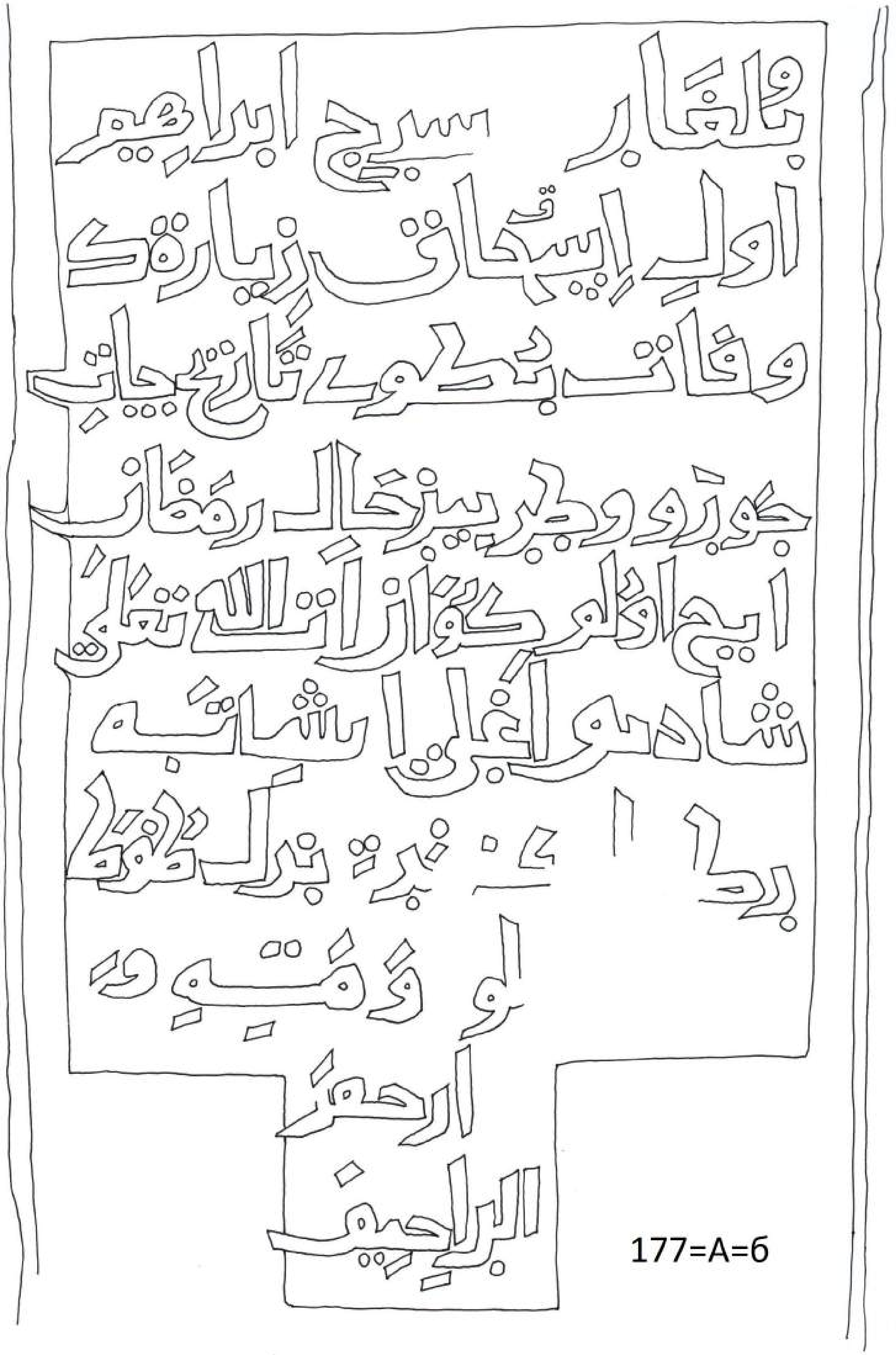

177=A=6

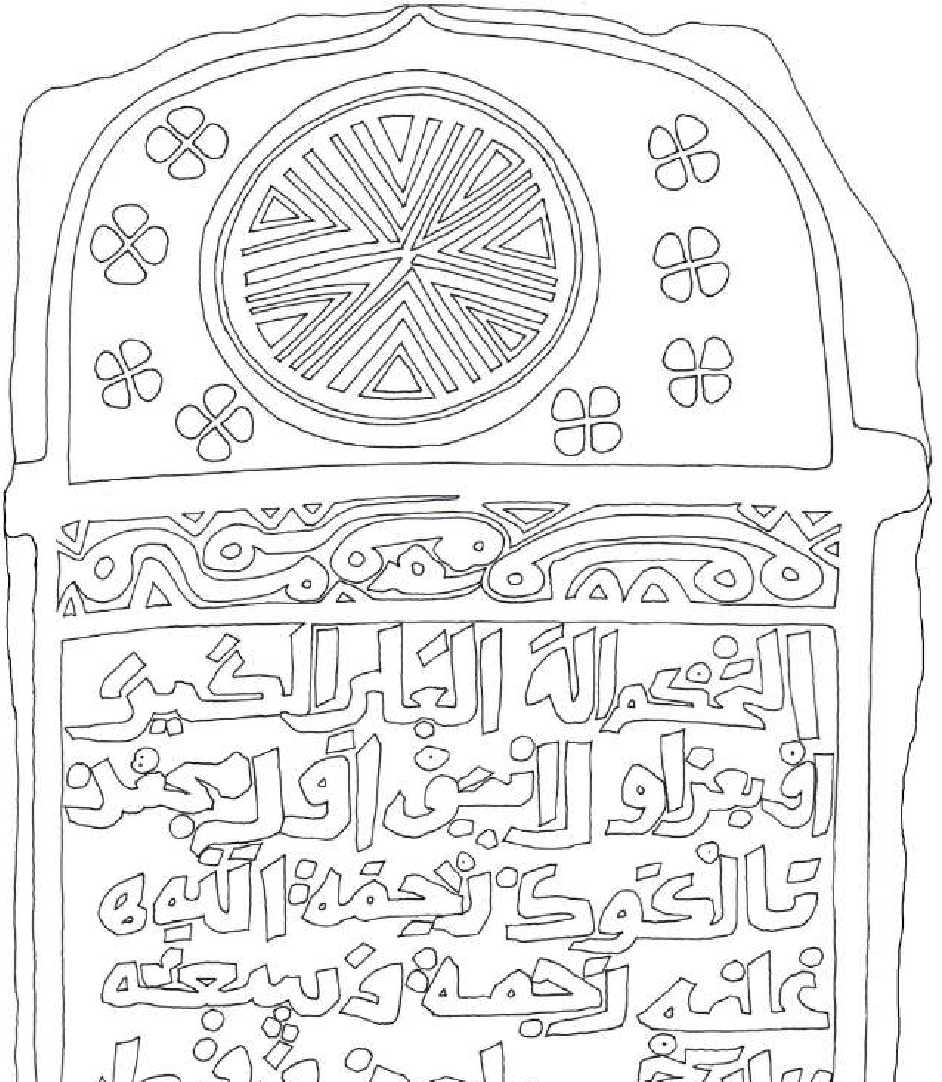

178

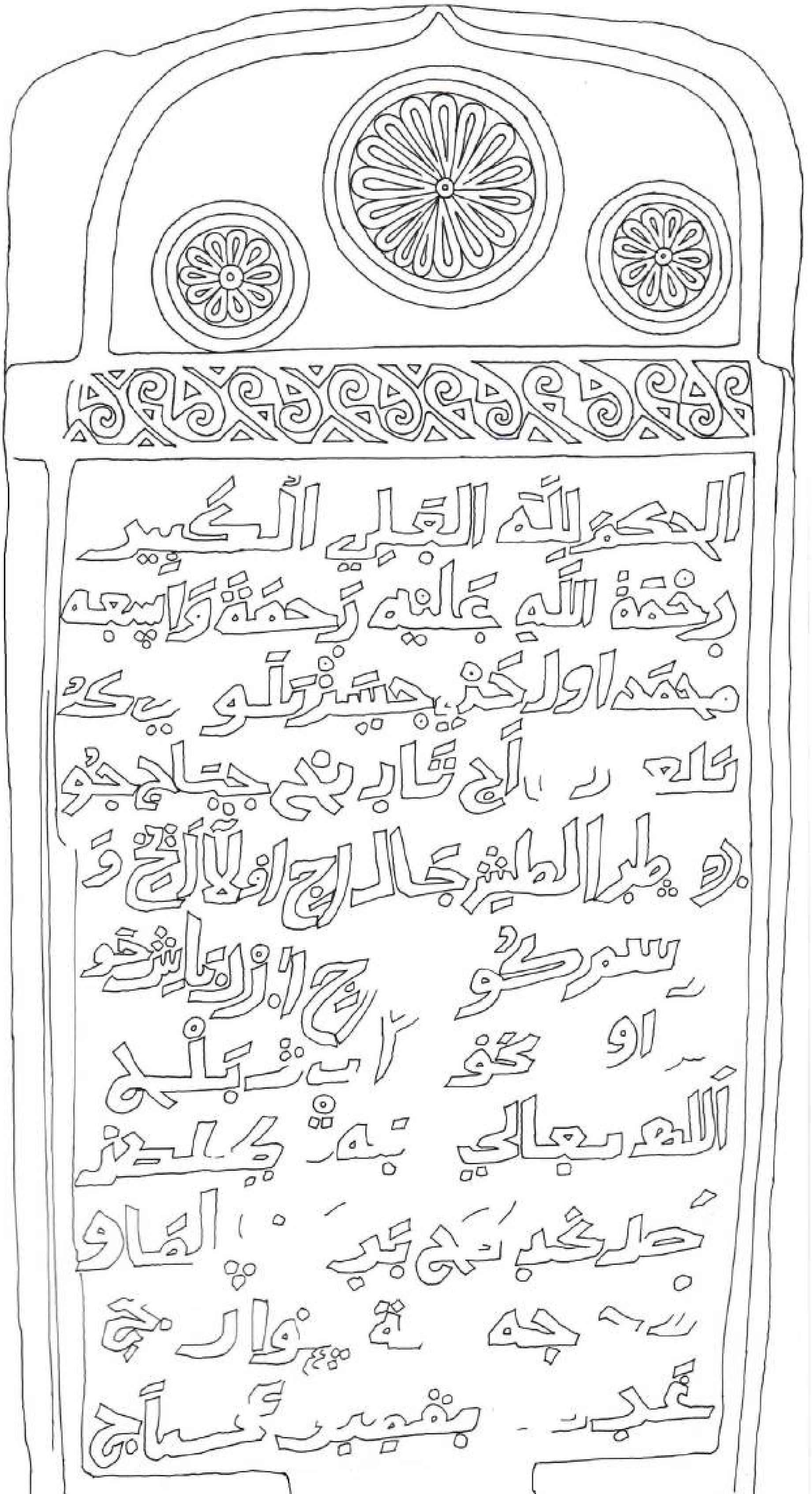

179

180

В. Усманов фоторәсеме

180

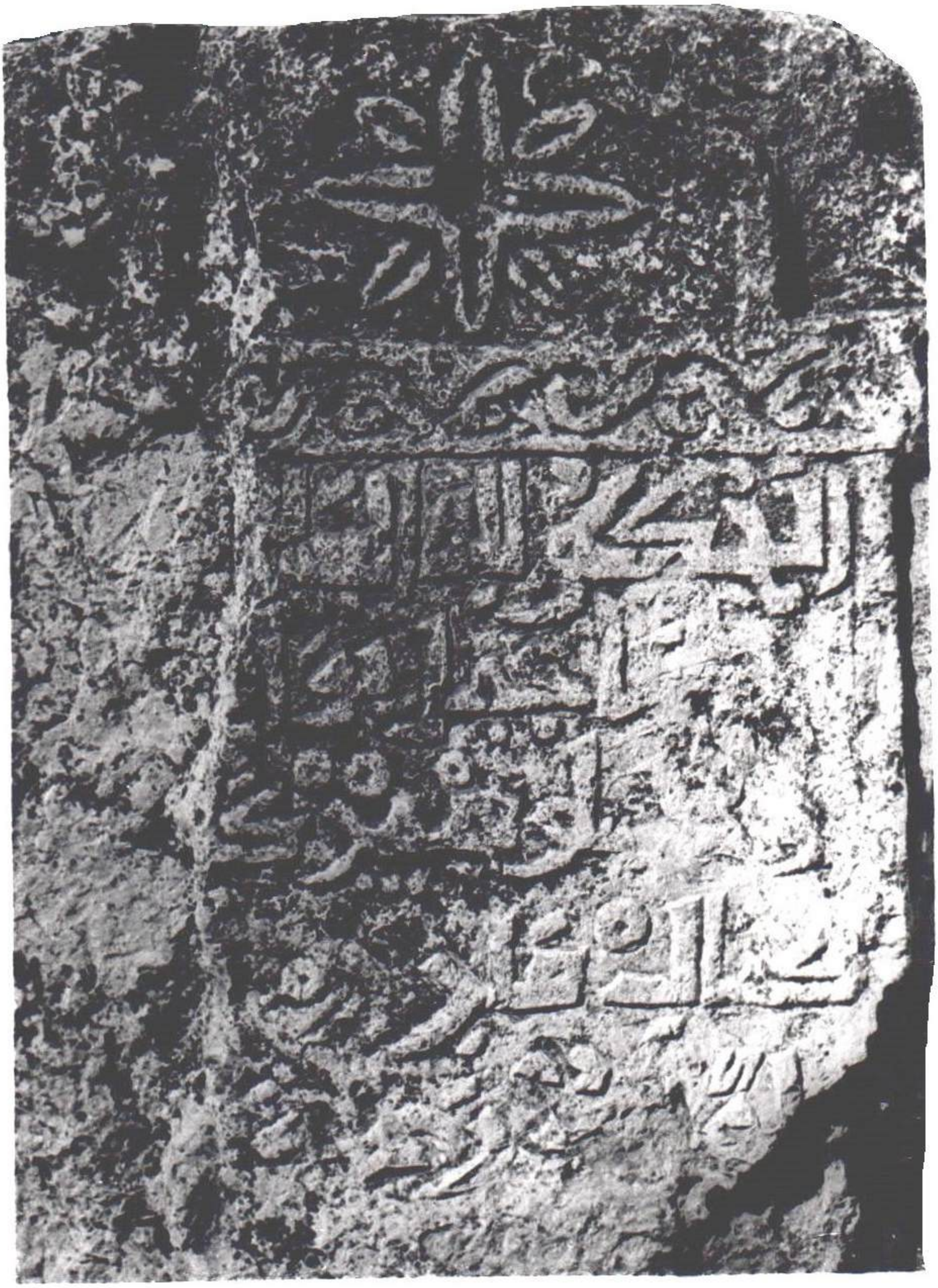

180

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

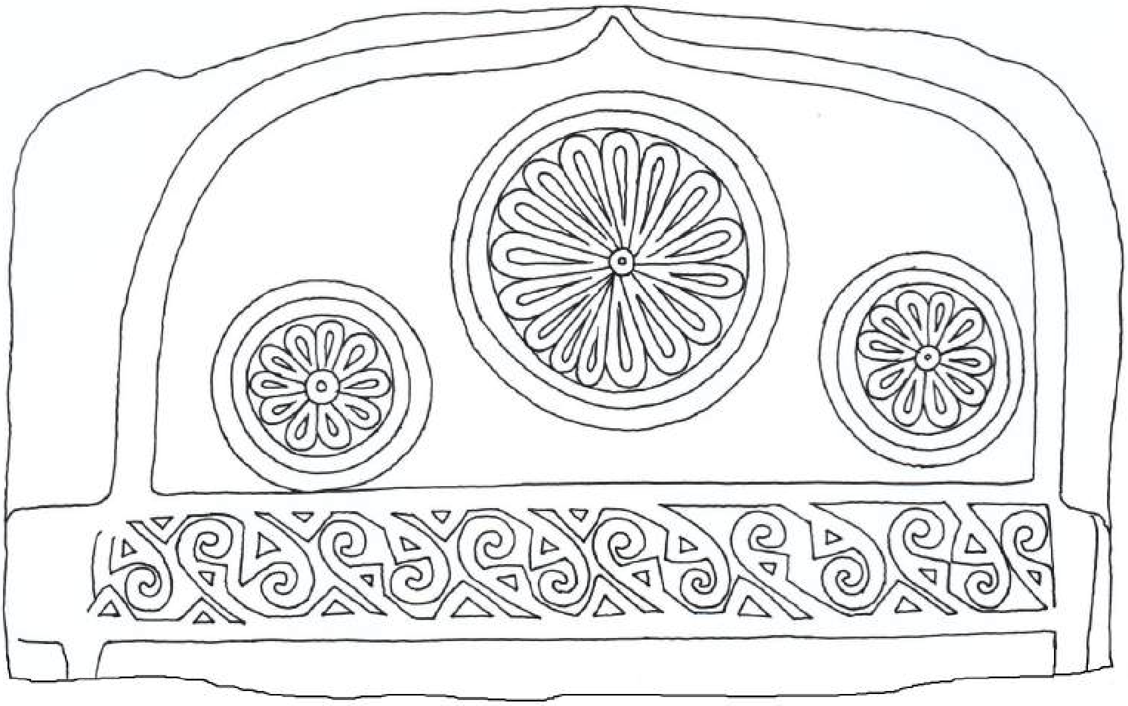

181=A=a

182

Кара: МИРАС – НАСЛЕДИЕ. Том 3. Татарстан ... – Б. 611.

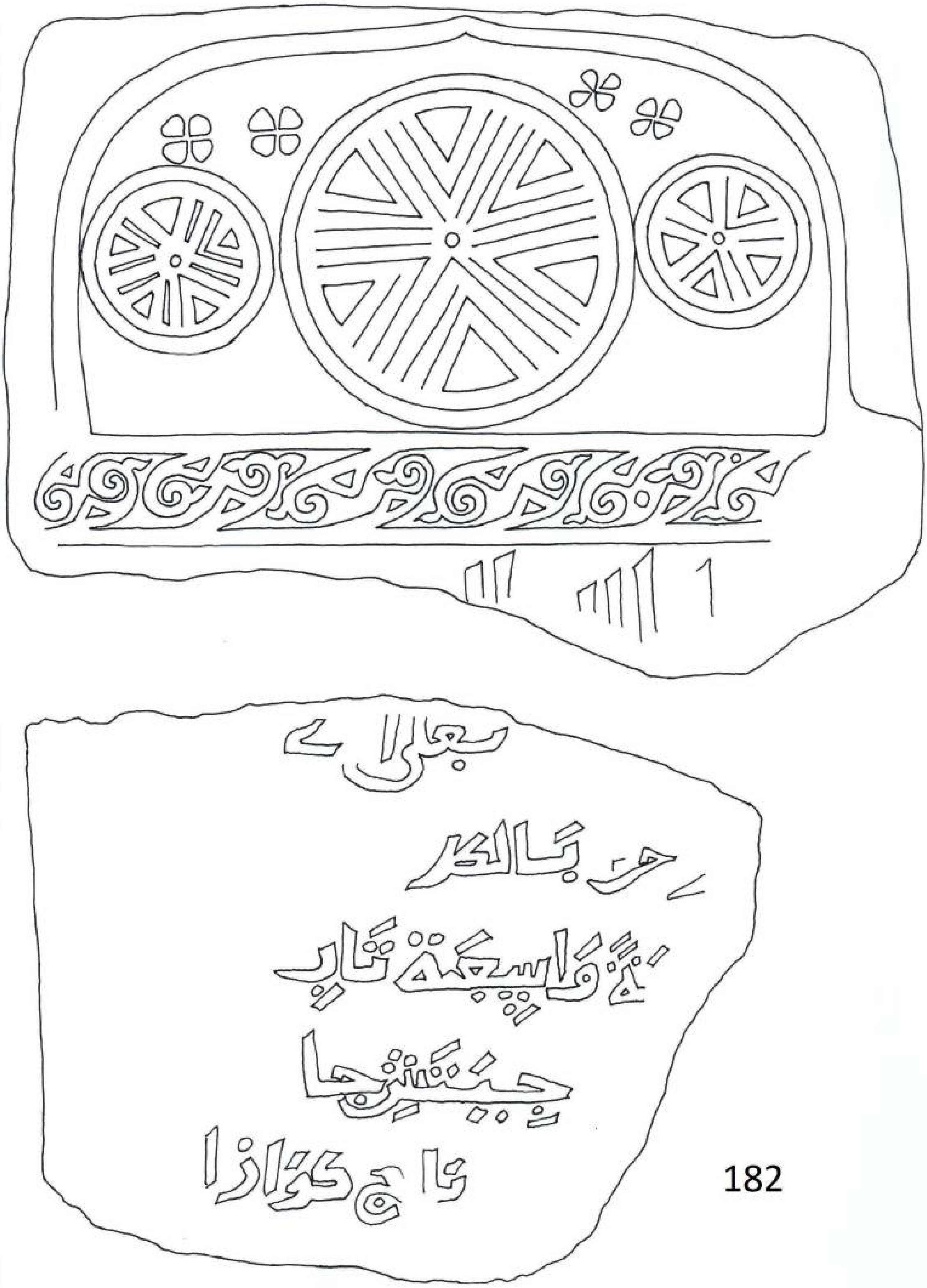

182

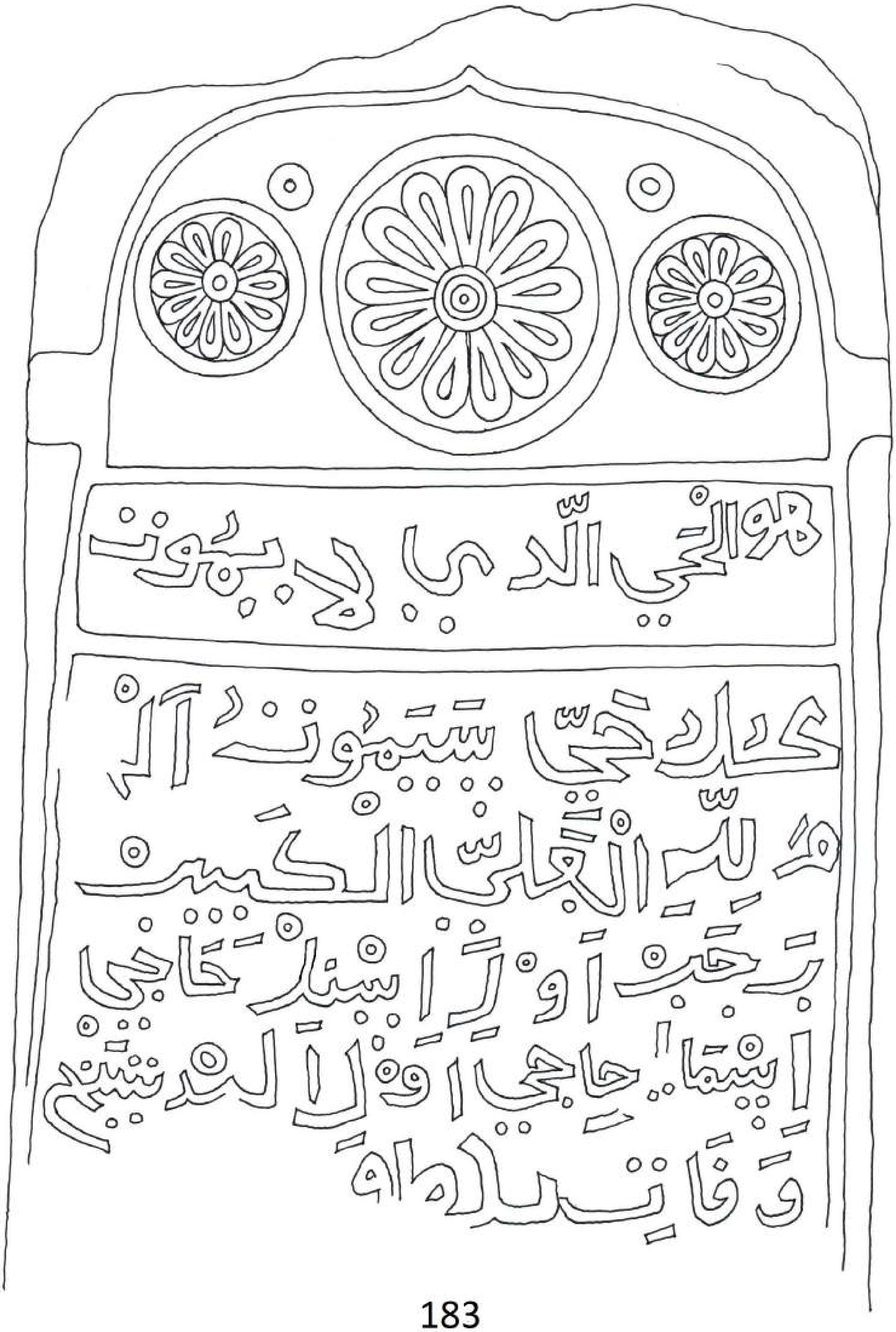

183

184

Н. Гариф фоторәсеме

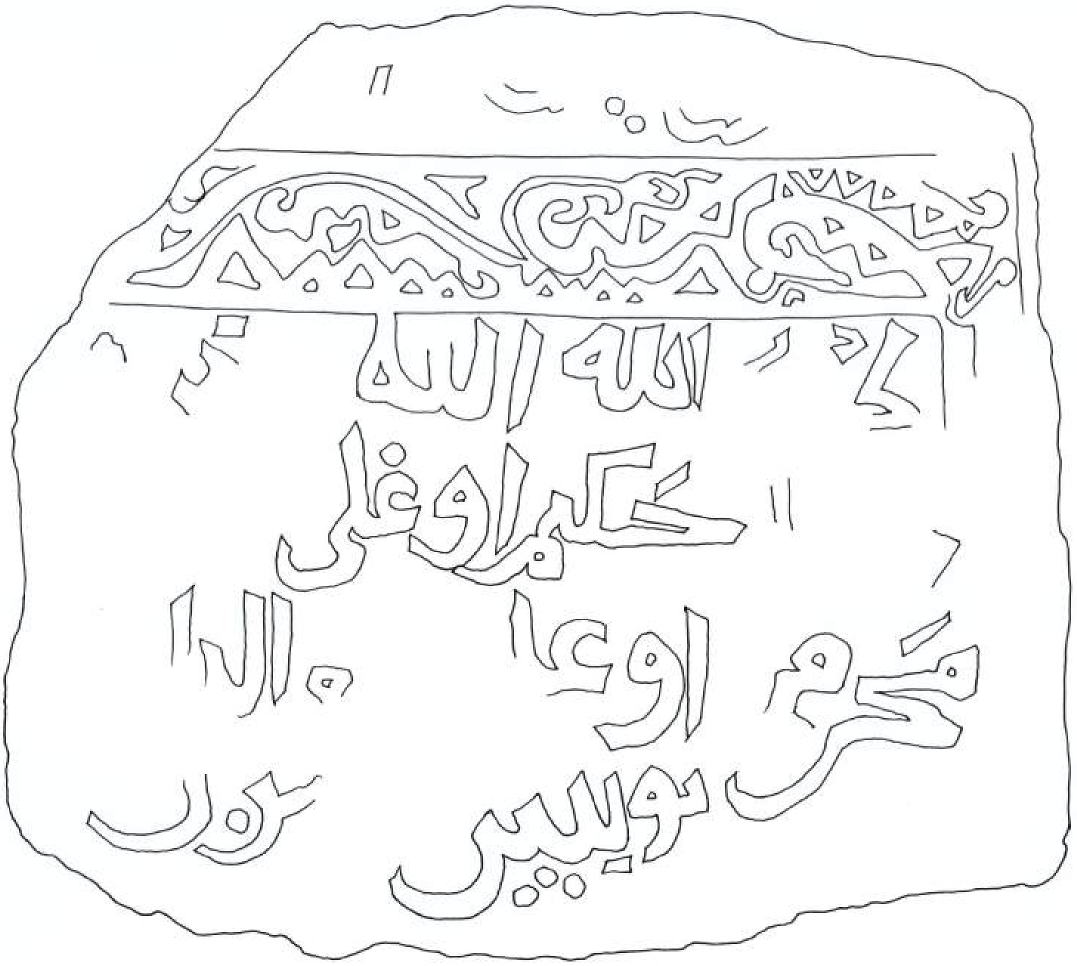

184

185

Н. Гариф фоторәсеме

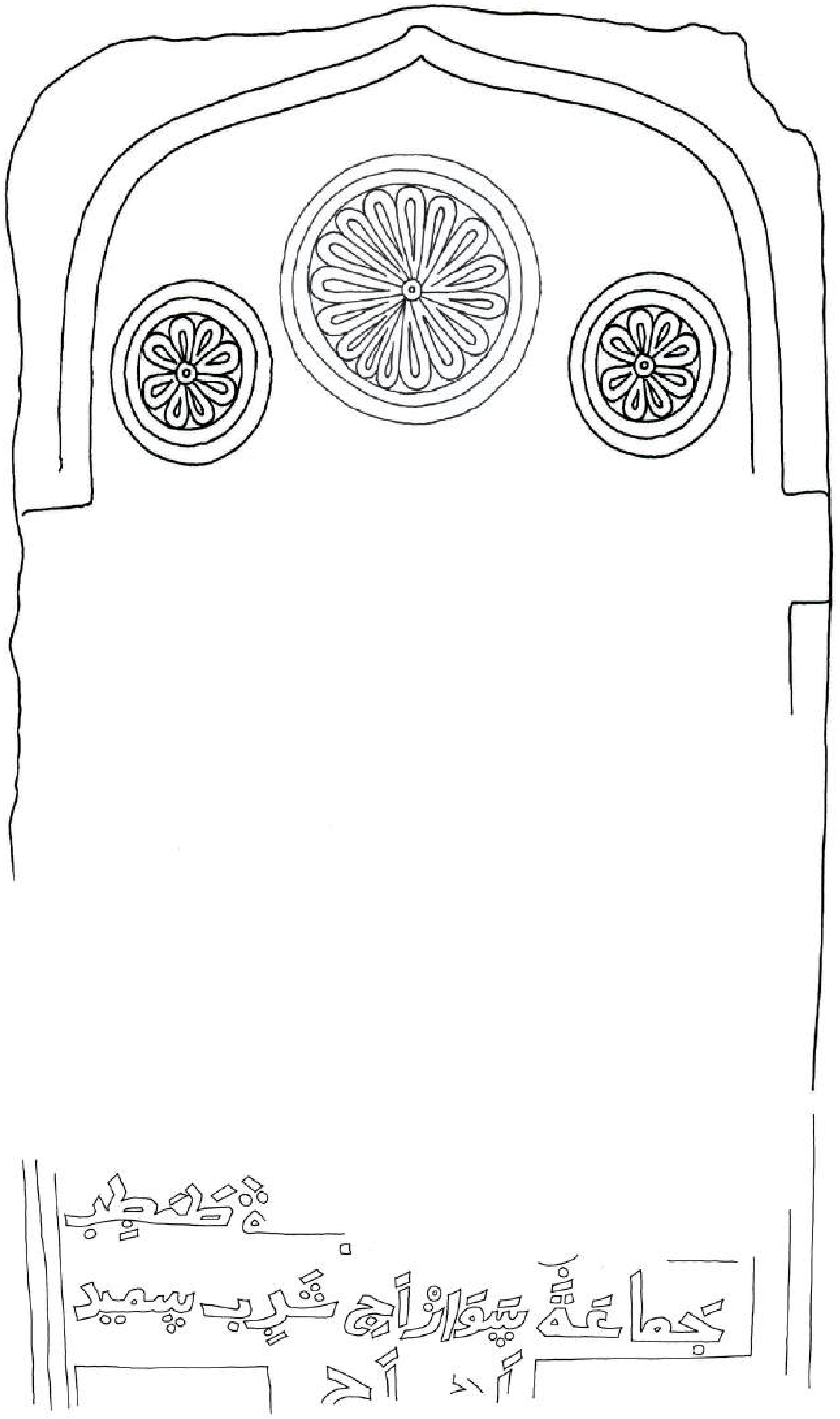

185

186

186

187

Җ. Мөхәммәтшин фоторәсеме

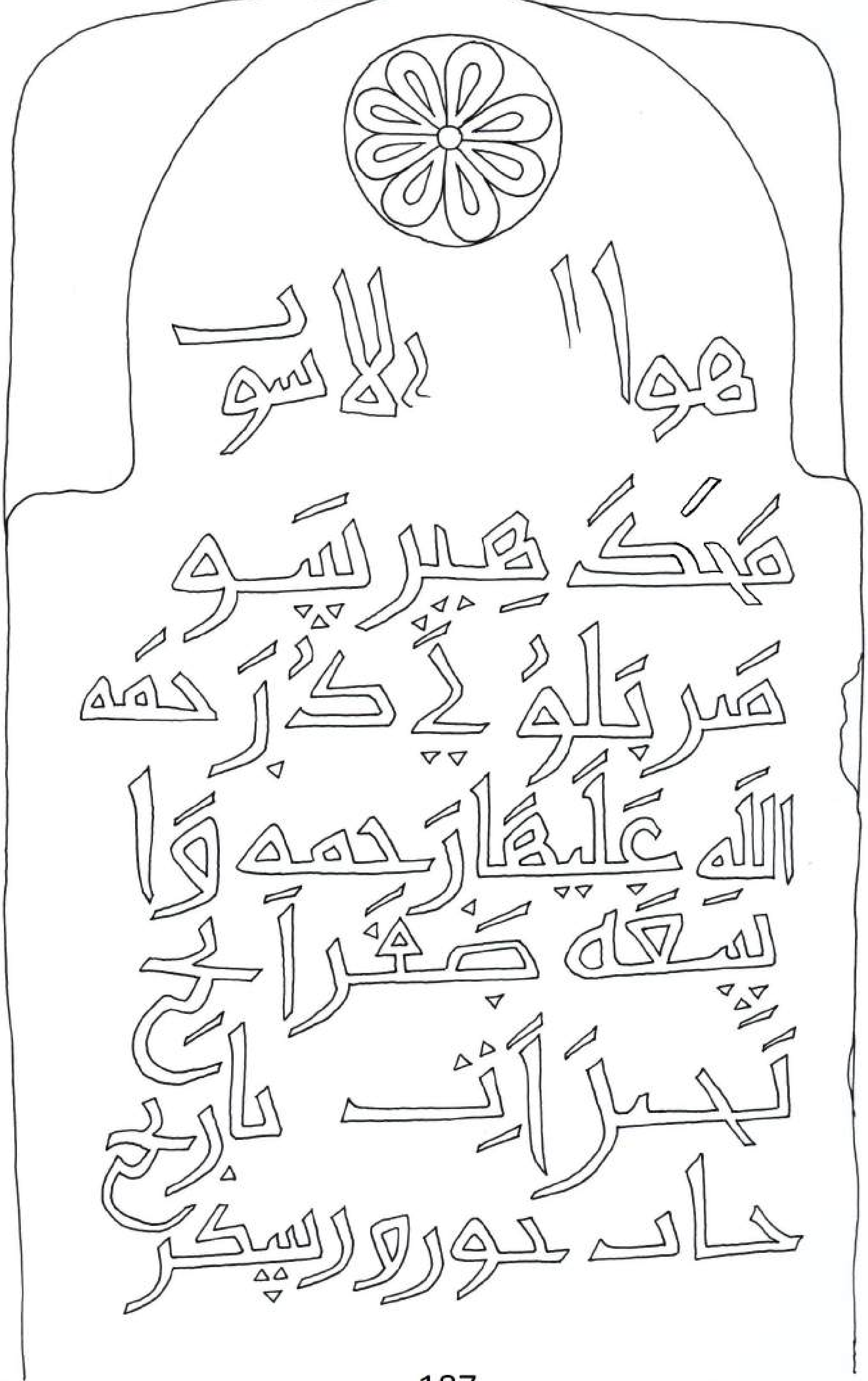

187

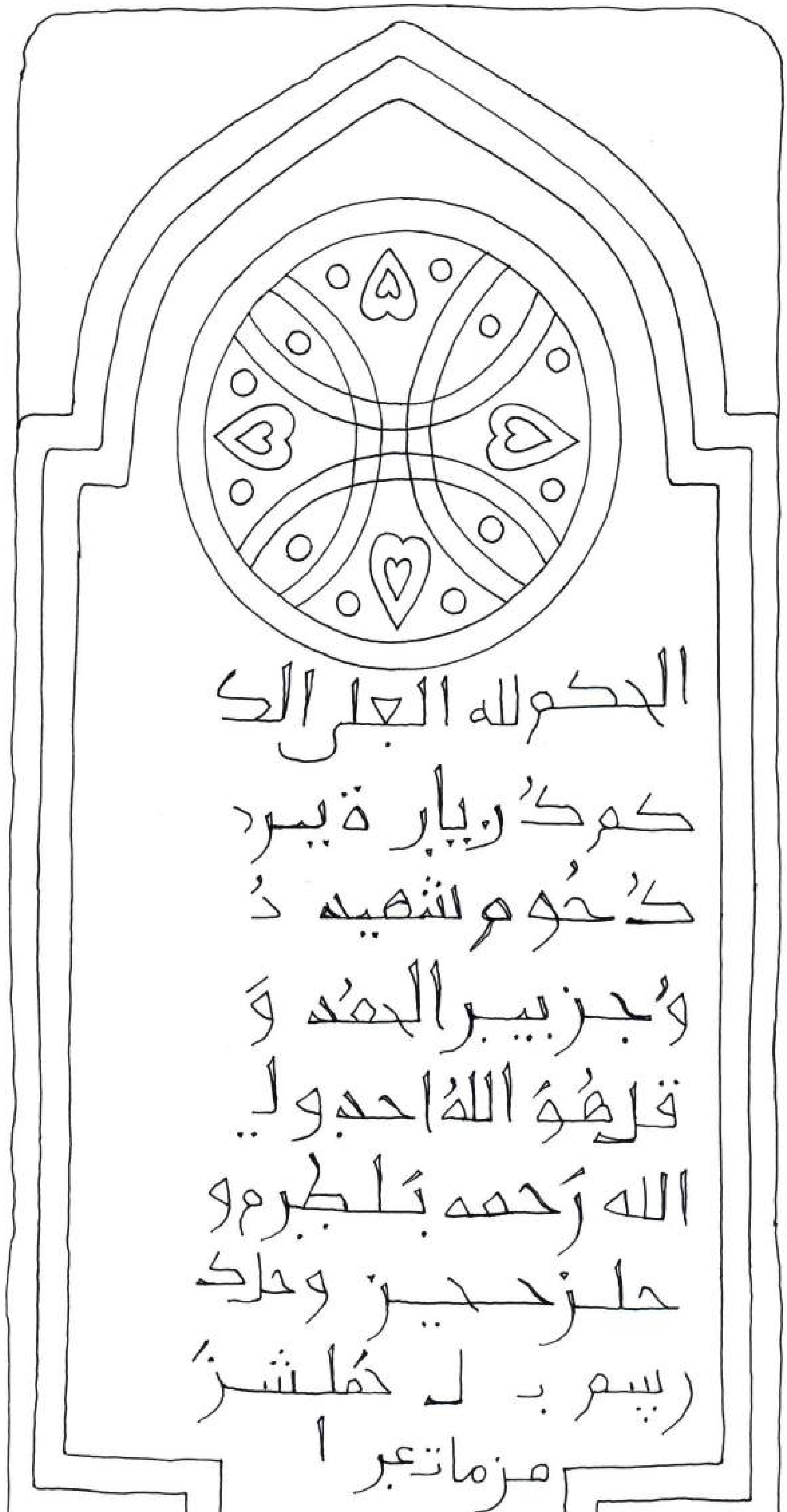

188

189

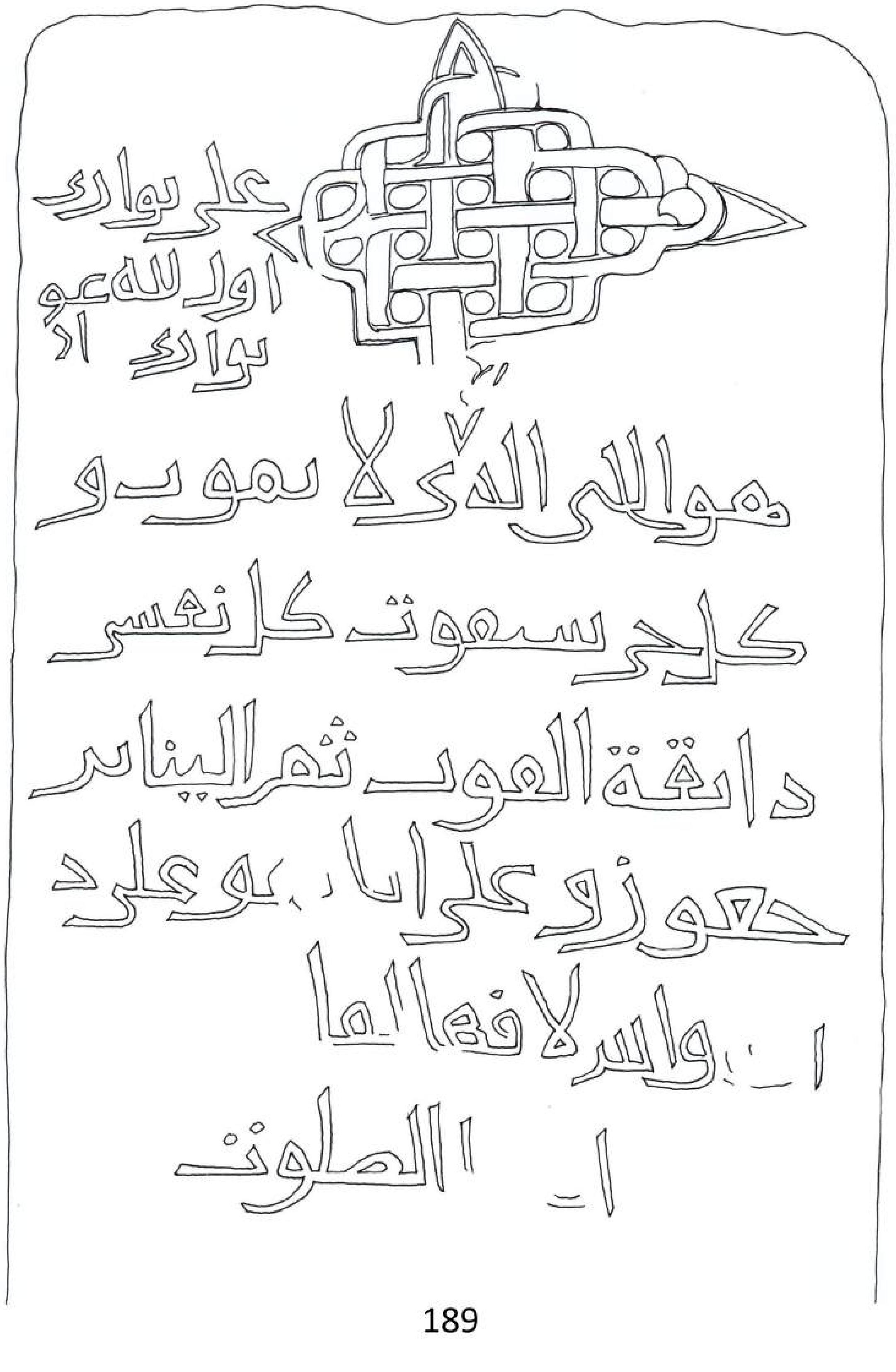

190

В. Усманов фоторәсеме

191

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

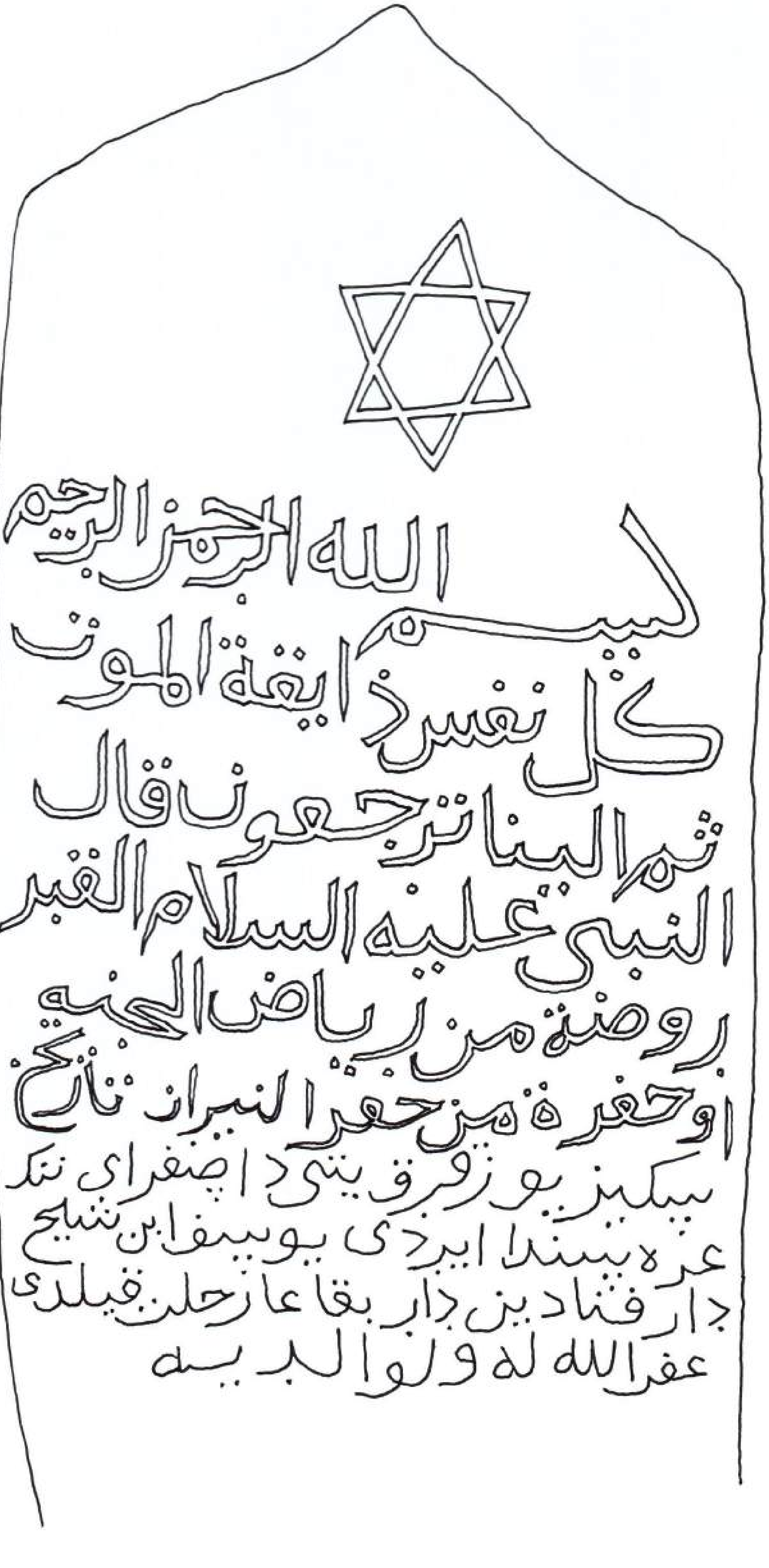
بسم الله الرحمن الرحيم
كل نفس ذائقة الموت
ثم الينا ترجعون قال
النبي عليه السلام القبر
روضة من رياض الجنه
او حفرة من حفر النيران تاريخ
سکیز یوز قرق یتی د اصفرای تنک
عره سنده ایردی یوسف ابن شیخ
دار فنادین دار بقا عازم رحلت قیلدی
عفر الله له ولوالدیه

191

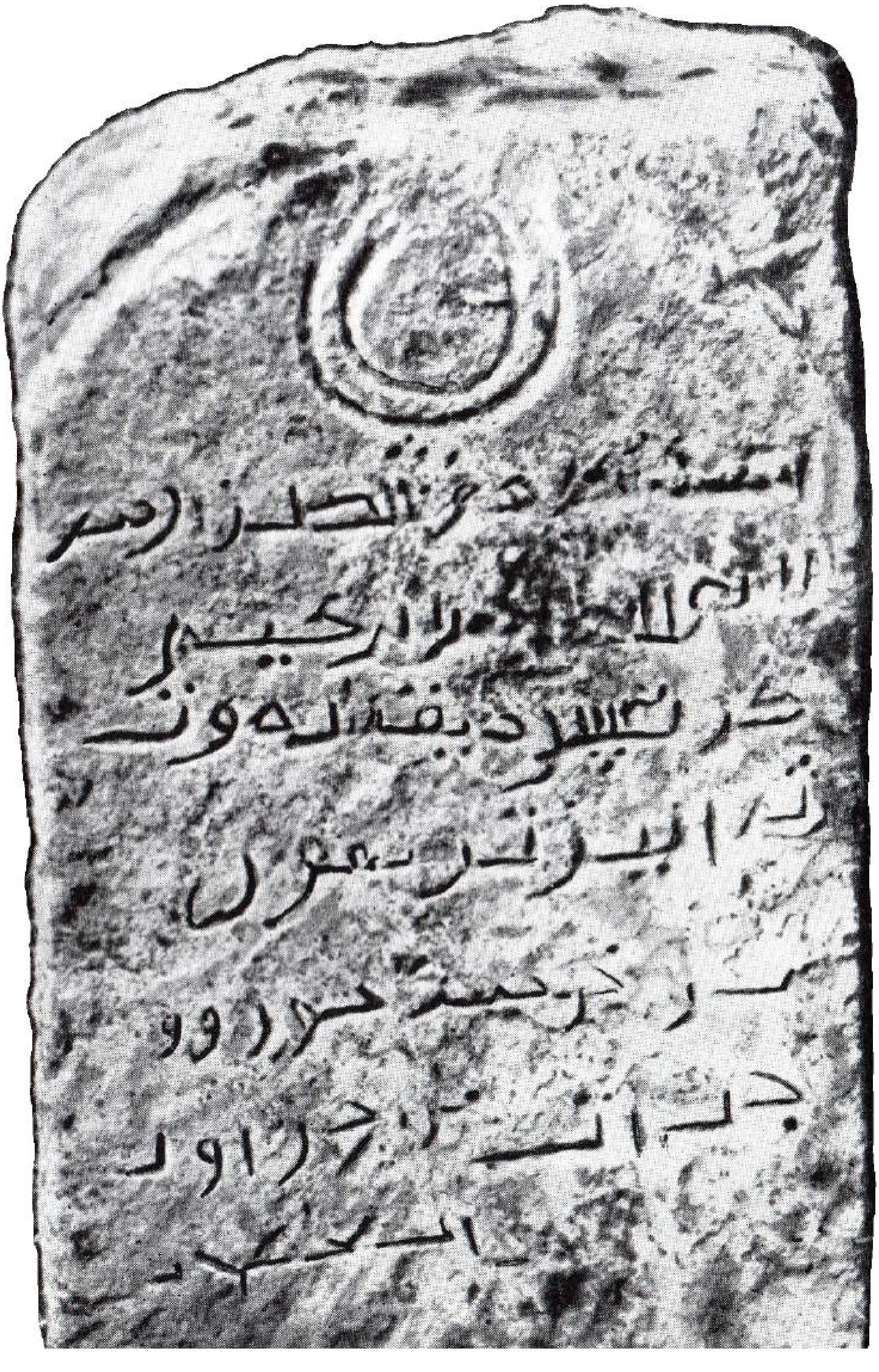

192

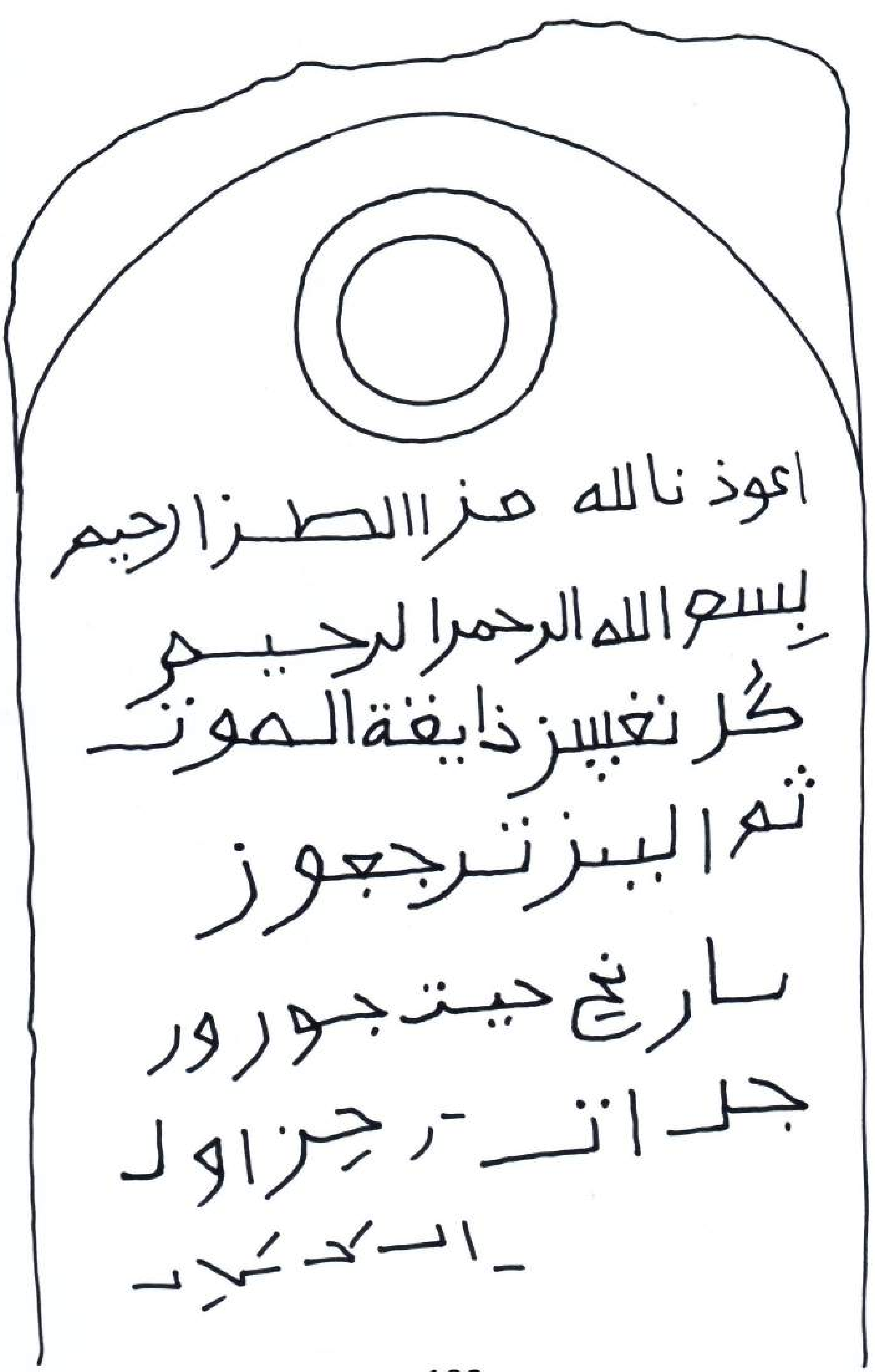
اعوذ نالله منز االطـزا رحيم
بسو الله الرحمرا لرحيـم
كر نغبيز ذايفة الموت
ثم البيز نـرجعوز
سـا رنح حيت جورور
جلـ انـ رحزاول

192

193

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

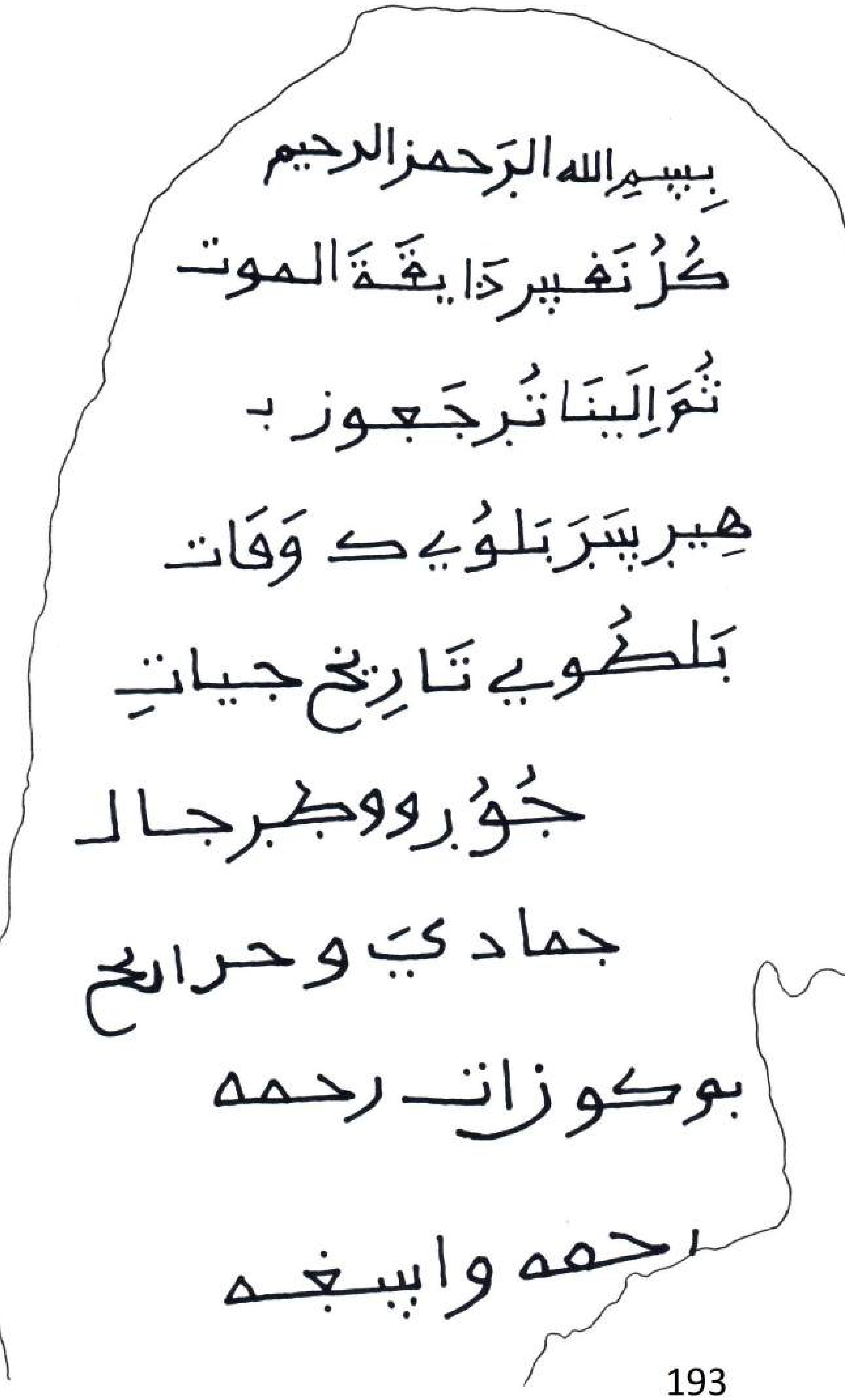
بسم الله الرحمن الرحيم
كُلُ نَفس ذايقَةَ الموت
ثُمَ اِلينا تُرجَعون
هِجرة نبي بَلوِي ك وَفات
بَلكوي تارِيخ جيات
جُو رووط رجال
جمادي وحرايخ
بوكوزان رحمه
رحمه وابيغه

193

194

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

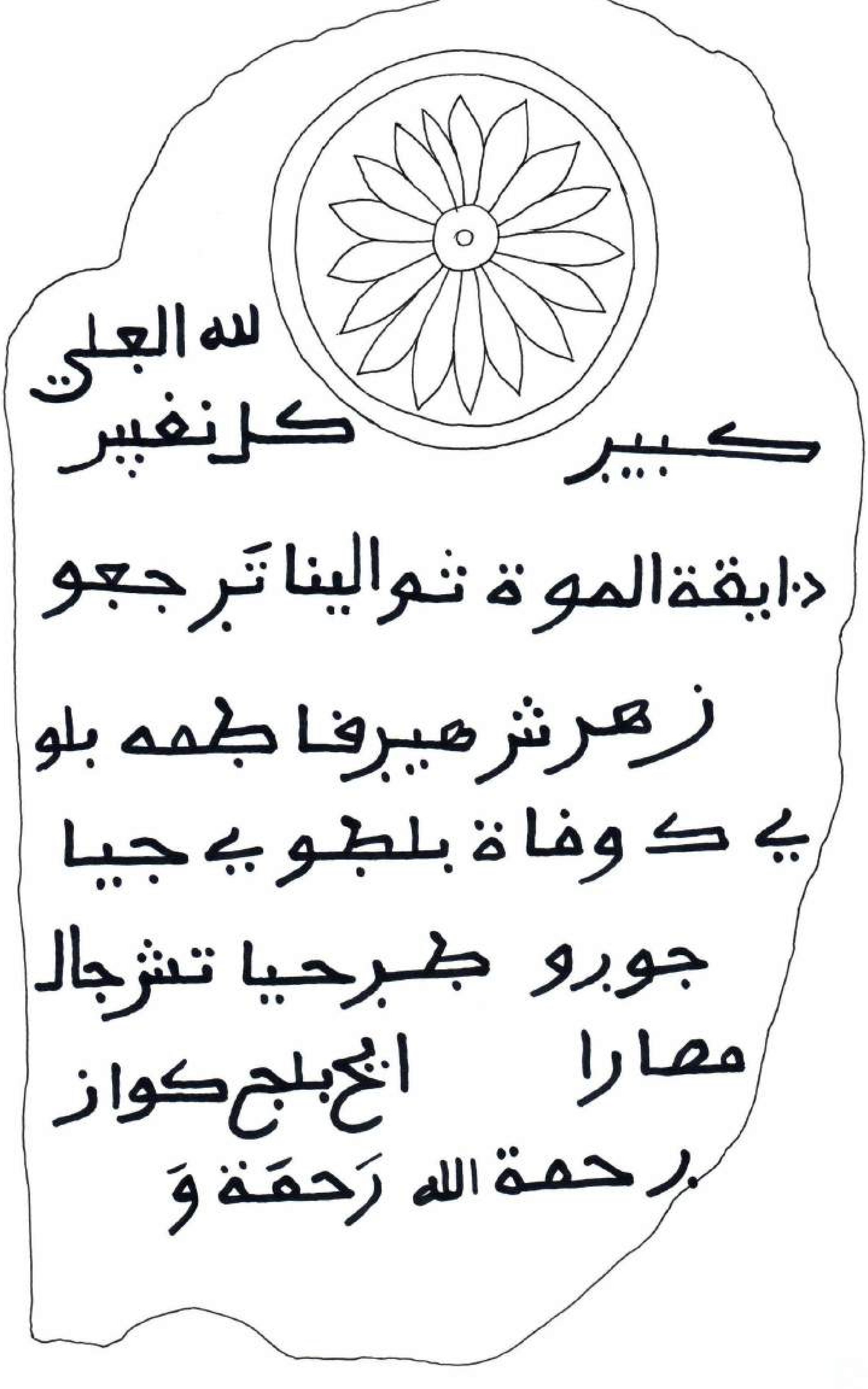
لله العلي
كبير كل نفس
رحمة الله رحمة و

195

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

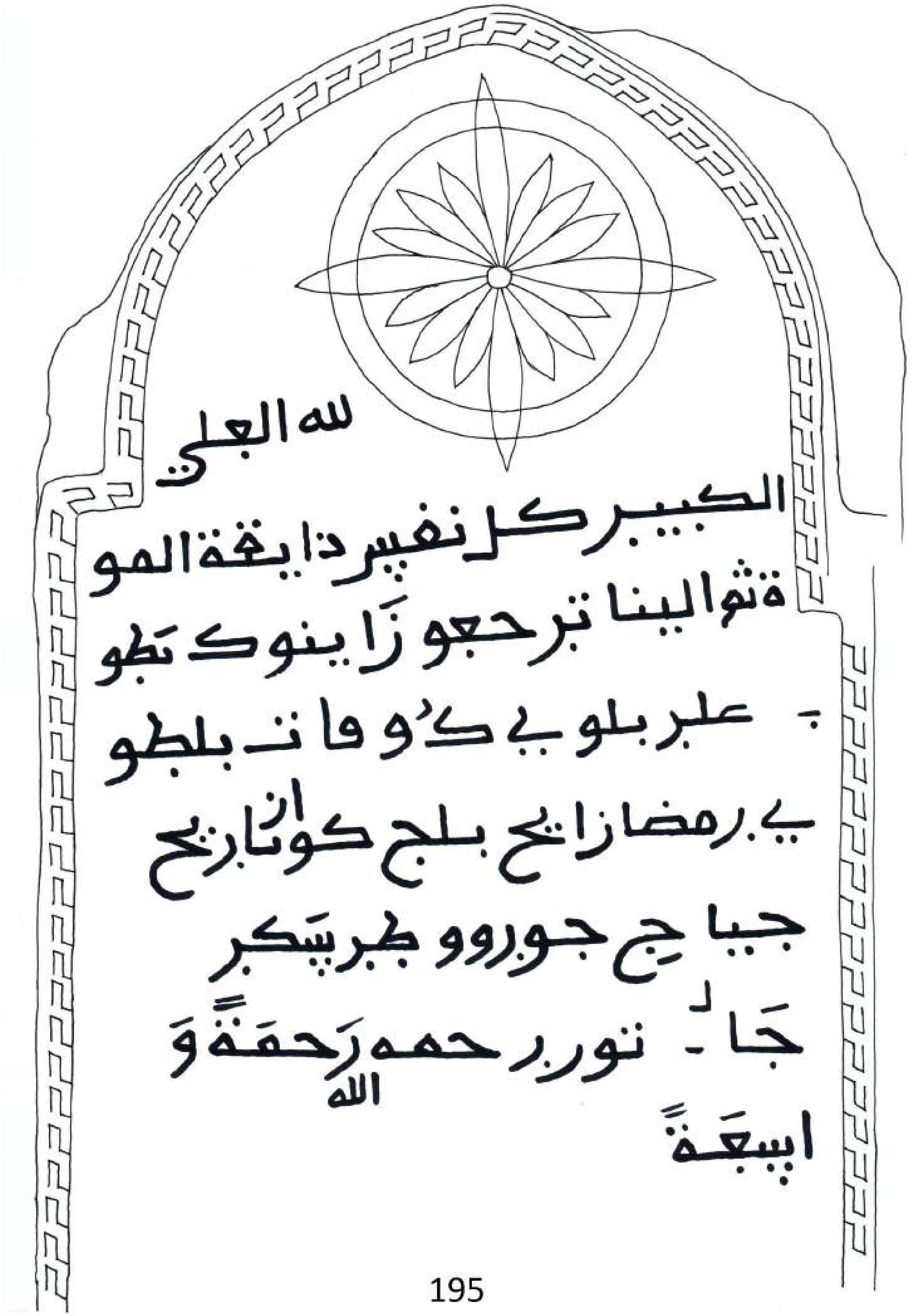
لله العلي
الكبير كل نفس ذايقة المو
ة ثم الينا ترجعون

196

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

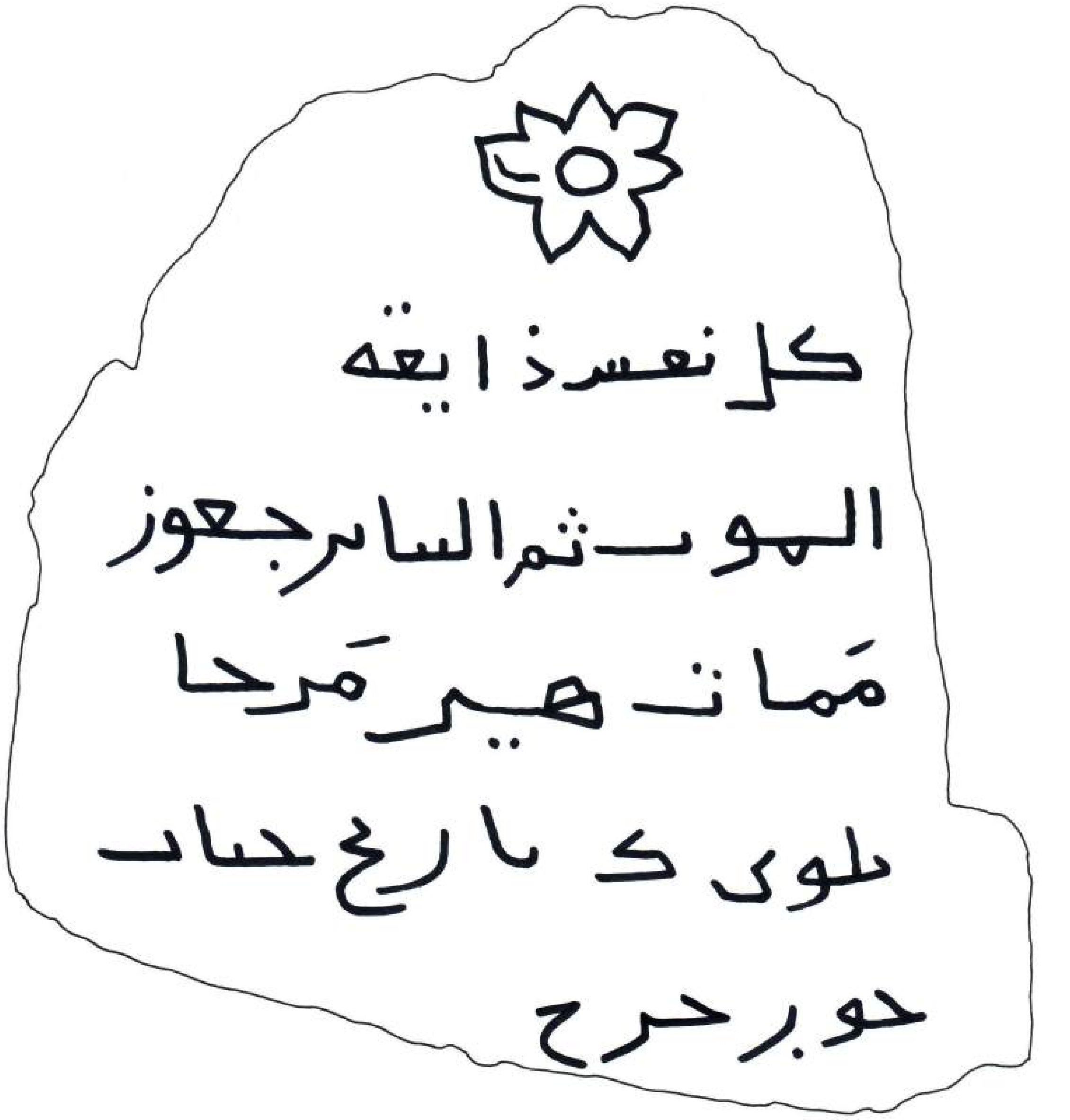
كل نعس ذا يقة
الموت ثم الساير جعوز
مَمات هير مَرحا
بلوك بارح حساب
حو برحرح

196

197

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

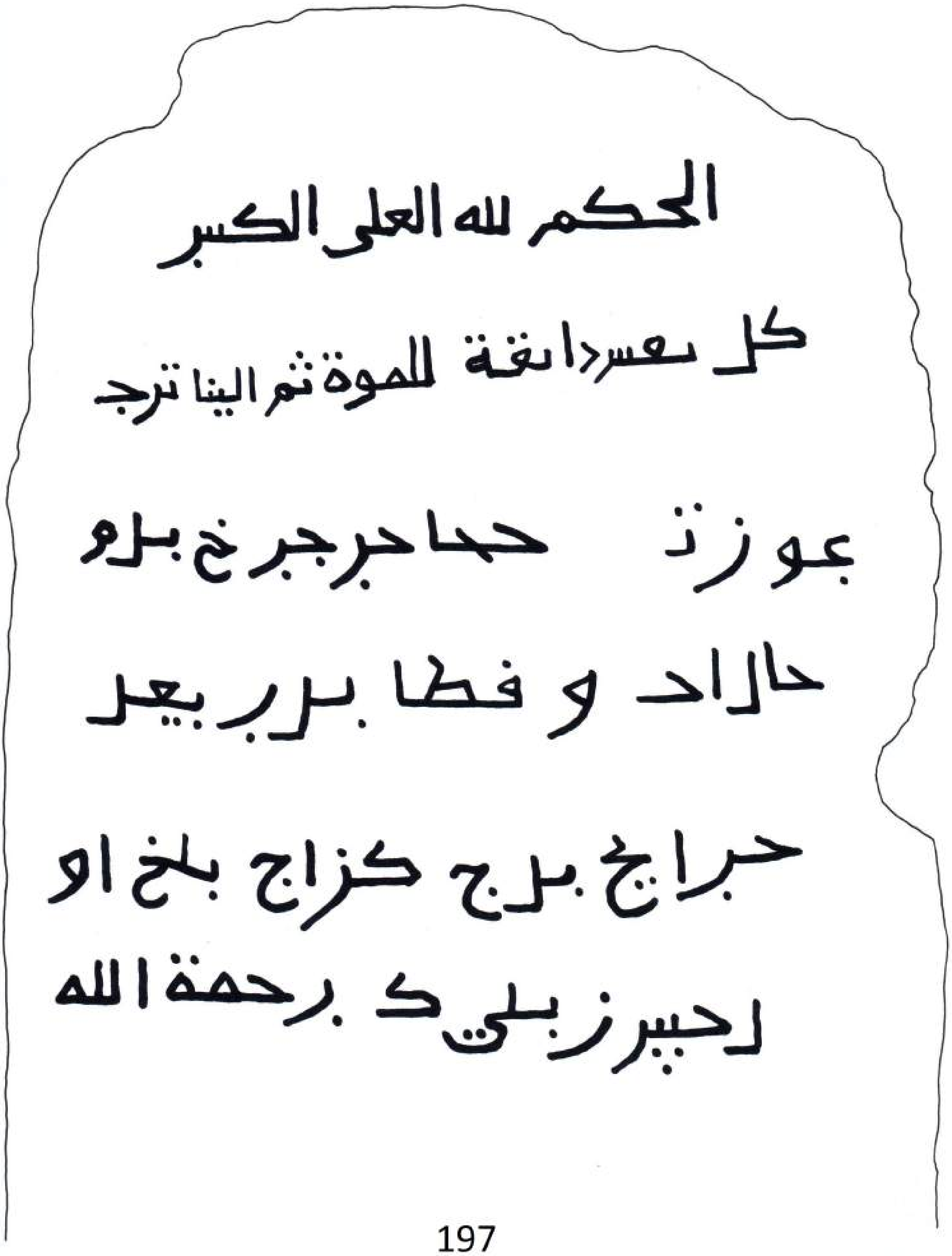
الحكم لله العلى الكبر
كل نعسر دانغة للموة ثم الينا ترج
عوزن حماجرجرخ برم
حاراد و فطا برر بيعر
حراج برح كزاج بلخ او
رحيبرزبلى ك برحمة الله

197

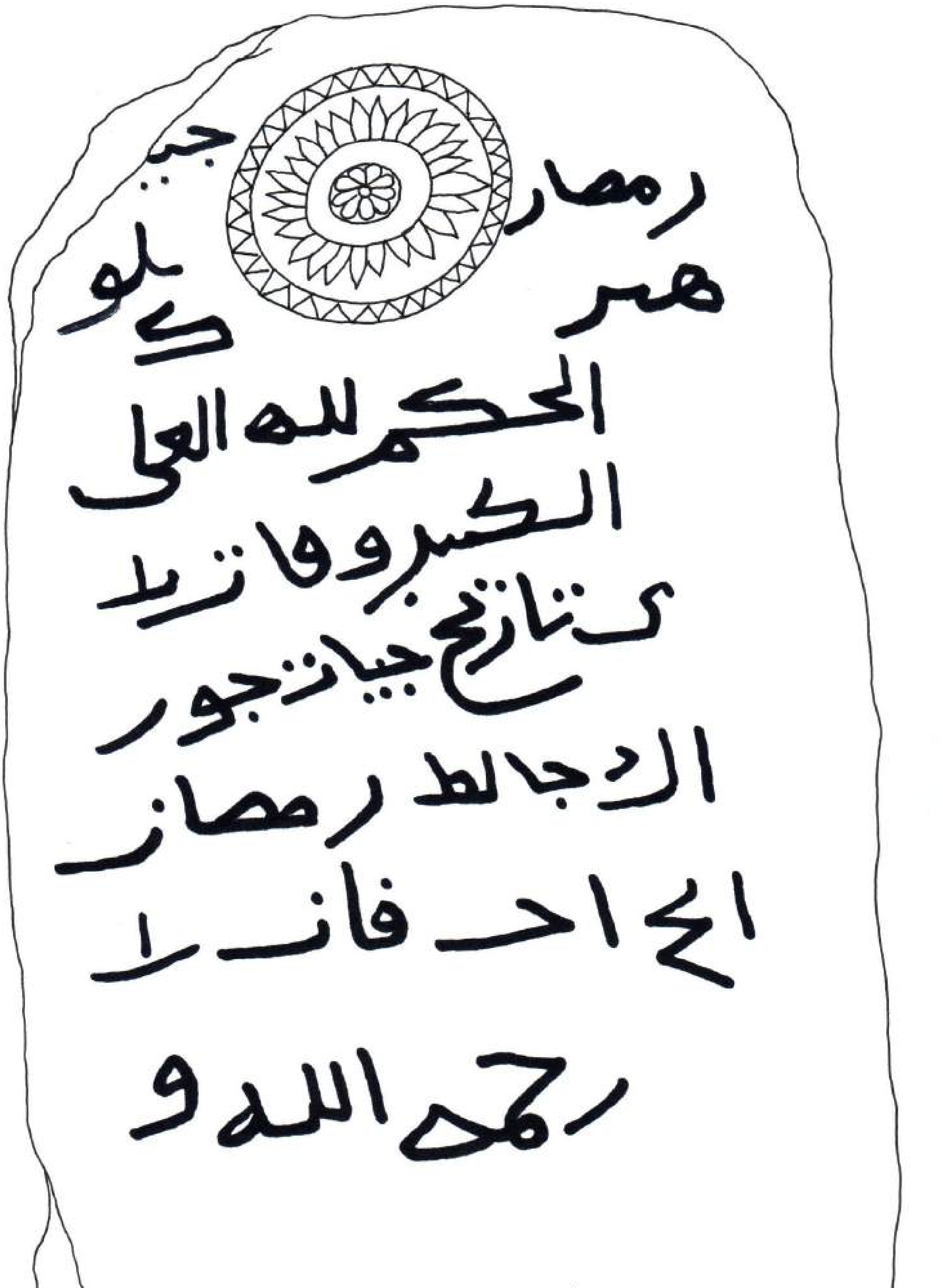

198

199

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

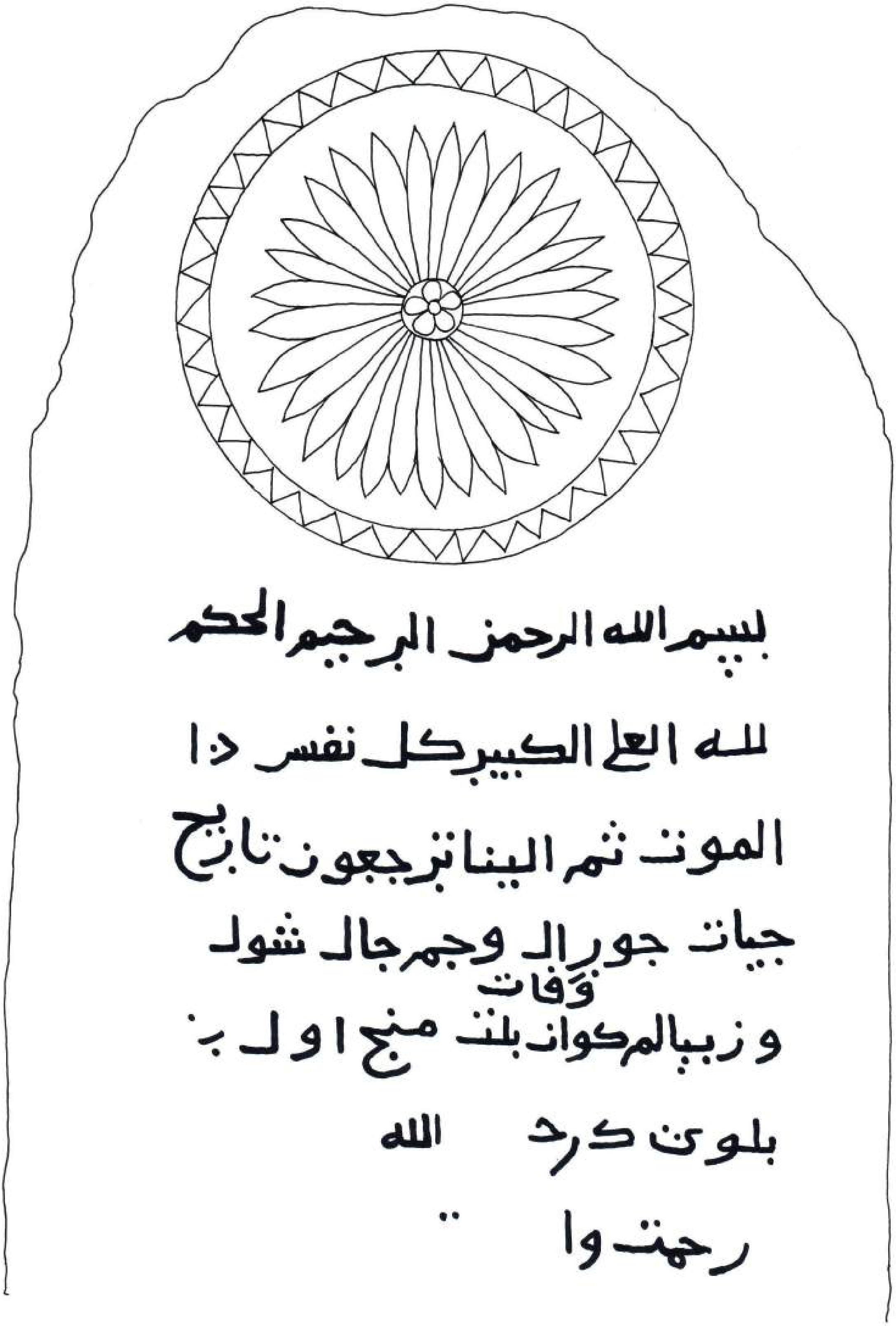
بسم الله الرحمن الرحيم الحكم
لله العلي الكبير كل نفس ذا
الموت ثم الينا ترجعون تاريخ
جيات جوراك وجمجال شول
وفات
و زيب الم كوان بلنت منج اول ب
بلوين كرد الله
رحمت وا

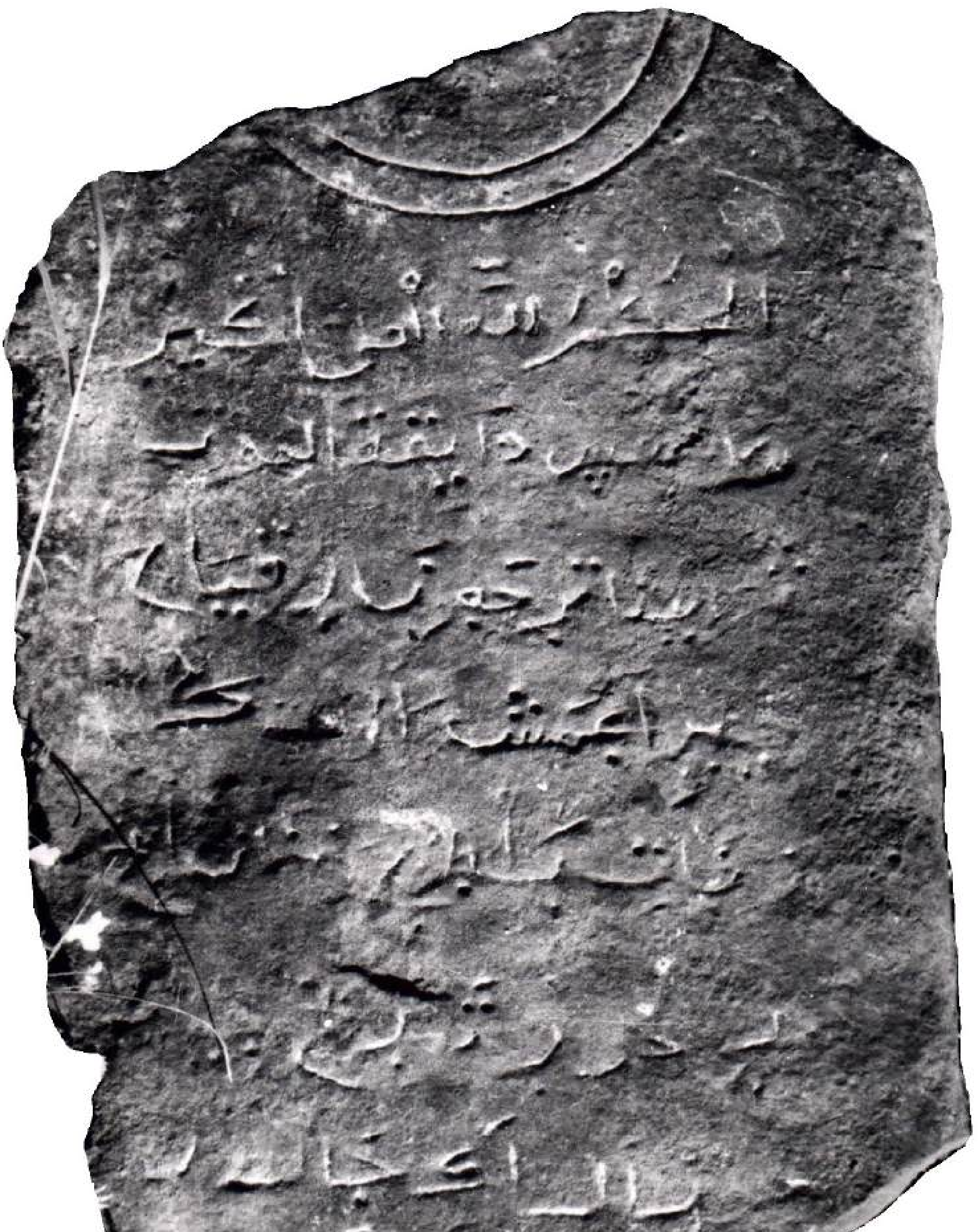

200

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

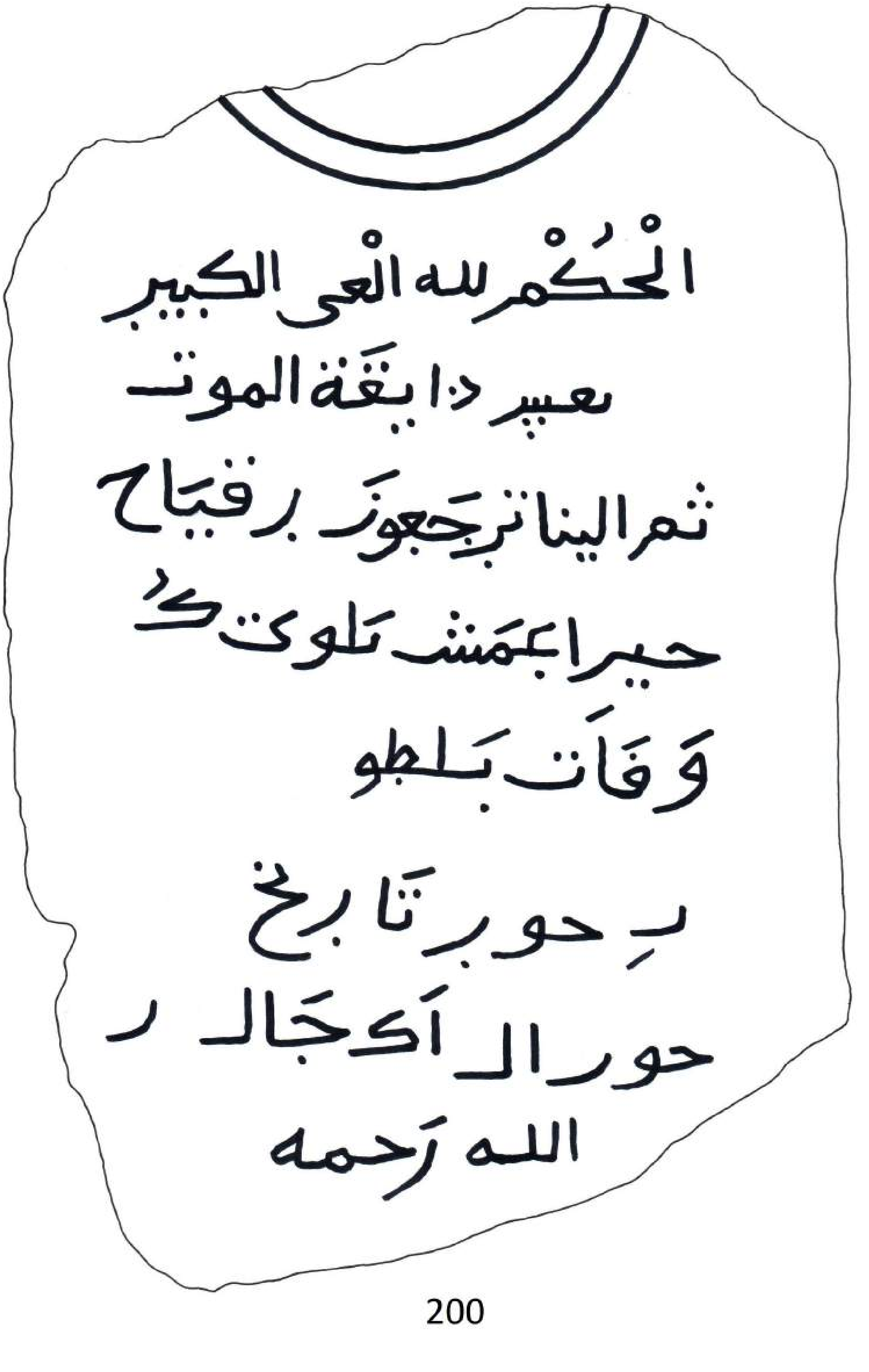
الحكم لله العلي الكبير
كل نفس ذائقة الموت
ثم الينا ترجعون
وفات
الله رحمه

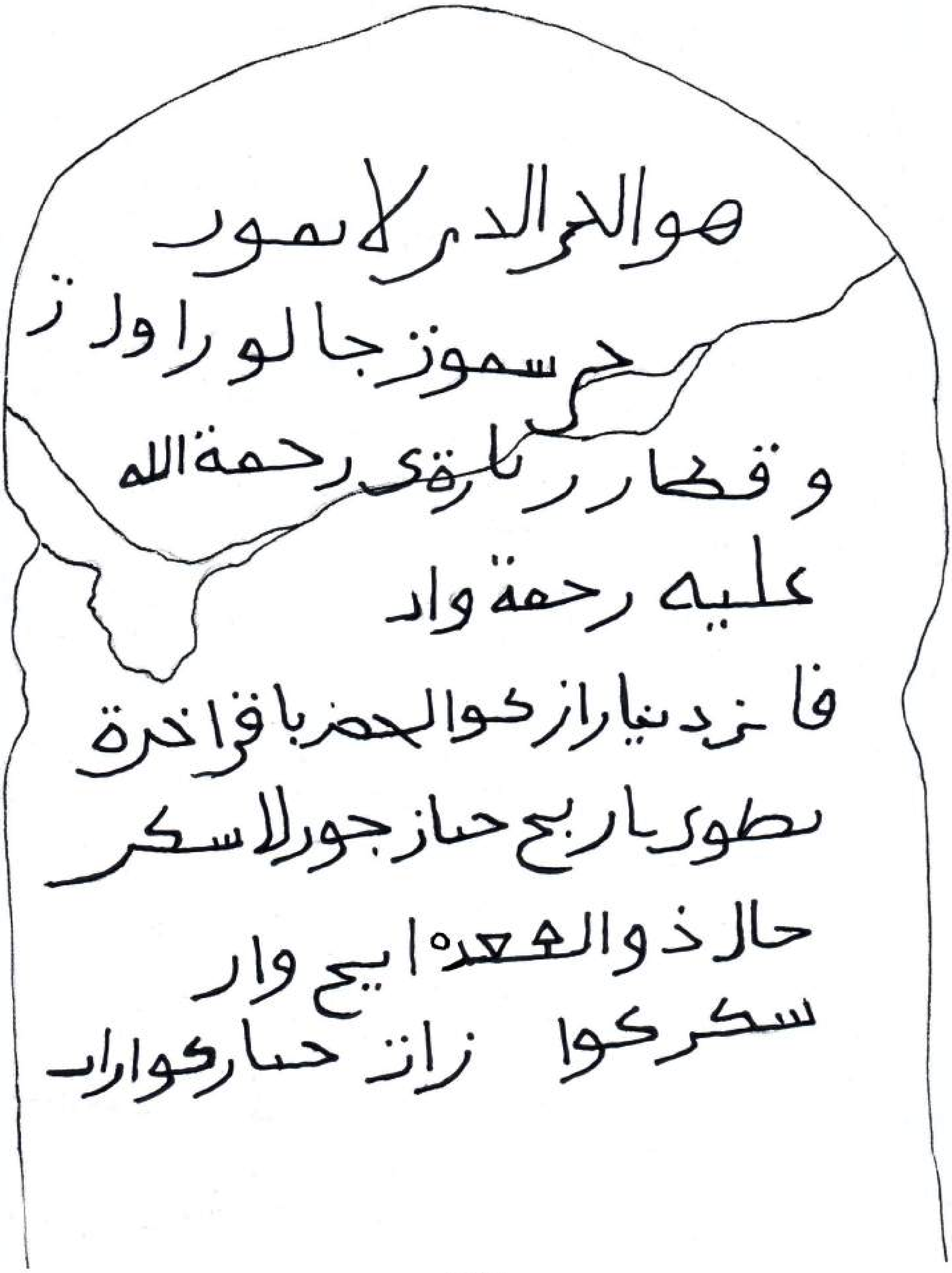

201

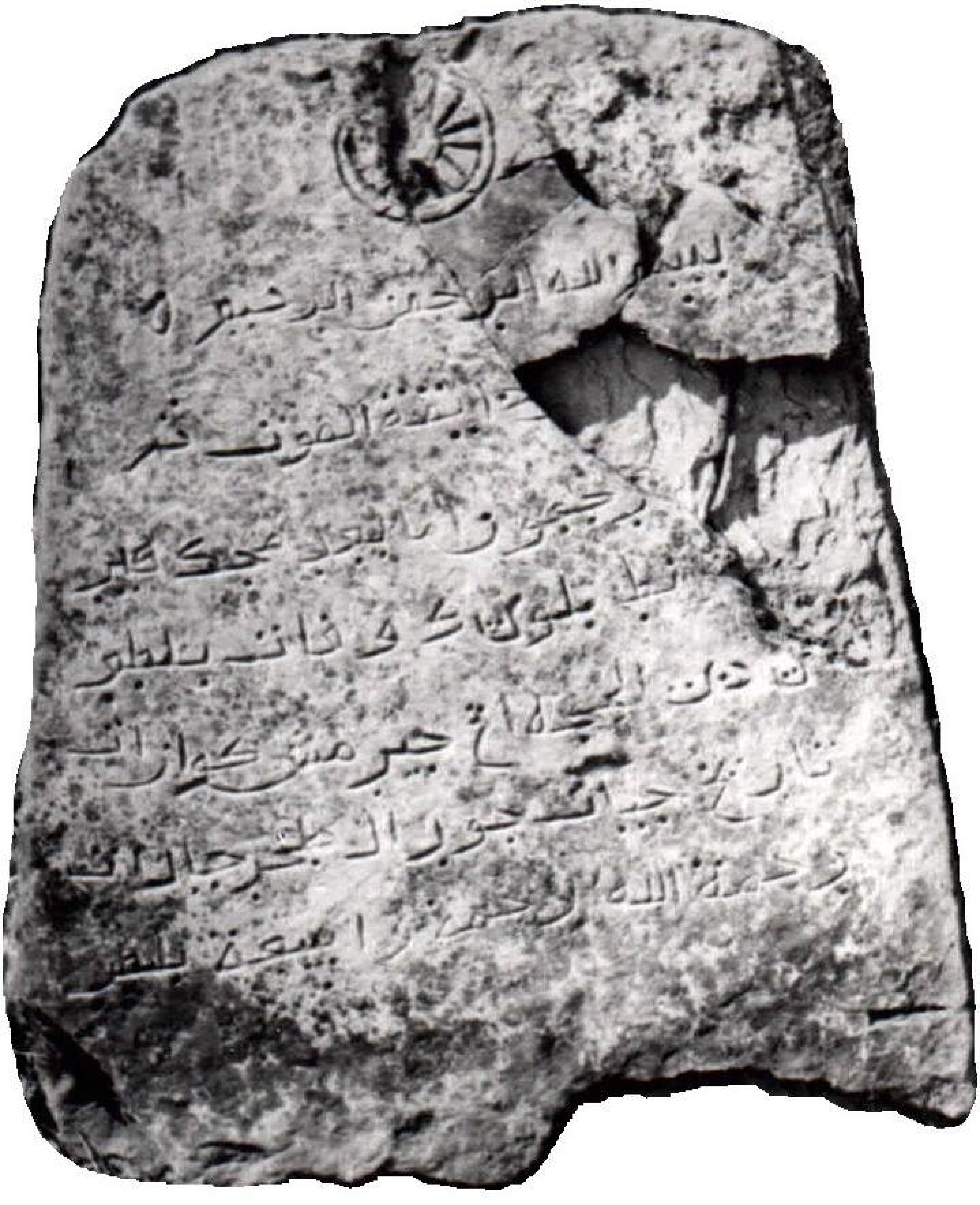

202

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

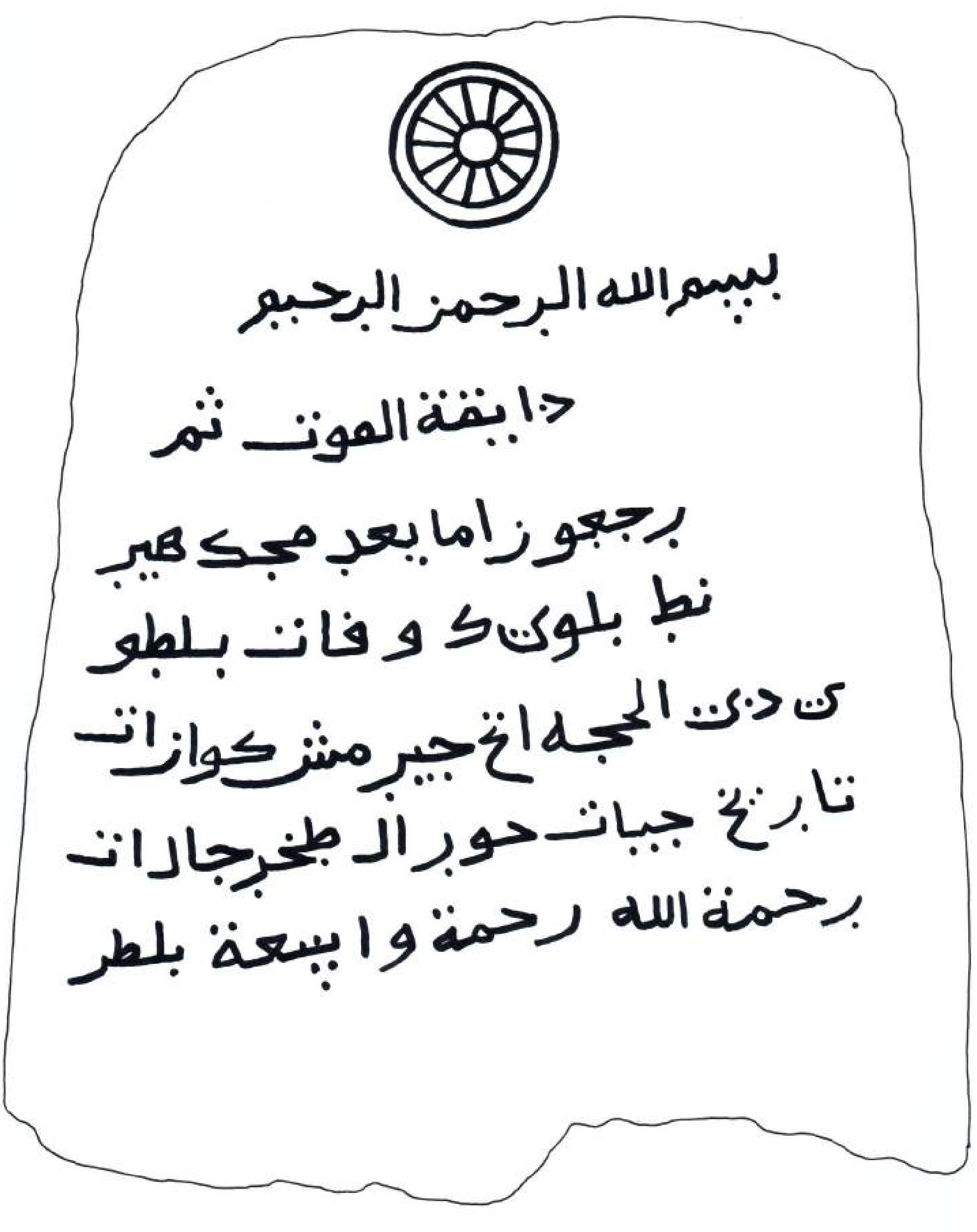

202

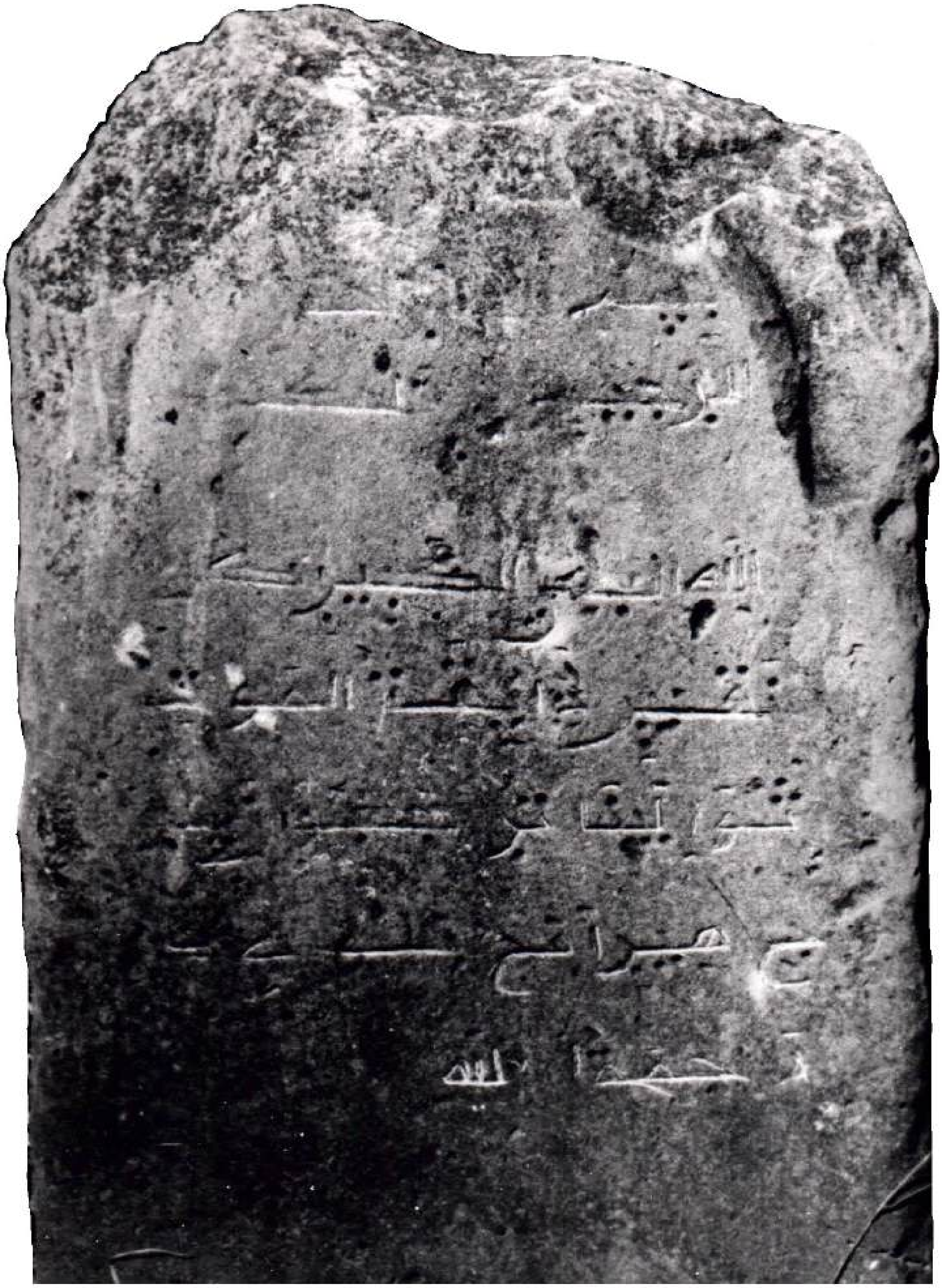

203

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

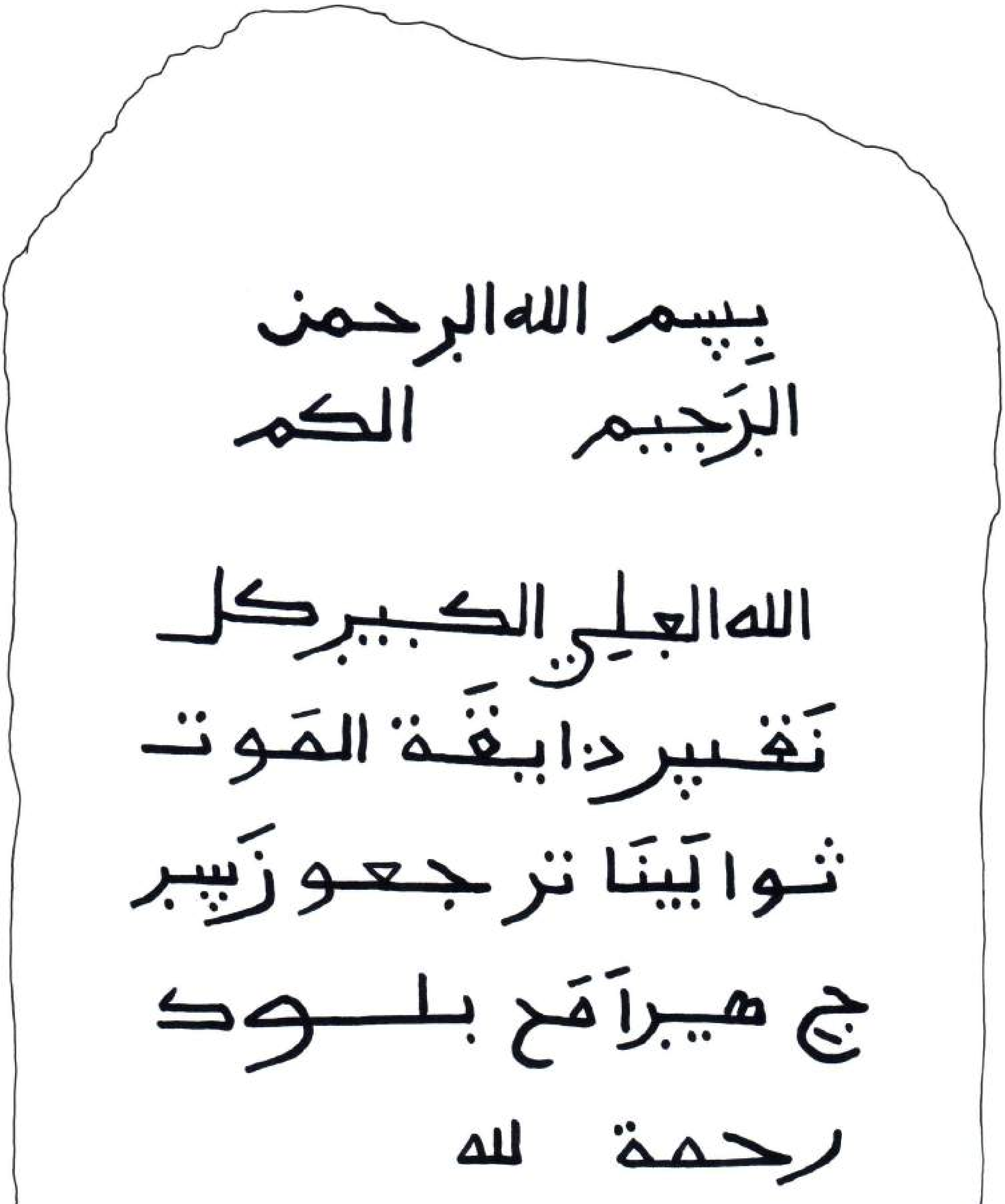
بسم الله الرحمن
الرَجيم الكم
الله العلي الكبير كل
نَفير ذايقة المَوت
ثوا اَلينا ترجعو زَيبر
جِ هيراَمَح بلوك
رحمة لله

203

204

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

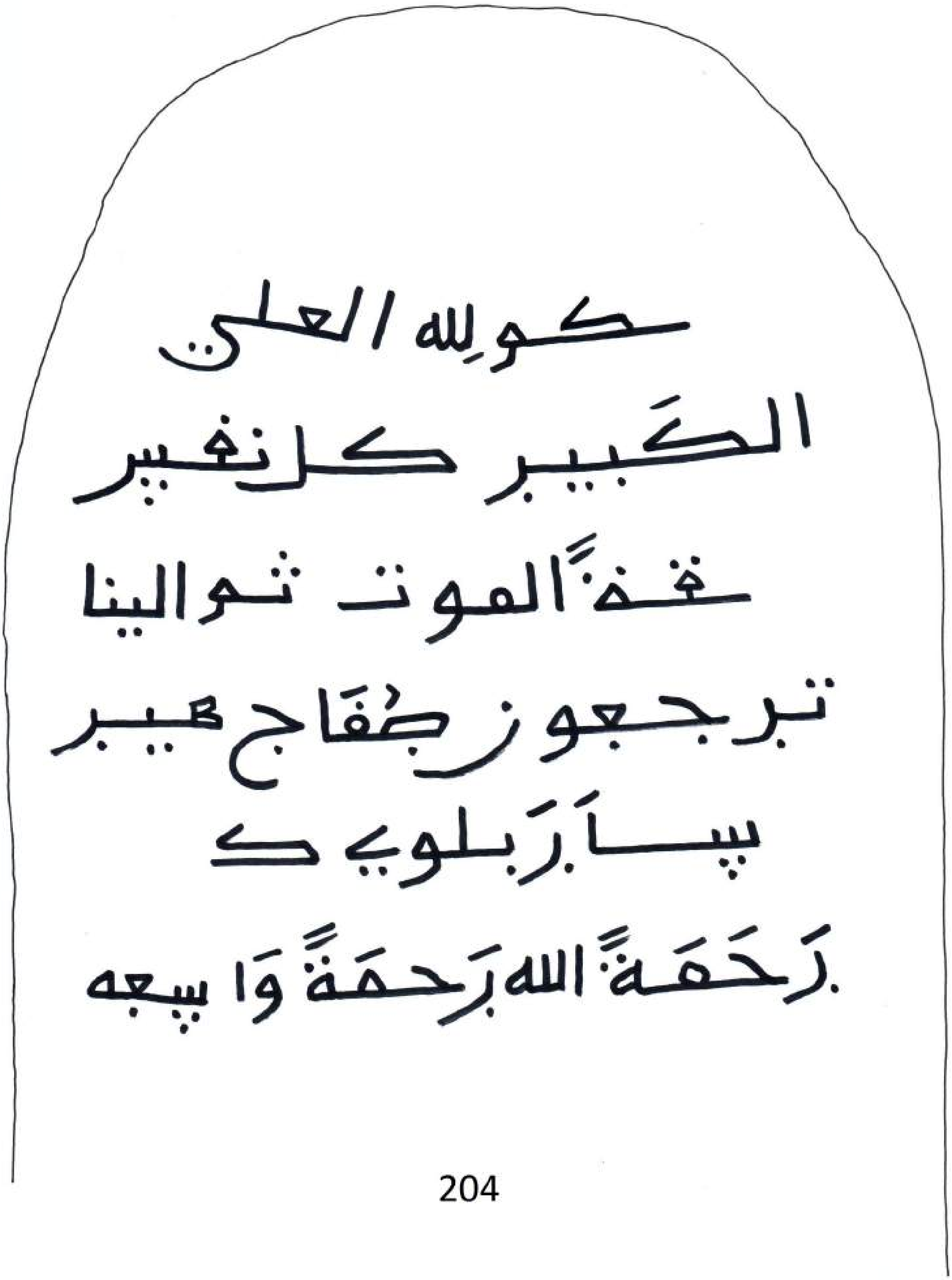
سكو لله العلى
الكبير كلنفبير
غفة الموت ثوالينا
ترجعوز صفاج صبير
بيسا زبلوي ك
رحمة الله برحمة وا بيعه.

204

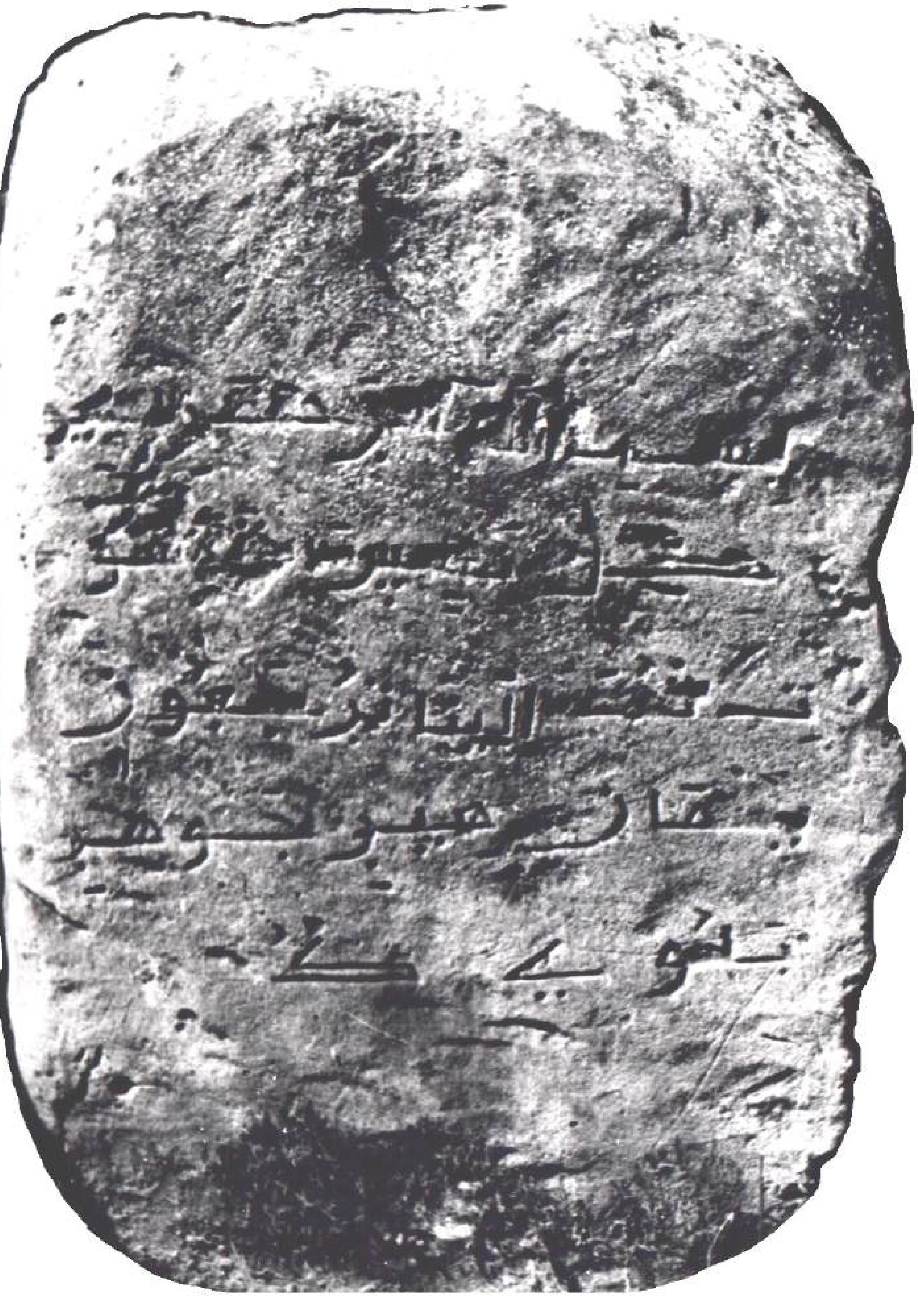

205

Мирасханә, ф. 8, оп. 1, ед. хр. 67

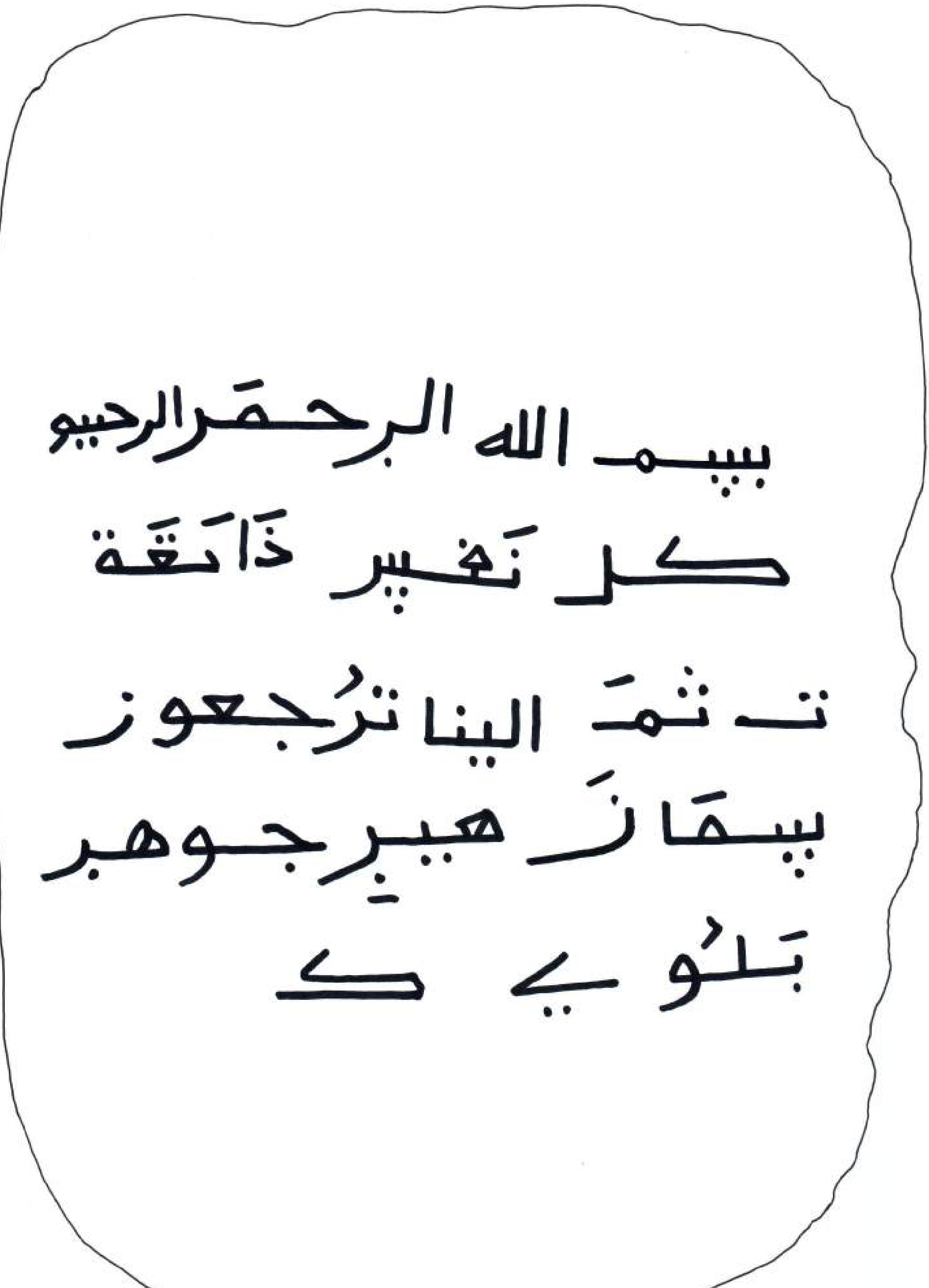
بسم الله الرحمن الرحيم
كل نفس ذائقة
ت ثم الينا ترجعون
بسمان هبير جوهر
بلوي ك

205

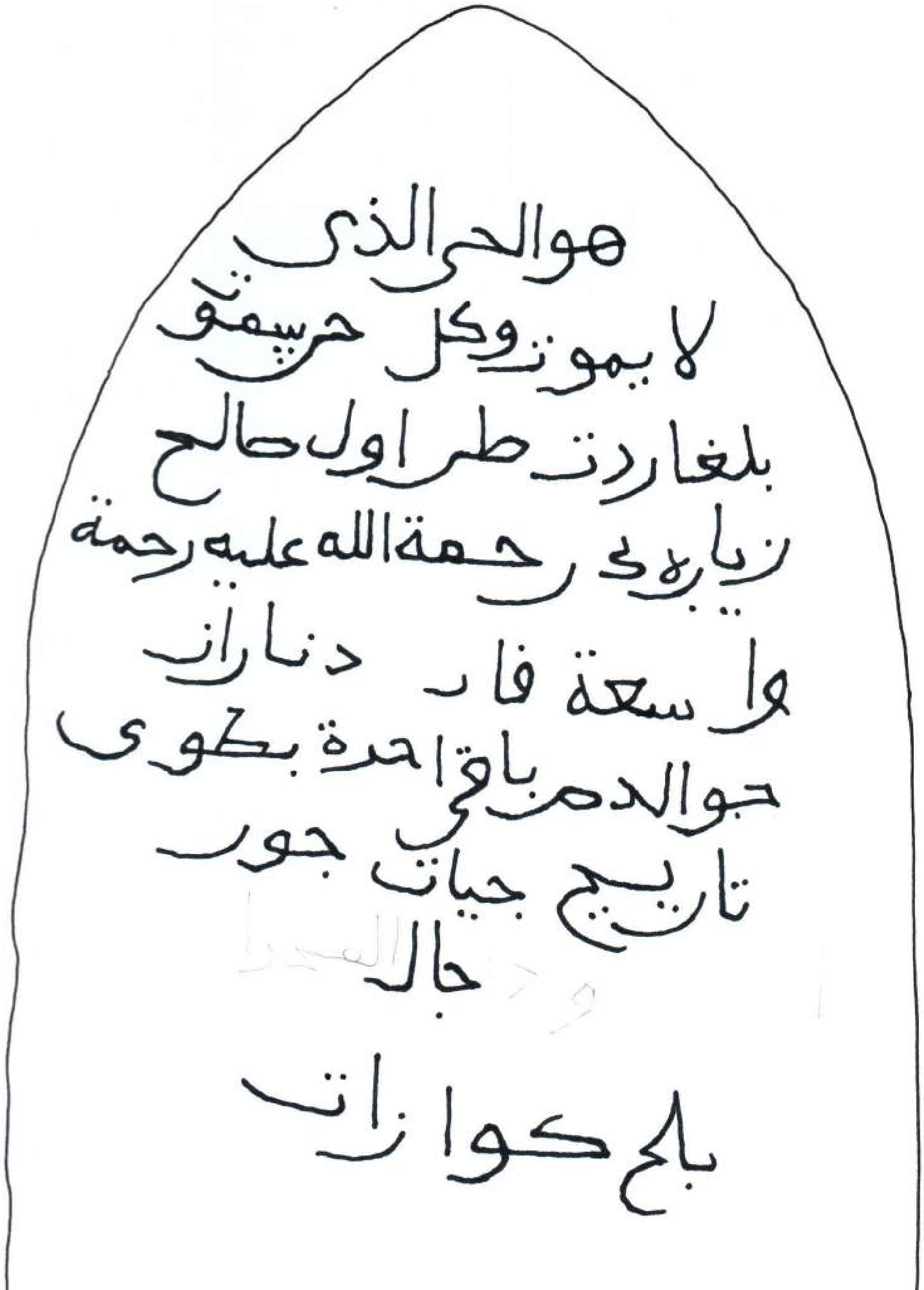
هو الحي الذي
لا يموت وكل حي سيموت
بلغاردت طراول صالح
زيارتي رحمة الله عليه رحمة
واسعة فا دناراز
حوالدم باقي احرة بطوى
تاريخ جيات جور
جال
باح كوازات

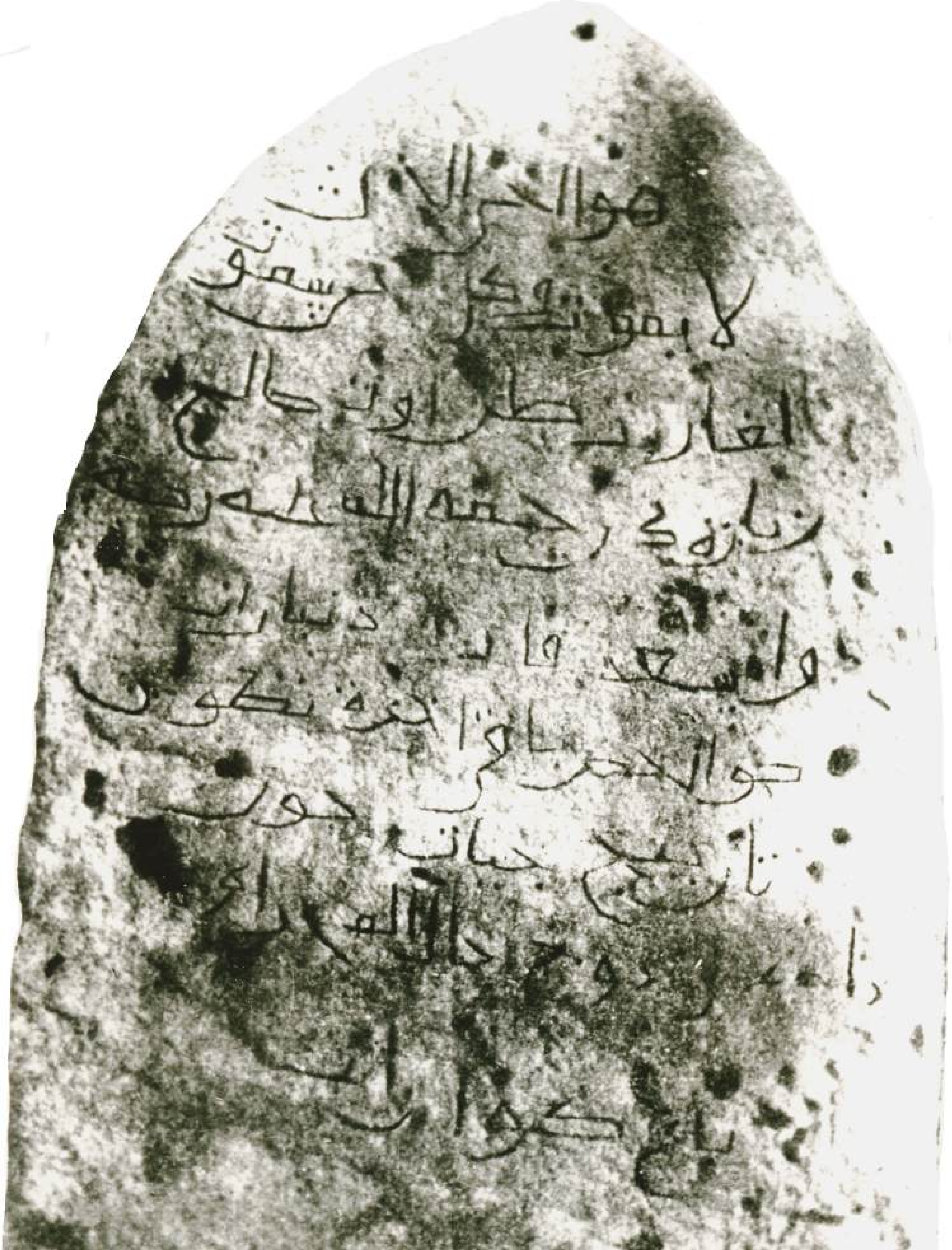

206

Мирасханә, 72 ф., 1 тасв., 479 сакл. бер.

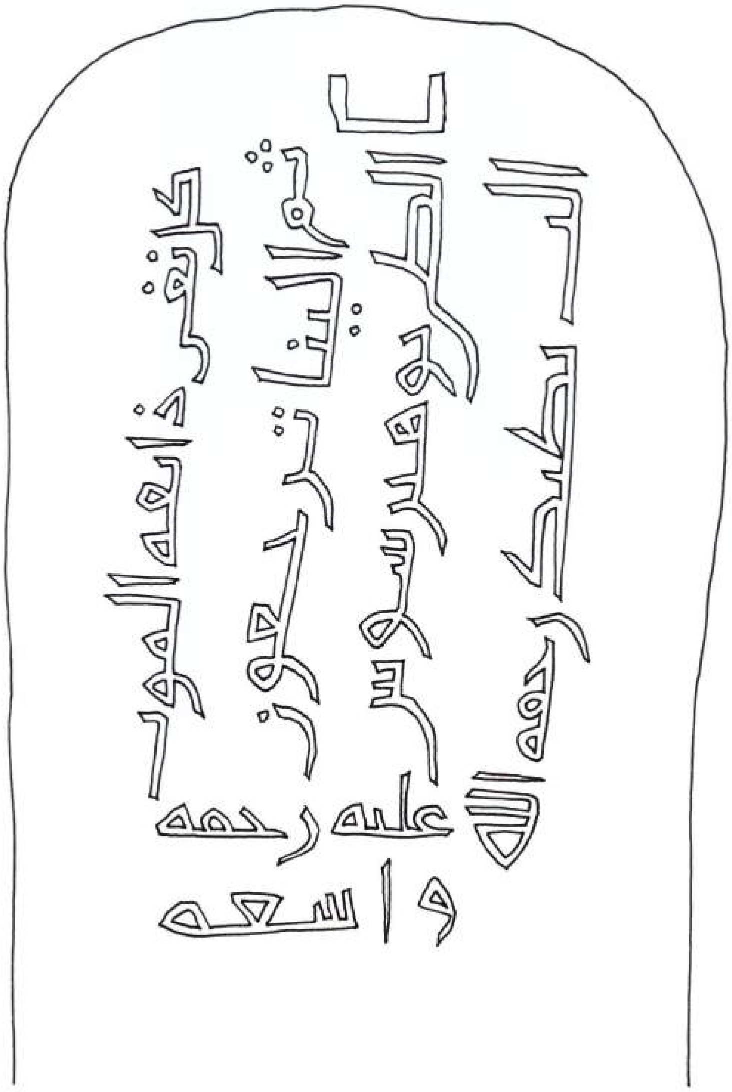

Игътибар итегез نطبک "бетик" дигән сүзгә: бу рәвешле графо-фонема "билге", "язу", "ташъязма", "китабә" дигән мәгънәдә аңлатыла; болгар-татар эпиграфик һәйкәлләрендә бу гыйбәрә бер мәртәбә генә очрыйдыр.

207

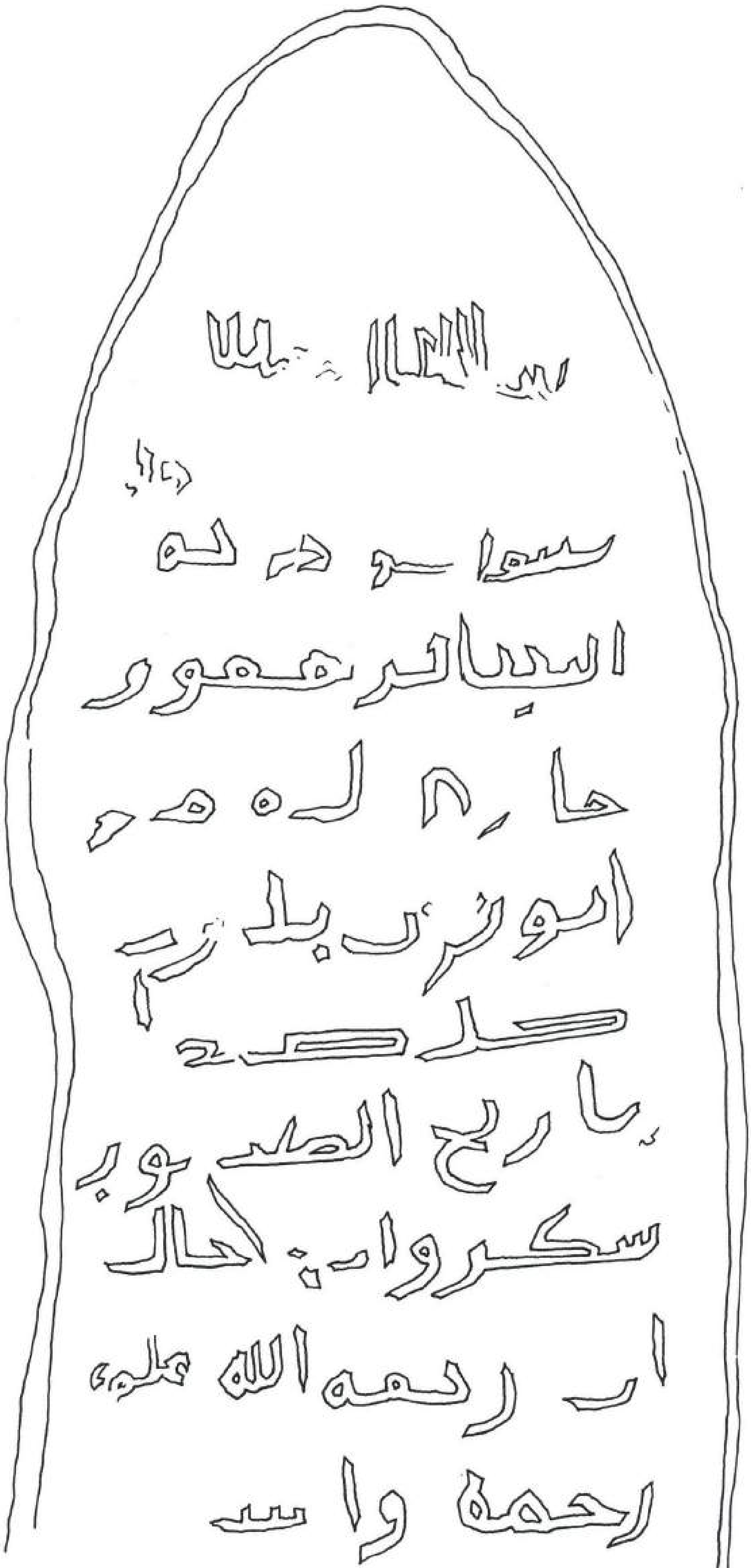

208

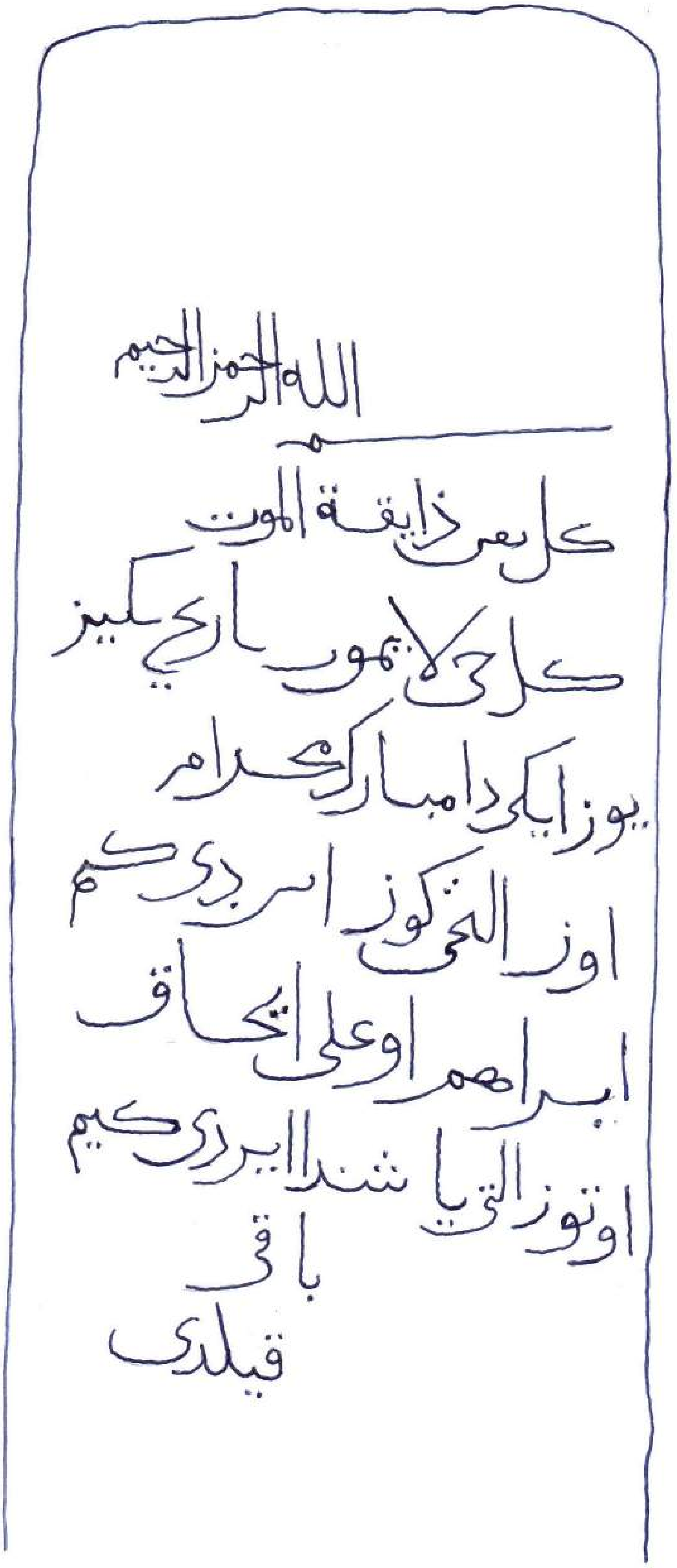
بسم الله الرحمن الرحيم
كل نفس ذائقة الموت
كلى كى لا يموت بارى سكيز
يوز ايكى دا مبارك محرام
اوز الكى كوز ابردى كم
ابراهيم اوغلى اسحاق
اوتوز التى ياشندا ايردى كيم
باقى
قيلدى

209

لا اله الا الله
محمد رسول الله
بسم الله الرحمن الرحيم
رحم
كرا النا بيس ذا احلون
هيرنخه بلورك
الله عليه رحمه
واسعه تاريخ حيات
جور جرمو حم جال

210

211=A=a

В. Усманов фоторәсеме

В. Усманов фоторәсеме
06.15.2019 14:45
Самар өлкәсе
211

211=A=a

1964 елгы фоторәсем

"Токымыбыз башкорттан ..."

Сарытау өлкәсендә сәфәрдә, 2019 ел.

"Юрматы башкорты" Казанда, 2016 ел.

Н.Ш. Насыйбуллина фотосы

Бакча авылында язылган китаплар

Казанда нәшер ителгән китапларымның кайберләре

Казанда нәшер ителгән китапларымның кайберләре

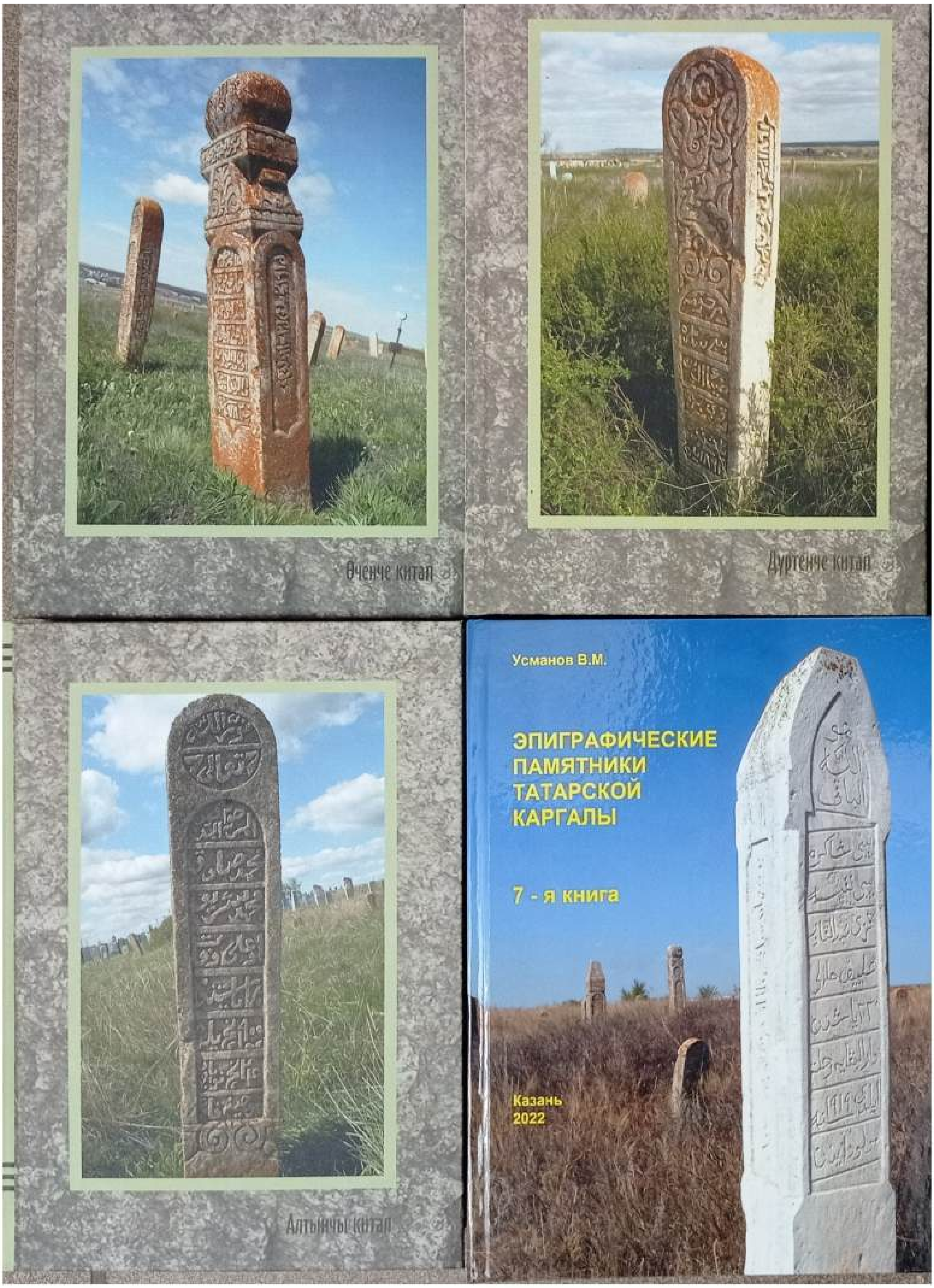

Казанда нәшер ителгән китапларымның кайберләре

Казанда нәшер ителгән китапларымның кайберләре

Казанда нәшер ителгән китапларымның кайберләре

ҮЗЕМ ТУРЫНДА

Мин, Венер Мөдәррис улы Усманов, 1963 елның 5 ноябрь (шимбә) көнне Башкортстанның Эстәрлебаш районы Бакча авылында салкын кыш килер алдыннан ап-пак карлар яуганчы ук ата-бабамның йортында дөньяга килгәнмен. Туган көнемнән башлап, картәнием Фатыйма көртә[1] тегеп кидергән, кендегемне дә ул кискән. Безнең якларда (белмим ни сәбәбледер), шул вакытларда, мөселманча булмаган Венер исемен кушу гадәткә кереп киткән, әнием матур исем – Фазыл кушарга булса да, әтием күршедә урнашкан Хәлекәй авылындагы сельсоветка 1964 елның 5 гыйнвар көнендә барып, үзе теләгәнчә Венер исемен метрикәгә яздыртып мөһер суктыртып кайткан[2]. Шул сәбәпле, документларда минем туган көнем ике айга соңрак язылган. Ничек кенә булса да, асылда, кешене әти-әнисе кушкан исем генә бизәп бетерә алмый шул, ә, адәм баласы үз исемен кылган гамәлләре вә яшәү рәвеше белән бизи, ягъни, җәмгыять өчен башкарган эшләре белән үзе турында уңай фикер (имидж) тудырырга омтыла. Интернет челтәренә кереп карасаң «Венер» исемендә кемнәр генә юк: спортчылар, галимнәр, билгеле сәхнә осталары һ.б.

Әнием Фәния һәм әтием Мөдәррис гомер буе Бакча авылында яшәп, «Спутник» колхозында малчылык вә бакчачылык эше белән шөгыльләнеп яшәделәр. Мин инде, шушы төбәктәге таулардан-тауларга йөгереп, Күндерәк елгасында су кереп, шифалы чишмә суларын эчеп, татлы җиләк-җимешләрен, балтырган-кузгалакларын ашап үстем. Башлангыч белемне туган авылымда һәм янәшәдәге Карагыш мәктәбендә укыдым. Башка балалар кебек рәсем төшерергә дә яратканмындыр инде. Бертуган апаларым сөйләүләренчә: еш кына чүлмәктәге күмерне алып, ап-ак мич диварларына рәсемнәр ясый торган булганмын, аның өчен, әлбәттә, апаларыма (күз-колак булмаган өчен) картәниемнән сүз-шелтә дә белдерелгәндер инде. Еш кына, без – бала-чага вә үсмерләр, язгы вакытта (тау өсте кардан ачылгачтын да) лапта уйнарга дип тау башына менеп китә идек. Уйнап туйгач, өйгә кайтканда төрле төстәге кечкенә ташларны

---

[1] Көртә – сырма.

[2] “Абыйсы – Мөнир исеменә йогаш булсын” дигәндер инде.

җыеп алып төшә идем дә, шулардан мозаика ясап төрле рәсем-бизәкләр ясый торган идем. Эти-әниебез гел колхоз эшендә булу сәбәпле, безне тәрбияләү эше белән картәниебез шөгыльләнде, аның сүзе безнең өчен башкалардан өстен иде. Ул бик зирәк, акыллы, аз сүзле булса да сүзгә тапкыр, еш кына, кызыклы мәзәк-вакыйгалар сөйли торган иде, кайбер вакыт өй эче "Гафури театры"ндагы тамашага охшап китә иде. Авылда ул абруйлы кешеләрдән саналды, аңа каршы сүз кату гына түгел, кырын карарга да кыймыйлар иде. Кирәк очракта, акырган-бакырганнарның телен бер сүз белән генә кыскартып туктата иде, вәләкин, килендәшләре, авылдашлары, ахирәтләре вә күрше Гатия әби белән бик тату яшәгәннәр һәм яшәделәр. Картәнием өчен 70 төрле һөнәр дә аз иде, аш-су, тегү, бәйләү, туку, пима басу, ... кебек бик күп эшләрне оста башкара иде, вә шул сәбәпле, кеше эшен бик яратмады. Бервакыт, урамда үтеп барган "автавызны" күрде дә: "Эх, яшь чакларым булса, самолетлар йөретер идем" дип әйткәне хәтеремдә торып калган.

Безнең авыл халкы – татар милләтеннән (төгәлрәк әйткәндә, Казан татарларыннан түгел ә, мишәр татарларыннан) булуыбызны без сабый чактан ук белеп үстек. Бу тирә-яктагы өч авыл (Әмир (Бакча, Таллык), Карагыш, Хәлекәй), аларның һәммәсе дә XVII-XVIII гасырларда Пенза якларыннан басым-чукындыруларга каршы көрәшә-көрәшә көнчыгыш тарафына, әлеге Уфа тирәләренә чигенергә мәҗбүр булганнар. Аңа кадәр безнең әби-бабаларыбыз, берникадәр, мишәр (ягъни, урысча Мещера) дип аталган урманлы Ханкирмән тирәсендәге җирләрдә гомер кичергәннәр, шул сәбәпле, бу исем-атама безнең әби-бабаларыбызга шул чорда тагылгандыр күрәсең. Ә, инде, бу Касыйм шәһәренә бәйле төбәккә алар, XIV гасыр урталарында, Алтын Урда башкаласы Сарай Бәркәдә булып үткән чуалышлардан һәм Аксак Тимер һөҗүмнәреннән посып, Актүбә елгасы буеннан Ука елгасы ярларына сыенганнары тарих китапларыннан билгеле. Димәк, шәҗәрә язуларындагы мәгълүматлар шуны аңлата: минем бабаларым Түбән Иделдән Ука елгасы буйларына, ары таба Пенза төбәгеннән Чистай шәһәренә, аннан соң, шул ук Алтын Урда җирләре саналган Уса даругасына, ягъни, Уфа тирәсенә һәм 1756 еллардан соң Күндерәк елгасы буендагы Әмир авылына күченеп утыралар.

Ә, Бакча авылы ул, 1927 елда гына Әмир авылыннан бүленеп чыккан кечкенә 40 йортлы авыл буладыр. Хәрби хезмәттә без (картографлар) «военный карта»лар белән эш итә идек, шунда игътибар иттем: минем туган авылым Уфа белән Оренбург арасындагы туры сызыкның нәкъ уртасында урнашкан икән!

Усмановлар нәселендә ниндидер мәшһүр кешеләр, яисә череп баеган кулаклар, я булмаса укымышлы дин әһелләре күренми, алар җиргә якынрак гади кешеләр булып хәлле тормышта яшәгәннәр. Галиәхмәт бабам кассапчы[3] булып, сәүдә эше белән Эстәрлетамак вә Оренбург якларына еш йөрегән. Әтиемнең әнисе (ягъни, шул ук Әмир авылы кызы Фатыйма картәнием) ягындагы Әхмәр бабамның Хәлекәй авылында мулла булып хезмәт итүе мәгълүм. (Шәҗәрә язуы: Венер бине Мөдәррис, аның әнисе – Фатыйма Латыйпова (1909-1987), аның әнисе – Хәдичә Әхмәрова (≈1889- ≈1962) бинте Хәлиулла Әхмәров (1848- ≈1918) бине Мөхәммәдсадыйк ((1818-≈1962) бине мулла Әхмәр (1752-1829) бине Уразай (Уразай авылына[4] нигез салучы). Әнием Фәния Бакый авылы кызы, аның атасы – Гайфулла Миңлехуҗа[5] улы Фәйзуллин, укымышлы булган, үсмер чактан Каргалыга барып «Өммә бай» мәхәлләсендәге мулла Хәйрулла Зәйнулла ишан улы Галикәев мәдрәсәсендә белем алган, үзе вафат булгач бик күп кульязма вә басма китаплары торып калган. Шушы картәтиемнең әнисе – Гөлниса әбием «чабаталы морзалар» Яушевлар нәселенең ясаклы Казан татарларыннан. (Шәҗәрә язуы: Венер, аның әнисе – Фәния Фәйзуллина, аның әнисе – Миңлеҗан Илмәтова, аның әнисе – Гөлниса Яушева (1868-?) бинте Сәлимгәрәй Яушев (1847-?) бине Габденнәфигъ (1794-1836) бине Габделләтыйф (1771-1838) бине Рахманкол бине Абляз Яушев ...). Фәйзулиннар нәселенең икенче бер тармагы Табылды авылындагы (асаба) юрматы башкортларына барып тоташа. Бу мәгълүматларга өстәп: метрикә дәфтәрләре буенча, кайбер мишәр яисә ясаклы татар булып йөрегән әби-бабаларымның кайберләре, XIX гасыр азакларында, шулай ук, башкорт булып исәпләнгәннәр,

[3] Кассапчы – мал суеп сатучы.
[4] Уразай авылы – XX гасыр башларында юкка чыккан.
[5] Документларда “Гыйззәтулла” исемендә беркетелгән.

вәләкин, алары инде «ясалма» башкорт исемендәге социаль термин буларак кына документларда беркетелгәннәр. Нәсел язуларындагы шәҗәрә тармакларына игътибар иткәндә, башкортларга нисбәтле ерак бабаларымның кайберләре иштәкләргә һәм нугай татарларына бәйле – Тәтегәч би токымына барып тоташалар. Югары язылган сүзләрдән шунысы мәгълүм буладыр: мин, фәкыйрегез, үземне, киңрәк мәгънәгә ия булган татар (ягъни, шимали-төрк татары) исеме астында булып һәм шушы төшенчәне аңлап яшәвемне сезгә дә белдерәсем килә, ягъни, минем ата-бабаларым күп гасырлар дәвамында Идел-Урал төбәгендә, элеккеге Җүчи Олысы биләмәләрендә үз ватанын тапкан. Шуңадыр да, зыялылар арасындагы милли мәсьәләгә бәйләнешле тар һәм ялгыш фикер-карашларны вә бүлгәләнүләрне кабул итмим.

Башлангыч белемне вә 4 сыйныфны тәмамлап Уфа шәһәренә рәсем сәнгате мәктәбенә укырга киттем. Әниемнең бик җибәрәсе килмәсә дә, әтием – әйдә укысын, һөнәрле булыр дигән максат белән мине 1975 елда Уфага укырга җибәрделәр. Әтием һәм әниемә (ятим калган сугыш еллары балаларына) гыйлем эстәргә мөмкинчелек булмаган, шул сәбәпле, безгә (балаларына) белем бирергә тырыштылар. Кайткан саен, җәйге каникулларда, көндә була торган өй эшләрен вакытында тәмамлап, яраткан эшем белән шөгыльләнә идем. Үзләренең бик белемнәре булмаса да, алар бер кайчан да, рәсем эшең белән бушка вакыт үткәрмә (яисә, Сергей Есенинның шигырьләр язуын атасы хуб күрмичә: «Да брось такое дело, балавство это все» дигән кебек миңа каршы һич бер сүз әйтмәделәр, минем яраткан эшемне гел хуб күрделәр. Башкаладагы РСХШ-И (К. Дәүләткилдиев исемендәге мәктәп), ул, Башкортстан күләмендә архитекторлар, рәссамнар һәм сынлы-сәнгать укытучыларын әзерләүдә төп уку йортларының берсе булгандыр. (Мәсәлән, ни аяныч, бергә үскән, бер класста укыган бик сәләтле рәссам 2019 елда мәрхүм булган Ильшат Биктимеров кебек дустым-сыйныфташымны да, бу урында, искә алып үтәргә кирәк дип саныйм). Сынлы сәнгать мәктәптәбендә минем беренче рәсем укытучым һәм бу юнәлештә миңа төпле белем бирүче Әхмәт Шакир улы Фәхриев булды. Аның безгә еш кабатлап әйтә торган сүзләре: «Сынлы сәнгатьтә максатка ирешер өчен 1% талант һәм 99%

тырыш хезмәт салу кирәк». Хәтеремдә, кайбер укытучы-тәрбиячеләрем: «Венер, син һичшиксез художник булачаксың», – дип өмет чаткылары салалар иде. Ул гына түгел, туган ягымдагы авылдашларым-якташларым да, «әйдә укы, халыкка файдалы кеше булырсың» дигән теләкләр белән кулларыннан килгәнчә ярдәм дә күрсәтә иделәр. Рәсем укытучыларым күп булды, вәләкин, Чувашстан башкаласы Чабаксардагы остазларымнан тагын икесен әйтеп үтәргә кирәк: Нина Александровна Алимасова һәм тәрсим вә тасвирый сәнгать профессоры Н.В. Овчинников. Николай Васильевич – Русия халык рәссамы, үз һөнәренең чын зур остасы иде, үзеннән соң бик күп шәкертләр калдырган шәхесләрнең берсе. Кайбер вакытларда җитез генә атлап остаханәгә керә иде дә, кулына кыл-каләм (пумаланы) алып безнең күз алдыбызда бер-ике сәгать дәвамында мастер-класс күрсәтә иде. Мондый маһирлыкны теләсә кем булдыра алмый иде шул!

И.Я. Яковлев исемендәге Чуваш дәүләт педагогия институтында укыганда ук, мин Бөтендөнья сынлы-сәнгать тарихын киңрәк һәм тирәнрәк өйрәнергә тырыша идем. 1981 еллардан башлап талип-студентлар белән бергә Шәһри Болгарга, Мәскәү якларындагы – Муром, Владимир, Юрьев-Польский, Суздаль, Касыйм, Ленинград һ. б. шуның кебек борынгы шәһәрләргә сәфәргә чыга идек. Шул курсташларымның берсе – хәзер инде танылган зур шәхес, талант иясе: каллиграф, нәкышь остасы Ришат Саляхутдинов.

Уку елы азагында да минем диплом эшем борынгы Шәһри Болгар күренешләрен рәсемдә майлы буяулар белән тасвирлап күрсәтү булды. Шул пейзаж эшләренә төп бәя бирүче дә һәм безне зур юлга озатып калучы да Н.В. Овчинников булды.

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк, уку елларында, газиз якыннарым – әнием, әтием, картәнием тарафыннан миңа белем алу өчен бөтен мөмкинлекләр тудырылган иде, шулай итеп уку барышында, вакытлыча сәнгатьне читтә калдырып, күп булмаса да, яшәргә әзрәк акча да эшләп таба идек.

Кайбер вакыт уйланып утырганда, мин авылда туып үссәм дә, уку еллары шәһәрдә – Уфада үтте, безнең бөтен булмышыбыз төрле рәсем

күргәзмәләрендә, М.В. Нестеров исемендәге музейда, табигать кочагында (пленэрда), ягъни, сихри сәнгать дөньясында үтте. Шул сәбәпле, авылдашларымның яшәү рәвешеннән аермалы буларак, мин икенче бер параллель тормышта яшәдем һәм яшимен. Әмма ләкин, якташларым мине «ак карга» рәвешендә күреп бер дә чит итмәделәр.

Югары уку йортын тәмамлагач мине Волгоград төбәгендәге Волжский шәһәренә эшкә җибәрделәр. Булган форсаттан файдаланып, 1987 елның ямьле май көннәрендә бик кызыксынып Әстерхан шәһәренә вә Алтын Урда башкаласы Сарай Бәркә шәһәре урынына (хәзерге Царев авылына) барып харәбә күренешләрен тамаша кылып кайткан идем (андагы бик кызыклы тарихи күренешләрдән башка, ул яктагы вак ләпәк, озынборын-мошкара кебек нәрсәләрнең дә анда күп булуы мине бик гаҗәпләндергән иде, нигәдер, алары да онытылмаган).

1988-1990 елларда Елец һәм Мәскәү шәһәрләрендә хәрби хезмәттә булдым. Шул вакытларда да, тарих һәм сәнгать белән кызыксынырга вакыт табыла иде. Тула өлкәсендәге шикле «Куликово поле» урыннарын вә Мәскәүдәге төрле музей җәүһәрләрен, «передвижниклар» әсәрләрен күреп рухи азык ала идек. Кыскасы, минем үземне, үсмер чактан ук, төрле сәнгать әсәрләре кызыксындырды һәм кызыксындыра: мигъмарият (архитектура), портрет, пейзаж, скульптура (уйма-сын), шәрык миниатюрасы, хөсне хат (каллиграфия), нәкышьчелек һ. б.

Хәрби хезмәттән соң, җиде ел Яр Чаллы шәһәрендә мәктәптә балалар укыттым. Гаиләле булып, бала үстергән вакытта, яраткан шөгылем икенче планга күчте, 1990 еллардагы кытлыкта булган бөтен кирәк-яракларымны (этюдник, майлы буяулар, яхшы пумала (кыл-каләмнәр), затлы китапларның һәммәсе дә базарда сатылып бетте (хәтерләсәгез, ул вакытта бит халыкның күбесе алып-сатуга керешергә мәҗбүр булган иде, вәләкин, әле дә, ямьле җәйге буш вакытларда, этюдникны алып елга буйларына чыгып рәсемнәр ясарга теләгем юк түгел, бар). Биредә эшләгәндә, энциклопедист галим, журналист «тукайчы абзый» Риф ага Якупов яисә рәссам Ким ага Сафиуллин кебек шәхесләр белән еш аралаша идем. Әле дә исемнән чыкмый, Ким ага бер-ничә мәртәбә: «Миннән дә яшь рәссамгә ярдәм булсын әле», – дип кесәсеннән шактый

гына акчасын да чыгарып биргәләгән очраклары булды. Нигәдер, бигрәк тә, шушы абзыйлар бик теләмәгән иделәр минем бу шәһәрне ташлап китүемне. 1997 елда әнием авырып китте һәм мин төпчек малай булу сәбәпле, авылга кайтып китеп туган йортымда яшәргә туры килде. Шул елларда, Лотфрахман картәтием йорты урынында кирпечтән өй салып кердек.

Туган авылыма кайткачтын да яраткан шөгылемне ташламадым: ямьле җәйге вакытларда, булган бөтен эшләремне бетерә идем дә, бер-ике атнага төрле тарафларга (Троицк, Уфа якларындагы авылларга) сәфәргә чыгып китә идем. Шәхсән, минем өчен, башка төбәкләр белән чагыштырганда, иң дулкынландыргыч изге урын – мәркәз булып Оренбург һәм «Шәһри Каргалы» күңелемә кереп калгандыр («Аһ, Ырымбур-кала, сахра-дала, Күккә тиеп тора манара...»). Андагы кичергән хис-тойгыларны гади генә сүзләр белән аңлатып булмый. Шул сәяхәтләр нәтиҗәсендә җыелган тарихи чыганакларны кышкы озын кичләрдә тәртипкә китереп, китап-каталоглар нәшер итеп чыгара идем һәм бу эш шулай тора-бара ниндидер бер гадәткә дә кереп китте бугай. Бакча авылында яшәгән вакытта, форсат табып, Эстәрлебаш районының хөрмәткә лаек кешеләре – Мәхмүд Гобәй улы Мәхмүтов, Хәлим Мәҗит улы Монасыйпов, Владимир Леонид улы Галеев, Зәки Лотфулла улы Зәйнуллин кебек шәхесләр белән еш аралаша идем. Шул чорда, Башкортстанда башланган эшләремнең кадерен белүчесе вә әһәмиятлелеген аңлаучысы һәм башкарылган хезмәткә дөрес бәя биреп хуб күрүче бердәнбер кеше ул – мәрхүм Равил ага Үтәбай-Кәрими булгандыр. Шакир Тукаевның “Тарихи Эстәрлебаш” китабын тулысынча гамәли урыс хоруфатына[6] күчереп бөтен Башкортстанга таратуда да аның ярдәме зур булды. “Өмет” гәзитенең 2000 елдагы 8 июнь (№ 65) санында: “Менә тарихчылар сафында яңа исем – Венер Усманов пәйдә булды” дип матбугатта язып чыккан иде. (Күп кенә кешеләр бу сүзләргә ышанмыйча йөреде ахырысы).

Бер вакыт (2009 елның октябрь аенда) Миркасыйм ага Госманов белән очрашып сөйләшеп утырганда, ул миңа шундый киңәш биргән иде: «Нәшер иткән китапларыңны, иң беренче чиратта, архивларга, «книжная

[6] Хоруфатына – хәрефенә.

палата» вә башка шундый фәнни оешмаларга тапшырып барырга кирәк» диде.

Җыелган материалларымны матбугатта бастырып чыгару эшемдә күп кешеләрнең акчалата ярдәме булды, шуларның кайберләре: Каргалы кешеләре – Искәндәров Әнвәр Рәшит улы вә Уразов Илһам, якташ абыем – Хәсәнов Радмир Әнвәр улы, Троицктан – Абдрәшитов Равил Рәфкать улы, Казаннан – Назыйм абый Усманов һ. б., шуларның кайберләре исем-шәрифләрен дә әйтмичә үз акчаларын миңа тапшыручылар да булгалады. Ул гына түгел, төрле төбәкләргә йөргән юл сәфәрләрендә авыл кешеләре ризыклар белән сый-хөрмәт күрсәтеп яисә хәер-садакаларын биреп җибәрүчеләр дә шактый иде.

Хасталы газиз әниемне 17 ел карарга насыйб булды, әтием 2011 елда, әнием 2016 елда, бертуган абыем 2019 елда бакый дөньяга күчтеләр.

Казанга килеп Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ дә эшләү вакытында, миңа хезмәттәшләрем белән бергә бик күп төбәкләргә экспедицияләргә йөрергә туры килде: Симипулаттан алып Петербургка, Әстерханнан Киров өлкәсенә кадәр сузылган җирләрдә йөзәрләгән авылларны, меңәрләгән ташъязмаларны өйрәнеп чыгарга насыйп булды. Бу барып-кайтулар нәтиҗәсендә барысы бергә 30 дан артык китап-каталоглар нәшер ителеп документлаштырылды вә фәнни әйләнешкә чыгарылды. «Без дә эшләмәсәк, кем бу эшне башкарырга тиеш соң?» дигән сорау белән без шулай гамәл кылабыз. Минем мәрхүмә әнием еш кабатлап искә төшерә иде: «Гомер ул төш кебек, бик тиз үтә дә китә». Шуңа күрә, миңа 2023 елда 60 яшь тулачак (иншаллаһ). Аллаһы Тәгалә күпме гомер бирсә дә (саулык сәламәтлек булганда, күз күргәндә, булган вакытымны заяга үткәрмичә) чираттагы калган эшләремне башкарып калырга өлгерәсе иде (Аллаһ теләсә).

Бакча авылында нәшер ителгән китапларым

1. *Усманов В.М.* Тарихи ядкярләр. – Уфа: ДизайнПолиграфСервис, 2005. – 168 б.
2. *Усманов В.М.* Тарихи ядкярләр. Икенче китап. – Эстәрлетамак, 2005.
3. *.Усманов В.М.* Тарихи ядкярләр. Өченче китап. – Сакмара, 2007.
4. *.Усманов В.М.* Тарихи ядкярләр. Дүртенче китап. – Сакмара, 2011.
5. *Усманов В.М.* Исторические памятники. 5-ая книга. Мусульманские эпитафии г.Троицка. – Стерлитамак, 2013.
6. *Усманов В.М.* Тарихый ядкярләр. Алтынчы китап. – Уфа, 2013.
7. *Усманов В.М.* Исторические памятники. Мусульманские древние надгробные камни г. Оренбурга. 7-ая книга. – Сакмара, 2013.
8. *Усманов В.М.* Исторические памятники. Мусульманские древние надгробные камни г. Оренбурга. 8-ая книга. – Сакмара, 2014.
9. *Усманов В.М., Шамсутдинов И.М.* Эпиграфические памятники г. Троицка. – г. Троицк, 2012.
10. *Усманов В.М.* Исторические памятники. 10-ая книга. Мусульманские эпитафии Чишмы. – Уфа,2014.
11. *Усманов В.М.* Арабская каллиграфия. Учебное пособие. – Стерлитамак, 2014.
12. *Усманов В.М.* Исторические памятники. 11-ая книга. (Д. Халикеево. Родословные древа). - Стерлитамак, 2015.

Казанда нәшер ителгән китапларым

1. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкярләре. XIII-XVIII гасырлар. Беренче китап (Каталог). – Казан, 2019. – 428 б.: рәс. белән.
2. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкярләре. Икенче китап. (Татар Каргалысы ташъязмалары, каталог). – Казан, 2020. – 412 б.: рәс. белән.
3. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкярләре. Өченче китап. (Татар Каргалысы ташъязмалары, каталог). – Казан, 2020. – 316 б.: рәс. белән.
4. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкярләре. Дүртенче китап. (Татар Каргалысы ташъязмалары, каталог). – Казан, 2020. – 620 б.: рәс. белән.
5. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкәрләре. Бишенче китап. Казан шәһәрендәге Яңа бистә каберстанындагы эпиграфик истәлекләр. (Эпиграфические памятники Ново-Татарской слободы г. Казани, каталог). – Казан, 2020. – 840 б.: рәс. белән.
6. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкәрләре. Алтынчы китап. (Татар Каргалысы ташъязмалары, каталог). – Казан, 2021. – 610 б.: рәс. белән.
7. *Усманов В.М.* Татар ташъязма ядкәрләре. Җиденче китап. (Татар Каргалысы ташъязмалары, каталог). – Казан, 2021. – 578 б.: рәс. белән.

8. Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. Сигезенче китап. (Татар Каргалысы. Сакмар очы зираты, каталог). – Казан, 2021. – 546 б.: рәс. белән.
9. Усманов В.М. Башкортстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре: Уфа – Казан: ТӘһСИ. – 2021. – 44 б.
10. Усманов В.М. Татарские эпиграфические памятники Республики Башкортостан: Чишма. – Казань: ИЯЛИ, 2021. – 48 с.
11. Усманов В.М. Башкортстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре: Бүздәк районы Шланлыкүл авылы. – Казан: ТӘһСИ, 2021. – 32 б.
12. Усманов В.М. Башкортстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре: Стәрлебаш авылы. – Казан: ТӘһСИ, 2020. – 208 б.; ил. 16 б.
13. Усманов В.М. Башкортстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре: Стәрлебаш районы – Казан: ТӘһСИ, 2021. – 208 б.; ил. 16 б.
14. Усманов В.М. Башкортстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре: Федоровка районы. – Казан: ТӘһСИ, 2021. – 68 б.
15. Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. Тугызынчы китап. (каталог). – Казан, 2021. – 520 б.: рәс. белән.
16. Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. Унынчы китап. (Мөслим районындагы эпиграфик һәйкәлләр, каталог). – Казан, 2022. – 304 б.: рәс. белән.
17. Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. Унберенче китап. (Минзәлә районындагы эпиграфик һәйкәлләр, каталог). – Казан, 2022. – 300 б.: рәс. белән.
18. Усманов В.М. Татарские эпиграфические памятники населенных пунктов Оренбургской области.12-я книга. Казань, 2022. – 288 с.
19. Усманов В.М. Татарские эпиграфические памятники Азнакаевского района. Казань, 2022. – 645 с.
20. Усманов В.М. Татарские эпиграфические памятники Санкт-Петербурга. 14-я книга. / Татар ташъязма ядкәрләре. Казань, 2022. – 178 с.
21. Усманов В.М. Татар ташъязма ядкәрләре. Унберенче китап. (Питрәч, Кукмара районнарындагы ташъязмалар, каталог). – Казан, 2022. – 391 б.: рәс. белән.
22. Усманов В.М. Чувашстан Республикасы татар эпиграфик һәйкәлләре – Казань, 2022. – 391 б.: рәс. белән.

ЭЧТӘЛЕГЕ / СОДЕРЖАНИЕ

Кереш сүз 3
Вступительное слово 10
Ташъязмалар турында мәгълүматлар 41
Файдаланылган әдәбият һәм чыганаклар / Библиография 155
Кушымта (фото һәм рәсемнәр) / Приложение 159
Үзем турында үзем 526
Нәшер ителгән китапларым 534

Венер УСМАНОВ

Эпиграфика Золотой Орды

Басарга кул куелды 29.04.2023. Форматы 70x100 $^{1}/_{16}$. Офсет кәгазе. «Times New Roman» гарнитурасы.
Шартлы басма т. 33,5. Офсет басма. Тиражы 100 данә. Заказ

«Ихлас» нәшрияты. 420066, Казан, Декабристлар, 2.
Тел.: 89172836545
E-mail: ilfaz@mail.ru